T.C.

ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TANZİMAT DÖNEMİ'NDE BİGA SANCAĞI'NDA CİZYE REJİMİ

Yüksek Lisans Tezi

Hazırlayan

BEHÇET LOKLAR

Tez Danışmanı

YRD. DOÇ. DR. ÖZKAN KESKİN

T.C.
ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

TANZİMAT DÖNEMİ'NDE BİGA SANCAĞI'NDA CİZYE REJİMİ

Yüksek Lisans Tezi

Hazırlayan
BEHÇET LOKLAR

Tez Danışmanı
YRD. DOÇ. DR. ÖZKAN KESKİN

Çanakkale – 2012

TAAHHÜTNAME

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum "Tanzimat Dönemi'nde Biga Sancağı'nda Cizye Rejimi" adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

03/08/2012

Behçet LOKLAR

İmza

T.C

ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Behçet LOKLAR'a ait **Tanzimat Dönemi'nde Biga Sancağı'nda Cizye Rejimi** adlı çalışma, jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Bilim Dalında **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak oybirliği/~~oyçokluğu~~ ile kabul edilmiştir.

Üye Doç. Dr. Muhammet ERAT

Üye Yrd. Doç. Dr. Özkan KESKİN

(Danışman)

Üye Yrd. Doç. Dr. Aşkın KOYUNCU

Üye Yrd. Doç. Dr. Mithat ATABAY

Üye Yrd. Doç. Dr. Şerif KORKMAZ

Tez No : 339984
Tez Savunma Tarihi :03/08/2012

ONAY

Yrd. Doç. Dr. İbrahim Hakkı ÖZTÜRK
Enstitü Müdürü
06/09/2012

ÖZET

TANZİMAT DÖNEMİ'NDE BİGA SANCAĞI'NDA CİZYE REJİMİ

Cizye vergisi Gayrimüslim tebaadan alınan şer'i bir vergidir. Hz. Muhammed döneminden itibaren alınması zorunlu vergiler arasında gösterilen cizye, Osmanlı Devleti döneminde de aynı şekilde meşru vergiler arasında sayılmıştır. Her daim nakit olarak alınan cizye, Osmanlı maliyesi için önemli gelir kaynaklarından olmuştur. Cizye vergisinin tahsilinde genel olarak *maktû* (toplu olarak) ve *ale'r-ruus* (kişi üzerinden) olmak üzere iki sistem ön plana çıkmıştır. Bölgeye ve zamana göre bu iki sistem sürekli kullanılmıştır. 1691 reformu vergide köklü değişiklikler getirmiştir. Reform ile birlikte imparatorluk genelinde sabit bir oran üzerinden verginin alınması amaçlanmıştır. Diğer taraftan verginin tahsilinde *ale'r-ruus* sistem ön plana çıkmış; mükelleflerin âlâ (zengin), evsât (orta halli) ve ednâ (düşük gelirli) üzerinden evrak ile cizyesini ödemesi benimsenmiştir.

II. Mahmud döneminde cizye vergisi ikinci kez ciddi bir değişim sürecine girmiştir. Verginin tahsilinde komisyon usulü benimsenmiş ve Gayrimüslim cemaat temsilcileri burada yer almıştır. Tanzimat döneminde ise ilk başta vergide *an-cemaatin* (topluluk üzerinden tahsili) sistem benimsenmiştir. Fakat kısa sürede gelirin azalması vergide devletin tekrar ön plana çıkmasına sebebiyet vermiştir. Nitekim 1844 nüfus sayımları bu hâkimiyetin izlerini göstermektedir. Sayımlar neticesinde Biga Sancağı kazaları için cizye defterleri oluşturulmuş, mükelleflerin yeniden tespiti amaçlanmıştır. 1851 senesinde gerek batı baskısı ve gerekse eşit toplum düşüncesinden hareketle verginin toplanmasında ikinci kez an-cemaatin sistem kabul edilmiştir. Fakat reaya bu sefer de Kale-i Sultaniye (Çanakkale) kazasında olduğu gibi *amel-mande* (işsiz) ve *sagir* (çocuk) özelliklerinden hareketle vergiden muaf olmaya çalışmıştır. Azalan gelir karşısında devletin müdahalesi ise gecikmemiş, 1853 senesinde Biga Sancağı genelinde olduğu gibi cizye geliri 1844 evresine çekilmeye çalışılmıştır.

ABSTRACT

POLL TAX POLICY IN THE SANJAK OF BIGA DURING THE TANZIMAT PERIOD

Poll tax was a religious tax gathered from the non-Muslim subjects. Shown among the compulsory taxes starting from the period of Prophet Muhammad, the poll tax was also listed among legal taxes during the period of the Ottoman Empire in the same way. Always gathered in cash, it was one of the prominent sources of income for Ottoman treasury. There were generally two systems that came to prominence at collecting the poll tax, these being the *maktû* (fixed price) and *ale'r-ruus* (per person). These two systems were always used depending on region and time. The reform of 1691 brought radical changes to taxing. Gathering up taxes on a stable ratio throughout the empire was aimed with the reform. On the other hand, the *ale'r-ruus* system became prominent in collecting taxes; the method of taxpayers paying their poll taxes with documents based on âlâ (rich), evsât (middle class) and ednâ (low-incomer) was adopted.

The poll tax entered into an important process of change again during the reign of Mahmud II. The method of commission at collecting taxes was adopted and representators of non-Muslim communities took part in these. As for the Tanzimat period, the method of *an-cemaatin* (gathering from the community) was adopted in the beginning. However, the decline of income in a short time caused the state to come to prominence again. As a matter of fact, the population census of 1844 shows traces of this dominance. Poll tax registers were prepared for the districts of the Sanjak of Biga and a new detection of tax payers was intended. In 1851, the *an-cemaatin* method was adopted again for gathering taxes due to both Western pressures and the idea of an equal society. However, this time, the subject population tried to become exempt from taxation using the characteristics of *amel-mande* (jobless) ve *sagir* (child) as how happened at the district of Kale-i Sultaniye (Çanakkale). Due to a decrease in the income, the state's intervention was not delayed and in 1853, just like how it happened throughout the Sanjak of Biga, the poll tax income was attempted to be restored to the phase of 1844.

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimler üzerine çeşitli kitap ve makaleler yazılmıştır. Fakat Gayrimüslim ile özdeş bir tanım olan cizye vergisi ile ilgili çalışmalar ülkemizde sınırlı düzeyde kalmıştır. Boris Christoff Nedkoff'un *Osmanlı İmparatorluğunda Cizye* ismi ile 1944 yılında yayınlanan makalesi ülkemizde cizye vergisi için en kapsamlı çalışma olarak görülmektedir. Bugüne kadar yapılan çalışmalarda da verginin mükellef düzeyinde irdelenebilmesi sınırlı düzeyde kalmıştır. Bu durum *Tanzimat Dönemi'nde Biga Sancağı'nda Cizye Rejimi* adlı çalışmamızın çıkış noktasını oluşturmuştur. Cizye vergisi Osmanlı Devleti'nde yüzyıllara göre çeşitli merhaleler geçirmiştir. Bu aşamaların, yaşanan problemlerin hepsinin yüksek lisans düzeyinde irdelenmesi hemen hemen imkânsız görülmektedir. Bu bağlamda tezimizi Tanzimat Dönemi ile sınırlamak zorunda kaldık. Ayrıca cizye vergisinin mükellef düzeyinde incelenebilmesi için pilot bölge uygulamasına gidilmiştir. Bu noktada da Anadolu'da Rum, Ermeni, Yahudi Gayrimüslim reaya ve bunun yanında Kıpti reayanın bir arada görüldüğü ender bölgelerden olan Biga Sancağı pilot bölge olarak kabul edilmiştir.

Tez çalışması için ilk adım olarak Osmanlı Devleti'nin sosyal ve ekonomik durumu, Osmanlı Gayrimüslimleri, ve cizye vergisi bağlamında genel bir literatür araştırması yapılmıştır. Bu ön değerlendirmeden sonra konumuzun temel dayanak noktasını oluşturan Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki cizye kayıtlarından yararlanılmıştır. Burada ilk olarak cizye vergisinin genel durumunu analiz edebilmek için belge araştırması yapılmış, ikinci aşama olarak Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı Devleti'nin icmâl ve mufassal cizye vergisi kayıtlarını barındıran *Maliye Varidat Cizye Muhasebesi Defterleri, Kâmil Kepeci Defterleri* ve *Cevdet Maliye* katalogları taranarak Biga Sancağı ile ilgili kısımlar analiz edilmiştir.

Tezimizde konu kapsamında genelden özele giden bir araştırma takip edilmiştir. Verginin genel durumunun anlaşılabilmesi için tezimizin birinci bölümünde II. Mahmud dönemine kadar olan süreç vergide yaşanan problemlerle birlikte irdelenmeye çalışılmıştır. İkinci bölümde Tanzimat dönemi cizye vergisinin genel hatlarının belirlendiği II. Mahmud dönemi cizye vergisinde yaşanan sorunlarla birlikte analiz edilmiştir. Bunun yanında Tanzimat döneminde imparatorluk genelinde tahsil edilen cizye vergisi hakkında genel bir

bilgi edinilmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda tezimizin asıl noktasını oluşturan üçüncü bölümde Tanzimat döneminde cizye defterleri bağlamında Biga Sancağı'nda görülen cizye tahsil usulleri analiz edilmiştir. Burada önce sancak genelinde daha sonra kaza ve varsa mahalle-köy bağlamında reayanın cizye vergisi miktarları üzerinden karşılaştırmalı çalışma yapılmıştır. Verginin toplanma usulü olan *an-cemaatin* ve *müşirlik* sistemlerinin ilişkisi üzerinden artan ve azalan cizye vergisi miktarları ortaya konulmuştur. Bunun yanında cizye vergisi üzerinden reayanın sosyal ve ekonomik durumu da araştırılmaya çalışılmıştır. Mufassal cizye defterlerinden hareketle yerli Gayrimüslim reayanın yaşı, mesleği vb. özellikleri çıkarılarak yerel tarih alanında Biga Sancağı Gayrimüslimlerinin ve Kıptilerinin sosyal ve ekonomik durumu tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca Biga Gayrimüslimleri için cizye vergisinden sonra yürürlüğe giren iane-i askeriye vergisi de incelenmiştir. Burada cizye vergisinden iane-i askeriye geçiş durumu görülmeye çalışılmış, verginin mükellef bazında geçirdiği değişim analiz edilmiştir. Son olarak müşirlik ile tahsil edilen cizye vergisi defterlerinde yabancı reaya olarak adlandırılan vergi ile mükellef nüfus incelenmiş, bunların göç bölgeleri ve mesleklerinin dağılımı yorumlanmaya çalışılmıştır.

Tezimizin ortaya çıkmasında birçok kişinin maddi ve manevi desteği olmuştur. Öncelikle tez çalışmam boyunca bana yöntem-metot bakımından yol gösteren, zorlu arşiv belgelerinin okunmasında yardımlarını esirgemeyen saygıdeğer danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Özkan KESKİN'e, tezime başladığım ilk günden beri büyük bir itina ile çalışmalarımı takip eden ve tezimi okuyan, cizye defterlerinin analizinde yardımlarını esirgemeyen değerli hocam Yrd. Doç. Dr. Aşkın KOYUNCU'ya, çalışmam boyunca bana yardımcı olan ve manevi desteğini hiçbir zaman esirgemeyen değerli hocam Yrd. Doç. Dr. Ali SÖNMEZ'e teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca çalışmam boyunca maddi ve manevi destekleri için annem Peyker LOKLAR ve babam İrfan LOKLAR'a, bana her konuda destek veren sevgili ablalarım Nurten LOKLAR ve Ayten LOKLAR'a, son olarak da neşesiyle beni motive eden kıymetli kardeşim Şevval LOKLAR'a sonsuz teşekkür ederim.

Çanakkale 2012 Behçet LOKLAR

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **i**
ABSTRACT ..... **ii**
ÖNSÖZ ..... **iii**
İÇİNDEKİLER ..... **v**
KISALTMALAR ..... **viii**
TABLOLAR VE GRAFİKLER ..... **x**
GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM

TANZİMAT'A KADAR OSMANLI DEVLETİ'NDE CİZYE VERGİSİ

1.1. KLASİK DÖNEMDE CİZYE UYGULAMALARI 10
1.1.1. Cizye ile Haraç Vergisi ilişkisi 10
1.1.2. Cizye Vergisi ile Mükellef Reaya 13
1.1.3. Cizye Vergisinde Tahsil Yöntemleri 14
1.1.3.1. Maktû Cizye 14
1.1.3.2. Ale'r- ruus Cizye 16
1.1.4. Vakıf Cizyesi 19
1.1.5. Cizye Vergisinin Harcama Alanları 20
1.1.6. Cizye Vergisinin Toplanma Zamanı 22
1.1.7. Cizye Vergisinin Toplanmasında Görevli Memurlar 23
1.1.8. Cizye Vergisinde İltizam Sistemi 25
1.1.9. Cizye Vergisinde Defter Usulü 27
1.1.10. Merkez Maliyede Cizye Muhasebesi Kalemi 29
1.1.11. Cizye Vergisi Oranları 30
1.1.11.1. XV. XVI. Yüzyıllarda Cizye Vergisi Oranları 30
1.1.11.2. XVII. Yüzyılda Cizye Vergisi Oranları 36
1.2. 1691 CİZYE REFORMU VE XVIII. YÜZYILDA CİZYE VERGİSİ 38
1.2.1. Reformu Hazırlayan Sebepler 38
1.2.2. Köprülü Fazıl Mustafa Paşa'nın Cizye Reformu 39

1.2.3. XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Cizye Vergisi 43
1.3. CİZYE VERGİSİNDE YAŞANAN BAZI PROBLEMLER 48
1.3.1. Cizye Vergisinden Muafiyet 48
1.3.2. Cizye Vergisinde Görülen Usulsüzlükler 52
1.3.3. Cizye Vergisinin İslamlaşmada Etkisi 57
1.3.4. Kıptiyan Cizyesi 59

İKİNCİ BÖLÜM

TANZİMAT DÖNEMİ'NDE OSMANLI DEVLETİ'NDE CİZYE VERGİSİ

2.1. II. MAHMUD DÖNEMİ'NDE CİZYE VERGİSİ 62
2.1.1. II. Mahmud Dönemi'nde Osmanlı Devleti'nin Merkezîleşme Hareketi 62
2.1.2. Cizye Vergisinde Görülen Zamlar 67
2.1.3. Cizyenin Tahsilinde Görülen Değişikler 70
2.1.4. II. Mahmud Dönemi'nde Biga Sancağı'nda Cizye Geliri 76
2.2. TANZİMAT DÖNEMİ'NDE OSMANLI TEBAA ANLAYIŞINDA DEĞİŞİM VE MALİ REFORMLAR 80
2.2.1. Zimmet'ten Eşit Toplum'a Osmanlı Tebaa Anlayışında Değişim 80
2.2.2 Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı Devleti'nde Malî Reformlar 87
2.2.2.1. Osmanlı İktisadî Zihniyetinde Değişim 87
2.2.2.2. Osmanlı Maliyesi'nde Reform ve Karşılaşılan Güçlükler 89
2.3. TANZİMAT DÖNEMİ'NDE CİZYE VERGİSİ UYGULAMALARI 92
2.3.1. 1839-1841 Arası Cizye Vergisi'nde An-Cemaatin Sistem 92
2.3.2. 1842-1850 Arası Cizye Vergisi'nde Müşirlik Sistemi 96
2.3.3. 1851-1855 Arası Cizye Vergisi'nde An-Cemaatin Sistem 100
2.4. CİZYE VERGİSİNİN KALDIRILIŞI VE İANE-İ ASKERİYE VERGİSİ 103
2.4.1. Cizye Vergisinin Kaldırılması 103
2.4.2. Cizyenin Türevi Olarak İane-i Askeriye Vergisi 105

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TANZİMAT DÖNEMİ'NDE BİGA SANCAĞI'NDA CİZYE REJİMİ

3.1. BİGA SANCAĞI GENEL CİZYE DURUMU 112
3.1.1. İcmal Cizye Defterlerine Göre Biga Sancağı'nda Cizye Rejimi (1843-1854) 115
3.2. BİGA SANCAĞI KAZALARI'NDA CİZYE REJİMİ 121
3.2.1. Biga Kazası'nda Cizye Rejimi 121
3.2.2. Kale-i Sultaniye (Çanakkale) Kazası'nda Cizye Rejimi 141
3.2.3. Ezine Kazası'nda Cizye Rejimi 166
3.2.4. Kumkale Kazası'nda Cizye Rejimi 182
3.2.5. Dimetoka (Güğercinlik) Kazası'nda Cizye Rejimi 188
3.2.6. Lapseki Kazası'nda Cizye Rejimi 195
3.2.7. Bayramiç Kazası'nda Cizye Rejimi 204
3.2.8. Çan Kazası'nda Cizye Rejimi 213
3.2.9. Ayvacık Kazası'nda Cizye Rejimi 218

SONUÇ 225
KAYNAKÇA 229
EKLER 248

KISALTMALAR

A.AMD. :	Sadaret Amedî Kalemi Evrakı
A.MKT. :	Sadaret Mektubî Kalemi Evrakı
A.MKT.MHM. :	Sadaret Mektubî Mühimme Kalemi Evrakı
A.MKT.NZD. :	Sadaret Mektubî Nezaret ve Devâir Evrakı
A.MKT.UM. :	Sadaret Umum Vilâyet Evrakı
a.g.e. :	Adı Geçen Eser
a.g.m. :	Adı Geçen Makale
a.g.t. :	Adı Geçen Tez
B :	Receb
bkz. :	Bakınız
BOA :	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C :	Cemâziye'l Ahir
C. :	Cilt
Ca :	Cemâziye'l Evvel
C.ML. :	Cevdet Maliye
Çev. :	Çeviren
D.BŞM.MKH.d. :	Bâb-ı Defterî Baş Muhasebe Mukataat Defterleri
D.CMH. :	Bâb-ı Defterî Cizye Muhasebesi
D.CMH.d. :	Bâb-ı Defterî Cizye Muhasebesi Defterleri
DİA :	Diyanet İslam Ansiklopedisi
Ed. :	Editör
Gös.yer :	Gösterilen Yer
HAT. :	Hatt-ı Hümâyûn
Haz. :	Hazırlayan
H. :	Hicrî
İ.DH. :	İrade Dâhiliye
İ.MMS. :	İrade Meclis-i Mahsus
İ.MVL. :	İrade Meclis-i Vâlâ
İA :	İslam Ansiklopedisi
İE.DH. :	İbnü'l-Emin Dâhiliye
İFM :	İktisat Fakültesi Mecmuası

M :	Muharrem
M. :	Miladî
ML.VRD.d. :	Maliye Varidat Defterleri
ML.VRD.CMH.d. :	Maliye Varidat Cizye Muhasebesi Defterleri
N :	Ramazan
OTAM :	Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi
R :	Rebiyü'l Ahir
Ra :	Rebiyü'l Evvel
S. :	Sayı
S :	Safer
s. :	Sayfa
T.C. :	Türkiye Cumhuriyeti
TTK :	Türk Tarih Kurumu
vb. :	Ve benzeri
Z :	Zilhicce
Za :	Zilkâde

TABLO VE GRAFİKLER

1.) TABLOLAR

1.2.3. Tablo 1: XVIII. yüzyıl ve XIX. yüzyıl başlarında Biga ve Karesi Sancakları Cizye Geliri 46

2.1.3. Tablo 2: II. Mahmud Döneminde beratlı tüccar oranları ve cizyesinde görülen düşüş 76

2.1.4. Tablo 3: 1824 Yılı Biga Sancağı Gayrimüslim Nüfusu ve Cizye Evrakları 77-78

3.2.1. Tablo 4: 1844 senesinde Biga Kazası'nda Gayrimüslim reayanın yaş dağılımı 123-124

3.2.1. Tablo 5: 1844 senesinde Biga Kazası Rum Mahallesinde reayanın mesleklerine göre cizye vergisi 124-125

3.2.1. Tablo 6: 1844 senesinde Biga Kazası Rum reayasında görülen lakaplar ve cizye vergisi oranları 126

3.2.1. Tablo 7: 1844 senesinde Biga Kazası Ermeni reayasının mesleklerine göre cizye vergisi dağılımı 127

3.2.1. Tablo 8: 1844 senesinde Biga Kazası Ermeni reayasında görülen lakaplar ve cizye vergisi oranları 127-128

3.2.1. Tablo 9: 1844 senesinde Biga Kazasına tabi Aksaz ve Değirmencik Köyleri reayasının mesleklerine göre cizye vergisi 129

3.2.1. Tablo 10: 1844 senesinde Biga Kazasına tabi Aksaz ve Değirmencik Köylerinde görülen lakaplar ve cizye vergisi oranları 130

3.2.1. Tablo 11: 1844 senesinde Biga Kazası'nda bulunan yabancı reayanın asıl memleketleri ve cizye vergisi dağılımı 131

3.2.1. Tablo 12: 1845 senesinde Biga Kazası'nda bulunan yabancı reayanın mesleki durumları ve cizye vergisi dağılımı 134

3.2.1. Tablo 13: 1855 senesinde Biga Kazası'nda iane-i askeriye vergisi miktarları 139

3.2.1. Tablo 14: Tanzimat Döneminde Biga Kazası'nda Bakkal Kostanti Ailesi'nin cizye ve iane-i askeriye gideri 139

3.2.1. Tablo 15: Tanzimat Dönemi'nde Biga Kazasına tabi Aksaz Köyü reayalarından İstrati Reis Ailesi'nin cizye ve iane-i askeriye gideri 140

3.2.2. Tablo 16: 1845 senesinde Kale-i Sultaniye Kazası'nda Gayrimüslim reayanın yaş dağılımı 144

3.2.2. Tablo 17: 1845 senesinde Kale-i Sultaniye Kazası'nda Rum Mahallesinde reayanın mesleklerine göre cizye vergisi 146-148

3.2.2. Tablo 18: 1845 senesinde Kale-i Sultaniye Kazası'nda Ermeni Mahallesinde reayanın mesleklerine göre cizye vergisi 150-151

3.2.2. Tablo 19: 1845 senesinde Kale-i Sultaniye Kazası'nda Yahudi Mahallesinde reayanın mesleklerine göre cizye vergisi 153-154

3.2.2. Tablo 20: 1845 senesinde Kale-i Sultaniye Kazası'na tabi İtgelmez Köyünde reayanın mesleklerine göre cizye vergisi 155-156

3.2.2. Tablo 21: 1845 senesinde Kale-i Sultaniye Kazasında bulunan yabancı reayanın asıl memleketleri ve cizye vergisi dağılımı 156-158

3.2.2. Tablo 22: Tanzimat Dönemi'nde Kale-i Sultaniye Kazası'nda hane bazında değişen cizye miktarları 165

3.2.3. Tablo 23: 1845 senesinde Ezine Kazası'nda Gayrimüslim reayanın yaş dağılımı 170-171

3.2.3. Tablo 24: 1845 senesinde Ezine kazasında Rum reayanın mesleklerine göre cizye vergisi dağılımı 171-172

3.2.3. Tablo 25: 1845 senesinde Ezine kazasında Ermeni reayanın mesleklerine göre cizye vergisi dağılımı 173

3.2.3. Tablo 26: 1845 senesinde Ezine kazasına tabi Cedid Karyesi'nde reayanın mesleklerine göre cizye vergisi 174-175

3.2.3. Tablo 27: 1845 senesinde Ezine kazasına tabi Cedid Karyesinde görülen lakaplar ve cizye vergisi dağılımı 175

3.2.3. Tablo 28: 1845 senesinde Ezine Kazası'nda bulunan yabancı reayanın asıl memleketleri ve cizye vergisi dağılımı 177-178

3.2.3. Tablo 29: 1856'da Ezine Kazası'nda Cedid, Kalafatlı karyeleri ve Ermeniyan Mahallesinde iane-i askeriye vergisi ortalamaları 181

3.2.4. Tablo 30: 1844 senesinde Kumkale Kazası'na tabi Yenişar Karyesi'nde Gayrimüslim reayanın yaş dağılımı 182-183

3.2.4. Tablo 31: 1844 senesinde Kumkale kazasına tabi Yenişar Karyesinde reayanın mesleklerine göre cizye vergisi dağılımı 184

3.2.4. Tablo 32: 1845 senesinde Kumkale Kazası'nda bulunan yabancı reayanın asıl memleketleri ve cizye vergisi dağılımı 185

3.2.5. Tablo 33: 1844 senesinde Dimetoka Kazası'na tabi Musatça, Havutça, Yenice ve Azmak Karyeleri'nde Gayrimüslim reayanın yaş dağılımı 189

3.2.5. Tablo 34: 1844 senesinde Dimetoka Kazası'nda bulunan yabancı reayanın asıl memleketleri ve cizye vergisi dağılımı..... 191

3.2.5. Tablo 35: 1856'da Dimetoka Kazası'na tabi Musatça, Havutça, Yenice ve Azmak Karyeleri'nde iane-i askeriye vergisi ortalamaları 194

3.2.6. Tablo 36: 1844 senesinde Lapseki Kazası ve Çardak Kasabası'nda Gayrimüslim reayanın yaş dağılımı 196

3.2.6. Tablo 37: 1844 senesinde Lapseki Kazası ve Çardak Kasabası'nda reayanın mesleklerine göre cizye vergisi dağılımı 197-198

3.2.6. Tablo 38: 1844 senesinde Lapseki Kazası'nda görülen lakaplar ve cizye vergisi oranları 198

3.2.6. Tablo 39: 1844 senesinde Lapseki Kazası'nda bulunan yabancı reayanın asıl memleketleri ve cizye vergisi dağılımı 199-200

3.2.7. Tablo 40: 1844 senesinde Bayramiç Kazası'nda Gayrimüslim reayanın yaş dağılımı 205

3.2.7. Tablo 41: 1844 senesinde Bayramiç Kazası'nda reayanın mesleklerine göre cizye vergisi dağılımı 207

3.2.7. Tablo 42: 1844 senesinde Bayramiç Kazası'nda meslek bazında yabancı reayanın asıl memleketlerinin dağılımı 208

3.2.8. Tablo 43: 1844 senesinde Çan Kazası'nda bulunan yabancı reayanın asıl memleketlerinin dağılımı..... 214

3.2.8. Tablo 44: 1853 senesinde Çan Kazası'na tabi Karadağ Karyesi'nde reayanın mesleklerine göre cizye vergisi 216

3.2.9. Tablo 45: 1844 ve 1845 senelerinde Ayvacık Kazası'nda bulunan yabancı reayanın asıl memleketlerinin dağılımı 220-222

2.) GRAFİKLER

2.1.4. Grafik 1: 1824 Yılı Nüfus Defterine Göre Biga Sancağı Cizye Geliri 79

2.1.4. Grafik 2: 1824 Yılı Nüfus Defterine Göre Biga Sancağı'nda Millet Bazında Cizye Geliri 79

3.1.1. Grafik 3: Tanzimat Dönemi'nde Biga Sancağı'nda esnâf-ı selâse evrakları 120

3.1.1. Grafik 4: Tanzimat Dönemi'nde Biga Sancağı yerli reayasının esnâf-ı selâse ortalamaları 120

3.1.1. Grafik 5: 1845 senesinde Biga Sancağı yerli reayasının Millet bazında esnâf-ı selâse ortalaması 121

3.2.1. Grafik 6: Tanzimat Döneminde Biga Kazası'nda Bakkal Kostanti Ailesi'nin cizye ve iane-i askeriye gideri 140

3.2.1. Grafik 7: Tanzimat Dönemi'nde Biga Kazasına tabi Aksaz Köyü reayalarından İstrati Reis Ailesi'nin cizye ve iane-i askeriye gideri..... 140

3.2.1. Grafik 8: Tanzimat Dönemi'nde Biga Kazası'nda Esnâf-ı Selâse Evrakı (Yerli Reaya)..... 141

3.2.2. Grafik 9: Tanzimat Dönemi'nde Kale-i Sultaniye Kazası'nda hane bazında değişen cizye miktarları 166

3.2.2. Grafik 10: Tanzimat Dönemi'nde Kale-i Sultaniye Kazası'nda esnâf-ı selâse evrakı (Yerli Reaya) 166

3.2.3. Grafik 11: Tanzimat Dönemi'nde Ezine Kazası'nda esnâf-ı selâse evrakı (Yerli Reaya) 181

3.2.4. Grafik 12: Tanzimat Dönemi'nde Kumkale Kazası'na tabi Yenişar Karyesi'nde esnâf-ı selâse evrakı (Yerli Reaya) 188

3.2.5. Grafik 13: Tanzimat Dönemi'nde Dimetoka Kazası'na tabi Musatça, Havutça, Yenice ve Azmak Karyeleri'nde esnâf-ı selâse evrakı (Yerli Reaya) 195

3.2.6. Grafik 14: Tanzimat Dönemi'nde Lapseki Kazası ve Çardak Kasabası'nda esnâf-ı selâse evrakı (Yerli Reaya) 204

3.2.7. Grafik 15: Tanzimat Dönemi'nde Bayramiç Kazası'nda esnâf-ı selâse evrakı (Yerli Reaya) 212

3.2.8. Grafik 16: Tanzimat Dönemi'nde Çan Kazası'na tabi Karadağ Karyesi'nde esnâf-ı selâse evrakı (Yerli Reaya) 217

3.2.9. Grafik 16: Tanzimat Dönemi'nde Ayvacık Kazası'nda esnâf-ı selâse evrakı (Yabancı Reaya) 224

GİRİŞ

Cizye, sözlük anlamı itibariyle Müslüman olmayan tebaadan alınan baş vergisi olarak bilinmektedir.[1] Etimolojik olarak ise Maverdî tarafından; "*Cezâ kelimesinden türemiştir. Ya kâfir oluşlarına, bu işin kötülüğüne binaen bir ceza ya da Müslümanların himayesinde oluşlarından, onlara iyi muamele edişe karşılık*" olarak belirtilmiştir.[2]

İslamiyet öncesinde de baş vergisi uygulamalarına rastlanılmaktadır. Bu vergi Antik Yunan'da mağlup milletlerden alınan *tribut* vergisi şeklinde görülürken, Roma'da *tributum capitis* olarak yer almıştır.[3] Tevrat'ta ise özellikle İslam sürecindeki baş vergisine benzer bir uygulamaya rastlanmaktadır.[4] Diğer taraftan Sasaniler'de *gezit*[5] ismiyle görülen bu vergi; 20 ile 50 yaş arası fertlerden gelir durumuna göre 4-7-8 ve 12 dirhem olarak tahsil edilmekteydi. Sasaniler'de asiller sınıfı, ordu mensupları, din adamları, devlet memurları ve şahın hizmetkârları gibi zümreler bu vergiden muaf tutulmuşlardır.[6] Aynı dönemde Bizans da İslam idaresine kadar Mısır bölgesinden ανδρισμος (Andrismos) veya διαγραφη (Diagrafe) olarak baş vergisi almıştır.[7] İslam fetihleri sonrasında da aynı bölgedeki papirüslerde baş vergisi, Yunanca *Diagraphon* ve Arapça *cizye ale'r-re's* olarak yer almıştır.[8] Son olarak İslamiyet öncesinde Araplar arasında da baş vergisi uygulamasına rastlandığı görülmektedir. Kuzey Arabistan'da Bizans'ın himayesinde yaşayan Du'cumlular Gassanî'leri mağlup etmiş ve her fertten yıllık 1-1,5 ve 2 dinar arası baş vergisi almıştır.[9]

---

[1] Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Yayınları., Ankara 2003, s. 145. Ayrıca cizyenin bir vergi topluluğunun adı yani fethedilen arazi üzerine tarh edilen kolektif vergi manasına geldiği de belirtilmiştir. C.H.Becker, "Cizye", *İA*, C. 3, Ankara 1964, s. 200.

[2] *El- Ahkâmu's- Sultâniyye*, Çev. Ali Şafak, Bedir Yayınları., İstanbul 1976, s. 159.

[3] Salih Tuğ, *İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1984, s. 4-5.

[4] "*Bir şehre karşı savaşmak için ona yaklaştığın zaman onu barışa çağıracaksın. Eğer sana barış yapma cevabını verirse ve kapılarını sana açarsa içinde bulunan bütün kavim sana çizye verecek ve kulluk edecektir. Eğer seninle barış yapmayıp savaşmak isterse, o zaman o şehri kuşatacaksın. Tanrın olan Rab onu senin eline verdiği zaman, onun bütün erkeklerini kılıçtan geçireceksin. Ancak kadınları ve çocukları ve hayvanları ve şehirde olan her şeyi, bütün malını kendin için çapul edeceksin. Ve Tanrın olan Rabb'ın sana verdiği düşmanın malını yiyeceksin.*" Tevrat, Tesniye, 20/10-14.

[5] İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğunda "Millet" Nizamı, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları Prof. Dr. Hamide Topçuoğlu'na Armağan*, Ankara 1995, s. 85.

[6] Salih Tuğ, *a.g.e.*, s. 7-8.

[7] Daniel C. Dennett, *Conversion and the Poll Tax in Early Islam*, Delhi 2000, s. 65.

[8] Mehmet Erkal, *İslâm'ın Erken Döneminde Vergi Hukuku Uygulamaları*, İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul 2009, s. 25-26.

[9] Salih Tuğ, *a.g.e.*, s. 13.

İslamiyet ile birlikte baş vergisi dini bir hüviyet kazanmıştır. Hicrî 9. yılda (630) inen Tevbe suresinin 29. Ayetinde: *"Kendilerine kitap verilenlerden Allah'a ve ahiret gününe iman etmeyen, Allah'ın ve Resûlünün haram kıldığını haram saymayan ve hak din İslam'ı din edinmeyen kimselerle, küçülerek kendi ellerliyle cizye verinceye kadar savaşın"* diye belirtilmiştir. Ayetten itibaren Ehl-i Kitap olan Gayrimüslimlerden cizye alınması zorunluluk olarak görülmüştür. Bu duruma binaen Hz. Muhammed döneminde her kabile ve topluluk ile yapılan anlaşmalar sonucunda Gayrimüslimlere zimmî[10] statüsünde İslam topraklarında yaşama ve koruma hakkı tanınmıştır. Bunun karşılığında da Gayrimüslimler cizye vergisi ödemekle yükümlü tutulmuşlardır. Ayetin indiği yıl Eyle, Ezruh, Cerbâ ve Dûmetülcendel; ertesi yıl ise Necran, Yemen, Bahreyn, Maknâ, Teymâ ve Hecer halklarıyla yapılan barış antlaşmalarına cizye yükümlülüğü konmuştur.[11] Hz. Muhammed Necran Hristiyanlarına gönderdiği mektupta onları İslam'a çağırmış, reddetmeleri halinde cizye vermeleri gerektiğini belirtmiş ve cizyenin de reddedilmesi durumunda onlarla savaşacağını söylemiştir.[12] Yapılan anlaşma sonucunda da Necran Hıristiyanlarından 2000 elbise karşılığında cizye alınmıştır. Diğer taraftan Eyle halkından da 300 dinar toplu olarak cizye alınmıştır.[13] Bu dönemde Hz. Muhammed'in İslam'a davet mektuplarında İslam savaş hukuku ile Gayrimüslimlerle olan münasebetler zimmet kavramı içerisinde yavaş yavaş şekillenmeye başlamıştır.[14]

Cizye vergisi genel hatları ile Hz. Ömer döneminde (634-644) şekillenmiştir. Bu dönemde İslam coğrafyasının sınırları kuzeyde Irak, Suriye ve İran'a; batıda Filistin ve Mısır'a kadar genişlemiştir. Bu fetihler sonucunda Sasani ve Bizans toprakları ele geçirilmiştir. İslam coğrafyasının genişlemesi sonucunda tabiatıyla Gayrimüslim nüfus oranında da ciddi bir artış yaşanmıştır. Nüfus artışı cizye vergisinin beytülmâl içerisindeki oranını arttırırken uygulama sahasındaki problemleri de beraberinde getirmiştir. Bu

---

[10] İslâm Devletinde zimmet kavramı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Özel, "Gayrimüslim", *DİA*, C. 13, İstanbul 2002, s. 418-427.

[11] Mehmet Erkal, "Cizye", *DİA*, C.8, İstanbul 2002, s. 42.

[12] Mehmet Aydın, "Hz. Muhammed Döneminde İslâm – Hıristiyan Münasebetlerine Toplu Bir Bakış", *Belleten*, C. 49, S. 193, Ankara 1985, s. 61.

[13] Erkal, a.g.m., s.43. Bu şekilde İslam'da ilk cizye maktû olarak alınmıştır.

[14] Hz. Muhammed ve dört halife döneminden itibaren İslam ülkesinde yaşayan Müslim ve Gayrimüslimlerin birbirleri ile olan ilişkileri de belirlenmeye çalışılmıştır. Sosyal hayatta, iş hayatında vb. alanlarda "birbirlerine benzememeleri" üzerinde durulmuştur. Gayrimüslimlere Müslümanlar ile aynı giyinmemeleri, yapılan anlaşma haricinde kilise ve havra inşa etmemeleri gibi bir takım yükümlülükler getirilmiştir. Bunun yanında İslam ülkesinin her bir yerinde ticaret yapma hakkı verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İmâm Ebu Yûsuf, *Kitabü'l- Harâc*, Çev. Müderris-zade Muhammed Atâ'ullah Efendi, Sadeleştiren İsmail Karakaya, Akçay Yayınları., İstanbul 1982, s. 293-295.

bağlamda cizye vergisi ile haraç vergisi arasındaki benzerlik en önemli problemlerden biri olmuştur. Hz. Ömer döneminde sınırların genişlemesi ile birlikte müstakil bir hal alan toprak vergisi haraç[15] ile baş vergisi olan cizye, İslamiyet'in ilk dönemlerinden itibaren çoğu zaman birbiri yerine kullanılmıştır. Mesela bazı durumlarda *cizyetü'l-arz* toprak vergisi olarak, *harâcü'r-re's* ise baş vergisi olarak tanımlanmıştır.[16] Julius Wellhausen bu iki verginin 739 (II. Ömer devri) yılına kadar bir arada değerlendirildiği, bu tarihten itibaren ise cizyenin baş vergisi olarak; haracın da toprak vergisi olarak kesin hatları ile ayrıldığını belirtmiştir.[17] Buna karşılık Daniel C. Dennett, bu ayırımın daha erken bir tarihte olması gerektiği üzerinde durmuştur. Ona göre II. Ömer döneminin kaynaklarından olan *Kitabü'l- Harâc*'da söz konusu ayırımın aktarılmaması buna bir işarettir.[18] Esas itibariyle ise bu karışım isim düzeyinde devam etmiştir.

Cizye vergisinin mükelleflerinin kimler olduğu da İslam fakihleri arasında tartışma konusu olmuştur. Burada ayet hükümlerinin yoruma açık olmasının etkisi görülmektedir. Ehl-i kitap olan Hıristiyan ve Yahudilerden cizye alınması gerektiği bilinirken; Hz. Muhammed döneminde Mecusîlerden de cizye alınmıştır.[19] Buna binaen Hz. Ömer ve Hz. Ali Mecusîlerden cizye almaya devam etmiş; Hz. Osman bu gruba Berberîleri de dahil etmiştir. Bu durum ilerleyen dönemlerde İslam hukukçuları arasında görüş farklılıklarını da meydana getirmiştir. Şâfî hukukçular sadece Yahudi, Hıristiyan ve Mecusîlerden cizye alınabileceğini belirtirken, Hanefîler Arapların dışındaki müşriklerden, Mâlikîler ise bütün müşriklerden alınabileceğini söylemişlerdir.[20] Ayrıca dinî durumu şüpheli olanlardan cizye alınırken, mürteddlerden (dinden çıkanlar) ve putperestlerden cizye alınmamaktadır.[21]

---

[15] Salih Tuğ, *a.g.e.*, s.113. Haraç vergisinin İslamî vergi sistemi içerisine girmesinde Sasanî etkisi göze çarpmaktadır. İran fetihleri sırasında bölgedeki vergi sistemi dikkate alınmıştır. İslam hukuku kendisiyle direkt çatışmadığı müddetçe eski vergi sistemlerini mevcut sisteme entegre etmiştir. Salih Tuğ, "İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı", *Maliye Enstitüsü Konferansları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İslâm Araştırmaları Enstitüsü, C. 7, Ayrı Basım, İstanbul 1963, s. 16.

[16] Mehmet Erkal, a.g.m., s.42.

[17] *Arap Devleti ve Sukutu*, Çev. Fikret Işıltan, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1963, s.133.

[18] Dennett, *a.g.e.*, s. 10-11.

[19] Ebû Ubeyd, *Kitab-ûl Emval*, Çev. Cemaleddin Saylık, Düşünce Yayınları, İstanbul 1981, s. 39.

[20] Mehmet Erkal, a.g.m., s. 42. Ebu Hanife Araplar zelil olmadıklarından bunlardan cizye alınamayacağını belirtmektedir. Keza Ebu Hanife puta tapan Araplardan da cizye alınamayacağını belirtmektedir. Maverdî, *a.g.e.*, s. 160.

[21] Maverdî, *a.g.e.*, s.160-161.

İslâm fetihlerinin doğuya doğru yayılması sonucunda Hindulardan da cizye alınmaya başlanmıştır.[22] Bu şekilde zamanla cizyeye tabi unsurların yelpazesi gitgide genişlemiştir.

Hz. Ömer döneminde bir istisna olarak Hıristiyan Benî Tağlib kabilesinden cizye alınmamıştır. Yapılan anlaşma neticesinde Benî Tağlib kabilesinin iki kat sadaka vermesi ve kabilenin çocuklarını vaftiz ettirmemelerine karar verilmiştir.[23] Cizye vermekle mükellef tutulan kişilerde ise hür, akıllı, erkek, sıhhatli ve sağlam, çok fakir olmama, çalışamayacak kadar ihtiyar olmama gibi özellikler aranmıştır.[24] İhtiyarlık ve fakirlik durumuna özellikle Hz. Ömer tarafından dikkat edilmeye çalışılmıştır.[25] Yaşlılık durumu "iş görme" olarak belirlense de yine de bu iki durum belirsizliğini korumuştur. Kadın ve çocukların cizye vergisinden muaf olması ise savaşacak durumda olmamalarından ileri gelmiştir. Fakat diğer bir görüşe göre de cizye öldürülmemek üzere verilen bir vergi olduğu için kadınlar ve çocuklar muaf tutulmuştur.[26] Vergiye mükellef olan erkeklerin yaş sınırı da tam olarak belirlenememiştir. Cizyeye başlangıç yaşı olarak buluğ çağı veya silah tutabilecek yaş işaret edilmektedir. Hz. Ömer ordu kumandanlarına gönderdiği mektupta "yüzüne ustura vuranlardan" cizye alınması gerektiğini belirtmiştir.[27] Son olarak da din adamlarının cizye verip vermemesi tartışma konusu olmuştur. Din adamları ilk dönemlerde cizye vergisinden muaf olsalar da Halife Mervân'ın para reformu döneminde (693) Mısır'daki rahiplerden cizye alındığı görülmüştür.[28] Genel itibariyle İslâm hukukçuları kendini ibadete adayan rahiplerden cizye alınmaması yönünde görüş bildirmişlerdir.

Hz. Ömer döneminden itibaren cizyenin miktarı da önemli problemlerden biri olmuştur. Hz. Muhammed ve Hz. Ebubekir dönemlerinde bir ferdin ne kadar cizye ödeyeceği üzerinde kesin bir tespit yapılmamıştır. Hz. Ömer döneminden itibaren sınırların genişlemesi ile birkaç yöntem birlikte kullanılmaya başlanmıştır. Burada ele geçirilen

---

[22] Bahriye Üçok, *İslâm Tarihi Emevîler – Abbasîler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1968, s. 133.
[23] Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Döneminde Gayrimüslimler*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1989, s. 150.
[24] Ziya Kazıcı, *Osmanlılarda Vergi Sistemi*, Şamil Yayınları, İstanbul 1977, s.37.
[25] Ebû Ubyed, *a.g.e.*, s. 61-62. Hz. Ömer dilencilik yapan yaşlı bir Yahudi Gayrimüslimi görünce onun fakirliğine binaen cizyeden affetmiş ve kendisine beytülmâlden maaş bağlatmıştır. Ebû Ubeyd, *a.g.e.*, s. 61-62.
[26] İbn Rüşd, *Bidâyetü'l- Mücтehid (Mezheplerarası Mukayeseli İslâm Hukuku)*, Çev. Ahmed Meylânî, Beyan Yayınları., İstanbul 1991, s. 276. Ebû Ubeyd, Hz. Muhammed'in bazı mektuplarında "baliğ erkek ve baliğ kadına" ifadesinin mevcut olduğunu belirtse de bu rivayetleri kendisi sağlam bulmamaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebû Ubeyd, *a.g.e.*, 56-57.
[27] Ebû Ubeyd, *a.g.e.*, s. 56.
[28] Mehmet Erkal, a.g.m., s. 43.

bölgelerin mevcut mali sistemlerinden yararlanıldığı görülmektedir. Sasanîler'den alınan Sevad bölgesinde gelir durumuna göre fert başına üç ayrı seviye kabul edilmiştir. Zengin olanlardan 48 (4 dinar) dirhem, orta hallilerden 24 dirhem (2 dinar) ve az gelirlilerden 12 dirhem (1 dinar) cizye alınması kararlaştırılmıştır. 48 dirhem ödeyenlerin hali vakti yerinde zengin kimseler, 24 dirhem ödeyenlerin orta halli kimseler ve tüccarlar, 12 dirhem ödeyenlerin ise fakir durumda rençberlik ve amelelik yapanların olması gerektiği belirtilmiştir.[29] Bu sistem daha sonra İslam toplumlarında ve belli dönemlerde Osmanlı Devleti'nde de yaygın olarak kullanılmıştır. Diğer taraftan Mısır bölgesinde ise buranın fatihi Amr b. el-Âs ile Mukavkıs arasında yapılan anlaşma ile her Kıptî'nin yıllık iki dinar cizye vermesi kararlaştırılmıştır.[30] Ayrıca Hz. Muhammed döneminde olduğu gibi bazı bölgelerde maktû cizye uygulandığı da görülmüştür.

İslam'ın yayılmasına paralel olarak ilk dönemlerden itibaren verginin toplanması ve harcanmasına yönelik mali bürolar kurulmuştur. Hz. Muhammed ve Hz. Ebubekir dönemlerinde cizye vergisi kabile reisinden toplu olarak alınırken, Hz. Ömer döneminden itibaren Gayrimüslimlerden gelen vergilerin idaresi için "Dîvan" teşkilatı kurulmuş ve tahsil işlemlerinde özel memurlar görevlendirilmiştir. Burada ilginç bir uygulama olarak Gayrimüslim memurlara da görev verilmiştir.[31] Emevîler döneminde ise teşkilat genişlemiştir. Defter tanzimi ile vergiler kayıt altına alınmaya çalışılmıştır. Mısır ve Suriye bölgesinde cizye ve diğer vergiler için özel listeler hazırlanmış, buraya her mükellef için tespit edilen cizye miktarları yazılmıştır. Kayıtların bir nüshası mahallin vergi sorumlusunda kalmak üzere tutulurken; diğer nüshası merkez beytülmâle gönderilmiştir.[32] Diğer taraftan halife Hişam döneminde vergisini ödeyen zımmîlere makbuz verilmesi de kabul edilmiştir.[33]Abbasîler döneminde de cizye gelirlerinin kontrol edilmesi için *Divanü'l- Cevalî* kurulmuştur.[34]

---

[29] Mustafa Fayda, *a.g.e.*, s. 132-133. Diğer taraftan bu miktarın ilk başta 40 dirhem olduğunu ve daha sonra her ay 4 dirhem olmak üzere 48 dirheme çıkarıldığı da Corci Zeydan tarafından dile getirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *İslâm Uygarlığı Tarihi*, C. 1, Çev. Nejdet Gök, İletişim Yayınları., İstanbul 2004, s. 284.
[30] Nadir Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Manisa 2007, s. 40.
[31] Salih Tuğ, , a.g.m., s.15.
[32] Mehmet Erkal, *a.g.e.*, s. 251-252.
[33] C.H. Becker, a.g.m., s. 201.
[34] Bahriye Üçok, *a.g.e.*, s. 132.

Cizye vergisinin toplanma dönemi ise zaman içerisinde değişiklik göstermiştir. Hz. Ömer Kudüs'te cizye ve diğer vergileri hasat zamanı toplamışsa da, daha sonra Hanefî hukukçuları bunun yılbaşı yani Muharrem ayı itibariyle toplanması gerektiği yönünde görüş bildirmişlerdir.[35]

İlk dönemlerden itibaren cizye vergisinde muafiyetler de göze çarpmaktadır. Hz. Ömer döneminde Necran Hıristiyanlarının Yemen'den Irak'a nakledilmesi sürecinde cizye vergisinden yirmi dört ay süre ile muaf tutuldukları bilinmektedir.[36] Diğer taraftan aynı dönemde İslam fetihleri neticesinde sınırların genişlemesi ile birlikte sınır muafiyetleri de görülmüştür. Antakya bölgesindeki el-Curcûme halkı sınır boylarında düşmana karşı gözcülük yapmaları karşılığında cizyeden muaf tutulmuşlardır.[37] Bu şekilde sınırlarda uygulanan vergi politikasındaki "yumuşaklık" İslâm topraklarının yayılmasında da etkili olmuştur.

İslam sınırlarının genişlemesi ile birlikte cizye vergisi önemli bir gelir olmuşken, ilerleyen dönemlerde nüfus içerisinde İslam oranının yükselmesi yani ihtidaların artması vergideki azalmayı beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda Emevîler döneminde özellikle Türkistan bölgesinde İslâm'ın yayılması sırasında cizye konusunda önemli sorunlar göze çarpmaktadır. Emevî Devletinin Horasan valisi Eşres, Buhara ve Semerkant bölgelerinde tutunabilmek için İslâm'ı kabul edecek olan Türklerden cizye alınmayacağını ilan etmiştir. Bu durum Türkler arasındaki İslamlaşma oranını arttırmıştır. Fakat bu artış beytülmâl için sorun teşkil etmeye başlamıştır. Hazineyi zarara uğratmamak için Müslüman olan Türklerden cizye alınmasına devam edilmesi emri verilmiştir.[38] Bu durum Türkistan'da Abbasîler dönemine kadar sorun olarak devam etmiştir. Abbasîler döneminde Müslüman Türkler'den cizyenin kaldırılması sonucunda ve özellikle Talas Savaşı'ndan sonra Türkler ile Araplar arasındaki ilişkiler "dostane" bir sürece girmiştir.[39]

---

[35] Mehmet Erkal, a.g.m., s. 45.
[36] Muhammed Hamîdullah, "İslâmda Devletler Hukuku", Çev. Abdülkadir Şener, *Ankara Üniversitesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, S. 3 Ankara 1977, s. 297.
[37] Mustafa Fayda, *a.g.e.*, s. 143-144. C.H.Becker tarafından hicri ilk asırda pek çok kimsenin vergiden muaf tutulduğu belirtilmişse de buna açıklık getirememektedir. a.g.m., s. 201.
[38] Bahriye Üçok, *a.g.e.*, s. 50.
[39] Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1992, s. 16.

Cizye vergisi toplanırken memurlarının iaşe ve masraflarının mükellef tarafından karşılanması yönünde uygulamalar olmuştur. Bunun yanında tahsil sırasında memur ile mükellef arasındaki anlaşmazlıklar ilk dönemlerden beri önemli bir sorun olmuştur. Merkezden ehl-i zimmete iyi davranılması, onlara zulmedilmemesi yönünde vali ve âmillere emirler gönderilmişse de bir takım suiistimaller yaşanmıştır. Cizye tahsil edilirken mükellefi güneşin altında bekletme, başlarına toprak atma ve boyunlarına kurşundan mühür asılması gibi olaylar yaşanmıştır.[40] Bu durum kaynaklarda sürekli eleştirilmiş, zımmîlere kötü davranılmaması gerektiği belirtilmiştir. Özellikle Hz. Ömer bu hususta Gayrimüslimlere karşı iyi davranılması yönünde valilere sık sık mektuplar göndermiştir. Ayrıca cizyenin ödeme gücüne göre toplanması, acîz ve fakirlerin muaf tutulması gerektiği yönünde emirler vermiştir.[41] Cizyesini ödemeyen Gayrimüslim'in sadece hapis ile cezalandırılması gerektiği belirtilmiştir.

İslam Devleti'nin yayılma dönemi ile birlikte cizye vergisi beytülmâl için ciddi gelir kaynaklarından olmuştur. Pragmatik bir yapı gözetilerek önceki vergi sistemleri dikkate alınmış ve mükellefler lehinde bir takım uygulamalar gerçekleştirilmiştir. Diğer taraftan verginin kimlerden ve özellikle hangi yaş gruplarından alınması gerektiği, ne kadar ve nasıl alınacağı, alınırken uygulanacak kaidelerin belirsizliği ilerleyen dönemde Osmanlı Devleti'ne de aksetmiştir.

---

[40] Ebu Yûsuf, *a.g.e.*, s. 287-292. Diğer taraftan "kötü muamele" konusunda Boris Christoff Nedkoff cizyenin tahsil edildiği sırada emir ile zimmî arasındaki münasebete de dikkat çekmektedir: "*Emir tahta benzeyen yüksek mevkiinde oturur; zimmi, baş vergisini açık avcunda tutarak, takdim etmek üzere, Emirin huzuruna doğru ilerler; Emir bunu elinden alır, o tarzdaki Emirin eli üstte, zimmininki altta bulunur; bunun üzerine Emir zimmiye bir yumruk indirir, Emirin önünde ayakta duran bir adam da zimmiyi kaba surette kovar. Bundan sonra ikincisi, üçüncüsü ilh..*" "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye", *Belleten*, Çev. Şinasi Altundağ, C. VIII, S. 32, Ankara 1944, s. 613.

[41] Mehmet Erkal, *a.g.e.*, s. 247. Nedkoff tarafından merkezden valilere hiçbir müsamaha gösterilmemesi yönünde ve tahsil sürecinde sertlik emredildiği belirtilmiştir. Fakat Nedkoff tarafından bu konuda herhangi bir kaynak gösterilmemiştir. a.g.m, .s. 612.

BİRİNCİ BÖLÜM

TANZİMAT'A KADAR OSMANLI DEVLETİ'NDE CİZYE VERGİSİ

Osmanlı Devleti, kurulduğu ve yayıldığı coğrafya itibariyle ilk dönemden itibaren Gayrimüslim toplulukları[1] bünyesinde barındırmıştır. Devlet, Gayrimüslim topluluklarla olan ilişkisini zimmet içerisinde belirlemiştir. Cizye verme karşılığında zimmî statüsünü kazanan Gayrimüslimlere İslam topraklarında yaşama hakkı, can ve mal güvenliğini sağlama sözü ile ibadet özgürlüğü verilmiştir.[2] Bu doğrultuda Gayrimüslimler zimmet içerisinde İslam hukukunun belirlediği esaslar üzerinden yönetilmişlerdir. Bu durum Müslüman reaya ile Gayrimüslim reaya arasındaki ilişkileri de etkilemiştir. İslam hukuku çerçevesinde her iki tarafa bazı görevler yüklenmiş ve "kısıtlamalar" getirilmiştir. Bu noktada en çok dikkat çeken uygulamalardan biri giyim-kuşam kısıtlamalarıdır. Çıkarılan fermanlarla hem Müslümanların hem de Gayrimüslimlerin mensup oldukları dinlere göre kılık kıyafetlerinin sınırları çizilmiştir.[3] Fakat uygulamada bu fermanların etkisiz kaldığı zamanlar olmuş; özellikle zengin Yahudi, Rum ve Ermeni tüccarlar Müslümanlar gibi giyinebilmişlerdir.[4] Ayrıca yine İslam hukuku çerçevesinde Gayrimüslimlerin Dar'ül-İslam toprakları içerisinde kilise inşa etme hakkı bulunmamaktadır. Kiliselerini tamir etmeleri ise izin gerektirmektedir. Bu konuda da Osmanlı yöneticileri esnek davranmış, çoğu zaman kiliselerini tamir etme konusunda Gayrimüslim cemaatlere izin vermiştir.[5]

Gayrimüslimlere ata binme ve silah taşıma konusunda da bazı kısıtlamalar getirilmiştir. Ata binme konusunda uygulama sahasında farklılıklar göze çarpmaktadır.

---

[1] Osmanlı coğrafyasında bulunan Gayrimüslim toplulukların din ve mezhep ile coğrafi dağılımı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yavuz Ercan, "Türkiye'de XV. ve XVI. Yüzyıllarda Gayrimüslimlerin Hukuki, İçtimai ve İktisadi Durumu", *Belleten*, C. XLVII, S. 138, Ankara 1983, s. 1127-1128.

[2] Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, TTK, Ankara 1996, s. 8.

[3] Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı*, Enderun Yayınları, İstanbul 1988, s. 47. Aynı Yazar, *Onbirinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı (1591-1688)*, Enderun Yayınları, İstanbul 1988, s.52.

[4] Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, s. 157.

[5] Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmed Refik, *Türk İdaresinde Bulgaristan*, Enderun Yayınları, İstanbul 1989.

Özellikle sosyoekonomik yönden güçlü Gayrimüslim tüccarlar ata binebiliyorlardı.[6] Silah taşıma konusunda ise devlet sadece Gayrimüslimler için değil, Müslümanlar için de belli dönemlerde bir takım kısıtlamalar getirmiştir. Özellikle savaş dönemlerinde "güvenlik tehlikesi" ile silah taşıma konusunda engellemeler görülmektedir.[7] Sosyal alanda da bir takım kısıtlamalar bulunmaktadır. Mesela Gayrimüslim evinin Müslüman evinden yüksek olmaması ve Müslümanlar için önem arz eden dini yerler civarında Gayrimüslimlerin oturmamaları yönünde zaman zaman fermanlar çıkarılmıştır. Mesela 1581 tarihinde çıkarılan bir fermanla Gayrimüslimlerin Eyüp Sultan civarında oturmaları yasaklanmıştır.[8] Ayrıca teamüllere göre şehir yapılanması içerisinde de Gayrimüslimler ile Müslümanların farklı mahallelerde oturmaları gerekmekteydi. Fakat bu durum bölgeye ve zamana göre farklılık göstermiştir. Bazı şehirlerde veya köylerde özellikle XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Gayrimüslimler ile Müslümanların aynı mahallelerde oturduğu görülmektedir.[9]

Osmanlı asırlarında bu tip kısıtlamalar zaman zaman artsa da[10] genel itibariyle esnek bir yapı gözetilmiştir. Hatta kimi zaman Gayrimüslimler ile Müslümanların eşit uygulamalara tabi tutulduğu görülmektedir. Mesela ceza kanunlarının reaya ile tımarlı sipahi arasındaki vergi münasebetini düzenleyen kısımlar Gayrimüslim ve Müslim bütün tebaa için geçerlidir.[11] Ayrıca II. Mehmed döneminden itibaren yavaş yavaş gelişen ve XIX. yüzyılda nizamnâmelerle vücut bulan "millet" sistemi içerisinde Gayrimüslimlere kendi içlerinde hukuklarını uygulama hakkı verilmiştir.[12]

---

[6] Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, s. 157.
[7] Gülnihal Bozkurt, a.g.e., s.9.
[8] Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı Hicri'de…*, s. 52.
[9] Örnek teşkil etmesi açısından bkz. Turan Gökçe, "1695 Tarihli Mufassal Avarız Defterine Göre Filibe Kazasında Nüfus ve Yerleşme Düzeni", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXII, S. 2, Aralık 2007, s. 57; Aynı Yazar, "Gümülcine Kasabası Nüfusu Üzerine Bazı Tespitler (XV-XIX. Yüzyıllar)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XX, S. 2, Aralık 2005, s. 96-98.
[10] Mesela Osmanlı Devleti'nde buhranlı dönem olarak adlandırılan III. Murad döneminde bu tip kısıtlayıcı fermanların arttığı görülmektedir.
[11] Halil İnalcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1996, s.32.
[12] Modern çağlar öncesinde Osmanlı Devleti ve Ortadoğu devlet geleneğinde millet kelimesi dini aidiyetliği temsil etmektedir. İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğunda "Millet" Nizamı", s.86. Ayrıca millet sistemi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul 2004.

1.1. KLASİK DÖNEMDE CİZYE UYGULAMALARI

Osmanlı Devleti şer'i ve örfi hukuk esaslarına göre yönetilen bir devlettir. Temelinde bir İslam devleti olsa da, uygulamalarda sultanın yetki sahasına giren örfi hukuktan genişçe yararlanılmıştır.[13] Devletin hukuk sistemine uygun olarak vergi sistemi de tekâlif-i şer'iyye ve tekâlif-i örfiye olarak ikiye ayrılmıştır. Tekâlif-i şer'iyye grubunda olan cizye vergisi[14] Osmanlı Devleti'nde İslam hukukuna göre Gayrimüslim tebaadan toplanan baş vergisi olarak geçmektedir. Buna binaen Osmanlı Devleti'nin ilk vergilerinden biri olmuştur.[15] Vergiler arasında da devletin en önemli meşru gelirleri arasında yer almaktadır.[16]

1.1.1. Cizye ile Haraç Vergisi İlişkisi

Cizye vergisinin ilk İslam devletlerinde olduğu gibi Osmanlı döneminde de Gayrimüslimlerden alınan haraç vergisi yerine kullanıldığı durumlar olmuştur. Haraç vergisi hiç şüphesiz araziden alınan bir vergidir. Osmanlı Devleti'nde fethedilen topraklar *miri* hale getirilerek devlet tekeline alınır ve bu toprakları kullananlar daimi veya ırsî kiracı durumuna gelirlerdi.[17] Bu şekilde fethedilen toprakların yerli halkı yerlerinde bırakılarak karşılığında kendilerinden haraç vergisi alınmıştır. XVI. yüzyılda haraç vergisi iki kısma ayrılmıştır. Şeyhülislam Ebussuud Efendi tarafından yapılan düzenleme ile Müslümanların ödediği öşür, Gayrimüslimlerin harac-ı mukasem vergisine; yine aynı şekilde Müslümanların ödediği çift resmi de Gayrimüslimlerin ödediği harac-ı muvazzaf vergisine

---

[13] Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Halil İnalcık, "Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfi-Sultani Hukuk ve Fatih'in Kanunları", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 13, S. 2, Ankara 1958, 102-126; Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu Teşkilat ve Müesseselerinin Şer'iliği Meselesi", *Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Tetkikler-Makaleler*, C. 2, Haz. Hüseyin Özdeğer, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2000, s. 1330-1351; Ahmet Yaşar Ocak, "Osmanlı İmparatorluğu ve İslam (Problematik bir Yaklaşım Denemesi)", *XIII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ayrı Basım, TTK, Ankara 2002, s. 1-21.

[14] Süleyman Sûdi, *Osmanlı Vergi Düzeni (Defter-i Muktesid)*, Haz. Mehmet Ali Ünal, Fakülte Yayınları, Isparta 2008, s.17.

[15] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlı Devleti Maliyesinin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti İç Hazinesi", *Belleten*, C. XLII, S. 165, TTK, Ankara 1988, , s. 69.

[16] Halil İnalcık, "*Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi"*, C. 1, Çev. Halil Berktay, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 107.

[17] Bu topraklar imparatorluğun genişlemesi ile birlikte gitgide artmıştır. 1528 yılında toprakların yüzde seksen yedisini miri toprak oluşturmaktaydı. Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 114.

karşılık olarak gösterilmiştir.[18] Bu meyanda Gayrimüslimleri, Müslümanlardan ayıran yegâne vergi cizye vergisidir.[19] Genel olarak bu iki terimin birbiri yerine kullanıldığı görülmektedir. Özellikle XV. ve XVI. yüzyıl boyunca haraç ve cizye tabiri bir biri yerine sıkça kullanılmıştır. Hatta ilk dönemlerde cizyeyi toplayan görevliye *haraççı*, buna mukabil merkezi bürokraside cizyenin toplandığı birime *haraç muhasebesi* denildiği olmuştur. Bu durumun oluşmasında kimi zaman devletin cizye mükellefiyetini toprak mülkiyetine bağlı olarak kabul etmesinin de etkili olduğunu söyleyebiliriz. Erken dönemde özellikle Balkan coğrafyasında elinde baştinası[20] olan zimmî, cizye mükellefi kabul edilmiştir. Bunun neticesinde de devlet, *cizye-i şahi*'nin azalmasını engellemek için baştinaların bölünmesini istememektedir.[21] Hatta miras olarak baştina, reayanın kızı veya kız kardeşi üzerine geçse dahi cizyesini ve ispençesini ödemesi karşılığında kendisinden alınmaması istenmiştir.[22]

Haraç vergisini cizyeden ayıran önemli bir fark ise şudur: İhtida durumunda kişinin üzerinden cizye vergisi düşse de haraç vergisi düşmemektedir. Ayrıca bir Müslüman haraçlı toprağı ele geçirirse Gayrimüslim'in ödediği haraç vergisini ödemekle yükümlü tutulmuştur.[23] Bu durum reaya arasında da kimi zaman hoşnutsuzluğa neden olmuş ve Müslüman reaya, haracı Gayrimüslim reayaya ödetmeye çalışmıştır. Mesela 1569 tarihli İlbasan Kanunnâmesi'nde böyle bir sorun görülmektedir: *"Ve şol sipahiler ve sair Müslümanlar ki keferenin baştinelerin alub tasarruf idüb haraç ve ispençe talep olundukda te'allül edüb virmeyüb fukara-yı reayaya tazmin itdürürler imiş ol asıl idenlerin subaşı*

[18] Mübahat Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadi Yapısı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, C. 1, Ed. Ekmelediin İhsanoğlu, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul 1994, 533. İlk yüzyıllarda çift resmi örfi vergiler arasında kabul edilmektedir. Daha sonra bu vergi Ebussuud Efendi tarafından şer'i vergiler arasına dahil edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Halil İnalcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu", s. 39.

[19] Halil İnalcık, "Türkler ve Balkanlar", *Balkanlar*, Ortadoğu ve Balkan İncelemeleri Vakfı (OBİV) Yayınları, İstanbul 1993, s. 19.

[20] Baştina, Slavca kökenli bir kelimedir. Babadan oğla geçen araziye verilen isimdir. Bu tabir daha sonra Osmanlı literatürüne geçmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 1, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1983, s. 170.

[21] Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI'inci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları Birinci Cilt: Kanunlar*, İstanbul Üniversitesi Yayınlarından Edebiyat Fakültesi Türkiyat Enstitüsü Neşriyatı, İstanbul 1943, s. 293.

[22] Barkan, *Kanunlar*, s. 294.

[23] Barkan, *Kanunlar.*, s. 339.

olsun ve sipahi olsun muhassalan kim gerekse olsun bi-kusur cizyeleri ve ispençeleri alına."[24]

XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren devlet artık kesin olarak bu ayırımı belirtmeye çalışmıştır. 1670 tarihli Kandiye Kanunnâmesi'nde cizye ile haraç vergisinin ayırımına değinilmiş ve her iki verginin de şer'en belirlenmesine dikkat edilmiştir.[25] Nihayetinde şer'i olarak baş vergisine cizye denilse de halk arasında bu vergi için haraç tabiri kullanılmaya devam etmiştir.[26] Haraçgüzar reaya tabiri ise her daim varlığını korumuştur.

Diğer taraftan Osmanlı öncesi Duşan İmparatorluğu döneminde Balkanlar'da uygulanan *ispençe* vergisi Osmanlı döneminde nadir de olsa kimi yerlerde baş vergisi olarak görülmüştür.[27] Tekâlif-i örfiye grubunda olan ispençe vergisi, çoğu zaman sabit olarak 25 akçe üzerinden alınmıştır. Uygulamada cizye ile ispençe vergisinin paralel noktalar arz ettiği yerler de olmuştur. Mesela cizye verme durumunda olanlar ispençe ödemekle de yükümlü olmuşlardır.[28] Kimi durumlarda da ispençe vergisinin cizye gibi esnâf-ı selâse sistemi ile toplandığı yerler de olmuştur.[29] Ayrıca Fatih döneminde bu verginin cizye vergisi gibi merkezi hazine adına toplandığı da olmuştur.[30] Fakat uygulamadaki bu göstergeler ispençenin cizye vergisi ile aynı olduğunu göstermemektedir. Osmanlı hukukçuları bu vergiyi Müslümanların ödediği çift-resmine kıyas etmeye çalışmışlardır. Diğer taraftan Gayrimüslimin ihtida etmesi halinde ise ispençe yerine yine

---

[24] Barkan, *Kanunlar*, s. 295-296. Ayrıca burada aynı vergi için hem haraç hem de cizye tabiri kullanıldığı görülmektedir. Bu durum XVI. yüzyılın ikinci yarısında söz konusu karışıklığın devam ettiğini göstermektedir.

[25] *"Harac iki nev'i üzere mebni olub nev'i evvelki keferenin rü'usına vaz' olunur cizye ile müsemmadır… cizye ve haraçda te'amül-i nasa itibar olunmayub bu vech üzere üslub-ı şer'iye kıyas ve daima mü'addel-i hükm-i kitab mi'yar ve mikyas ola"* Barkan, *Kanunlar*, s. 351-352.

[26] Nedkoff, a.g.m., 621.

[27] *Zimmiden alınan baş resmine ispence derler, yirmi beş akçadır, sagirinden alınmaz.* Halil İnalcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu", s. 57. Bu durum bazı bölgelerde ikinci bir baş vergisi olarak görülmüş ve şer'iate aykırı adledilerek kaldırılmıştır. İnalcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu", gös.yer.

[28] Halil İnalcık, "Cizye", *DİA*, C. 8, Ankara 2002, s. 45.

[29] Barkan, *Kanunlar*, s. 238-239. Esnâf-ı selâse sistemi Osmanlı vergi sisteminde sıkça kullanılan bir formüldür. Modern çağlar öncesi bir nevi kişinin ödeyebilme gücünü ayıran formüldür. Bu sistem sadece cizyede kullanılmamıştır. Avarız vergisinde de esnâf-ı selâse sisteminin kullanıldığı görülmektedir. Mustafa Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti I", *Belleten*, C. XIII, S. 51, Ankara 1949, s. 546.

[30] Halil İnalcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu", s. 58. Ayrıca Havass-ı Hümâyûn arazisinde ispençe vergisi cizye ile birlikte toplanıp hazine adına merkeze gönderilmekteydi., Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* , s. 108.

evli Müslümanların ödediği bennak resmine tabi tutulmuşlardır.[31] Bu durum cizye vergisi ile ispençe arasındaki farkın önemli bir göstergesini oluşturmaktadır. Son olarak değinilmesi gereken bir nokta olarak ispençe, tımarlı sipahi yetkisi içerisinde olan bir vergi olarak yer almış ve çoğu zaman *"cizye-i şahi ve ispençe-i sipahi"* olarak ayrı ayrı isimlendirilmişlerdir.[32]

1.1.2. Cizye Vergisi ile Mükellef Reaya

Cizye ödemekle yükümlü olan reaya ise genel hatları ile İslamî literatüre uygunluk göstermektedir. Cizye vergisi menşei olarak Gayrimüslimlerin buluğa ermiş bütün erkek nüfusuna teşmil edilmiştir. 14-75 yaş arası erkek Gayrimüslim nüfustan alınması yönünde genel bir kanı olsa da[33] herhangi bir yaş sınırı koyulamamaktadır. Zira bu durum bölgeden bölgeye, dönemden döneme ve ayrıca tahsildarın tespitine göre değişmektedir. Diğer taraftan özellikle erken dönemde *bîve*'lerden (dul Gayrimüslim kadın) de cizye vergisi alındığı görülmektedir. Fakat bîvenin cizye yükümlüsü olabilmesi için kocasından kendisine arazi kalması gerekmektedir.[34] Nispeten bîve cizyesi ilk dönemlerde Osmanlı maliyesinde önemli bir gelir grubunu oluşturmaktadır. 1488/89 yılı cizyesinde bîvelerden 824.315 akçe gelir elde edilmiştir.[35] Bu miktar asıl itibariyle bîvelerden alınan cizyenin tamamını vermemektedir. Çünkü bunların bir kısmı hane içerisinde kaydedilirken bir kısmı da hanelerden ayrı olarak kaydedilmektedir. XVI. yüzyılın ikinci yarısında ise (1552 ve 1570 tarihli icmal cizye defterlerinde) Osmanlı maliyesinde bîveler görülmemektedir.[36] Bu durum bîvelerin 1488/89 cizyesinde olduğu gibi hane içerisine dâhil edildiğini ya da muaf tutulduğunu göstermektedir. Muafiyet durumu ise ağır basmaktadır. Nitekim şeyhülislam Ebussuud Efendi döneminde kadından cizye alınmamasına yönelik fetvalar çıkarılmıştır.[37]

---

[31] Halil İnalcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu", s. 45. Nadir de olsa bazı durumlarda Gayrimüslim ihtida etse de ispençesinin düşmediği görülmektedir. Nicoara Beldiceanu, "Osmanlı İmparatorluğunda Şeneltme, Türkleştirme ve İslamlaştırma", Çev. Server Tanilli, *Tarih ve Toplum*, C. 18, S. 106, Ekim 1992, s. 22.
[32] Barkan, *Kanunlar*, s. 239.
[33] Nedkoff, a.g.m., s. 621.
[34] Halil İnalcık, "Cizye", s. 46. Ayrıca bu durum erken dönemlerde cizye mükellefiyetinin araziye endeksli olduğunu göstermektedir.
[35] Ömer Lütfi Barkan, "894 (1488/1489) Yılı Cizyesinin Tahsilatına Ait Muhasebe Bilançoları", *Belgeler*, C.1, S.1, Ankara 1964, Ek Cedvel No: 1.
[36] Doğan Yörük, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşayan Gayrimüslimlerin Nüfusu", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 17, Konya 2007, s. 636. Bu iki dönem arasındaki değişime örnek teşkil etmesi açısından bkz. Turan Gökçe, "Gümülcine…" s. 84-92.
[37] Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri IV. Kitap I.Kısım Kanuni Devri Kanunnameleri*, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1990, s. 97.

Sabî (henüz memeden kesilmemiş, üç yaşını tamamlamayan erkek çocuk), muk'ad (kötürüm, sakat), kör, mefluc (felçli), pir-i fani'lerden (pek yaşlı, zayıf) cizye alınmamıştır.[38] Din adamlarından cizye alınması meselesinde ise farklı uygulamalar görülmüştür. Özellikle klasik dönemde inzivaya çekilen yani halk ile irtibatı gözükmeyen din adamlarından cizye alınmaması yönünde fetvalar çıkarılmıştır.[39] Mesela Kanuni devrinde Macaristan bölgesinde papazlar cizyeden muaf tutulmuşlardır.[40] 1691 cizye reformundan sonra ise ruhban sınıfının cizye ödediği görülmektedir. 1709 Midilli Adası Kanunnâmesi'ndeki*"kâr ve kisbe kadir olan ve sâhib-i emlâk ve arazi zabt ider rahibler var ise şer'an alınmak icab eder rü'us cizyeleri"* şeklindeki ifade de bunu teyit etmektedir.[41] Burada kazanç sahibi olan rahiplere vurgu yapılması da dikkat çekicidir. Diğer taraftan aşağıda görüleceği üzere askerî sınıf Gayrimüslim toplulukların veya askerî olarak bazı hizmetlerde bulunan reayanın, savaş bölgesinde bulunan halkın, belirli dönemlerde cizyeden muaf oldukları görülmektedir. Cizyesini ödeyemeyecek kadar fakir olan reayanın da kimi zaman muaf olduğu bilinmektedir.

1.1.3. Cizye Vergisinde Tahsil Yöntemleri

Cizye vergisi maktû veya ale'r-ruus olarak iki şekilde alınmaktaydı.[42] Maktû vergi toptan, ale'r-ruus ise kişi üzerinden alınandır. Bu iki tahsilat şekli I. Murad döneminden itibaren her daim uygulanmıştır.[43]

1.1.3.1. Maktû Cizye

Erken dönemde genelde maktû cizye sulh ile ele geçirilen yerlerde kullanılmış, ale'r-ruus ise fetih ile ele geçirilen yerlerde uygulanmıştır.[44] Diğer taraftan haraçgüzar

---

[38]Kelime anlamları için Ferit Devellioğlu'nun, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat* adlı eserinden yararlanılmıştır. Abdurrahman Vefik Sayın, *Tekalif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 21.

[39] M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislam Ebussu'ud Efendi'nin Fetvalarına Göre Kanuni Devrinde Osmanlı Hayatı Fetava-yı Ebussu'ud Efendi*, Şule Yayınları, İstanbul 1998, s. 163.

[40] Barkan, *Kanunlar*, s. 301.

[41] Barkan, *Kanunlar*, s. 337.

[42] Süleyman Sûdi, *a.g.e.*, s. 42.

[43] Ziya Kazıcı, *a.g.e.*, s. 103.

[44] Mesela bu politika I. Murad döneminde sulh ile ele geçirilen Selanik şehrinde uygulanmıştır. Selanik şehri bu dönemde her yıl 100.000 akçe haraç vermiştir. Diğer taraftan Selanik, Ankara Savaşından sonra Bizans'a daha sonra Venedik'e geçmiştir. II. Murad döneminde ise bu defa savaşla ele geçirilen Selanik'te tahrir ve

devletler üzerinde de maktû cizye kabul edilmiştir.[45] Özellikle Eflak-Boğdan bölgesinde son döneme kadar maktû olarak prensler vasıtası ile cizye vergisi toplanmış ve İstanbul'a gönderilmiştir.[46] Ayrıca Mısır, Bağdat ve Basra gibi merkezden uzak eyaletlerde de maktû sistem uygulanmış, buralar her yıl irsaliye ile cizye vergilerini merkeze göndermişlerdir.[47] Devlet çoğu zaman vergiyi garanti ettiği için maktû cizyeyi kabul etmiştir.[48] Bu durum özellikle devletin ilk fetih dönemlerinde yerli halk tarafından Osmanlı Devleti'nin benimsenmesini kolaylaştırmıştır. Ayrıca devlet gerek merkezden uzaklığı nedeniyle ve gerekse de "hoş" tutma isteğiyle ücrâ bölgelerin de cizyesini maktû olarak almaktaydı. Mesela bu sistem Macaristan'ın uç bölgelerinde kullanılmıştır.[49] Adalarda da maktû vergi her daim Osmanlı Devleti tarafından uygulanmıştır.[50] Son olarak devletin kale hizmetine karşı maktû cizye aldığı da olmuştur.[51]

Maktû sistem yüzyıllara ve dönemlere göre gelişme göstermiştir. Maktû sistemin tercih edilmesinde ale'r-ruus sistemde görülen tahsildar yolsuzluğunu önleme ve reayanın "bırakıp gideriz" tehdidine karşı devletin tutumunu yumuşatması etkili olmuştur.[52] Fakat bu durum her zaman için devletin ve reayanın lehine işlemiyordu. Maktû cizyede nüfusun artması devletin aleyhine, nüfusun azalması ise reayanın aleyhine işliyordu. Özellikle ihtida, göç ve salgın gibi durumlarda azalan nüfus reayanın zor durumda kalmasına neden olmaktaydı. Bu tip durumlarda reaya mükellefin belirlenmesi için tahrir yapılmasını istiyordu.[53] Fakat tahrir çalışması özellikle XVII. ve XVIII. yüzyıllarda güç oluyordu. Maktû usul 1691 reformu ile kaldırılmaya çalışılsa da özellikle Balkanlar'da kullanılmaya devam etmiştir. Bu durum XVIII. yüzyılda aktif olarak karşımıza çıkan kocabaşı, knez ve çorbacı gibi zümrelerin reaya üzerindeki etkisini arttırmasına sebebiyet vermiştir.[54] Bu

---

iskan yapılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Melek Delilbaşı, "Selanik ve Yanya'da Osmanlı Egemenliğinin Kurulması", *Belleten*, C. LI, S. 199, Ankara 1987, s. 76-92.

[45] Halil İnalcık, "Cizye", s. 46.

[46] Bu gruba özellikle XVI. yüzyılda haraç veren diğer yerleri de katabiliriz. 1574 yılına gelindiğinde senelik olarak Avusturya, Erdel Voyvodalığı, Raguza Cumhuriyeti Osmanlı Devletine haraç vermekteydi. Ziya Karamursal, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, TTK, Ankara 1989, s. 24.

[47] Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergah Yayınları, İstanbul 1985, s. 136.

[48] Halil İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, s. 336.

[49] L. Fekete, "Türk Vergi Tahrirleri", Çev. Sadrettin Karatay, *Belleten*, C. XI, Ankara 1947, s. 311.

[50] Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 107.

[51] Neşat Süt, *83 Numaralı Mühimme Defteri (M. 1627-1628/ H. 1036-1037)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2000, s. 100.

[52] Halil İnalcık, "Cizye", s. 46.

[53] Halil İnalcık, gös.yer.

[54] Halil İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye*, s. 336.

durum ale'r-ruus sistemde görülen tahsildar zulmünün bu sefer de Gayrimüslim zümreler arasında oluşmasına neden olmuştur.

1.1.3.2. Ale'r-ruus Cizye

Ale'r-ruus yöntemde ise kişinin mali gücüne göre şahıs üzerinden cizye tahsil ediliyordu. Burada mükellefler gelir düzeyine göre âlâ (zengin), evsât (orta halli) ve ednâ (fakir) olarak sınıflandırılmıştır. Esnâf-ı selâse olarak adlandırılan bu ayrım için farklı metotlar belirlenmiştir. Mesela cizyenin askerlikten muafiyete yönelik bir vergi olması görüşünden hareketle askerî teçhizata göre sınıflar belirlenmeye çalışılmıştır. Buna göre; fakir olanlar yayan, orta halliler süvari olarak, zengin olanlar ise kendisiyle beraber bir başkasını atlandırarak savaşa katılmasına karşılık fiyatlar hesap edilmiştir.[55] Bu durumun uygulamaya ne kadar yansıtıldığı ise muammadır. Diğer taraftan esnâf-ı selâse ayırımı için erken İslam dönemi uygulamalarının örnek alındığı görülmektedir. Hz. Ömer döneminde Gayrimüslimler'den âlâ için 48 dirhem (4 altın), evsât için 24 dirhem (2 altın) ve ednâ için 12 dirhem (1 altın) tahsil edilmesi kabul edilmiştir. Bunun için de geliri 200 dirhem olanlar ednâ, 200 dirhemden 10.000 dirheme kadar olanlar evsât ve 10.000 dirhemden çok geliri olanlar âlâ olarak kabul edilmiştir.[56] Tabi bu durum Osmanlı para birimi olan akçenin değerine göre değişmektedir.[57]

Esas itibariyle aler'r-ruus yöntemde kaide esnâf-ı selâse olsa da uygulama alanında durumun farklılığı göze çarpmaktadır. Çoğu zaman esnâf-ı selâse sisteminden ziyade tek tip fiyat usulü kullanılmıştır. Mesela 1548 senesinde Şam'da, 1555'te ise Kudüs bölgesinde her nefere 80 akçe cizye vergisi konmuştur.[58] Ayrıca bölgeye göre esnaf-ı selase sisteminin değişik şekillerine de rastlanmaktadır. Kimi yerlerde âlâ, evsât ve ednânın yanında mücerredlere (bekar) farklı fiyat uygulandığı görülmektedir. Mesela 1519

[55] Süleyman Sûdi, *a.g.e.*, s. 43.
[56] Esnâf-ı selâse oranın da süreç içerisinde değiştiği görülmektedir. Mesela Şeyhülislam Ebussuud Efendi esnâf-ı selâseyi önce 12, 20 ve 40 dirhem olarak belirtmiştir. Daha sonra bu miktar 12, 24 ve 48 dirhem olarak belirtilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ertuğrul Düzdağ, *a.g.e.*, s. 154.
[57] Ebussuud Efendi bunu kendi dönemi için de göstermektedir. Âlâ sınıfın 42.000 akçe sınırı olduğunu fakat yeni akça ile bunun 45.000 olduğunu belirtmiştir. gös.yer. Söz konusu sınır dönemin gümüş-akçe karşılığı ile uyuşmaktadır. 1550 tarihinde 100 dirhem gümüşten 420 akçe (420 çarpı 100 = 42.000 akçe) kesilirken 1566 tarihinde 100 dirhem gümüşten 450 akçe (450 çarpı 100 = 45.000 akçe) kesilmeye başlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şevket Pamuk, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Para 1326-1914", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C. 2, Ed. Halil İnalcık ve Donald Quataert, Eren Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 1063.
[58] Barkan, *Kanunlar*, s. 226-230

senesinde Limni'de âlâ cizye 40 akçe, evsât 35 ve ednâ 30 akçe, bunların yanında mücerred 15 akçe cizye ile mükellef tutulmuştur.[59] Diğer taraftan Yahudi ve Hıristiyanlara farklı oranlar uygulandığı da olmuştur. Mesela 1571'te İskele-i Tarablus bölgesinde Yahudi tebaaya on akçe, Hıristiyan tebaaya beş akçe cizye zammı yapılmıştır.[60]

Standart cizye uygulamasına özellikle Macaristan bölgesinde rastlamaktayız. Burada ayrıca Osmanlı öncesi vergilerin de dikkate alındığı göze çarpmaktadır. Zaten bu tutum Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'da takip ettiği politikanın da esasını oluşturmaktadır. Bu politika gereği devlet kimi yerlerde önceki vergi sistemlerini aynen benimsemiş, kimi yerlerde de bu vergileri reayanın lehine yumuşatmıştır. Çoğu zaman angarya hizmetlerini de nakde çevirmiştir.[61] Ayrıca tahrir yazımı ve akabinde tımar sistemi ile eski feodal yapıların tasfiye edilmesi veya mevcut sistem içerisine dahil edilip eritilmesi sonucunda merkezi otorite de kolayca sağlanmıştır.[62] Macaristan bölgesinde Osmanlı hakimiyetinden önce resm-i filori adı ile hane üzerinden bir filori yani 50 akçe haraç alınmaktaydı. Bu uygulama Osmanlı Kanunlarına da yansımış ve Macaristan'ın Pojaga kasabasında 1545 yılında her haneden bir filori (60 akçe) cizye alınmıştır.[63] Ayrıca burada Osmanlı vergi pragmatizminin bir ürünü olarak reaya hatırının da dikkate alındığı görülmektedir: *"…her haneden birer filori alınmak emrolunur ise tab-ı hatır ile resmi filori altmış akçe virmeye razılaruz didükleri sebebden resmi filori altmış akçe alınmak buyuruldu."*[64]

Cizye vergisinin hane veya fert üzerinden alınması da bölge ve zamana göre değişmektedir. Klasik dönemde hane; bir çatı altında yaşayan halktan ziyade bağımsız gelir kaynağına sahip olan evli çiftleri ifade etmektedir.[65] Kırsal hayatta ise bu durum değişmekte, ev reisi bütün ev halkını temsil etmekteydi. Buna binaen de her haneden tek cizye alınmaktaydı.[66] XV. yüzyıl sonlarında cizyenin hane hesabı üzerinden alındığı

[59] Barkan, *Kanunlar*, s. 238-239.
[60] Barkan, *Kanunlar*, s. 216.
[61] Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Halil İnalcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu", s. 36-37
[62] Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Halil İnalcık, "Osmanlı Fetih Yöntemleri", *Söğüt'ten İstanbul'a Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar"*, Haz. Oktay Özel ve Mehmet Öz, İmge Yayınları, Ankara 2005, s. 443-472; Aynı Yazar, *Fatih Devri Üzerine…*, s. 137-184
[63] Barkan, *Kanunlar*, s. 303-304.
[64] gös.yer.
[65] Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 61.
[66] Halil İnalcık, gös.yer.

bilinmektedir.[67] 1566 tarihli Çanad ve Gula (Macaristan bölgesi) Kanunnâmesi'nde bu durum tafsilatlı bir şekilde belirtilmektedir: Yemekleri, ekinleri ve ticaretleri bir arada olan baba ve oğulları veya kardeşlerden tek bir cizye alınmakta, aksi durumda ise her birinden ayrı cizye alınmaktadır.[68] İmparatorluk geneli icmal defteri olan 1552 ve 1571 tarihli cizye defterlerinden de anlaşıldığı üzere vergi hane üzerinden alınmaktadır.[69] Ayrıca 1627 tarihinde Varna'da da hane üzerinden cizye alındığı görülmektedir.[70] Genel hatları ile bu durum 1691 cizye reformuna kadar devam etmiş; bu tarihten itibaren kişi üzerine cizye genel kabul görmeye başlamıştır.[71] Tabi istisnalar da bulunmaktaydı. Reformdan önce fert başı cizye görüldüğü gibi reformdan sonra da hane üzerine cizyenin alındığı yerler olmuştur.[72] Mesela Kanuni döneminde Budin ve Estergon bölgesinde ev halkından fert üzerine cizye alınmıştır.[73] Yine 1603 senesinde de Kayseri'de kişi üzerinden cizye alındığı görülmektedir.[74] Son olarak 1650'de Kale-i Sultaniye'de de nefer üzerinden cizye ödenmiştir.[75] Reformdan sonra ise 1715 tarihinde Akdeniz adalarında hane üzerinden cizye alınmaktaydı.[76] Hane ve fert karmaşasında özellikle XVII. yüzyıldan itibaren bu iki terimin birbiri yerine kullanılmasının da etkisi olduğu görülmektedir. Karmaşa demografik tespit konusunda da ciddi sorunlara neden olmaktadır. Bu bilinmezlik mufassal cizye kayıtlarından ziyade kapalı terminoloji diye adlandırılan icmal cizye defterlerinin çoğunluğu oluşturmasından kaynaklanmaktadır.[77]

---

[67] Barkan, "894 Yılı Cizyesinin…", s. 5; Cemal Elitaş ve Diğerleri, *Osmanlı İmparatorluğu'nda 500 Yıl Boyunca Kullanılan Muhasebe Yöntemi: Merdiven Yöntemi*, T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Yayınları, Ankara 2008, s. 450.
[68] Barkan, *Kanunlar*, s. 318-319.
[69] Bu defterlerde 1552 tarihinde Anadolu'da 89.428, Rumeli'de 820.656 hane olmak üzere toplam 910.084 cizye yükümlüsü hane bulunmaktadır. 1571 tarihinde ise 114.799 Anadolu'da 845.943 hane Rumeli'de olmak üzere toplam 960.742 cizye yükümlüsü hane bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Doğan Yörük, a.g.m., s. 634.
[70] Neşat Süt, *a.g.t.*, s. 100.
[71] Halil İnalcık, "Cizye", s. 46.
[72] Oktay Özel, "Avarız ve Cizye Defterleri", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Ed. Halil İnalcık ve Şevket Pamuk, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 2000, s. 43.
[73] Barkan, *Kanunlar*, s. 300.
[74] Ronald C. Jennings, "Zimmis (Non-Muslims) in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C. 21, S. 3, Ekim 1978, s. 290.
[75] Kale-i Sultaniye'de 93 nefer zimmî cizyelerini Kolyoz Eminlerine (Balık Mukataası) vermişlerdir. BOA, İE.ML.., 19/1811, 29 Z 1059/3 Ocak 1650.
[76] Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine…*, s. 137.
[77] Oktay Özel, "Avarız ve Cizye Defterleri", s. 42.

1.1.4. Vakıf Cizyesi

Cizye vergisi padişah adına toplanan bir vergidir.[78] Hatta kimi durumlarda padişahın "cep harçlığı" olarak görülmektedir.[79] Bu durum şer'i bir vergi olan cizyenin hükümdarın ve Beytülmâl'in meşru vergileri arasında olmasından kaynaklanmaktadır. Padişah verginin hem denetleyicisi, hem de tahsili için izin veren kişi konumundadır. Özellikle verginin Osmanlı maliyesinde öneminin gitgide arttığı XVII. yüzyıldan itibaren vergide padişahın fonksiyonu da artmıştır. Bu dönemde padişahın yakınındaki en önemli memurlardan olan sır kâtibi cizye defterlerini saklamakla görevlendirilmiştir.[80]

Padişah her sene cizye vergisinin tahsili için taşraya fermanlar gönderirdi.[81] Cizye vergisi sultan adına toplanıp merkeze gelmesi nedeniyle nakit olarak alınması zaruri olan bir vergidir. Tımar veya mülk olarak verilmesi nadir görülen bir durumdur.[82] Fakat vakfa gelir olarak verilmesi veya mahallinde –ki özellikle kale muhafızı giderleri için- cizye gelirinin bırakılması sıkça görülen bir uygulamadır. 1488/1489 yılı cizye defterinde de görüldüğü üzere 619.758 akçe cizye geliri vakıflara bırakılmıştır.[83] Devlet merkezîleştirme dönemlerinde vakıf cizyesinin alanını daraltmaya çalışmıştır. Vergi vakıflardan alınarak hazineye aktarılmak istenmiştir. Bunun ilk uygulaması Fatih döneminde karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde artan askerî masraflara karşılık merkezî giderler nedeniyle vakıfların cizye gelirleri hazineye aktarılmıştır.[84] Aynı malî merkezîleşme süreci 1691 reformu sürecinde vakıf cizyelerinin merkeze aktarılması ile kendini göstermektedir.

Cizye vergisinin vakfa bırakılması imparatorluğun hemen hemen her muhitinde görülmekteydi. Özellikle Karaman ve Konya bölgesinde fetih döneminden itibaren bazı

---

[78] "*Ve şol hane ki padişah-ı 'âlempenah sa'adet destigâh hazretlerine cizye vire…"* Barkan, *Kanunlar*, s. 319.
[79] "Mardin ve tevabii karyelerinin cizye ve ispençe ve rüsum-ı raiyyet ve bâd-ı havalarıyla bizzat cenab-ı nîmelmeabımın ceyb harçlığına tayin olunup…" İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, TTK, Ankara 1988, s. 77.
[80] Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, s. 326.
[81] Nedkoff, a.g.m., s. 622.
[82] Halil İnalcık, "Cizye", s. 45.
[83] Barkan, "894 Yılı Cizyesinin…", s. 16.
[84] Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi 2 (1453-1559)*, Barış Yayınları, Ankara 1999, s. 220-228; Colin Imber, *Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650*, Çev. Şiar Yalçın, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006, s. 49.

köylerin cizye geliri Sultan Alâeddin Vakfına bırakılmıştır.[85] Diğer taraftan vakıfların bazı masrafları da cizye malından karşılanabiliyordu. Bu durum özellikle Rumeli tarafında sıkça görülmüştür. Gümülcine'de Atîk Murad Paşa Camii vakfı için bölgenin cizye gelirinden harcama yapılmıştır.[86] Bulgaristan'da da Zağra-yı Atik'deki Cami-i Atik ve Mehmed Efendi Camilerine Süzebolu cizyesinden, Vidin'deki Sultan Mehmed Han camisi için Debre ve Vidin cizyesinden, Drama'daki Sultan Bayezıd Han Camisi için Drama cizyesinden, Tatar Pazarcık'ta Hisarcık Palankasındaki Mehmed Paşa camisi için de Filibe cizyesinden bütçe ayrılmıştır.[87] Ayrıca yine Edirne ve Bulgaristan bölgesindeki 44 köyün cizyesi Sultan Süleyman evkafına bırakılmıştır.[88]

1.1.5. Cizye Vergisinin Harcama Alanları

Cizye gelirinin büyük bir kısmı asker mevâcibi (maaş) için ayrılmaktaydı. Zaten merkez hazinenin büyük bir bölümü de merkez ordu olan yeniçeri gideri için harcanmaktaydı.[89] 1523 yılında bütçenin % 56.6'sı, 1567 yılında %57.5, 1669'da %44.5, 1700'de % 60.7, 1787'de % 48 mevacib giderine harcanmıştır.[90] Cizye geliri nihayetinde sadece asker mevâcibine harcanmamaktadır. Askerlerin giyecek ihtiyacının karşılanmasında da cizye geliri kullanılmıştır. Özellikle çuha (yün kumaş), astar vb. masraflar için cizye gelirinden tahsilat ayrılmıştır.[91] Selanik bölgesi –ki burada çuha imalathaneleri bulunmaktadır- cizyesinden çuha gideri ayrılmıştır.[92] Ayrıca devletin sefer

---

[85] Ferrayi Acartürk, *1672-1673 Tarihlerinde Konya'nın Sosyal ve Ekonomik Durumu (19 Nolu Konya Şeriyye Siciline Göre)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2006, 470; Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri, III. Kitap Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnameleri*, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1990, s. 330.

[86] Gümülcine Şeriyye Sicili, Defter No: 2, s. 267. Bu sicili kullanmamı sağlayan Öğr. Gör. Cengiz Parlak'a teşekkür ederim.

[87] Aşkın Koyuncu, *Balkanlar'da Dönüşüm, Milli Devletler ve Osmanlı Mirasının Tasfiyesi: Bulgaristan Örneği (1878-1913)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2005, s. 78.

[88] Antonia Zeljazkova, "The Problem of the Authenticity of Some Domestic Sources on the Islamization of the Rhodopes, Deeply Rooted in Bulgarian Historiography", *Etudes Balkaniques*, No. 4, 1990, s. 108.

[89] Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ…*, s. 121.

[90] Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul 2009, s. 221.

[91] 1669-70 yılında bu tip giderler için 1.952.675 akçe cizyeden harcama yapılmıştır. Ömer Lütfi Barkan, "1079-1080 (1669-1670) Mâlî Yılına Ait bir Osmanlı Bütçesi", *Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Tetkikler-Makaleler*, C. 2, Haz. Hüseyin Özdeğer, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2000, s. 817.

[92] Fatma Kaytaz, *88 No'lu Mühimme Defteri (Transkripsiyon ve Özet)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Ana Bilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s. 67; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları II*, TTK, Ankara 1988, s. 274.

halinde olan ordunun masrafları için cizye vergisi gelirinden yararlandığı görülmektedir.[93] Diğer taraftan cizye vergisinde bölgeye göre şekillenen bir harcama usulü geliştirilmiştir. Mesela adalar ve çevresi cizyesi donanma masrafları için harcanmaktaydı.[94] Harcama planı bölgeden elde edilen gelir kaynağına göre de belirlenmekteydi. Biga ve Karesi bölgesinde üretilen ve donanmada önemli bir materyal olan katran temini için bölgenin cizye gelirinden harcama yapılmıştır. Aynı şekilde Gelibolu'daki tersane ihtiyacı olan tente bezi Gelibolu cizyesi gelirinden, gemi boyamasında kullanılan reçine gideri için adalar cizyesi gelirinden, gemi demiri için Samakov –ki burada demir madenleri bulunmaktadır- cizyesi gelirinden harcama yapılmıştır.[95]

Cizye vergisi çok geniş bir yelpazede devletin nakit giderinin çoğunda kullanılmıştır. Has toprağı içerisinde vali, sancak beyi gibi üst düzey görevliler ve sultanlar cizyeden pay alabiliyorlardı.[96] Mahallinde bırakılan cizye gelirlerine ise genel olarak uçlarda ve stratejik bölgelerde rastlanmaktadır. Bu uygulamanın en sık görüldüğü yerlerden biri Macaristan bölgesidir. Macaristan cizyesinin büyük kısmı bölgenin asker mevacibine ayrılmaktadır.[97] Yine Bağdat, Mısır, Garp ocakları, Şam, Halep, Erzurum, Konya, Kütahya, Bursa, İzmir, Kıbrıs, Edirne, Selanik, Bosna, Belgrad gibi bölgelerdeki askerlerin ulufeleri de yine bölgelerin cizyelerinden harcanmaktaydı.[98] Bu askerlerin oranı XVI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren ve XVII. yüzyılda giderek artmıştır. Bu artış uzak eyaletlerin cizye vergisindeki sorunları da beraberinde getirmiştir.

---

[93] Rhoads Murphey, "Osmanlı Ordu Hazinesi (Ordu-yı Humayun Hazinesi) Bilançoları 1624-1630: Devletin Çözülme Yılları Olarak Adlandırılan Dönemde Osmanlı Malî Pratiğinde Uyum ve İstikrar", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler I*, Haz. Mehmet Genç ve Erol Özvar, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul 2006, s. 305.

[94] *82 Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027 / 1617-1618) Özet-Transkripsiyon-İndeks ve Tıpkıbasım*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2000, s. 154.

[95] İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Âmire*, TTK, Ankara 2003, s. 130-135.

[96] *"… ve kasabatta mütemekkin olan keferenin cizyeleri ve resimleri defter-i atikde sancak beylerine has kaydolunmuş bulunmağın hâliya defteri cedide dahi kemâkan kaydolundı."* Barkan, *Kanunlar*, s. 204-205. XVII. yüzyılda valilerin cizyeden aldıkları gelir giderek artmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Suraiya Faroqhi, "Krizler ve Değişim 1590-1699", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi II 1600-1914*, Çev. Ayşe Berktay-Süphan Andıç- Serdar Alper, Ed. Halil İnalcık ve Donald Quataert, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004. s. 693; Mesela Hürrem Sultan için Trablus Eyaleti cizyesinden gelir ayrılmıştır. Leslie P. Peirce, *Harem-i Hümayun Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümranlık ve Kadınlar*, Çev. Ayşe Berktay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 272.

[97] Ahmet Şimşirgil, "Osmanlı İdaresinde Uyvar'ın Hazine Defterleri ve Bir Bütçe Örneği", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 12 Prof. Dr. Cengiz Orhonlu Hatıra Sayısı, İstanbul 1998, s. 328.

[98] Mustafa Nuri Paşa, *Netayic-ül Vukuat: Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi* , C. I-II, Çev. Neşet Çağatay, TTK Yayınları, Ankara 1992, s. 160.

Cizyenin sarf edildiği bir diğer önemli alan da saray masraflarıdır. Topkapı ve Edirne gibi büyük sarayların gideri için yine bölgelerin cizyesi gelirinden harcama yapılmıştır.[99] Bu saraylarda çalışanların aylıkları da cizye gelirinden karşılanmıştır.[100] Son olarak belirtilmesi gereken bir nokta olarak hac giderleri ile bazı müezzin, imam gibi ilmiye bürokratlarının maaşları için cizyeden ödeme yapıldığı görülmektedir.[101]

1.1.6. Cizye Vergisinin Toplanma Zamanı

Cizye vergisi şer'i bir vergi olduğu için hicri yılbaşı olan Muharrem ayında toplanması esas alınmakta ve meşru gösterilmektedir.[102] Fakat dini hüviyetinden ötürü Ramazan ayında toplandığı da olmuştur.[103] Bu durum uygulamada çoğu zaman gerçekleşmemekteydi. Devletin tarıma dayalı bir ekonomisi olması nedeniyle gelirlerinin büyük kısmı da güneş yılı esasına göre şekillenmiştir. Bu durum cizye vergisinin mükellef lehine farklı zamanlarda toplanmasını gerektirmiştir. Kanuni döneminde cizyenin Çukurova bölgesinde nevrûz-ı sultanî (Mart sonu) de toplanmıştır.[104] Verginin toplanma zamanı yüzyıllar içerisinde sürekli farklılıklar göstermiştir. Ayrıca devletin ulufe gideri için sıkıştığı dönemlerde Muharrem ayından önce cizye toplanmasına başlandığı da görülmektedir. Özellikle II. Viyana Bozgunu sonrasında 1683-99 savaşları sırasında ve XVIII. yüzyılın ilk yarısında vaktinden önce cizye toplanmasına sıkça rastlanılmaktadır. Mesela 1696 senesi cizyesi 2,5 ay önce, 1697 senesi cizyesi 4 ay önce, 1704 senesi cizyesi 5 ay önce, 1717 senesi cizyesi ise 6 ay önce toplanmaya başlamıştır.[105] Aynı durum 1732 senesinde Biga Sancağı cizyesinde de görülmektedir. Bu senenin cizye geliri 1731 senesi içerisinde toplanıp, merkeze gönderilmiştir.[106] 1730-1736 İran savaşları nedeniyle[107] devlet

[99]Mesela Edirne Sarayı için Edirne Kıptiyan cizyesinden harcama yapılmıştır. 82 Numaralı Mühimme Defteri…, s. 241; Aynı şekilde Rusçuk ve çevresi Kıptiyan geliri İstanbul'daki eski saray ve Galata sarayına harcanmıştır. Meryem Kaçan Erdoğan, "1166-1167/1752-1754 Tarihli (R 37 Numaralı) Rusçuk Şer'iyye Sicili'nin Tanıtımı ve Fihristi", *Vakıflar Dergisi*, Y. 73, S. 35, Haziran 2011, s. 160

[100] Ömer Lütfi Barkan, "1079-1080 Mâlî Yılına Ait Osmanlı Bütçesi", s. 795.

[101] Hac giderleri için Kıbrıs cizyesi kullanılmıştır. Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar", *Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Tetkikler-Makaleler*, C. 2, Haz. Hüseyin Özdeğer, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2000,, s. 753; İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devletinde Kadı*, Turhan Yayınları, Ankara 1994, s. 28.

[102] BOA, C.ML., 40/1815, 17 Za 1147/10 Nisan 1735.

[103] Nedkoff, a.g.m., s. 623.

[104] Barkan, *Kanunlar*, s. 204.

[105] BOA, C.ML., 40/1815, 17 Za 1147/10 Nisan 1735.

[106] BOA, C.ML., 151/6372, 05 Za 1144/30 Nisan 1732.

[107] Bu dönemde Osmanlı Devleti doğuda Safevi hükümdarı Nadir Şah ile savaş durumundadır. Diğer taraftan kuzeyde ve batıda yaklaşan Rus ve Avusturya savaşları nedeniyle devlet maddi açıdan sıkıntılı bir

ciddi bir nakit ihtiyacı ile karşı karşıya kalmıştır. Bu nedenle 1735 senesi cizyesi 1734 senesinde 7 ay önce toplanmaya başlamıştır. Verginin erken tahsil edilmesinde merkez hazinenin nakit ihtiyacı etkili olmuştur.[108]

Her ne kadar mevacib ihtiyacının karşılanması açısından erken cizye tahsili Osmanlı maliyesi için kolaylık olsa da reaya açısından bu durum ciddi sıkıntı yaratmıştır. Zira reaya bir sene içerisinde iki vergi ile karşılaşmak zorunda kalmıştır. Bu durumu çözüme kavuşturmak isteyen devlet, reayanın vergiyi ödeyebilmesi için taksit uygulamasına başvurmuştur.[109] Özellikle vergide taksit uygulaması XVIII. yüzyılda iltizam ile beraber artmıştır. Mültezim ve cizyedarın halkı verginin tahsilinde sıkıştırmaması için yine bu dönemde peşin ve taksit-i evvel uygulamasına geçilmiştir. Hatta XVIII. yüzyıl başlarında bir defada ödeyebilecek gücü olmayanların vergisini azar azar ödemesi kabul edilmiştir. Buna göre cizyedarın da hazineye vergiyi Ramazan Bayramı, Kurban Bayramı, Rebiyülevvel ortası ve Cemaziyelahir ortası olmak üzere dört taksit ile vermesi kararlaştırılmıştır.[110]

1.1.7. Cizye Vergisinin Toplanmasında Görevli Memurlar

Geniş Osmanlı sınırları içerisinde cizye vergisinin toplanması için aynı ölçüde geniş bir tahsildar grubu göze çarpmaktadır. Taşrada cizyedar ve kadı gibi vergiyi tahsil eden bir grup bulunurken, aynı şekilde merkezde de cizye kaleminde özellikle XVII. yüzyıldan itibaren gitgide artan mali bir bürokrasi göze çarpmaktadır.

Klasik dönemde cizyenin tahsilinde kapıkulu askerleri kullanılmaktaydı.[111] Burada yönetime karşı hoş tutma düşüncesi ile yükselemeyen kıdemli sipahi ve silahdarlardan

---

dönemdeydi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Midhat Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi Resimli-Haritalı*, C. V, TTK, Yayınları, Ankara 2011, s. 2468-2514.

[108] Cizye ile birlikte özellikle XVII. ve XVIII. yüzyılda Osmanlı hazinesi için ciddi gelir kaynaklarından olan avarız ve türevleri olan nüzul, sürsat gibi vergiler de Gayrimüslim-Müslim reayadan nakit olarak alınan bir vergidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bruce Mc Gowan, "Osmanlı Avarız-Nüzul Teşekkülü", *VIII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. II, Ankara 11-15 Ekim 1976, s. 1327-1331.

[109] Nedkoff taksit uygulamasının Sadrazam Rami Paşa döneminde (1703) başladığını dile getirmektedir. a.g.m., s. 637.

[110] Nedkoff, a.g.m., s. 638; Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine…*, s. 144.

[111] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları II*, s. 157-158. Merkezden uzak eyaletlerde ise yörenin kendi cizye memurları kullanılmaktaydı. Mesela Lübnan'da cizye toplamak için *mukaddemîn* isimli memurlar görevlendirilmekteydi. Yavuz Ercan, "Osmanlı İmparatorluğunda

tahsildar seçildiği görülmektedir.[112] Cizye tahsili için görevlendirilen memurlar tahsil bölgelerine genellikle ikişer kişilik gruplar halinde gitmekteydiler. Bu memurlar genellikle tahsilatta aktif olan ve toplanan vergiden sorumlu olan *emin* ile cizye defterinden sorumlu olan *katip*'ten oluşmaktaydı. 1571 tarihli imparatorluk geneli icmal cizye defteri bize cizyedarların merkez muhasebe bürolarında künyelerinin ayrıntılı olarak tutulduğunu göstermektedir. Burada emin ve kâtiplerin askerî birliklerinin bölük numaraları, kendilerinin, babalarının ve memleketlerinin isimleri, hangi kapıkulu zümresine mensup oldukları, ne kadar yevmiye aldıkları ve nerede oturdukları kaydedilmektedir.[113]

Tahsil yerinde cizyedarlar görevleri karşılığında her mükelleften bir miktar ücret almaktaydı. Bu oran asıl cizye bedelinin 1/25'i kadar olsa da[114] çoğu zaman buna riayet edilmediği görülmektedir. Farklı isimler altında kendileri için *maişet* (gulamiye), defter tutulması için *resm-i hesab*, merkez maliye büroları için *resm-i kitabet* adı ile ek bir ücret almaktaydılar.[115] Bu ücret cizyedarlar için ciddi bir gelir kaynağı teşkil etmekteydi.

Fatih döneminde cizyedarlar her haneden resm-i kitabet olarak iki akçe, il kethüdaları için de bir akçe ek ücret alıyorlardı.[116] 1488/1489 tarihli cizye defterinde ise bu sefer her on haneden bir akçe resm-i kitabet-i hisab, bin akçelik cizye tahsilatı için iki akçe resm-i hisab, her bin cizye hanesinden bir miktar götürü parası (adet-i dest-bûsî) ve her haneden bir akçe haracî parası alındığı görülmektedir.[117] Tahildar ücretleri zamana ve bölgeye göre değişen bir tutum sergilemektedir. 1566 senesinde Macaristan'da penez üzerinden 120 penez cizye, iki penez resm-i hane, iki penez emine ve iki penez katibe

---

Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar", *Belleten*, C. LV, S. 213, Ankara 1991, s. 375.

[112] Ziya Karamursal, *a.g.e.*, s. 27; Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi 2*, s. 77.

[113] Doğan Yörük, a.g.m., s. 629. 1571'de cizyenin tahsili için toplam 364 kapıkulu sipahisi görevlendirilmiştir. Aynı tarihte Selanik cizyesinin tahsili için çıkarılan fermanda görevli sipahinin aynı şekilde tafsilatlı olarak künyesinin belirtildiği göze çarpmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları II*, s. 227-228. Diğer taraftan tahsildarlar için merkez maliyede tevzi defteri ile ayrı bir kayıt tutulduğu bilimektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Linda Darling *The Ottoman Finance Department and the Assessment and Collection of the Cizye and Avarız Taxe, 1560-1660*, Chicago Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Chicago 1990, s. 238-240.

[114] Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 107.

[115] Halil İnalcık, "Cizye", s. 47.

[116] Rober Anhegger-Halil İnalcık, *Kanunname-i Sultanî Ber Muceb-i 'Örf-i Osmanî*, TTK, Ankara 2000, s. 77-78.

[117] Barkan, "894 Yılı Cizyesinin", s. 9. Aynı tarihli Sofya kazası cizye defterinde kazadan 2.000 akçe "el öpmelik" adı ile ayrı bir ücret alınması bu durumun taşrada farklı boyutlara ulaştığını göstermektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cemal Elitaş vd., *a.g.e.*, s. 450.

olmak üzere her haneden toplam 126 penez cizye alınmaktaydı.[118] Özellikle XVII. ve XVIII. yüzyıllarda cizye vergisinin Osmanlı hazinesi içinde artan değerine karşılık aynı oranda taşrada tahsildar merkezli ücret sorunlarının da arttığı göze çarpmaktadır.

Cizye vergisinde taşrada en az cizyedar kadar aktif olan bir diğer görevli ise kadıdır. Kanunnâmelerde kadının fonksiyonu açık bir şekilde görülmektedir: *"Ve siz ki ol vilayetlerin kadılarısız, harâc cem' eden haraççılar, harâcı sizünle bile cem' edüb sizin marifetiniz olmayınca bir akçe ve bir habbe almayalar. Siz dahi kâfirlerin isimlerin ve cizyelerin defter edüb tamam olıcak mühürleyüb kapuma gönderesiz."* [119] Taşrada devlet kadı vasıtası ile sadece cizyedarı değil diğer taraftan ehl-i örf sınıfını da kontrol altında tutmaktaydı. Çünkü cizyenin tahsil sürecinde reayayı vergisini ödemek için cizyedarın huzuruna getiren subaşı gibi diğer askerî sınıf görevlilerin suiistimalleri de kadı tarafından kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Nihayetinde cizyenin şer'i bir vergi olması kadının aktif olmasını sağlayan etkenlerden biri olmuştur.[120] Kontrol mekanizmasını sağlamak için kadının elindeki en önemli aygıt cizye defteri olmuştur. Taşrada oluşturulan defter tanziminde kadı aktif rol oynar ve cizye defterlerini imzalama (onaylama) görevi görürdü.[121] Bu işlem sırasında iki nüsha defter oluşturulur, biri merkeze gönderilir diğeri ise kadının kontrolünde kendisinde kalırdı.[122] Kadının defter tanzimindeki nüfuzu XVI. yüzyılın sonuna kadar korunmuştur.[123] Bu dönemden itibaren Osmanlı kurumlarında görülen değişim kadılık kurumunu da etkilemiş ve kadılar zaman zaman vergi tahsilinde suiistimal gösteren gruplara katılmışlardır.

1.1.8. Cizye Vergisinde İltizam Sistemi

Cizye vergisinin iltizama verilmesi çok sık görülen uygulamalardan olmuştur. Hatta verginin diğer gelirler ile birlikte mukataa içerisinde iltizama verildiği de görülmektedir. Cizye vergisinde iltizam sisteminin ilk olarak ne zaman başladığı konusunda belirsizlik

---

[118] Barkan, *Kanunlar*, s. 318.
[119] Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri*, II. Kitap, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1990, s. 348; Robert Anhegger-Halil İnalcık, *a.g.e.*, s. 77.
[120] Halil İnalcık, "Cizye", s. 45.
[121] Devlet defterin naib tarafından değil mutlaka kadı tarafından imzalanmasını istemekteydi. Yavuz Ercan, "Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler…", s. 381.
[122] Devlet ayrıca cizyenin merkeze gelmesi sürecinde de kadıdan yararlanmıştır. Yol üzerinde olan kadılara cizye varidatının korunmasına yönelik fermanlar gönderilmiştir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları II*, s. 227-228.
[123] Linda Darling, *a.g.t.*, s. 149.

hakimdir. Genel kanı olarak diğer iltizam işleri gibi cizyede iltizam sisteminin II. Mehmed döneminde başladığı yönündedir.[124] Müslüman mültezimlerin yanında ilk dönemden itibaren iltizam sisteminde ticarî faaliyetleri nedeniyle Gayrimüslim mültezimler de aktif olabilmekteydi. Nitekim daha II. Mehmed döneminde Demetrius Palaegolos'un Enez cizyesi ve diğer gelirlerini üzerine aldığı görülmektedir. 1469'da ise aynı mukataa üç Yahudi mültezime ihale edilmiştir.[125] Adalar bölgesinde de Gayrimüslim mültezimler sıklıkla görülmekteydi.[126] Zaten devlet nüfusun büyük çoğunluğunu Gayrimüslimlerin oluşturduğu adalarda genel olarak "yumuşak" bir politika takip etmiş, vergi dışında müdahaleci olmaktan kaçınmıştır. Ayrıca üst düzey bürokratlara ve Harem-i Hümayûn ağalarına cizye vergisinin iltizam olarak verildiği de görülmektedir.[127]

Diğer taraftan iltizam sisteminin yanında eş zamanlı olarak devletin memurlar ile cizye vergisini topladığı da görülmektedir. Bu durum tahsildar ile mültezim arasında çıkar çatışmasına neden olmaktaydı. Özellikle birbiri ardına gelen zamlar sonrasında XVI. yüzyılın sonlarına doğru kârlı bir iltizam sahası olan cizye vergisinde bu yarış hissedilmeye başlanmıştır. 1580 senesinde ünlü mültezim Yahudi Ester Kira'nın kapıkulu sipahileri tarafından katledildiği bilinmektedir.[128] Cizye vergisinde iltizam sistemi XVII. ve XVIII. yüzyıllarda ağırlık kazanmıştır. Bu yüzyıllarda Osmanlı vergi sisteminin nakit gelire kayması iltizamın kullanımını da aynı şekilde arttırmıştır. Fakat mültezimin kâr psikolojisi reaya açısından olumsuz bir durum olarak devam etmiştir.

Cizye vergisinde iltizam usulü en çok Kıptiyan cizyesinde görülmektedir. Kıptilerin seyyar olmaları ve belli bir yerde oturmamaları verginin takibini de güçleştirmekteydi. Buna ek olarak Kıptiyan cizyesinde tahsildarların suiistimalleri de iltizam sistemini gerekli kılıyordu. Edirne, İstanbul, Bursa, Mora, Niğbolu gibi yerlerde yoğunlaşan Kıptiler için

---

[124] Nedkoff, a.g.m., s. 622.
[125] Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 262.
[126] Macit Kenanoğlu, a.g.e., s. 385
[127] Gös.yer.
[128] Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 265. Askerler, Kira'yı yolsuzlukla suçlamışlardır. Aynı dönemde Sadrazam İbrahim Paşa'nın başkentte olmayışından istifade ile Kira ve üç oğlunu katletmişlerdir. Alphonse de Lamartine, *Osmanlı Tarihi*, Çev. Serhat Bayram, Kapı Yayınları, İstanbul 2008, s. 574.

iltizam sistemi uygulanmıştır.[129] Aynı şekilde Biga bölgesindeki Kıptiler için de iltizam sisteminin kullanıldığı görülmektedir.[130]

1.1.9. Cizye Vergisinde Defter Usulü

Cizye vergisindeki en önemli öğelerden biri defter sistemidir. Devlet cizye defteri ile taşrada olup bitenden haberdar olmaya çalışmış, verginin merkeze düzenli akışını sağlamaya çalışmıştır. Başka bir deyişle defter tanzimi cizye konusunda devletin taşradaki "gözü" olmuştur. Deftere başvurma yöntemi yeri geldikçe örf ve kanundan daha önemli sayılmıştır.[131] Ayrıca vergi tahsilinde uyulması gereken prosedürü belirtmesi açısından cizye defterinin yanında cizye fermanının da önemli bir aygıt olduğu belirtilmelidir.[132]

Erken dönemde Osmanlı maliyesinde ayrı bir cizye defteri tanzimi görülmemektedir. XVI. yüzyılın sonlarına kadar cizye defteri kaydı tahrir defterleri ile beraber yapılmaktaydı.[133] XVI. yüzyılın sonlarından itibaren değişen Osmanlı mali sistemi ile birlikte nakit vergi üzerine yoğunlaşılmıştır. Bu durum nakit vergi olan cizye vergisinin de önem kazanmasına neticede taşrada cizye defterlerinin kaydının da önem kazanmasına sebebiyet vermiştir. Fakat klasik dönemde görülen düzenli kayıt sistemi aynı şekilde XVII. ve XVIII. yüzyıllarda uygulanamamış, bu durum vergide problemlerin artmasına sebebiyet vermiştir.

Defter tanziminin en önemli amaçlarından biri hiç şüphesiz vergi ödemekle mükellef nüfusu tespit etmekti. Özellikle vergi ödeme çağına gelmiş olanları deftere eklemede ve aynı zamanda vergiden muaf kişiler ile ölen reayanın defterden düşürülmesi işlemleri cizye defterlerinin yenilenmesini gerektirmekteydi. Bu nedenle üç yılda bir cizye

---

[129] *"Edirne ve Bursa ve İstanbul'da vâkı' olan Rûm ve Öteyaka kıbtiyânı cizyeleri cem'ine me'mur olan kıdvetü'l-emâsil ve'l-akrân Salih zîde kadruhû Südde-i sa'âdet'üm arz-ı hâl idüp bin kırk sekiz senesinün Rûmî ve kıbtiyân cizyesi muma ileyhe der'ude olunmuş iken…"* Fatma Kaytaz, *a.g.t.*, s. 172-173; *"Mora Sancağında vâkı' kıbtiyân cizyesi bin altmış altı senesinde Bostancı Mehmed nam kimesneye iki bin dört yüz elli riyal kuruşa deruhde olunup…"*, Azize Gelir Çelebi, *93 Numaralı Mühimme Defteri (1069-1071/1658-1660) (Tahlil-Transkripsiyon ve Özet)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Ana Bilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008, s. 77.

[130] Muhsin Karamanoğlu, "Bolu, Kütahya, Karesi, Biga, Hüdavendigar ve Kocaeli Sancaklarında Çingenelerden Alınan Cizye ile İlgili Bir Belge", *Çele Dergisi*, S. 29, Bolu 1965, s. 26.

[131] Halil İnalcık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adâlet*, Eren Yayınları, İstanbul 2000, s. 80.

[132] Linda Darling, "Osmanlı Maliye Tarihinde Gelir-Toplama ve Meşruiyet", *Osmanlı Maliyesi Kurumları ve Bütçeler I*, Haz. Mehmet Genç ve Erol Özvar, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2006, s. 46.

[133] Linda Darling, *a.g.t*, s. 236.

defterinin yenilenmesi istenmekteydi. Bu defter yenileme işlemine *nev-yafte* denilmekteydi.[134] Nitekim 1488/1489 cizye defterinde de görüldüğü gibi klasik dönemde bu duruma dikkat edildiği ve nev-yafte sisteminin uygulandığı görülmektedir.[135] Fakat defter yenileme işlemi her yerde kural gereği üç yılda bir yapılamamaktaydı. Bazı hallerde on yıl boyunca defter yenileme işleminin yapılmadığı ve bu süre zarfında *mürdelerden* (ölenler) cizye tahakkuk ettirildiği göze çarpmaktadır[136]

Defter yenileme işleminde bir diğer önemli faktör ise *yave* cizyesidir. Yave cizyesi belli bir yerde ikamet etmeyen gerek ticaret, gerekse çalışmak için başka bir yere giden reayadan alınan cizyeyi ifade etmektedir.[137] Yave cizyesi genellikle İstanbul ve Selanik gibi ticaretin yoğun olduğu yerlerde ciddi gelir oluşturmaktaydı.[138] Yave cizyesinin tahsilinin nasıl yapılacağına yönelik problem sürekli hissedilmiştir. Reayanın vergisini bulunduğu yerde mi yoksa memleketinde mi ödeyeceği bölgeye göre değişiyordu. Asıl itibariyle yave meselesi Osmanlı vergi sistemine aykırı bir durum teşkil etmekteydi. Devlet yerli yerindelik ilkesine özen göstermekte ve her raiyyetin kendi sipahisi üzerinde kalması için uğraşmaktaydı. Karışıklığı önlemek için yave cizyesi iltizama verilmiş ve bunlar için ayrı mültezimler belirlenmiştir.[139] Kimi zaman da bunlara ayrı bir tarife uygulanmış ve kendilerinden normalden daha yüksek bir vergi tahsil edilmiştir.[140]

Cizye defteri taşrada tahsildar ile reaya arasındaki ödeme problemlerinin çözümünde önemli rol oynamıştır. Devlet tahsildar ile reaya arasında merkeze intikal eden bir soruna karşılık ilk iş olarak cizye defterlerindeki kayıtlara başvurmaktaydı. Vergi kaynaklı adlî sorunlarda defteri esas alma usulü her dönem kendini göstermiştir. Fatih kanunnâmesinde bu durum açıkça belirtilmekteydi: "*şöyle ki kafir adında şübheleri olursa*

---

[134] *"… her üç yılda bir defa Vilâyet Kadısı ma'rifetiyle mahkemede mürdeleri (ölmüşler) ihrac olunub ve nev-yafteleri deftere kayd olunub üç yıla değin ol mümzâ defter tağyir ve tebdil olunmaya…"* Ahmed Akgündüz, *a.g.e.*, III. Kitap, s. 330.
[135] Barkan, "894 Yılı Cizyesinin…", s. 39.
[136] Barkan, *Kanunlar*, s. 10.
[137] Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 218.
[138] İstanbul'a rençberlik için gelenlerden ciddi oranda cizye geliri elde edilmekteydi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Macit Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 376. Diğer taraftan bu gelir bütçelerde de önemli bir yer eşkil etmekteydi. Selanik'te 1687/88 yılında yave cizyesinden 1.430.000 akçe gelir elde edilmiştir. Ayrıca aynı tarihte Rumeli ve Anadolu'da dağınık halde bulunan perakende reayadan 17.090.940 akçe gelir elde edilmiştir. Son olarak yine aynı tarihte İstanbul'da perakende olarak bulunan Yahudi'lerden 874.000 akçe cizye geliri elde edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar, s. 740.
[139] Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 108.
[140] Bir örnek teşkil etmesi açısından bkz. Ferrayi Acartürk, *a.g.t.*, s. 464-465.

defterüme nazar edeler, ne vechile yazılmış ise ana göre amel edeler, bu babda mecmu' defterüme nazır olup defterüm ortada dura…"[141] Aynı durum aradan geçen iki yüz yıla rağmen XVII. yüzyılda da karşımıza çıkmaktadır. Reaya ile tahsildar arasındaki probleme karşılık cizye defterlerine başvurulduğu görülmektedir: "*emr-i şerif verilmek recasına i'lam eylemeğin hazine-i amiremde mahfuz olan haraç muhasebesi defterlerine nazar olundukta…. defter mucibince cem' ve tahsil itdürüp…*"[142] Son olarak 1767 tarihindeki bir kayıtta da reaya ile mültezim arasındaki vergi ödememe yüzünden kaynaklanan problemde yine haraç (cizye) defterine müracaat edilmiştir.[143]

1.1.10. Merkez Maliyede Cizye Muhasebesi Kalemi

Cizye vergisinde taşrada olduğu gibi merkezde de ciddi bir bürokratik örgütlenme göze çarpmaktadır. Baş denetleyici sultanın dışında cizye vergisinde en önemli fonksiyon defterdara aitti.[144] Defterdar cizyenin toplanması için her sene buyruldu çıkarmaktaydı.[145] Defterdarın yanında merkez malî bürolarında cizye gelirleri ile ilgilenen ve zaman içerisinde birçok değişikliğe uğrayan malî bir yapılanma yer almaktaydı. Erken dönemde cizye gelirleri ile Rumeli muhasebesi kalemi ilgilenmekteydi.[146] Bunun sebebi cizye ödemekle mükellef Gayrimüslim nüfusun büyük bir çoğunluğunun Rumeli'de olması idi. Öte yandan hazinenin günlük gelir ve giderini tutan *ruznamçe* kaleminde de cizye hesapları tutulmaktaydı.[147] Rumeli Muhasebesi bünyesinde icmal ve belli zamanlarda mufassal olmak üzere iki farklı cizye defteri oluşturulduğu görülmektedir. Rumeli Muhasebesi memurları sadece vergi kayıtlarını yapmakla kalmıyor, taşrada tutulan kayıtları da karşılaştırıyorlardı. Mesela 1541 tarihli Gördes Cizyesi'ni toplayan silahdar bölüğünden

---

[141] Rober Anhegger-Halil İnalcık, *a.g.e*., s. 78.
[142] Ferrayi Acartürk, *a.g.t*., s. 486
[143] BOA, C.ML., 568/23229, 29 Ca 1181/23 Ekim 1767.
[144] *"Benim devletlu hünkarım defterdar kulunuz bütün hazinenize karışır. Ne kadar harçlar, ne kadar masraflar ve avarız, mukataalar var ise eminlerin ve haraççıların muhasebelerini o görür. Devletlu hünkarımın malını, reayadan defterdar tahsil eder."* Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, Haz. Zuhuri Danışman, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985, s. 154.
[145] BOA, HAT., 224/12495, 29 Z 1212/14 Haziran 1798.
[146] Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, TTK, Ankara 2003, s. 79-80.
[147] Yaşar Bülbül, "Klasik Dönem Osmanlı Muhasebe Sistemi", *Divan Dergisi*, Y. 4, S. 6, İstanbul 1999, s. 173. Ruznamçe kalemi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Halil Sahillioğlu, "Ruznamçe", *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri Bildirileri*, Ayrı Basım, 30 Nisan- 2 Mayıs 1986, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1988, s. 113-139.

Emin İbrahim ile Kâtip Yusuf'un kaydı merkezde Rumeli Muhasebesi şakirdlerinden Ahmed Çelebi'nin kaydı ile karşılaştırılmıştır.[148]

Muhasebenin en çok önem verdiği uygulamalardan biri de önceki defter ile yeni defterin uyumudur. Bu durum verginin azalmasına karşı önemli bir önlemdi. Bu görev için Rumeli Muhasebesi memurları ve bazen diğer kalemdeki memurların şakirdleri hazineye gelen cizye gelirlerini önceki verilerle karşılaştırmaktaydı. Karşılaştırma işleminin ardından kayıtlar Ruznamçe Kalemi'ne gönderilir ve oradan da cizye geliri hazineye girerdi.[149] Bu karşılaştırma sistemi cizye vergisindeki suiistimalleri engellemede de etkili olmuştur. Merkez maliyede erken dönemde her ne kadar cizye vergisi için ayrı bir birim olmasa da Osmanlı mali yapılanmasında ciddi bir yer teşkil ettiği görülmektedir. Özellikle XVII. yüzyılın başlarından itibaren cizye vergisinde artan oran ve öneme binaen aynı şekilde Osmanlı Devleti'nin merkez bürosunda da gitgide yükselen bir cizye memur kadrosu oluşmaktaydı. Nitekim 1604 yılında 11 kişilik muhasebe bürosunun 3'ü, 1623 yılında 26 kişilik kadronun 16'sı, 1628'de 31 kişinin 19'u, 1658'de ise 22 kişilik muhasebe bürosunun 12'si cizye kaleminde bulunuyordu.[150]

1.1.11. Cizye Vergisi Oranları

Cizye vergisinde fiyat konusu sürekli değişen uygulamalardan olmuştur. 1691 cizye reformuna kadar genel olarak bölgeye göre değişen tek ve sabit bir fiyat uygulanmıştır. Miktarlar her sene rayiç fiyatlarına göre belirlenir ve fermanlarla tahsildarlara bildirilirdi.[151]

1.1.11.1. XV. ve XVI. Yüzyıllarda Cizye Vergisi Oranları

Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerine ait cizye miktarları ile ilgili herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Fatih dönemiyle birlikte her ne kadar kişi başı cizye miktarı üzerine herhangi bir bilgi bulunmasa da devletin yıllık cizye geliri hakkında tespit

[148] Cemal Elitaş vd., *a.g.e*., s. 470.
[149] Ömer Lütfi Barkan, "Maliye İdaresinin Merkez Bürolarının Teşkilat ve Kadroları", *Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Tetkikler-Makaleler*, C. 2, Haz. Hüseyin Özdeğer, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2000, s. 978.
[150] Linda Darling, *a.g.t*., s. 69.
[151] Halil İnalcık, "Cizye", s. 46-47.

yapılabilmektedir. 1475 yılında cizyeden 850.000 Venedik dükası gelir elde edilmiş ve bu oran o dönem nakit gelirlerin % 48'ine tekabül etmiştir.[152] Fatih döneminde artan savaş masrafları ekonomiye ciddi bir yük getirmiştir. Maddi kaynak sıkıntısı için ek vergi ve tağşiş uygulamasına gidilmiş, yukarıda da belirttiğimiz gibi mali merkezileştirme için vakıf cizyesini merkeze çekme uygulamasına gidilmiştir.

Ömer Lütfi Barkan'ın neşrettiği 1488/89 yılı cizye muhasebe bilançolarına ait miktarlar ve Nikolay Todorov'un neşrettiği[153] 1490/91 yılı Rumeli Eyaleti cizye defteri cizye gelirleri hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. 1489 yılında cizye vergisinden 30.718.889 akçe gelir elde edilirken; bunun 23.839.081 akçesi 435.628 haneden, 6.055.493 akçesi 160.052 hane ve bîveden, yukarıda da belirttiğimiz gibi 824.315 akçesi 43.439 bîveden elde edilmiştir.[154] Her iki cizye defterinde (hane üzerinden hesaplandığı unutulmaması gerekir) bölgeye göre değişen cizye miktarları göze çarpmaktadır. Ayrıca her iki defterde hemen hemen aynı rakamlar göze çarpsa da bazı küçük farklılıklar bulunmaktadır. Mesela Gelibolu'da 1489 yılında 713 hanenin cizye geliri 38.494 akçe olmak üzere hane başı ortalama 54 akçe iken, 1491 yılında 756 hane tespit edilmiş ve toplam 39.870 akçe gelir elde edilmiştir. Artan hane sayısına rağmen hane başı ortalama cizye oranı 52,7 seviyesine inmiştir. Yine aynı şekilde Sofya'da 1489 yılında 7.160 hane cizye mükellefinden hane başı ortalama 76,4 akçe olmak üzere toplam 546.801 akçe gelir elde edilmiştir. 1491 yılında ise 7.464 haneden 555.192 akçe gelir elde edilmiştir. İki yılda cizyeye tabi hane sayısı 304 adet artarken ortalama cizye oranı 74,3 seviyesine inmiştir. Bu dönemde hane başı en az cizye fiyatı Arnavutluk ve Makedonya bölgesinde görülmektedir. Burada hane ve bîve cizye miktarı 6 ile 28 akçe arası görülmektedir. Bosna ve Semendire bölgesi 40 akçe civarı, Trakya, Kuzey Bulgaristan ve Teselya bölgesi ise 60 akçe civarında cizye vergisi ödemiştir.[155] İstanbul'da bulunan Akkirmanlı Hıristiyanlar ise –ki bunlar

[152]Devletin gelirlerinin diğer önemli noktasını da mukataa gelirleri oluşturmaktaydı. Aynı yıl mukataa gelirleri bütçenin % 42'sini oluşturmaktaydı. Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 93.

[153] Nikolaj Todorov-Asparuh Velkov, *Demographic Situation of the Balkan Peninsula (End 15th – Beginning 16th)*, Bulgarian Academy of Sciences Institute of Balkan Studies, House of the Bulgarian Academy of Sciences Yayınları, Sofya 1988.

[154] Ömer Lütfi Barkan, "894 Yılı Cizyesinin…", Ek Cedvel No: I Burada vakıf karyelerinin ayrı yazıldığı görülmektedir. Bu bağlamda Paşa vilayetinin 1489 yılı cizye geliri olan 206.168 akçe gelirinin yanında 105.223 akçe ile vakıf karyeleri cizyesi bulunmaktadır. Yine aynı şekilde İstanbul'da 528.869 akçelik cizye gelirinin dışında 227.006 akçe vakıf cizyesi bulunmaktadır. Bu durum XVI. yüzyıla girerken vakıf cizyesinin ciddi miktarlarda olduğunu göstermektedir.

[155] Barkan, "894 Yılı Cizyesinin…", s. 10.

esnaâf-ı selâse diye tabir edeceğimiz kademeli olarak cizye vermişlerdir- 40 akçeden başlayıp, 280 akçeye kadar yükselen miktarlarda cizyelerini ödemişlerdir.[156]

Elimizdeki ilk Osmanlı bütçesi olan 1524-1525 yılı bütçesinde cizyenin genel bütçeye oranı hakkında bir bilgi elde edilebilmektedir.[157] 1525 yılında Osmanlı Devleti geliri 141 milyonu bulmuştu. Bunun 36.491.459 akçesini Rumeli cizye geliri, 957.640 akçesini ise Anadolu cizye geliri oluşturmaktaydı.[158] 1524-25 yılında toplam 37.449.459 akçe gelir elde edilmiştir. 1528 yılında ise Rumeli'den 42.29 milyon akçe, Anadolu ve Kırım'dan 3,76 milyon akçe olmak üzere toplam 46,05 milyon akçe gelir elde edilmiştir.[159] Bu dönem için her ne kadar hane başı kesin cizye miktarlarını bilemesek de söz konusu dönemde artan tahrir kayıtları bütçe ile nüfus arasında karşılaştırma yapmamıza olanak vermektedir. 1520-1535 yılları arası sayımlara göre Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde 832.707 Hıristiyan hane 4.134 Yahudi hane olmak üzere toplam 836.841 hane Gayrimüslim nüfus tespit edilmiştir.[160] İlk bütçeler ile karşılaştırdığımızda hane başı kabataslak da olsa imparatorluk genelinde 45-52 akçe civarında cizye ödendiği görülmektedir. Bu uygulama yerel bazda da görülebilmektedir. 1540 tarihine kadar Halep'te 30 ile 60 akçe arasında değişen cizye miktarları görülmektedir. Bu tarihte reaya ile uzlaşılarak 46 akçe cizye kararlaştırılmıştır.[161] Bu miktar 1488/1489 defterinde karşılaştığımız 40 akçe ve üzeri olan orta sınıf cizye miktarının aradan geçen 30 yıllık sürede yaklaşık 5 ile 10 akçe civarında arttığını göstermektedir.[162]

---

[156] Gös.yer.

[157] Halil Sahillioğlu, "1524-1525 Osmanlı Bütçesi", *İFM*, Ömer Lütfi Barkan'a Armağan, S. 1-4, İstanbul 1985, s. 415-449.

[158] 1525 yılı cizyesi 1524 yılını da ihtiva etmektedir. Burada 1524 yılında Rumeli'den 40.001.273 akçe gelir elde edilirken bir yıl gibi bir sürede yaklaşık 4 milyona yakın gelir kaybı görülmektedir. Anadolu'da ise 1524 yılında 870.467 akçe gelirin yaklaşık 90 bin akçe fazla vermiştir. Halil Sahillioğlu, "1524-1525 Osmanlı Bütçesi", s. 434-435.

[159] Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 105. Bu orana haraçgüzar devletlerden alınan haraç da dâhil edilmiştir. Bu nedenle cizye oranı yükselmiştir.

[160] Burada vergiden muaf reayanın tam sayısının bilinmemesi önemli bir sorun oluşturmaktadır. Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İFM*, C. XV, S. 1-4, Ekim 1953-Temmuz 1954, s. 237.

[161] Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri V. Kitap II. Kısım Kanuni Devri Kanunnameleri*, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1990, s. 224.

[162] Bu durum Koçi Bey Risalesinde de göze çarpmaktadır. Koçi Bey 1582'ye kadar herkesten 40'ar, 50'şer akçe cizye alındığını belirtmektedir. Koçi Bey, *a.g.e.*, s. 68.

1547/48 senesinde ise cizye vergisinden Rumeli'de 30.949.790 akçe, Anadolu'da 1.149.968 akçe gelir elde edilmiştir.[163] 1567/68 senesinde ise bu miktar Rumeli'de 33.483.296 akçeye, Anadolu'da ise 1.776.794 akçeye yükselmiştir.[164] Bu durum XVI. yüzyıl ilk yarısında Osmanlı bütçelerinde cizyenin 33 ile 37 milyon civarında olduğunu göstermektedir. Bu dönemde görülen nüfus artışına rağmen hane başı cizye miktarının ortalama olarak aynı düzeyde kaldığını göstermektedir.

XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti ciddi bir değişim sürecine girmeye başlamıştır. Bu süreçte hem dahili hem de harici yapıda meydana gelen değişmeler devleti mevcut idarî-malî sistemini değiştirmeye zorlamıştır. Bu baskı özellikle demografik, ekonomik, sosyal ve askerî alanlarda meydana gelen değişmelerin bir sonucu idi. En başta belirtilmesi gereken bir nokta olarak XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Akdeniz dünyasında görülen ciddi nüfus artışından Osmanlı Devleti de etkilenmiştir. Yüzyılın ilk yarısı ile ikinci yarısı arasında Anadolu ve Rumeli topraklarında % 71'e yaklaşan bir nüfus artışı görülmektedir. 1520-30 senelerinde 474.447 olan Anadolu Eyaleti nüfusu 1570-80 yıllarında 672.512'ye, Karaman Eyaleti 146.644'ten 268.028'e, Zülkadriye Eyaleti 69.481'den 113.028'e, Rum Eyaleti 106.062'den 189.643'e, Rum-i Hadis (Trabzon, Kemah, Malatya vs.) Eyaleti 75.976'dan 117.263'e yükselmiştir.[165] Nüfus artışı Gayrimüslim nüfusun çoğunluğu oluşturduğu Rumeli sahasında da görülmektedir. 1520-30 senelerinde Edirne kent nüfusu 22.335 iken 1571-80 senelerinde 30.140'a, Atina'nın nüfusu 12.633'ten 17.616'ya, Saraybosna'nın nüfusu 5.632'den 23.485'e, Manastır'ın nüfusu 4.647'den 5.918'e, Üsküp'ün nüfusu 4.631'den 9.867'ye ve nihayetinde Sofya'nın nüfusu 3.899'dan 7.848'e yükselmiştir.[166] Bu artış pek tabii cizye ödemekle yükümlü nüfusun artışını da beraberinde getirmiştir. 1552 senesinde Rumeli'de 741.564 hane cizye vergisi öderken bu oran 1571'de 764.096'ya, Anadolu'da ise

[163] Burada Rumeli bölgesinde 8.947.884 akçe, Anadolu'da 641.013 akçe açık görülmektedir. Bunlar da hesaplanırsa toplam Rumeli 39.897.674 akçe, Anadolu ise 1.790.981 akçe cizye geliri elde edildiği görülür. Ömer Lütfi Barkan, "954-955 (1547-1548) Malî Yılına ait bir Osmanlı Bütçesi", *Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Tetkikler-Makaleler*, C. 2, Haz. Hüseyin Özdeğer, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2000, s. 901-903.

[164] Ömer Lütfi Barkan, "974-975 (1567-1568) Malî Yılına ait bir Osmanlı Bütçesi", *Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Tetkikler-Makaleler*, C. 2, Haz. Hüseyin Özdeğer, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2000, s. 963-965.

[165] Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı Malî Sayımları Üzerine Araştırma", Çev. Mehtap Özdeğer, *İFM*, C. 51, S. 1, İstanbul 2001, s. 21.

[166] Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı Malî Sayımları Üzerine Araştırma", s. 19.

89.428'den 112.511'e yükselmiştir.[167] Nüfus artışının yanında XV. yüzyılın sonlarında Amerika'nın keşfi ve aynı şekilde Ümit Burnu'nun keşfedilip Hindistan'a ulaşılmasının sonuçları XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Akdeniz dünyasını ve Osmanlı Devletini olumsuz etkilemiştir. Yeni Dünya'nın altın ve gümüş stoklarının Avrupa piyasasına aktarımı XVI. yüzyıl içerisinde gitgide artmıştır. 1503-1510 arasında Amerika'dan sadece 496 kg. altın çıkarılırken, bu sayı 1551-60 senelerinde 4.262'kg.'a yükselmiştir.[168] Bu tarihten itibaren altın çıkarımında yavaşlama görülse de bu sefer altından daha fazla piyasada dolaşma olanağı olan gümüş çıkarımında bir atış göze çarpmaktadır. 1521-30 senelerinde Amerika kıtasından sadece 15 kg. gümüş çıkarılırken bu miktar 1571-80 senelerinde 111.359'a, 1581-90 senelerinde 210.303 kg'a kadar yükselmiştir.[169] Yeni Dünya'dan Avrupa'ya altın ve gümüş tazyiki Balkanlardaki altın ve gümüş madenlerini de olumsuz etkilemiş, XVII. yüzyılın başından itibaren madenlerin faaliyetleri azalmaya başlamıştır. Yeni Dünya'dan altın ve gümüş akışı Avrupa ve Osmanlı piyasasında enflasyonun oluşmasına ve fiyatların yükselmesine neden olmuştur. Ömer Lütfi Barkan'ın Fatih, II. Bayezıd ve Süleymaniye İmaretleri'nin mutfak masraflarına ait yayınladığı bilançolar bu fiyat artışlarını açık bir şekilde göstermektedir. 1489/90 senesinde koyun etinin okka cinsinden birim fiyatı 1,43 akçe iken bu oran 1585/86 tarihinde 3 akçeye 1604/05 tarihinde 10 akçeye yükselmiştir. Aynı şekilde en temel gıda ürünü olan buğdayın kilesi 1489/90 senesinde 13,50 akçe iken bu oran 1585/86 senesinde 23,38 akçeye, 1604/05 senesinde 71,71 akçeye yükselmiştir.[170] Bu durumun oluşmasında devletin tağşiş uygulaması önemli bir neden olmuştur.[171] Harp masrafları ve ulufe giderleri için[172] Osmanlı Devleti genellikle tağşiş yoluna başvurmuştur. Özellikle 1585 yılında uygulanan tağşiş ile 100 dirhem gümüşten 450 akçe yerine 800 akçe kesilmesi Osmanlı piyasalarını

[167] Doğan Yörük, a.g.m., s. 634.
[168] Halil Sahillioğlu, *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi 1640-1740*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1965, s. 9.
[169] Gös.yer.
[170] Ömer Lütfi Barkan, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", *Belleten*, C. XXXIV, S. 136, Ankara 1970, s. 566.
[171] Osmanlı Devleti XVI. yüzyılın ikinci yarısında ciddi para darlığı ile karşı karşıya kalmış ve tağşişe başvurmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Halil İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde…", s. 656-657.
[172] Osmanlı maliyesinde ulufe giderleri her zaman önemli bir sorun olmuştur. Ulufelerin geç ödenmesi veya ayarı düşük akçe ile ödenmesi askerî isyanları tetikleyen nedenlerden olmuştur. Bu durumu oluşturan nedenlerden biri de "sıvış yılı" problemidir. Osmanlı maliyesinde gelirlerin güneş yılı esasına göre toplanması ve giderlerin de ay yılı esasına göre yapılması malî sahada belli dönemlerde sorunlara neden olmaktaydı. Bazı seneler dört mevacib yerine beş mevacib ödenmesi gerekmiş ve bu durum maliyenin zararına olmuştur. Sıvış yılı dönemlerinde askerî isyanların arttığı görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Halil Sahillioğlu, "Sıvış Yılı Buhranları", *İFM*, C. 27, S. 1-2, İstanbul 1967, s. 75-111.

son derece olumsuz etkilemiştir.[173] Fiyat artışları ve en az onun kadar etkili olan nüfus artışı Osmanlı sosyal tabakasını olumsuz yönde etkilemiştir. XVI. yüzyılın son dönemlerinde ve XVII. yüzyılın başında görülen Celali İsyanlarının temelinde var olan bu değişimler Osmanlı taşrasında "kaosun" oluşmasına neden olmuştur.[174]

Diğer taraftan Osmanlı Devleti artık XVI. yüzyılın üçüncü çeyreğinden itibaren doğuda İran ve batıda Avusturya ile uzun süreli savaşlara girmek zorunda kalmıştır. Bu durum Osmanlı maliyesinin ciddi oranda zarar görmesine neden olmuştur.[175] Aynı dönemlerde Avrupa'da askerî sahada merkezi ordu ve ateşli silah teknolojisinin yayılmaya başlaması Osmanlı Devleti'ni de yeni akım içerisinde yer almaya zorlamıştır. Bu doğrultuda merkezî ordu için yeniçeri sayısı gitgide arttırılmaya çalışılmıştır.[176] 1568'de 12.789 olan yeniçeri sayısı, 1609 senesinde 37.627'ye, 1670'de 53.849'a yükselmiştir.[177] Fakat Yeniçeri sayısının arttırılması aynı zamanda mevacib için devletin nakit ihtiyacının artması anlamına gelmekteydi. 1527/28 senesinde mevacib gideri 15.423.426 akçe iken 1582/83 senesinde bu oran 39.008.019 akçeye yükselmiştir.[178] Bu ihtiyacı kısa vadede karşılayamayan devlet üstüne bir de tağşişe başvurunca XVI. yüzyılın son dönemlerinde ve XVII. yüzyılın başında askerî isyanlarla karşı karşıya kalmıştır.[179] İsyan durumu cizye tahsili için görevlendirilen askerler arasında da görülmüştür. Kaos döneminde sipahilerin At Meydanı'nda cizye defterlerini açık arttırma ile sattığı dahi görülmüştür.[180] Sipahi zulmü ve yolsuzlukları devleti XVI. yüzyılın sonlarından itibaren cizyede iltizam sistemini ön plana çıkarmasına neden olmuştur. Tabi bu durum yukarıda da belirtildiği gibi mültezim-tahsildar ve reaya arasındaki sorunların derinleşmesine neden olmuştur.

---

[173] Ömer Lütfi Barkan, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", s. 572.

[174] Bu dönemde meydana gelen Celali ayaklanmaları ve sosyal tabakaya yansıması hakkında aarıntılı bilgi için bkz. Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası "Celâlî İsyanları"*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

[175] Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ…*, s. 48.

[176] Osmanlı Devleti yaşadığı günün şartlarına ayak uydurmaya çalışmıştır. Tımar sistemindeki klasik sipahi yerine ateşli silah kullanabilen sekban ve sarıcalardan yararlanmaya ve yeniçeri sayısını arttırmaya çalışmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Öz, *Kanun-ı Kadîmin Peşinde Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumcuları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2009, s. 122.

[177] Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ…*, s. 90.

[178] Ömer Lütfi Barkan, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", s. 603.

[179] Alphonse de Lamartine, *a.g.e.*, s. 556-557; Joseph Von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. 4, Haz. Mümin Çevik, Milliyet Yayınları, İstanbul 2010, s. 1095. Ayrıca devlet bu dönemde mali sıkıntı nedeniyle padişahın geliri olan iç hazineye ve bodrum hazinesine başvurmuştur. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.m., s. 75.

[180] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları II*, C. 2, s. 159. Aynı durum II. Osman'ın katli sürecinde İstanbul'da otorite kuran sipahi isyanları döneminde de görülmüştür. M. Belin, *Türkiye İktisadî Tarihi*, Çev. M. Ziya, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1931, s. 121.

1.1.11.2. XVII. Yüzyılda Cizye Vergisi Oranları

Tüm bu bileşenler XVI. yüzyıl sonlarından itibaren Osmanlı Devleti'ni zorlu bir sürece sürüklemiştir. Devletin nakit ihtiyacının artması, aynı şekilde nakit bir vergi olan cizyenin Osmanlı maliyesinde daha da önem kazanmasına ve buna paralel olarak problemlerinin de artmasına neden olmuştur. Nitekim II. Selim (1566-1574) ve III. Murad (1574-1595) dönemlerinde artan masraflar, nakit krizi ve enflasyon nedeniyle cizyeye zam yapılmıştır.[181] Öte yandan devletin tağşiş uygulamaları vergi miktarlarını değiştirdiği için her sene cizyenin rayiç fiyatları yenilenmeye başlanmıştır. 1585 tarihinde yapılan tağşişten sonra bütçe denkliği için cizyeye 45 akçe zam uygulanmıştır.[182] Diğer taraftan söz konusu artış için şer'i kaideler daha fazla dile getirilmeye başlanmıştır.[183] 1592 senesinde Anadolu'ya gönderilen bir fermanda şer'i esaslar üzerinden 48 (384 akçe), 24 (191 akçe) ve 12 (96 akçe) dirhem olarak cizyenin alınması gerektiği emredilmiştir.[184] Aynı dönemde örfi vergi grubunda olan *bedel-i hamr* (içki vergisi) bazı yerlerde cizye vergisine eklenmiş ve bu miktar daha da yükselmiştir.[185] Celali isyanlarının yoğunluk kazandığı III. Mehmed (1595-1603) ve I.Ahmed (1603-1617) dönemlerinde de cizyeye sürekli zam uygulanmıştır.[186] Bu artışlar her ne kadar enflasyona bağlı olarak doğal bir artış olsa da ödeyebilme gücünün düşmesi nedeniyle reaya açısından sıkıntı yaratmıştır. Zam uygulamasına bir de tahsildar ve mültezim yolsuzluğu eklenince reaya arasında "kaçgunluk" faaliyetleri baş göstermiştir.[187] Bu durum özellikle Anadolu sahasında Celali isyanlarının zirve yaptığı XVII. yüzyıl başlarında görülmüştür.[188] Kayseri'de 1603 yılında 3257 nefer cizye mükellefi görülürken bu oran 1605'te 1452'ye kadar gerilemiştir.[189] Aynı durum Rumeli sahasında da görülmektedir. 1570'de nüfusu (hane olarak) 1330'a kadar

---

[181] II. Selim tahta çıkınca Macaristan'daki cizye vergisini 50 akçeden 60 akçeye çıkarmıştır. Barkan, *Kanunlar*, s. 320.

[182] Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 109. Bu dönemdeki zam uygulamalarından Eflak ve Boğdan haracı da etkilenmiştir. 1535-45 arasında 19.298 düka altın olan Eflak haracı 1575-84 yıllarında 104.237'ye, 1538'de 10.000 Macar filorini olan Boğdan haracı, 1574'te 50.000 düka altına yükselmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 106.

[183] Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* s. 108.

[184] Mustafa Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş… I", s. 558.

[185] Mustafa Akdağ, a.g.m., s. 559. Bu uygulamaya binaen 1587-88 senesinde Manastır'da resm-i hamr vergisinin cizye ile beraber toplandığı görülmektedir. Cemal Elitaş vd., *a.g.e*., s. 697. Aynı dönemde kimi yerlerde ağnam resminin de cizye ile birlikte toplandığı olmuştur. Mustafa Akdağ, .a.g.m., s. 560.

[186] Bu süreçte cizyeye beş, altı kat zam uygulandığı da görülmüştür. Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ…*, s. 54.

[187] Halil İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye…*, s. 195-196.

[188] Yunus Koç, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Nüfus Yapısı (1300-1900)", *Osmanlı*, C. 4, s. 545.

[189] Ronald Jennings, a.g.m., s. 290.

yükselen Levadya kazasının köyleri 1616 yılında 683'e, kadar gerilemiştir. Aynı demografik gerileme Rumeli bölgesinin farklı yerlerinde de görülmüştür.[190] Fakat bu durum uzun sürmemiş, 1620'li yıllardan itibaren görece "sakinlik" sağlanmıştır. Mesela celali etkisinin azaldığı Anadolu'da 1620'lerden itibaren cizye vergisi ödemekle yükümlü reayanın sayısında artış görülmektedir.[191]

XVII. yüzyıldan itibaren cizye ve avarız vergisi Osmanlı maliyesinde başat rol oynamaya başlamıştır. Devlet bu yüzyılda artık düzensiz aralıklarla da olsa müstakil cizye sayımı yapmaya çalışmıştır. Mesela 1640 yılında imparatorluk çapında ayrıntılı cizye ve avarız tahrirleri yapılmış, vergi mükellefleri belirlenmeye çalışılmıştır.[192] Kimi yerlerde de avarız ve cizye vergisi sayımları beraber yapılmaya başlanmıştır.[193] Çoğu zaman sayım konusunda devlet etkisiz kalmış, nüfusun belirlenememesi vergi için en önemli sorunu oluşturmaya başlamıştır.[194] XVII. yüzyıl Osmanlı ekonomisi ve reaya açısından sıkıntılı bir dönem olmuştur. Akçedeki gümüş miktarı gitgide azalmaya başlamıştır. 1641-51 senelerinde gümüşün dirhemi 5-10 akçe iken, 1659-63 arasında 12-14 akçeye gerilemiş; 1676'da 14-14,5'a, 1677'de 15,75'e nihayetinde 1685 tarihinde ise 16 akçeye yükselmiştir.[195] Diğer taraftan Osmanlı bütçeleri de yüzyıl boyunca sürekli açık vermeye başlamıştır.[196] Bu durum cizyeye zam düşüncesini sürekli canlı tutmuştur. 1646'da İşkodra Eyaletinde 305 akçe, 1652'de Piriştine ve Vulçitrin'de 314 akçe cizye vergisi görülürken,[197] 1673 senesinde ise Kıbrıs'ta bu miktar 450 akçeye kadar yükselmiştir.[198] Yükselen cizye miktarları ile birlikte merkezde verginin tahsili için sipahiler arasındaki isyanlar da çoğalmaya başlamıştır. Özellikle IV. Murad'ın çocukluk döneminde (1623-1632) ve Sultan İbrahim dönemlerinde (1640-1648) sipahi isyanları artmış, cizye defterleri

[190] Machiel Kiel, "Remarks on the Administration of the Poll Tax (Cizye) in the Ottoman Balkans and Valuse of Poll Tax Registers (Cizye Defterleri) for Demographic Research", *Etudes Balkaniques*, No. 4, Sofya 1990, s. 80-83.
[191] Ronald Jennings, a.g.m., s. 290.
[192] Oktay Özel, a.g.m., s. 40.
[193] Linda Darling, *a.g.t.*, s. 151.
[194] Halil İnalcık, "Cizye", s. 46.
[195] Halil Sahillioğlu, *a.g.t.*, s. 23.
[196] 1640 tahriri ile bütçede kısmî denge sağlansa da bu durum uzun sürmemiştir. Bu dönem bütçeleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Tabakoğlu, "XVII ve XVIII Yüzyıl Osmanlı Bütçeleri", *İFM*, Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan, C. 41, S. 1-4, İstanbul 1985, s. 396-397; Halil Sahillioğlu, *a.g.t.*, s. 67.
[197] Antonia L. Zeljazkova, "Social Aspects of the Process of Islamization in the Balkan Possessions of the Ottoman Empire", *Etudes Balkaniques*, S. 3, 1985, s. 119.
[198] Nedkoff, a.g.m., s. 625.

açık arttırma ile el değiştirmeye devam etmiştir.[199] Ayrıca tahsildar ücretleri de yükselmeye başlamıştır. 1673 senesinde mübaşir akçesi 40 akçeye kadar yükselmiştir.[200] Tüm bu bileşenler XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren vergide dizayn ve reform ihtiyacını doğurmuştur.

1.2. 1691 CİZYE REFORMU VE XVIII. YÜZYILDA CİZYE VERGİSİ

1.2.1. Reformu Hazırlayan Sebepler

1683 Viyana Kuşatması başarısızlığından sonra Osmanlı Devleti ciddi bir askerî sorunla karşı karşıya kalmıştır. 1683-99 yılları arasında Kutsal İttifak devletleri olan Avusturya, Venedik ve Rusya ile üç cephede savaşa giren Osmanlı Devleti malî açıdan da zorlu bir döneme girmiştir.[201] Devlet savaşı finanse etmek için savaş döneminde tağşiş uygulamalarına sıkça başvurmuştur.[202] Tağşişler sonucunda gitgide değer kaybeden akçe yerine bu dönemde Osmanlı darphanelerinde pâre ve mangır gibi sikkelerin darbı faaliyetine geçildiği görülmektedir. 1685 yılı sonlarında Mısır pâresi ilk defa İstanbul darphanelerinde basılmaya başlanmıştır.[203] 1687'de IV. Mehmed'in tahttan indirilmesinden sonra askerî isyanların da artması malî durumu daha da çıkmaza sürüklemiştir. Ulufe ve cülus giderleri devleti ilk defa bakır sikke basılmasına yöneltmiştir. 1688 tarihinde iki akçe bir mangır olmak üzere bakır sikke piyasaya sürülmüştür.[204] Fakat kısa sürede mangır basımında kalpazanlıklar artmış, enflasyon yükselmeye başlamıştır. Bu koşullar altında 24 Ekim 1689 tarihinde azledilen Bekrî Mustafa Paşa yerine sadarete gelen Köprülü Fazıl Mustafa Paşa;[205] savaş, malî kriz ve reayanın vergi sorunu gibi ciddi problemlerle karşı karşıya kalmıştır. İlk iş olarak Fazıl Mustafa Paşa, malî sahada "liberal" bir tutum sergileyerek fiyatların kontrolünü sağlayan narh tespitini kaldırmış ve fiyatları

---

[199] Koçi Bey, *a.g.e.*, s. 68-140; Joseph Von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. 5, Haz. Mümin Çevik, Milliyet Yayınları, İstanbul 2010, s. 1380; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları II*, s. 161.

[200] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları II*, s. 161.

[201] Bu dönem hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Cezar, *Mufassal Osmanlı Tarihi Resimli-Haritalı*, C. IV, TTK, Ankara 2011, s. 2146-2267.

[202] M. Belin, *a.g.e.*, s. 163.

[203] Halil Sahillioğlu, *a.g.t.*, s. 70.

[204] Halil Sahillioğlu, *a.g.t.*, s. 76.

[205] Zeynep Aycibin, *XVII. Yüzyıl Sadrazamlarından Köprülü-zâde Mustafa Paşa Döneminde Osmanlı Devleti'nin Siyasal ve Sosyal Durumu*, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Programı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2001, s. 39-40.

serbest bırakmıştır.[206] Bu dönemde Osmanlı gelirinin en önemli kaynağı olan vergilerin adaletli toplanması için reaya lehine çalışmalarda bulunulmuştur. Fazıl Mustafa Paşa'nın ele aldığı sorunların başında gayrimüslimlerin ödedikleri vergiler gelmiştir. Fazıl Mustafa bidat vergilerin (sonradan ortaya çıkan) kaldırılmasına önem vermiştir.[207]Mesela bu dönemde Gayrimüslim reaya aleyhine ciddi bir yük olan *hamr-u arak* vergisi (içki vergisi) kaldırılmıştır.[208]

1.2.2. Köprülü Fazıl Mustafa Paşa'nın Cizye Reformu

Gayrimüslim nüfusun çoğunluğunu oluşturduğu Rumeli sahasında devam eden savaş bölge halkını zor durumda bırakmaktaydı. Özellikle cizye vergisinin toplanmasında artan usulsüzlüklere karşı vergide düzenleme yapılması fikrini ön plana çıkarmıştır. 1691 yılına gelindiğinde kimi yerde 30-40 akçe cizye toplanırken, bazı yerlerde 2000-3000 akçeyi bulabiliyordu.[209] Diğer taraftan devletin maktû cizye üzerine yoğunlaşması da reformu hazırlayan gerekçelerden olmuştur. Reaya nüfusunun tespit edilmemesi kimi zaman reaya aleyhine kimi zaman da devlet aleyhine sorun olmaktaydı. Öte yandan kaçan reayanın cizyesinin de kalan reaya üzerinde yüklenmesi kaçgun faaliyetlerinin artmasına sebep oluyordu. Bu durum cizye gelirinin de Rumeli sahasında her geçen yıl düşmesine yol açıyordu. Reform öncesinde devletin cizye geliri kabaca 4.000 kese altın seviyesine inmişti.[210] Cizyenin hane üzerinden toplanması da devleti reforma iten sebeplerden biri idi.[211] Kişi üzerinden cizye tahsilinin maliyeye daha çok getirisi olacağı düşüncesi belirmeye başlamıştır. Ayrıca son olarak vakıf cizyesinin zaman içerisinde artış göstermesi merkezî hazine için önemli bir nakit gelirin taşrada kalmasına sebebiyet vermekteydi.[212] Bu gerekçeler verginin doğrudan merkeze çekilmesi lüzumunu doğurmuştur.

Mustafa Paşa ilk iş olarak hukukî açıdan verginin aslî durumuna dönülmesi için çalışmalara başlamıştır. Verginin tarh ve tahsilinde şer'i hükümlerin esas alınmasına dikkat

---

[206] Mübahat Kütükoğlu, a.g.m., s. 564.
[207] Nedkoff, a.g.m., s. 634; M. Belin, *a.g.e.*, s. 167.
[208] Zeynep Aycibin, *a.g.t.*, s. 88-89.
[209] Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine…*, s. 137.
[210] Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekaiyât (Olayların Özü) III 1689-1694*, Çev. Abdülkadir Özcan, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1979, s. 73.
[211] Tahsildarların bu konuda keyfi uygulamaları reforma iten sebeplerden biri olmuştur. Mesela 1691 tarihinde Halep'te 2100 hane üzerinden cizye alınması gerekirken 5000 hane üzerinden cizye alınmıştır. Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine…*, s. 137.
[212] Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine…*, s. 138.

edilmiştir.[213] Bu doğrultuda İslamî literatürde vergi sahasında başyapıt olarak bilinen Ebû Yusuf'un Kitabü'l- Harac eseri Türkçeye çevirtmiştir.[214] Diğer taraftan Mustafa Paşa reformda hukukî dayanak için ulema ile istişarede bulunmuştur.[215] Bu doğrultuda gerek merkez maliyesinde gerekse verginin tahsili sürecinde ciddi değişikliklere gidilmiştir. En önemli değişiklik olarak 1691 tarihinde cizyenin imparatorluk genelinde artık esnâf-ı selâse üzere "kafa kağıdı" ile tahsil edilmesi yoluna gidilmesi ile yaşanmıştır.[216]

Bu doğrultuda istisnalar olmakla birlikte imparatorluk genelinde hane üzerinden fert üzerine cizye tahsiline geçildiği görülmektedir.[217] Merkezde her cizye yükümlüsü için makbuz diye tabir edilen evrak hazırlanmasına geçilmiştir. Bundan sonra her sene evraklar cizye muhasebesi bürosunda hazırlanacak ve taşraya gönderilecekti. Buna binaen muhtemelen usulsüzlüğü engellemek için bir sene beyaz, bir sene elvan renginde kağıtların dağıtılması kararlaştırılmıştır.[218] Evrakın üzerinde de verginin tarhı ile ilgili bilgiler, mükellefin âlâ, evsât ve ednâ mührü bulunacaktı.[219] Ayrıca reayanın cizyesini ödediği sene, dönemin defterdarının ismi, cizye muhasebesicisinin ve vergiyi toplayan kişinin de mührü yer alacaktı.[220] Artık merkezden bohçalara konulacak olan evraklar ve cizye defterleri, Muharrem ayı geldiğinde taşrada açılacak ve kişi üzerinden tahsil edilecekti.[221] Diğer taraftan yave cizyesi de reform sürecinde aynı şekilde kağıt sistemi içerisinde değerlendirilmeye çalışılmış ve herkesin oturduğu yerde cizyesini vermesi usulü getirilmiştir.[222]

Önceki dönemlerde olduğu gibi esnâf-ı selâse miktarları altın üzerinden belirlenmiş ve âlâ için 4 altın, evsât için 2 altın ve ednâ için 1 altın kabul edilmiştir.[223] Diğer taraftan

---

[213] Uriel Heyd, "Eski Osmanlı Ceza Hukukunda Kanun ve Şeriat", Çev. Selahaddin Eroğlu, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 26, Ankara 1983, s. 649.
[214] Viorel Panaite, "İslamî Gelenek ve Osmanlı Milletler Hukuku", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 10, Çev. Özgür Çınarlı-Gülçin Yatin, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 263.
[215] Mehmed Raşid, *Raşid Tarihi*, C. 2, University of Toronto Library, s. 148.
[216] BOA, İE.DH., 13/1226, 16 Ra 1105/15 Kasım 1693.
[217] 1691 cizye reformu nişanı için bkz. Zeynep Aycibin, *a.g.t.*, Ek: 6.
[218] Mehmed Raşid, *a.g.e.*, s. 148. Defterdar Sarı Mehmed Paşa bu kağıtların bir sene beyaz, bir sene sarı ve bir sene kırmızı olduğunu belirtmektedir. *a.g.e.*, s. 74.
[219] Bkz. Ek 1.
[220] Nedkoff, a.g.m., s. 623. Nedkoff bu şekilde her sene cizye muhasebesinden 15.000.000 kağıdın çıkarıldığını belirtmektedir.
[221] Mustafa Nuri Paşa, *a.g.e.*, C. I-II, s. 133.
[222] Barkan, Kanunlar, s. 345-346.
[223] Bu dönem için 4 şerifi altın 1440 akçe civarındadır. Ziya Karamursal, *a.g.e.*, s. 171.

XVII. yüzyılın sonlarına doğru *kuruş* Osmanlı maliyesinde ön plana çıkmaya başlayınca cizye vergisinde de kullanılmaya başlanmıştır.[224]

Reform döneminde görülen savaş nedeniyle cizye vergisinin miktarlarında ve tahsilinde hızlı değişmeler göze çarpmaktadır. Mesela 1691'de âlâdan 9 kuruş (816 akçe), evsâttan 4,5 kuruş (408 akçe) ve ednâdan 2,25 kuruş (204 akçe) cizye alınırken, 1696 yılında âlâdan 10 kuruş (1200 akçe), evsâttan 5 kuruş (600 akçe) ve ednâdan yine 2,5 kuruş (300 akçe) cizye alınmaya başlanmıştır.[225] 1692 senesinde muhtemelen savaş nedeniyle imparatorluk genelinde tek tip cizye verilmesi kararlaştırılmış ve evsât üzerinden cizye vergisi alınmıştır. Ancak bu durum çok uzun sürmemiştir. Fakir halkın kaçgun faaliyetlerinin artması devleti kararından vazgeçirmiştir. Bu nedenle 1693 seensinde tekrar esnâf-ı selâse sistemine geçilmiştir. Fakat bu sefer devlet farklı bir metot denemiştir. Bu uygulamaya göre sınır boyunda olan ve savaştan en çok etkilenen reayanın ednâ cizye vermesi, harp sahasında olan fakat sınır bölgesi kadar tehlikeli olmayan yerlerdeki reayanın yarısının evsât diğer yarısının ednâ cizye vermesi ve son olarak imparatorluğun diğer yerlerindeki reayanın ise 100 evraktan 60'ının evsât, 20'sinin âlâ, 20'sinin ise ednâ olması kararlaştırılmıştır.[226] Bu metot savaş durumunda cizye vergisinde uygulanan olağanüstü bir sistemdir.

Reformun en büyük yeniliklerinden biri de tahsildar ücretinin merkezde verilmesi idi. Böylece cizyedarların usulsüzlükleri önlenmeye çalışılmıştır. Tahsildar için âlâ cizyeden 12, evsâttan 6 ve ednâdan 3 para maişet alınması kararlaştırılmıştır.[227] Fakat bu miktarlar yıllar içerisinde sürekli değişmiştir.[228] Reformdan iki yıl sonra 1693 senesinde tahsildara âlâdan yine 12, evsâttan 8, ednâdan ise 6 para maişet verilmiştir.[229] Evsât ve ednâ maişet oranlarının yükseltilmesinde tahsildarın evrakta usulsüzlüğünü engelleme çabası yatmaktadır. Cizye Muhasebesinin her yıl aldığı *resm-i kitabet* hakkı da reformla birlikte bir para olarak kararlaştırılmıştır. 1691 reformu kadıların üzerinde de etkili olmuştur. Reforma kadar kadıların resmî olarak cizyeden pay almadığı görülmektedir: " …

[224] Halil Sahillioğlu, *a.g.t.*, s. 91.
[225] Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine…*, s. 141.
[226] BOA, İE.DH., 13/1226, 16 Ra 1105/15 Kasım 1693.
[227] BOA, İE.DH., 13/1226, 16 Ra 1105/15 Kasım 1693; Halil İnalcık, "Cizye", s. 47.
[228] 1691'den 1699'a kadar savaş nedeniyle farklı cizye metotları maişet oranlarını da etkilemiştir. Bu dönem için Mehmed Raşid, tahsildarın âlâdan 10, evsâttan 8 ve ednâdan 4 para aldığını belirtmiştir. *a.g.e.*, s. 148. Nedkoff da 1699 tarihinde Vidin'de evsâttan 9 ve ednâdan 6 para alındığını belirtmektedir. a.g.m., s. 639.
[229] BOA, İE.DH., 13/1226, 16 Ra 1105/15 Kasım 1693.

bu ana değin kadılara bir şey tayin olunmadığından takayyüdde kusur olunub miriye gadr ve zararları olmağla…" 1693 cizye fermanıyla birlikte artık kadılara âlâdan 7,5 para, evsâttan 4 ve ednâdan 1 para maişet verilmeye başlanmıştır.[230]

1691 reformunun en büyük değişikliği merkez cizye bürosunda görülmüştür. Cizye vergisinin tek elde ve merkezde toplanması işlemi malî bürolarda da değişime sebep olmuştur. Reform öncesinde cizye muhasebesi bürosu bulunmakla birlikte cizye gelirleri genelde Mukataa Kalemi içerisinde yer almaktaydı.[231] Reform sonrasında ise cizye gelirlerinin Muhasebe-i Evvel ve Mukataa Kaleminden ayrılarak Cizye Muhasebesi bürosuna aktarılması kararlaştırılmıştır. Yapılan değişiklik sonucunda Cizye Muhasebesi bürosu tek başına merkez maliyesinin en büyük gelir kaynaklarından biri olmuştur.[232] Fakat istisna olarak Eflak ve Boğdan cizyesi ile Kıptiyan cizyesi Maden Kalemi içerisinde kalmaya devam etmiştir.[233] Merkez maliyedeki ikinci önemli değişiklik Ziyade-i Cizye Kaleminin kaldırılması ile olmuştur. Bu karar doğrultusunda Ziyade-i Cizye Kalemi içerisinde yer alan yave cizyesi gelirleri de Cizye Muhasebesine aktarılmıştır.[234] Nihayetinde vakıf cizyeleri de merkez büroya aktarılmıştır. Bu tarihten itibaren vakıfların topladığı cizye vergisinin merkeze aktarılması ve vakıf giderlerinin merkezden karşılanmasına karar verilmiştir.[235] Diğer taraftan Cizye Muhasebesi bürosu 1691 senesinden itibaren sadece cizye geliriyle ilgilenmeyip vergide karşılaşılan her türlü soruna bakan birim de olmuştur. Bu misyonla beraber büronun hâkimi olan ve XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gelişen cizye başbakikulu da maliyenin önemli bürokratlarından sayılmaya başlanmıştır.[236] Tüm bu faaliyetler sonucunda büronun geliri ciddi oranda yükselişe geçmiştir. 1691 tarihinde 193.761.431 akçelik gelir sağlayan ve bu gelir ile toplam bütçenin % 21,5'ini karşılayan cizye vergisi, 1698-99 tarihinde 501.278.103 akçeye yükselmiş ve bütçede de % 40'lık dilimi oluşturmuştur.[237]

---

[230] BOA, İE.DH., 13/1226, 16 Ra 1105/15 Kasım 1693.
[231] Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine…*, s. 141.
[232] Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine…*, s. 83.
[233] Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar", s. 735.
[234] Ahmet Tabakoğlu, a.g.m., s. 407.
[235] Mehmed Raşid, *a.g.e.*, s. 148.
[236] Cizye başbakikuku, Başbakikulu'ndan sonra defterdarın en önemli ikinci yardımcısı konumuna yükselmiştir. Yusuf Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 74.
[237] Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine…*, s. 104-105.

Reform ile birlikte aynı yıl mufassal cizye tahriri yapılmış, kaza bazında vergi yükümlüleri belirlenmeye çalışılmıştır.[238] Yeni defter usulünde vergi yükümlüsünün ayrıntılı olarak yazılması emredilmiştir. Defterde reayanın bağlı bulunduğu knez veya kocabaşısının ismi, bölgenin papazının ismi ve bunun yanında mükellefin köy veya mahallesinin yazılması gerekiyordu.[239]

Cizye vergisindeki değişim hareketi XVIII. yüzyıla girerken verginin mahiyetinde yeni usulün devlet tarafından benimsendiğini göstermektedir. Nitekim 1734 senesinde kağıt usulünün Mısır'da da uygulanmasına karar verilmiştir.[240] Cizye vergisinin merkezîleştirilmesi hamlesi ise görece gerçekleşmiştir. En önemli hamle olarak maktû cizye en alt seviyeye indirilmiştir.[241] Askerî muafiyetler ise tamamen kaldırılmaya çalışılmıştır. Diğer taraftan yapılan düzenleme ile ruhban sınıfı cizye vergisine tabi tutulmuştur. 1691 reformunun başarısız kaldığı yerler de olmuştur. Özellikle tahsildar-mültezim –ki iltizam kaldırılmamış aksine sancaklar birleştirilerek bir mültezime ihale edilmesi uygulamasına geçilmiştir-[242] ile reaya arasındaki ödeme sorunu halledilememiş, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda bu sefer kağıt usulsüzlükleri ciddi oranda görülmeye başlanmıştır.

1.2.3. XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Cizye Vergisi

XVIII. yüzyılın ilk yarısı boyunca 1691 reformunun izleri cizye vergisi üzerinde görülmektedir. Cizye tahririnin yapıldığı, yeni nüfusa göre cizye kağıdının arttırıldığı göze çarpmaktadır. 1708 yılında Biga ve Karesi cizyesi kaleminde 211 âlâ, 1746 evsât ve 393 ednâ olmak üzere toplam 2350 cizye evrakı bulunurken, 1709'da bu sayı evsât cizyeye 80 ve ednâ cizyeye 250 evrak eklenmesi ile 2680 evraka yükselmiştir.[243] Esnâf-ı selâse miktarları ise değişmemiştir. 1735 senesine gelindiğinde esnâf-ı selâse miktarlarının 1696

[238] Bir örnek teşkil etmesi açısından bkz. Mehmet Salih Erpolat, "XVI.-XVII. Yüzyıllarda Diyarbekir Beylerbeyliği'ndeki Gayrimüslim Nüfustaki Hareketlilik", *Birinci İktisat Tarihi Kongresi Tebliğleri I*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul 2010, s. 638; Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine…*, s. 171.
[239] BOA, İE.DH., 13/1226, 16 Ra 1105/15 Kasım 1693.
[240] Mustafa Nuri Paşa, *a.g.e.*, C. I-II, s. 132.
[241] Maktû cizye uygulaması 1691 reformu sürecinde kaldırılmaya çalışılmışsa da özellikle XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tekrar kullanılmaya başlamıştır.
[242] Ziya Kazıcı, *a.g.e.*, s. 107.
[243] BOA, İE.DH., 21/1959, 23 Z 1119/16 Mart 1708.

fiyatları ile aynı olduğu göze çarpmaktadır.[244] Diğer taraftan belirtilmesi gereken önemli bir nokta XVIII. yüzyılın ilk yarısında Eflak cizyesinde görülen artıştır. 1693-1702 arasında 16.406.220 akçe olan Eflak cizyesi, 1747-48'de 36.660.000 akçeye yükselmiştir.[245] Ayrıca bu dönemde kimi yerlerde kuruşun yanında *para* üzerinden cizye tahsil edildiği de görülmektedir. Bu doğrultuda 1735 yılında âlâ cizye evrakı için 400 para, evsât cizye için 200 para ve ednâ cizye için 100 para karşılığı cizye alınması kararlaştırılmıştır.[246]

Osmanlı maliyesinde cizye vergisi XVIII. yüzyıl boyunca gelir düzeyini üst seviyede tutmuştur. Muhasebe-i Evvel, Mevkûfât, Maden Mukataası ve Haslar Mukataası içerisinde Cizye Muhasebesi kalemi genel bütçede en büyük gelir olma özelliğini korumuştur. Hatta 1716 tarihinde Maden kalemi içerisinde olan Kıpti cizyesi de Cizye Muhasebesi ile birleştirilmek istenmiştir.[247] Yerel bazda ise cizye reayanın ödemekle yükümlü olduğu en büyük vergilerden olmaya devam etmiştir. Mesela 1771-72 yılında 457.557 kuruşluk Mora gelirinin yarısından fazlası olan 281.890 kuruşu cizye gelirinden elde edilmekteydi.[248] XVIII. yüzyılda iltizam sistemi de cizye vergisinde işlerliğini korumuştur. Bu ise reaya ile mültezim arasında süre gelen mücadeleyi her daim canlı tutmuştur Her ne kadar mültezim olarak *mutemed ve perhizkâr* kişiler cizye iltizamında aransa da[249] kâr psikolojisi bunun gerçekleşmesini engellemekteydi. İltizam sisteminde sancakların birleştirilerek ihale edilmesi işlemi bu dönemde sıklıkla görülmüştür. Mesela Biga ve Karesi cizyesi bir arada,[250] İznik ve Karamürsel cizyesi İstanbul cizyesi içerisinde,[251] Limni, İmroz, Semadirek, Sisam ve Yunda adaları Bozcaada kalemi içerisinde[252] değerlendirilmiştir. Bu durum bir yerde olumsuz sonuçlar doğurmaktaydı. Merkez maliye bürosu kimi zaman bu kalemler içerisindeki evrak dağılımından habersiz görülmektedir. Mesela 1770 senesinde Rus savaşında Limni ve İmroz cezirelerinin

[244] 1735 tarihinde âlâ cizye 10, evsât cizye 5 ve ednâ cizye 2,5 kuruştu. BOA, C.ML., 40/1815, 17 Za 1147/10 Nisan 1735. Aynı tarihte Ahmet Tabakoğlu âlâ cizyenin 11, evsât cizyenin 5,5 ve ednâ cizyenin ise 2,5 kuruş olduğunu belirtmektedir. *Gerileme Dönemine…*, s. 141.
[245] Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine…*, s. 149.
[246] BOA, C.ML., 40/1815, 17 Za 1147/10 Nisan 1735.
[247] Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 212.
[248] Fariba Zarinebaf, "Soldiers into Tax-Farmers and Reaya into Sharecroppers: The Ottoman Morea in the Early Modern Period", *A Historical And Economic Geography of Ottoman Greece, The Amerikan School of Classical Studies at Athens*, Atina 2005, s. 46.
[249] BOA, İE.DH., 21/1959, 23 Z 1119/16 Mart 1708.
[250] BOA, C.ML., 151/6372, 05 Za 1144/30 Nisan 1732.
[251] BOA, C.ML., 568/23229, 29 Ca 1181/23 Ekim 1767.
[252] BOA, C.ML., 42/1945, 09 B 1187/29 Ekim 1770.

Osmanlı ordusuna yardımından ötürü bir senelik cizyeden affı kabul edilmiştir. Fakat Bozcaada kalemi içerisinde olan Limni ve İmroz cezirelerinin ne kadar evrak cizye ile mükellef olduğu belirlenememiş, söz konusu adaların evrakının tespiti için mahallinden bilgi istenmiştir.[253] Ayrıca özellikle yüzyılın ikinci yarısından itibaren mufassal sayımların yapılmaması cizye vergisindeki eski sorunların tekrar gün yüzüne çıkmasına neden olmuştur.[254]

Diğer taraftan XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti ciddi bir iç sorunla yüzleşmek zorunda kalmıştır. İmparatorluk genelinde artan ayanlık merkezi otoriteyi önemli derecede sarsmış, taşrada yerel nüfuz grupları yükselişe geçmiştir.[255] Bu dönemde taşrada vergilerin toplanmasında ayanlar başroldedirler. Bu durum cizye vergisinde de aktif olmalarına neden olmuştur.[256] Özellikle malikâne usulüyle malî otoritelerini bölgenin "sahibi" olabilecek kadar genişletmişlerdir. Merkeze karşı cizye vergisinin miktarını belirlemede dahi etkili olmuşlardır. Mesela bu dönemde kimi yerlerde mültezimler "bu kadar cizyemiz var" diye merkeze düşük miktarda vergi göndermekteydiler.[257] Diğer taraftan ayan otoritesi yanında özellikle yüzyıl sonlarında Balkanlar'da artan haydutluk faaliyetleri de merkeziyetçi sistemi olumsuz etkilemiştir.[258] Askerî alanda ise yüzyılın ikinci yarısındaki Rus savaşları bölgeyi ve Osmanlı maliyesini olumsuz etkilemiştir. 1768-1774 Osmanlı Rus savaşı sonrasında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı Devleti ağır koşulları kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu antlaşmada cizye vergisi ilk kez devletlerarası bir anlaşmaya girmiştir. Antlaşmasının 8. Maddesine göre Eflak ve Boğdan

---

[253] BOA, C.ML., 42/1945, 09 B 1187/29 Ekim 1770.

[254]Bruce McGowan bu dönemdeki cizye kayıtlarının öncekinin kopyası olarak "basma kalıp" bir hal aldığını belirtmiştir. "Âyanlar Çağı 1699-1812" *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C. 2, Ed. Halil İnalcık ve Donald Quatert, Çev. Ayşe Berktay-Süphan Andıç, Serdar Alper, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004., s. 835.

[255] Ayanlık hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık*, TTK, Ankara 1994. Ayrıca ayanların malî sahada "otoriteleri" hakkında bkz. Yuzo Nagata, *Tarihte Âyânlar Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*, TTK, Ankara 1997, s. 59-88. XVIII. yüzyılda görülen ayan hanedanları listesi için bkz. Özcan Mert, "Osmanlı Devleti Tarihinde Âyânlık Dönemi", *Osmanlı*, C. 6, s. 176. Diğer taraftan ayanların bölgede iktisadî gelişmeye ön ayak oldukları da görülebilmekteydi. Bu konuda farklı bir bakış açısı için bkz. Teodora Bakardjieva, "Kargaşa ve Yaratıcılık Arasında: XVIII. Yüzyılın Sonu ve XIX. Yüzyılın başında Bir Taşra Kasabasının Hikayesi", *Osmanlı*, C. 5, s. 631-639.

[256] Mehtap Özdeğer, "Osmanlı Devlet Teşkilatında Âyânın Mali ve İdari Yönetime Müdahale Devri", *İFM*, C. 50, S. 1-4, İstanbul 2000, s. 129.

[257] Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy.'dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986., s. 147.

[258] Halil İnalcık, "Türkler ve Balkanlar", s. 25; Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. 9, Haz. Mümin Çevik, Milliyet Yayınları, İstanbul 2010, s. 2495; Rumeli'de özellikle Arnavutlar arasında görülen eşkıyalık faaliyetleri cizye vergisindeki iltizam işlerinin sekteye uğramasına neden olmaktaydı. Yücel Özkaya, "Rumeli'de Âyânlık İle İlgili Bazı Belgeler", *VIII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, II. Cilt Ankara 1976, s. 1413.

cizyesinin iki yıl alınmaması, daha sonrasında da fiyatın belirlenmesinde Osmanlı Devleti'nin cömert davranması kararlaştırılmıştır. Ayrıca aynı antlaşmadaki 23. Madde ile Osmanlı Devleti Gürcü ve Merkil bölgelerinden cizye veya başka türlü herhangi bir vergi almamayı da kabul etmiştir.[259]

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında cizye vergisinde mukataa sisteminin tekrar ön plana çıktığı görülmektedir. 1691 reformundan önce görüldüğü gibi cizye gelirleri yine bölgenin mukataa gelirleri içerisinde değerlendirilmiştir. Mesela araştırma konumuz olan Biga Cizyesinin XVIII. yüzyıl sonları ve XIX. yüzyıl başlarında Esma Sultan uhdesinde Biga Sancağı mukataası dâhilinde iltizama verildiği görülmektedir.[260] Hatta Biga Sancağı cizyesi daha sonraki belgelerden anlaşıldığı üzere malikâne olarak Esma Sultan uhdesinde yer almaktadır.[261] Bu yüzden XIX. yüzyıl başlarında görülen evrakların sabitliği malikâne dâhilinde Biga Sancağı cizyesinin ihale edildiğini göstermektedir:

Yıl	**Âlâ (4 altın)**	**%**	**Evsât (2 altın)**	**%**	**Ednâ (1 altın)**	**%**	**Toplam Evrak**	**Şerifî altın**	**Akçe olarak**
1709[262]	211	7,9	1826	68,1	643	24	2680	5139	-
1732[263]	259	8,4	2482	80,1	359	11,5	3100	6359	1.907.700
1736[264]	175	5,6	2265	72,7	677	21,7	3117	5907	1.772.100
1758[265]	443	12,1	2912	79,7	300	8,2	3655	7896	2.605.680
1796[266]	519	11,9	3472	79,5	376	8,6	4367	9396	3.100.680
1800[267]	519	11,9	3472	79,5	376	8,6	4367	9396	3.100.680
1813[268]	519	11,9	3472	79,5	376	8,6	4367	9396	3.382.560[269]

Tablo 1: XVIII. yüzyıl ve XIX. yüzyıl başlarında Biga ve Karesi Sancakları Cizye Geliri

[259] Mustafa Nuri Paşa, *a.g.e.*, C. III-IV, s. 80-82.
[260] 1815 tarihinde Esma Sultan uhdesinde olan Biga cizyesi mülteziminin vefat etmesi sonucu 1816 yılı cizyesi için Dergah-ı Âli Kapıcıbaşılarından Berber Sabit Mehmed Ağa ile Bahr-ı Sefid Boğazı Bina Emini Osman Ağa aday gösterilmiştir. II. Mahmud kuvvetli bir sarraf karşılığında bölgeyi tanıyan Bahr-i Sefid Boğazı Bina Emini Osman Ağa'yı iltizam için görevlendirmiştir. BOA, HAT., 679/33112, 29 Z 1231/20 Kasım 1816.
[261] Ali Sönmez, *Hicrî 1251-1255 (M. 1835-1839) Tarihli Çanakkale Şer'iyye Sicilinin Sosyo-Ekonomik Yapısının Değerlendirilmesi ve Transkripsiyonu*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 1998, s. 424.
[262] BOA, İE.DH., 21/1959, 23 Z 1119/16 Mart 1708.
[263] BOA, D.CMH.d., 26748, 16 R 1145/06 Ekim 1732.
[264] BOA, D.CMH.d., 26760, 17 N 1148/31 Ocak 1736.
[265] BOA, D.CMH.d., 26806, 29 Z 117/3 Eylül 1758.
[266] BOA, D.CMH.d., 26995A, 29 Z 1210/5 Temmuz 1796.
[267] BOA, D.CMH.d., 27023, 29 Z 1214/24 Mayıs 1800.
[268] BOA, D.CMH.d., 27096, 26 C 1228/26 Haziran 1813.
[269] Evrakın sabit olmasına rağmen toplamda görülen artışın arkasında II. Mahmud döneminde yoğunlaşan tağşiş uygulamaları yatmaktadır.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında cizye vergisinde esham usulünün de yer aldığı görülmektedir.[270] Hatta kimi yerlerde eshamlı-malikâne mukataa olarak cizye vergisi iltizama verilmiştir.[271] Kısa sürede cizyenin eshamda kullanılması yaygınlaşmış, 1800 yılında Edirne, Filibe, Ahyolu, Siroz, Midilli ve İzmir cizyelerinin peşin taksitleri için bu yola başvurulmuştur.[272] Artan esham faaliyeti burada gelirlerin kullanılmasına da neden olmuştur. Cizye vergisinden elde edilen peşin ve taksit-i evvel gelirleri esham ödemelerinde kullanılmıştır. III. Selim'in tahta geçtiği dönemde görülen Rus savaşı sırasında malî sıkıntı nedeniyle esham usulüyle borçlanmada artış görülmektedir. Bu dönemde Bursa zenginlerinden 900 kise borç alınmış ve bu borca karşılık cizye vergisi teminat olarak gösterilmiştir.[273] Fakat yine de Osmanlı maliyesi cizyede esham uygulamasından önemli bir gelir sağlayamamıştır.[274]

Cizyede artan mültezim, ayan etkisi, reayanın kaçgun faaliyetleri ve sayım sorunları nedeniyle III. Selim döneminde sunulan layihalarda cizye sorunu da yer almıştır. Fakat ileri sürülen görüşler arasında radikal fikirlerin yer almadığı görülmektedir. Penah Efendi III. Selim'e sunduğu layihasında cizye vergisindeki yolsuzlukları önlemek için yeni sayımların yapılmasını istemiştir.[275] Tatarcık Abdullah Molla ise cizyede malikâne sisteminin kaldırılmasını istemiştir.[276] Fakat bu konularda herhangi bir çözüm üretilememiştir. Bu dönemde cizye vergisinde sadece merkez maliyede düzenleme yapılmıştır. Cizye geliri reformlar için kurulan İrad-ı Cedid ve Tersane hazinelerine aktarılmıştır.[277] Nihayetinde 1789-1908 arası karşılaşılan Rus savaşları ve Napolyon müdahalesi, ayan otoritesi, merkezde görülen yeniçeri ve ulema muhalefeti III. Selim'in hareket sahasını kısıtlamaktaydı. Hepsinden önemlisi malî alanda ciddi bir daralma göze çarpmaktadır. Fakat bu sıkıntılara rağmen Nizam-ı Cedit kapısını açan III. Selim dönemi

[270] Esham sistemi büyük mukataaların küçük parçalar halinde satılmasını hedeflemektedir. Devlet böylece mukataaları geniş bir girişimci kitleye yaymaya çalışmıştır. Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 224.
[271] Yavuz Cezar, *a.g.e.*, s. 106.
[272]Yavuz Cezar, *a.g.e.*, s. 199.
[273] Filiz Mandacı, *III. Selim Dönemi Osmanlı Maliyesinde Islahat Hareketleri*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Şubat 2007, s. 59.
[274] Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l Âsâr ve Hakaikü'l-Ahbâr*, Haz. Mücteba İlgürel, TTK, Ankara 1994, s. 192.
[275] Fakat malî durumun buna müsaade etmediği III. Selim'in Hatt-ı Hümâyûn'undan anlaşılmaktadır. Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hat-tı Hümayunları Nizam-ı Cedit 1789-1807*, TTK, Ankara 1988, s. 24.
[276] Yavuz Cezar, *a.g.e.*, s. 145.
[277] BOA, C.ML., 20/935, 13 Ca 1209/06 Aralık 1794; Yavuz Cezar, *a.g.e.*, s. 210-214.

reformları XIX. yüzyıla girerken Osmanlı modernizasyonunun başlamasına vesile olmuştur.

1.3. CİZYE VERGİSİNDE YAŞANAN BAZI PROBLEMLER

1.3.1. Cizye Vergisinden Muafiyet

Osmanlı Devleti'nde çeşitli hizmetlere karşılık vergiden muafiyet çok sık görülen uygulamalardan olmuştur. Osmanlı vergi sisteminde muafiyetlerde bir derecelendirme usulü görülmektedir. En geniş çapta muafiyetler avarız grubu vergilerinden, daha sonrasında raiyyet rüsumundan ve bunların yanında daha az oranda şer'i vergilerden (cizye, aşar) muafiyet görülmektedir.[278] Esas itibariyle devlet cizyeden muafiyet vermekten –özellikle XVII. yüzyıl sonlarından itibaren- kaçınmıştır. Bu bağlamda verginin nakit olması ve yeniçeri mevacibi için vazgeçilmez bir kaynak olması cizye vergisinden muafiyetliğin önündeki en önemli engel olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde vergiden muafiyetliğin göstergesini padişahtan alınan beratlar teşkil etmektedir. Özellikle bir yerin fethinden sonra tahrir çalışması sürecinde muafiyetler belirlenir ve beratları hazırlanırdı.[279] Berat uygulaması erken dönemlerden itibaren kullanılmıştır. Günümüze ulaşan en eski tahrir defteri olan Arvanid Sancağı defterinde Nefs-i İskarapar bölgesinde 40 zimmî haraçtan (cizye) muaf tutulmuş ve buna binaen kendilerine sultan tarafından berat verilmiştir.[280] Fakat berat edinme usulü Gayrimüslim reaya arasında her geçen gün yayılmış bu durum özellikle XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sorun oluşturmaya başlamıştır. Reaya arasında avarız-ı divaniye, tekâlif-i örfiye gibi vergilerden muafiyet yaygın hal almıştır. Devlet ise nakit sıkıntısı yaşamış; ellerinde cizye muafiyeti olan reayanın beratlarını iptal etmeye başlamıştır. Devlet, artık berat ile cizyeden muafiyeti dikkate almamaya başlamıştır.[281]

---

[278] Halil İnalcık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsumu", s. 52.
[279] Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ…*, 68.
[280] Halil İnalcık, *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, TTK, Ankara 1987, s. 83.
[281] Halil İnalcık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsumu", s. 50.

Genel olarak cizyeden muafiyete giden yol devlete askerî hizmetten geçmektedir.[282] Özellikle devlet XV. yüzyılda Rumeli sahasının hemen hemen her bölgesinde görülen[283] Osmanlı ordusunda görev alan Gayrimüslim sipahileri, voynukları, martolosları ve eflakları cizyeden yeri geldiğinde tamamen muaf tutmuştur.[284] Fakat görevlerine göre bu gruplar kimi zaman cizye yerine toplu olarak rüsum ödemişlerdir. Devlet kimi zaman da bu gruplardan daha düşük miktarda cizye almıştır: *"Şunlar ki pasbânlardır kadimden yılda onbeşer akçe harac ve onar akçe ispence virürler. Ve şunlar ki 'aseslerdir on ikişer akçe harac ve onar akçe ispenç virürler. Ve şunlar ki müsellemlerdir ki on ikişer akçe harac ve on ikişer ispenç virürler. Kadimden ve şunlar ki keştibânlardır on ikişer harac ve onar akçe ispenç verirler…"*[285] Muaf askerî gruplar içerisinde en "prestijli" yere sahip olan ve cizye dahil bütün vergilerden muaf olan grup Hıristiyan sipahilerdir. Bunlar Osmanlı ordusunda savaşmış ve ülke içerisinde ciddi oranda tımar toprağı elde etmişlerdir.[286] Voynuklar ise zamana, bölgeye ve görevlerine göre vergiden muaf olmuşlardır. Raiyyet voynuğu olan kişiler vergi verirken, askerî voynuk olanlar cizyeden muaf tutulmuşlardır.[287] Ayrıca voynukların yanında oğulları ve kardeşleri de bedel-i cizye namıyla toplu bir vergi vermekle yükümlü tutulmuşlardır.[288] Muharip voynuklar içerisinde özellikle sınır bölgesine yakın yerde konuşlananlara geniş oranda muafiyet tanınmıştır. Mesela 1545 tarihinde Macaristan bölgesindeki Pojaga Voynukları ile ilgili olarak: *"Ve reaya arasında voynuk dimekle meşhur bazı kafirler dahi vardır ki serhad hizmeti veya sefer vaki olsa sancak beyleri ile ve voyvodalarıyla atları ve tonları ve gönderleri ve kalkanları ile bilcümle müretteb alât-ı harb ile uclara eşüb dil almakda ve tecessüs-i ahval-i a'dâda envâ-i hizmet ve yoldaşlıkda bulundukları ecilden şimdiye değin cümle hukuk ve rüsumdan ve filoriden mu'af ve müsellem olageldükleri…"* [289] şeklindeki ifadeler buna işaret etmektedir. Aynı durum 1605 yılında Sofya, Şehirköy ve Preznik Voynuklarında da görülmektedir. Muafiyetliklerini korumak isteyen voynuklar bunun için padişahtan hükm-ü

---

[282] Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 107. Diğer taraftan Osmanlı Devleti askerî sınıfın kendi içinde orijinalliğini korumasına özen göstermiştir. Bu yüzden tımar eri veya voynuk fark etmeden herhangi bir askerî sınıfa dahil olmak için bir sipahi ailesinden akrabası olması şartını aramıştır. Halil İnalcık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, TTK Yayınları, Ankara 2007, s. 169.

[283] Bu grupların Rumeli'de dağılımı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Halil İnalcık, *Fatih Devri Üzerinde…*, s. 137-184.

[284] Halil İnalcık, "Cizye", s. 47.

[285] Barkan, *Kanunlar*, s. 238. Doğan Yörük, a.g.m., s. 632.

[286] Halil İnalcık, *Fatih Devri Üzerinde…*, s. 149.

[287] Halil İnalcık, *Fatih Devri Üzerinde…*, s. 174; Voynukların teşkilatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yavuz Ercan, *Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar ve Voynuklar*, TTK, Ankara 1989, s. 51-74.

[288] Halil İnalcık, "Cizye", s. 47.

[289] Barkan, *Kanunlar*, s. 306.

hümâyûn almışlardır.[290] Diğer taraftan 1516 senesinde Bosna'da ise voynuklara sadece 30 akçe cizye konulmuş ve kendileri diğer vergilerden muaf tutulmuşlardır.[291] Sefere katılmayan voynuklardan da 300 akçe hassa-i hümayun için toplu bir vergi alınmaktaydı.[292]

Martoloslar ise özellikle XV. yüzyılda uç birliklerde daha sonra XVI. ve XVII. yüzyıllarda Rumeli'nin her sahasında var olmuşlardır.[293] Bunlar da kendi içerisinde askerî ve iç hizmet olarak ikiye ayrılmaktadır.[294] Bu farklılık nedeniyle cizye vergisinden muafiyet de bölgeye göre değişkenlik göstermiştir.[295] 1691 reformundan sonra yine martolosların muafiyetlerinin kimi yerlerde devam ettiği görülmektedir. Mesela 1693 senesinde Martoloslar cizyeden muaf tutulmuştur.[296] Cizyeden muaf olan diğer askerî gruplar arasında Eflakları ve bunların yöneticileri olan primkürleri ve knezleri gösterebiliriz. Bunlar içerisinde Eflakların bir kısmı, primkür ve knezlerin tamamının 1489 yılında cizye vergisinden muaf oldukları bilinmektedir.[297] Özellikle Bosna bölgesinde yoğunluk kazanan primkürler yerel görevli olarak cizyenin toplanmasında tahsildarlara yardımcı olmuş, bu sebeple cizye vergisinden muaf tutulmuşlardır.[298] Eflaklardan özellikle serhad bölgesinde olanlar cizye vergisinden muaf olmuşlar, daha sonra bu bölge uç görevinden çıkınca muafiyetlikleri kaldırılmıştır.[299] Bir diğer muafiyet durumu devşirmelerde görülmektedir. Nitekim yeniçeri olan devşirmelerin akrabaları da cizye vergisinden muaf tutuluyordu.[300]

---

[290] Ahmed Refik, *Türk İdaresinde Bulgaristan*, s. 27-28.
[291] Burada ayrıca voynukların baştine sahip olması durumunda askerî vasfını yitireceği bu durumda hem harac hem ispençe ve hem de öşür alınacağı belirtilmiştir. Barkan, *Kanunlar*, s. 338-339.
[292] Barkan, *Kanunlar*, s. 265; Yavuz Ercan, *a.g.e.*, s. 81.
[293] Martoloslar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Robert Anhegger, "Martoloslar Hakkında", *Türkiyat Mecmuası*, C. VII-VIII, İstanbul 1942, s. 282-320; Milan Vasic, "Osmanlı İmparatorluğunda Martoloslar", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 31, İstanbul 1978, s. 47-64; Bilge Keser, "Osmanlı Devletinde Martolos Teşkilatı", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 12, Erzurum 1999, s. 267-275.
[294] Bilge Keser, a.g.m., s. 270.
[295] Milan Vasic bunların her türlü vergiden muaf olduklarını dile getirmiştir. a.g.m., s. 57. Fakat bunlardan cizye alındığı bölgeler de olmuştur. Mesela Macaristan bölgesindeki Martolos'lardan cizye vergisi alınmıştır. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri III.Murad Devri Kanunnameleri*, VIII/ I. Kitap, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1990, s. 571.
[296] Macit Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 390.
[297] Ömer Lütfi Barkan, "894 Yılı Cizyesinin…", s. 4.
[298] Primkürlerle birlikte oğulları da cizye vergisinden muaf tutulmuşlardır. Barkan, *Kanunlar*, s. 400-401.
[299] Halil İnalcık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adalet*, s. 93-95.
[300] Gümeç Karamuk, "Devşirmelerin Hukukî Durumu Üzerine", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. Özel, Ankara 1999, s. 26.

Cizyede muafiyetlerin en sık görüldüğü yerler kaleler, sınır boyları ve derbentlerdir. Mesela 1432 tarihli Arvanid sancağı defterinde *hisar maslahatı için doğruluk eden* 40 Gayrimüslim haraçtan (cizye) muaf tutulmuştur. Fakat aynı bölgede başka bir kalede görevli Gayrimüslimlere ise muafiyet tanınmadığı görülmektedir.[301] Bu durum ifa ettikleri vazifenin niteliğine göre muafiyetin verildiğini göstermektedir. Zamanla farklı coğrafyalarda kale muhafızları için cizye muafiyetleri tanınmıştır. Mesela Adana-Tarsus ve Kili bölgesinde bu durum gözlemlenmektedir.[302] Derbent tutanlar ise askerî zümre ile reaya asında ara sınıfı oluşturmuş, stratejik durumlarına göre muafiyet tanınmıştır. Özellikle dağlık bölgelerdeki derbent reaya cizyeden muaf tutulmuştur.[303]

Osmanlı Devleti'nin kara birlikleri haricinde maden ve donanma hizmetinde bulunanları da cizyeden muaf tuttuğu zamanlar olmuştur. Mesela Erzurum'daki Şab madeni çalışanları cizye dâhil her türlü vergiden muaf tutulmuştur.[304] Son olarak saray hizmetinde bulunan görevliler de muaf gruba giriyorlardı. Mesela Donanma mimarbaşısı Dimitri (1725) ve saray doktoru Levi cizyeden muaf idiler.[305]

Muaf reaya ile ilgili en önemli sorun bunların kayıt altına alınmasında yaşanıyordu. İlk dönemlerde muaf reaya cizye defterlerine yazılmamaktaydı.[306] Fakat XVI. yüzyılın sonlarından itibaren cizye vergisinde muafların da kayıt altına alınmaya çalışıldığı görülmektedir. Bu dönemden itibaren mufassal cizye defterlerine muafların da yazılması için merkezden emirler gönderilmiştir.[307] Ancak cizyeden muafiyet uygulamaları 1691 reformuna kadar devam etmiştir. Reform ile cizye rejimi değiştirilirken artık işlerliğini yitirmiş muafiyetlerin de kaldırılması amaçlanmıştır. Bu nedenle mesela 1691 reformu sırasında voynuklar tamamen kaldırılmış ve kendilerinden cizye vergisi alınması yoluna gidilmiştir: "*Istabl-ı âmire-i evvel ve sâniye tâbi Voynuğan taifesinin üzerlerinde olan*

---

[301] Halil İnalcık, *835 Tarihli Sûret-i Defter…*, s. 78 ve 103. Burada müsellem Gayrimüslimlerin de cizye vergisinden muaf tutulduğu görülmektedir. Aynı Yazar, *a.g.e.*, s. 74.
[302] Barkan, *Kanunlar*, s. 200; Ahmed Akgündüz, *a.g.e.*, III. Kitap, s. 494; Neşat Süt, *a.g.t.*, s. 60.
[303] Halil İnalcık, "Cizye", s. 47; Biga'da derbent tutan reaya da cizye ve ispençe vergisinden muaf tutulmuştur. Ahmed Akgündüz, *a.g.e.*, III. Kitap, s. 260.
[304] Barkan, Kanunlar, s. 72; Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 5, S. 5, Ankara 1947, s. 495.
[305] Ahmed Refik, *Onikinci Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı (1689-1785)*, Enderun Yayınları, İstanbul 1988, s. 16 ve 101.
[306] Ömer Lütfi Barkan, "894 Yılı Cizyesinin…", s. 4.
[307] Oktay Özel, a.g.m., s. 49. Devlet özellikle malî olarak zorlandığı dönemlerde bu muafiyetleri kaldırmaya çalışmıştır. a.g.m., s. 40.

Voynuk hizmeti ve tekâlif ve zabitleri olan Çeri-başıları bilcümle ref' olunup sair reaya gibi cizye-i şer'î ve haraca arazileri tahsil olunmak mirîye ve reayaya nafi' olmağla…" [308]

Reformdan sonra devlet özellikle savaş dönemlerinde gerek strateji olarak gerekse reayanın savaş halindeki zor durumu nedeniyle zaman zaman cizyeden muafiyetler tanımıştır. Reayanın savaş dönemlerinde Eflak-Boğdan ve Avusturya tarafına kaçgun faaliyetlerinde bulunması gelirlerin azalması endişesine kapılan devleti bu kararı almaya zorlamaktaydı. Mesela kaçgun faaliyetlerini engellemek için Fazıl Mustafa Paşa Sırplara geri dönmeleri halinde kendilerini beş yıl süre ile cizyeden muaf tutacağını belirtmiştir. Devlet bununla da kalmamış 1699'da Temeşvar, Belgrad ve Bosna reayasını savaşa binaen cizyeden muaf tutmuştur.[309] 1699 Karlofça Antlaşmasından sonra da geri dönüşler için Sırbistan ve Banat bölgesinin birkaç sene cizye vergisinden muaf tutulması kararlaştırılmıştır.[310] 1701 yılında demografik artış sağlama amacıyla Berkofça'ya yerleştirilen Macarlar da cizye vergisinden muaf tutulmuşlardır. Fakat muaf Macar reayanın yerli reaya ile karışmamasına devlet özen göstermiştir. [311] Diğer taraftan XVIII. yüzyıl içerisinde muafiyetlerin giderek azaldığı görülmektedir.[312]

1.3.2. Cizye Vergisinde Görülen Usulsüzlükler

Cizye vergisi ödemelerinde gerek tahsildar gerekse reaya tarafından çeşitli suiistimaller her dönemde göze çarpmaktadır. Tahsildarların (cizyedar, mültezim, kolcu, kadı, subaşı, sancak beyi, vb.) verginin tahsili sürecinde çok geniş yelpazede "yolsuzluk" faaliyetlerinde bulunduğu görülmektedir. Burada en sık rastlanan ve reayanın da en çok yakındığı sorunların başında gelen küçük yaştaki çocuklardan cizye alınmasıdır. Mesela 1672-73 senesinde Konya'da 1-2 yaşındaki çocuklardan[313], 1721 senesinde yine küçük

[308] 1693 tarihinde Voynuk teşkilatı tekrar kurulsa da voynuklar cizye vergisini ödemeye devam etmişlerdir. Yavuz Ercan, *a.g.e*., s. 93-94.
[309] Bosna savaş sonrasında da ednâ cizye ödemekle yükümlü tutulmuştur. Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine*…, s. 142.
[310] Nedkoff, a.g.m., s. 635.
[311] Ahmed Refik, *Türk İdaresinde Bulgaristan*, s. 45.
[312] Mehmet Genç XVIII. yüzyılda sınai kalkınma için cizyeden muafiyetlerin kullanıldığını belirtmiştir. Mesela 1720 tarihinde Sakızlı dokumacılar mengenelerin çalıştırılmasında etkili olmaları nedeniyle cizye vergisinden muaf tutulduklarını belirtmiştir. *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2007, s. 246.
[313] Ferrayi Acartürk, *a.g.t.*, s. 471.

yaştaki çocuklardan ve sakatlardan cizye vergisi alındığı görülmektedir.[314] Aynı şekilde mürahık (buluğ çağına ermiş, 12 yaşına gelen çocuk) hükmüne gelmiş –ki burada tahsildarın keyfi bir yaş tespiti yapabildiği unutulmamalıdır[315]- çocuklardan cizye alındığı; bunun yanında cizyedarın daha da ileri giderek sabilerden, gulamlardan ve son olarak alil (kör, hasta) ve ihtiyarlardan cizye aldığı durumlar da olmuştur. Mesela 1794 yılında Draç Mukataası dahilindeki Üstroyka? Kasabasında tahsildar 15-20 nefer süvari ile birlikte kasabaya girmiş, reaya hanelerinde konaklamış ve 3 yaşındaki çocuklardan beş-altı kuruş cizye alıp, zimmetine geçirmiştir.[316] Bunun yanında mükerrer cizye talebi de[317] yaygın olarak karşılaşılan usulsüzlükler arasında yer alıyordu. Bu durum beylerbeyi, sancak beyi ve subaşı gibi görevlilerin de cizye tahsiline karışmasından kaynaklanmaktaydı ve hiç şüphesiz reayanın zor durumda kalmasına neden olmaktaydı. Tahsildarın keyfi tutumu özellikle devletin zor durumda olduğu dönemlerde bilhassa savaş zamanlarında artış göstermektedir. Bu dönemlerde istila yerlerinde tahsildar rahat hareket etme imkanı bulmuş, alınması gereken miktarın 2-3 katı cizye toplamıştır.[318]

1691 reformundan sonra yolsuzluk faaliyetlerinde evrak sisteminin etkili olduğu görülmektedir. Cizyedar kimi zaman ednâ yerine evsât, evsât yerine de âlâ evrak vererek aradaki farkı zimmetine geçirmekteydi.[319] Bu uygulama ile tahsildar ücreti de artıyordu. Aynı zamanda tahsildar "çifte kazanç" sağlıyordu. Diğer taraftan reaya ile anlaşan tahsildar âlâ evrak yerine evsât, bunun yerine de ednâ evrak veriyor bu sefer de maliyeyi zarara uğratıyordu.[320] Ödenecek olan para cinsindeki belirsizlik de yolsuzluğu arttıran nedenlerden biri idi. Devlet altında ısrar etmeyip reaya lehine kuruş veya para üzerinden cizye almak istediğinde tahsildar altın olarak tahsil edebiliyordu. Tahsil ettiği altını da kuruş üzerinden hazineye vererek aradaki kur farkını zimmetine geçiriyordu.[321] Tüm bunların yanında cizye vergisinden başka katibiye, kolcu akçesi vb. gibi ek vergilerin

[314] Macit Kenanoğlu, *a.g.e*., s. 386.
[315] Nedkoff bu konuda ilginç bir uygulamadan bahsetmektedir: Çocuğun boynu iple ölçülür ve bunun iki misli alınırdı; bundan sonra ölçüsü alınan, ipin iki ucunu dişleri arasında tutardı; bu suretle ip kolaylıkla boynundan geçerse vergi öderdi" a.g.m., s. 624.
[316] BOA, C.ML., 319/13141, 29 B 1193/12 Ağustos 1779; BOA, C.ML., 20/935, 13 Ca 1209/6 Aralık 1794.
[317] Macit Kenanoğlu, *a.g.e*., s. 386.
[318] BOA, İE.DH., 13/1226, 16 Ra 1105/15 Kasım 1693.
[319] Macit Kenanoğlu, *a.g.e*., s. 386.
[320] BOA, İE.DH., 13/1226, 16 Ra 1105/15 Kasım 1693.
[321] BOA, C.ML., 40/1815, 17 Za 1147/10 Nisan 1735; Mustafa Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu ve İnkişafı Devrinde…", s. 561.

alınması da reayayı zor durumda bırakıyordu. Tahsildar grubu içerisinde kadıların da belirli dönemlerde yolsuzluk faaliyetlerine katıldığı görülmektedir.[322]

Devlet ise bu tip durumları önlemek için çıkarılan fermanlarda tahsildarların taraf-ı mirîden belirlenen ücrete kanaat etmesi ve vaz olunandan *"bir akçe ve bir habbe alınmaması"*nı emretmiştir.[323] Fakat çoğu zaman uyarıların sonuçsuz kaldığı anlaşılmaktadır. Kimi zaman da cizyedarlara usulsüzlüğü engellemek için üst üste görev verilmemesi yoluna gidilmiştir. Mesela bu doğrultuda 1792 senesinde cizyedarlara iki sene üst üste görev verilmemesi kararlaştırılmıştır.[324] Ayrıca söz konusu tarihte artan usulsüzlükler nedeniyle bir dahaki sene için reayadan cizyenin 1 kuruş eksik alınması kararlaştırılmıştır. Bir diğer önlem olarak zaman zaman teftiş yönteminin de kullanıldığı görülmektedir. Mesela Niğde Kazası'nda 1779 senesinde reayanın şikayeti sonucunda tahkikat yapılması kararlaştırılmıştır. Devlet sorunun çözümü için Niğde'deki ve civar kazalardaki kadı, ayan ve esnafı sorgulamıştır.[325] Bir diğer usulsüzlük vakıf cizyesinde mütevellilerden kaynaklanıyordu. Kimi zaman mütevelliler, vakıf cizyesini keyfi olarak arttırmaya çalışıyordu. Bu nedenle devlet de fırsat buldukça malî merkezileştirme için vakıf cizyelerini kontrol altına almaya ve reayayı vakfa karşı korumaya çalışmıştır.[326] Vakıf cizyesinde ayrıca mütevelli ile tahsildar arasında kaynaklanan problemler de bulunmaktaydı. Bu iki grup cizyenin tahsili için karşı karşıya gelebiliyorlardı.[327]

Cizye vergisindeki sorunun diğer ayağını devlet, bir diğer deyişle Osmanlı maliyesi oluşturmaktadır. Cizye vergisinin özellikle yeniçeri mevacibi için yegâne kaynak olması devletin vergi üzerindeki düzenli gelir isteğini sürekli canlı tutmuştur. Devlet her sene yayınladığı fermanlarda reayanın hiçbir ferdinin kağıtsız kalmamasına dikkat edilmesini emrediyordu.[328] Ayrıca gelir endişesi ile reayanın hiçbir zaman eski defterden eksik olmasını da istemiyordu.[329] Fakat bu durum demografik koşullara bağlı olarak sorun oluşturabiliyordu. Kaçgunluk neticesinde kaçan reayanın cizyesinin kalana ödetilmesi

[322] Halil İnalcık, "Cizye", s. 48.
[323] BOA, C.ML., 40/1815, 17 Za 1147/10 Nisan 1735.
[324] BOA, HAT., 274/16135, 29 Z 1205/29 Ağustos 1791.
[325] BOA, C.ML., 319/13141, 29 B 1193/12 Ağustos 1779.
[326] Ferrayi Acartürk, *a.g.t.*, s. 471.
[327] Gümülcine Şer'iyye Sicili. Defter No: 2, s. 267.
[328] BOA, C.ML., 568/23229, 29 Ca 1181/23 Ekim 1767.
[329] Lüfti Paşa, *Asafnâme*, Haz. Ahmet Uğur, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982, s. 27.

reaya için en büyük problemlerden olmuştur.[330] Bu duruma Fatih döneminden beri rastlamaktayız. Fatih döneminde kaçgun reayanın cizyesinin yarısı tımar sahibine, yarısı kalan reayaya ödetilmekteydi.[331] Bu durum muhakkak ki reaya açısından sıkıntı doğurmaktaydı. Zaman içerisinde tımar sisteminin çöküşü ile birlikte ödemenin reaya üzerine kalması hoşnutsuzluğu daha da arttırmıştır. Savaş dönemlerinde ise hazinenin artan nakit ihtiyacı nedeniyle devletin tahsildardan/mültezimden cizye gelirini erken istemesi de reaya aleyhine oluşan duruma zemin hazırlayabiliyordu. Bu sorun reaya, devlet ve tahsildar arasında döngü halini alarak devam edebiliyor, zor duruma düşen reaya ribahorlardan borç almak zorunda kalıyordu.[332] Tüm bu bileşenler reayanın kaçgun ve isyan faaliyetlerinin artmasına neden olmaktaydı.[333]

Reaya tarafından kaynaklanan problemler ise aslı itibariyle tahsildarın uyguladığı usulsüzlüklere paralellik sergilemektedir. Cizye ödememek için çocuk saklama, cizye evrakında usulsüzlük[334], ayarı bozuk akçe ile cizye ödemek gibi çeşitli usulsüzlükler görülmektedir. Reform öncesinde en çok görülen usulsüzlüklerden biri reayanın kendilerini bir hane içerisinde göstermesidir. Devlet buna karşı "yemeği ve ekini ayrı olandan" ayrı cizye almaya özen göstermiştir.[335] Ayrıca nüfuzlu reaya fakir reaya üzerinde baskı oluşturabiliyor, vergisini fakir reayaya yükleyebiliyordu.[336] Reformdan sonra ise birbirlerinin cizye kağıtlarını ödünç verip alma, bazı nüfuzlu kimselerin yanına sığınma ve cizyeden kaçma gibi usulsüzlükler görülmekteydi.[337] Reayadan kaynaklanan usulsüzlükler arasında en sık görülenlerden biri cizyesini daha az ödemek isteyen reayanın miktarları değişebilen vakıf köylerine kaçması ile yaşanabiliyordu.[338] Reaya cizye için ayarı düşük para kullanma teşebbüsünde de bulunabiliyordu. Devlet ise *kalp ve yaramaz akçe* ile cizye ödenmemesi için titiz davranmaya çalışmış, kadıların akçeyi vezn etmesini istemiştir.[339] Cizye ödemelerinde reayanın suiistimallerine karşı devletin en önemli yaptırımı hapis

[330] Halil İnalcık, "Cizye", s. 48.
[331] Rober Anhegger-Halil İnalcık, *a.g.e*., s. 76.
[332] Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine…*, s. 144-146.
[333] Nedkoff, a.g.m., s. 626.
[334]Âlâ yerine evsât, evsât yerine ednâ olarak kendini gösteren reaya bulunabilmekteydi. BOA, C.ML. 462/18756, Tarihsiz.
[335] Barkan, *Kanunlar*, s. 319.
[336] Neşat Süt, *a.g.t.*, s. 78.
[337] Zeynep Aycibin, *a.g.t.*, s. 82.
[338] Oktay Özel, a.g.m., s. 39.
[339] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları II*, C. 2, s. 228.

cezası idi.[340] 1767 tarihinde Görele kazasındaki uygulamada devletin hapis yöntemini kullandığını görülmektedir. Görele reayasının bazı "müfsidlerin" tahriklerine uyarak mültezimin dağıttığı cizye kağıtlarını ödemediği, mültezimi bir yıl boyunca oyaladıkları görülmektedir. Bu durum üzerine reayayı şikayet eden mültezim haklı bulunmuş, cizyesini ödemeyen reayanın hapsi için emr-i şerif çıkarılmış ve ayrıca cizyesinin tamamını ödemedikçe reayanın serbest bırakılmaması emredilmiştir.[341] Cizye sayımlarının yapılmaması da reaya tarafından usulsüzlükleri arttıran nedenlerden biri olmuştur. Mesela tahrir sorununun yaşandığı XVIII. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da Yahudi cizyesinin 20.000 kağıt olarak hep sabit kaldığı görülmektedir. Fakat reaya nüfusu daha yüksek bir seviyede yer alıyordu.[342] Bir diğer usulsüzlük de Eflak-Boğdan bölgesinde yaşanmaktaydı. Voyvodalar halktan cizye adıyla fazla vergi talep ediyor ve merkeze daha az miktarda vergi gönderebiliyordu.[343] Son olarak değinilmesi gereken bir nokta olarak ruhban sınıfının usulsüzlükleri dikkati çekmektedir. Ruhban sınıfı arasında kimi zaman reaya lehine verginin ödenmemesi için mükellef saklama olayları görüldüğü gibi, tam tersine özellikle XVIII. yüzyılda cizye vergisinde aktif olmaya başlamalarıyla reaya aleyhine cizye vergisi toplanmasına yardım ettikleri de görülmekteydi.[344]

Cizye vergisinde karşılaşılan önemli sorunlardan biri de beratlı tüccarın cizye vergisinden kaçmasıdır. Avrupa sefaret ve konsolosluklarına tercüman olarak giren ve bunun karşılığında *müstemen*[345] sıfatı alan tüccarlar cizyeden kurtuluyordu. Klasik dönemde bu şekilde hareket eden reayaya sıkı takip uygulanmış, cizye tahsili yapılabilmiştir.[346] Bu durum XVIII. yüzyılda artan ticari faaliyetler neticesiyle sorun olmaya başlamıştır. Ticaret ile uğraşan reayadan bazıları cizye vergisinden kurtulmak ve bundan da önemlisi kapitülasyonların vermiş olduğu haklardan yararlanmak için müstemen sıfatıyla elçilik hizmetine girmeye başlamışlardır. Bu durumun oluşmasında

[340] Ertuğrul Düzdağ, *a.g.e.*, s. 155; Orhan Paşazade, *9 Numaralı Mühimme Defteri (977-978 / 1569-1570) Özet ve Transkripsiyon*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s. 19. Devlet ayrıca silahlı mukavemet de kullanabiliyordu. Macit Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 386.
[341] BOA, C.ML., 568/23229, 29 Ca 1181/23 Ekim 1767.
[342] Bruce Mc Gowan, "Âyanlar Çağı 1699-1812", s. 835.
[343] Ahmed Vasıf Efendi, *a.g.e.*, s. 107.
[344] Ahmet Mumcu, *Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı*, Phoneix Yayınları, Ankara 2007, s. 13.
[345] Müstemenler İslam topraklarında bir seneden fazla yaşarlarsa cizye vergisi ödemekle yükümlü tutulmaktadır. Süleyman Sûdî, *a.g.e.*, s. 28; Nedkoff, a.g.m., s. 624.
[346] Bu uygulamanın aksine İranlı tacirler cizye vergisi vermekteydi. Halil İnalcık, "Cizye", s. 47. XVI. yüzyılda İstanbul'da Fransız elçiliğinde 3 tercüman bulunurken, Venedik elçiliğinde 6 tercüman bulunmaktaydı. Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler*, Turhan Yayınları, Ankara 1983, s. 22.

konsoloslukların önemli payı bulunmaktaydı. Devlet imzaladığı kapitülasyonlarda konsolosluklarda çalışacak tercüman sayılarını belirlemeye çalışmış, sayılarının 15'ten yukarı geçmemesine özen göstermiştir.[347] Fakat XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren beratlı tüccar olarak ün salmaya başlayan tercümanların sayısı her geçen yıl artmıştır. Sadece İstanbul'daki sayıları 154'ü bulmuştur.[348] Zamanla tercüman olmayan reaya da sahte *patente* yolu ile[349] bu elçiliklere girmeye başlamış, bunun sonucunda XVIII. yüzyılın sonlarına doğru sayıları tespit edilemeyecek kadar artmıştır. Devlet ise beratlı tüccarları kayıt altına almaya çalışmış, bunlar için ayrı defterlerin hazırlanmasını istemiştir. Mesela 1802 yılında Edirne'de 38 Rum, 15 Ermeni ve 9 Yahudi'nin sahte "evâmir ve berevât" ile konsolos hizmetlerine girdiği görülmektedir. Devlet bu sorun karşısında reayayı engellemek için patente alanların ayrı bir defterde tutulmasını, bu defterde reayanın isminin, eşkalinin, hal ve keyfiyetinin ve hangi devlete tabi olduğunun yazılmasını istemiştir. [350] Özellikle III. Selim döneminde bunların engellenmesi için çalışmalara girişilmiş bunların sair reaya ile karışmaması için farklı kıyafetler giymeleri ve farklı mahallelerde oturmalarına karar verilmiştir.[351]

1.3.3. Cizye Vergisinin İslamlaşmada Etkisi

XV. ve XVI. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde İslamlaşma düşük düzeyde olmuştur. İslamlaşmanın diğer yerlere nazaran daha fazla görüldüğü Arnavutluk ve Bosna bölgelerinde bile XVI. asır başlarında genel olarak İslamlaşma düşük düzeyde kalmıştır.[352] 1489 yılında Müslüman olmuş 94 hane bulunurken, üç yıl içerisinde bu oran 255 hanede kalmıştır.[353] XVI. yüzyılın ilk yarısında ise cizye vergisi nedeniyle İslamlaşma

---

[347] 1740 kapitülasyonlarında Fransa'ya 15 tercüman hakkı verilmiştir. Gülnihal Bozkurt, *a.g.e.*, s. 35.
[348] Ali İhsan Bağış, *a.g.e.*, s. 35.
[349] Mesela Halep'te ikamet eden reaya kendisini Midilli'de tercüman olarak göstermiştir. Ayrıca sahte patente çıkartma yolu ile bu tip kimselerin beş on yıl boyunca cizye vergisinden kaçtıkları görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali İhsan Bağış, *a.g.e.*, s. 30-50.
[350]BOA, C.ML., 97/4332, 29 Ca, 1217/27 Eylül 1802.
[351] Enver Ziya Karal, *Seli,m III'ün Hat-tı Hümayunları...*, s. 141.
[352] Halil İnalcık, *Fatih Devri Üzerinde…*, s. 229. Osmanlı Devleti'nin zaten Rumeli'de "Türkleştirme" ve "İslamlaştırma" gayesi bulunmamaktadır. Anadolu'dan yapılan iskan faaliyetlerinde de sürgün ve kendiliğinden göç ile şenlendirme gayesi güdülmüş, boş olan arazilerin kullanılması amaçlanmıştır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Lütfi Barkan, (I-III), "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler, *İFM*, C. XI, S. 1-4, Ekim 1949-Temmuz 1950, s. 524-569; *İFM*, C. XIII, S. 1-4, İstanbul 1952, s. 56-78; *İFM*, C. XV, İstanbul 1954 s. 209-237.
[353] Halil İnalcık, "Türkler ve Balkanlar", s. 20. Özellikle İslamlaşmanın birden olduğu görüşü yer alan Bosna bölgesinde de durumun böyle olmadığı anlaşılmaktadır. 1489 tarihinde Bosna'da 25.000 hane Hıristiyan'a karşı 4.500 hane Müslüman reaya bulunmaktadır. Halil İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye…*, s. 201.

görülmemektedir. Zaten bu dönemde cizye miktarları ortalama 40 akçe düzeyinde seyretmiş, reayanın aleyhine oluşabilecek bir fiyat da gözlenmemiştir. Hatta bu dönemde geliri 300 akçeden düşük olan reayanın cizye vergisinden muaf tutulduğu görülmektedir: *"Zikrolunan sancaklarda* (Budin, Estergon, Hatven ve Novigrad) *ve nahiyelerinde vâki olan varoşlarda ve karyelerde olan reayadan ki üç yüz akçeye gücü yeter yılda elli akçe haraç verür."* [354] Kanuni döneminde uygulanan bu kanunun bir benzeri IV. Mehmed döneminde de (1648-1683) görülmektedir. Aynı şekilde 300 akçeden düşük geliri olanlar cizye vergisinden muaf tutulmuştur. Burada 300 akçe sınırı *"…. evinde ve bağında ve evi içinde örtü döşek esbâbından ma'da davardan ve hamirden ve galleden hisab edince…"* şeklinde tespit edilmeye çalışılmıştır.[355] Devletin bu şekilde vergi ödeyemeyecek kadar fakir olan reayadan cizye almadığı görülmektedir. Ayrıca Osmanlı Devleti verimsiz topraklar üzerinde olan fakir reayaya cizye vergisinde kolaylık tanımış, bunların daha az vergi vermesini kabul etmiştir: *"Vilayet-i mezbûrdan* (Bitlis) *Hoyt ve …..… ve …..… Umurbey nahiyeleri ve Kevaş nahiyesi ziyade sa'b ve sengistan olmakla ziraatleri şey-i kalil olub ekser reayası fakr üzere olmağın cizyeleri her nefere otuz beşer akçe takdir olundı. Âlâ ve ednâ itibarınca te'adül üzere cem' olunub otuzbeşerden ziyade akçe alınmaya."*[356] Diğer taraftan XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin malî olarak zor durumda olduğu bilinmektedir. Paranın azalan değerine karşılık cizyedeki rayiç oranları da sürekli yenilenmekteydi. Bu nedenle XVII. ve hatta XVIII. yüzyıl boyunca Rumeli'de cizye vergisinin İslamlaşmayı arttırdığını savunan tarihçiler bulunmaktadır.[357] Bu "sorunun" XVII. yüzyılda Arnavutluk'ta görüldüğüne dair kayıtlar bulunmaktadır. 1650 senesinde Elbasan sancağına bağlı Sopot kazası Gayrimüslimleri 1844 hane üzerinden deftere kaydedildikleri halde, 804 hanenin (cizyeden kurtulmak için) ihtida etmesi nedeniyle, maktû vergi yükü 1040 kişinin üzerine kalmıştır. Bu nedenle ödeme imkânlarının kalmadığını belirten köylüler kadıya başvurmuşlardır.[358] Yine aynı şekilde 1653 tarihinde Arnavutluk'ta Opar kazası karyelerinden Kili'den de bir kişi hariç bütün köylü ihtida etmiş, cizyedarlar da reayanın defterde görülmesi nedeniyle mühtedilerden

[354] Barkan, *Kanunlar*, s. 300.
[355] Barkan, *Kanunlar*, s. 316.
[356] Diğer reaya ise 55 akçe cizye ile mükellef tutulmuştur. Barkan, *Kanunlar*, s. 193
[357] Barbara Jelavich Arnavutluk bölgesindeki İslamlaşmada cizye fiyatlarının etkili olduğunu savunmuştur. *Balkan Tarihi I 18. ve 19. Yüzyıllar*, Çev. İhsan Durdu, Küre Yayınları, İstanbul 2006, s. 89; Antonina Zeljazkova, "The Problem of the…", s. 111; Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 108. Bu görüşlere karşın cizye vergisinin İslamlaşmada etkili olmadığını savunan tarihçiler de bulunmaktadır. Yunus Koç, a.g.m., s. 544. Nicoara Beldiceanu, a.g.m., s. 22. Beldiceanu ayrıca devletin cizye vergisinin azalmasını istemediğini bu yüzden de ihtidaları teşvik etmeyeceğini dile getirmiştir.
[358] Aşkın Koyuncu, *a.g.t.*, s. 58.

cizye talep etmiştir.[359] Bu örneklere karşın cizye nedeniyle İslamlaşmada devletin doğrudan fonksiyonu bulunmamaktadır. Tahsildar ve rayiç fiyatlarının artması nedeniyle böyle bir sorun gözlemlenebilir. Devlet bu tip soruna karşı fakir ve zengin reaya ayırımına dikkat etmeye çalışmış, kimi zaman tahammülü olmayanın cizyesini tahammülü olana ödetmeye çalışmıştır.[360] Ayrıca XVIII. yüzyılda devlet esnâf-ı selâse miktarlarının adaletli olması için özen göstermeye çalışmıştır. Çıkarılan fermanlarda reayanın *tahammül ve istihkaklarına göre* cizye ödemesini istemiştir.[361] Diğer taraftan fakir reayaya iki veya üç taksitle cizye ödemesi kolaylığı da getirilmiştir.[362] Son olarak da belirtilmesi gereken bir nokta olarak XVIII. yüzyılda devletin esnâf-ı selâse miktarlarını belirlerken ednâ sınıf için *kar-u kisbe iktidar olma* özelliğini aramasıdır.[363] Bu durum XVI. yüzyıl ve XVII. yüzyılda görülen 300 akçe limitinin XVIII. yüzyılda da sürdüğü ihtimalini doğurmaktadır.[364]

1.3.4. Kıptiyan Cizyesi

Kıptiler, bir diğer ismi ile Çingeneler yaşam tarzları itibariyle diğer milletlerden farklı olarak modern çağlara kadar göçebe hayat süren bir kavimdir.[365] Osmanlı coğrafyasında özellikle Avrupa'da İstanbul ve Doğu Trakya bölgesinde, Asya'da ise Batı Anadolu bölgesinde ciddi bir nüfus oluşturmaktaydılar.[366] XVI. yüzyılda gelişen Osmanlı teşkilat yapısı içerisinde merkezi Kırkkilise (Kırklareli) olan Eski Hisar-ı Zağra, Hayrabolu, Malkara, Döğenci Eli, Gümülcine, Yanbolu, Pınar-hisar, Dimetoka, İpsâlâ, Keşan ve Çorlu bölgesinde Çingene livası kurulmuştur.[367] Bu kuruluş içerisinde vergi dışında devlet ile münasebetleri sınırlı kalmıştır. Osmanlı Devleti de bunların serbest yaşamlarına müdahalede bulunmamıştır. Çingenelerden maktû olarak tek bir vergi alınması yaygın olarak kullanılan yöntem olmuştur.[368] Bu durum kayıtlarda *"Kıbtiyan tâifesi kadimü'l-eyyâmdan alî hezar maruz-ı aklâm ve maktu'ul kadim min külli vücuh serbest*

[359] Gös.yer.
[360] Oktay Özel, a.g.m., s. 49.
[361] BOA, C.ML., 568/23229, 29 Ca 1181/23 Ekim 1767.
[362] BOA, C.ML. 462/18756, Tarihsiz. Ayrıca kimi zaman da fakirden hiçbir şekilde cizye alınmaması istendiği de görülmektedir. Macit Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 386.
[363] BOA, C.ML., 40/1815, 17 Za 1147/10 Nisan 1735.
[364] 300 akçe limitinin Macaristan dışında diğer bölgelerinde de yer alıp almadığı mufassal cizye defterlerinin araştırılması ile ortaya çıkarılabilir.
[365] Tayyib Gökbilgin, "Çingeneler", *İA*, C. 3, Ankara 1964, s. 421.
[366] Tayyib Gökbilgin, "Çingeneler", s. 425.
[367] Tayyib Gökbilgin, "Çingeneler", s. 423.
[368] Halil İnalcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu", s. 44.

olub…"[369] şeklinde ifade edilmektedir. Bu vergi Kıptilerin başı olan çeribaşı vasıtasıyla kendi bayramları olan *tencere bayramı* sonunda toplanırdı.[370]

Osmanlı Devleti, Kıptileri Hıristiyan ve Müslüman olarak ikiye ayırmaya çalışmıştır. Bu doğrultuda bunların birbirleri ile karışmamasına dikkat etmiştir. 1530 tarihli *Kıbtiyan-ı Vilâyet-i Rumeli Kanunnâmesi*'nde de görüldüğü gibi Müslüman Kıptiler ile "kâfir" Kıptiler ayrı vergi miktarlarına tabi tutulmuştur.[371] Bu ayırım nedeniyle Müslüman Kıptilerden cizye alınmaması gerekmektedir. Fakat Kıptilerin belirsiz dini tutumları vergide karışıklığa neden olmuştur. Nitekim bu durum 1530 tarihli Kıpti Kanunnâmesi'nde"*Ve Müsülman Çingeneleri kâfir Çingeneleriyle göçüb konıcak ve ihtilât* (karışmak, görüşmek) *idiycek kınanub te'dib olunduktan sonra kâfir Çingeneleri resmin edâ iderler."* şeklinde belirtilmiş ve Müslüman Kıptiler'den de cizye alınmıştır.[372]

Kıptilerin cizye vergisi her ne kadar diğer "millet"lere nazaran daha az gelir sağlasa da Osmanlı maliyesi açısından yine de önemli bir gelir grubu oluşturmaktaydı. Günümüze ulaşan en eski cizye defteri olan 1488/89 yılı cizyesinde 3.237 Kıpti haneden 161.529 akçe gelir sağlanmıştır. Bu hesap üzerine söz konusu tarihte bir Kıpti 54,6 akçe cizye ile mükellef tutulmuştur. Diğer taraftan aynı tarihte 211 Kıpti bîveden ise toplam 4.283 akçe cizye alınmıştır. Bunun da ortalaması 21,7 akçe etmektedir. Aynı yıllarda diğer bölgelerle karşılaştırdığımızda Kıptilerin ortalamadan daha yüksek bir cizye vergisi ödedikleri görülmektedir.[373] 1530 senesinde ise Semendire'de Kıptilerden hane başı resm-i filori adıyla 80 akçe cizye vergisi alınmaktaydı.[374] XVII. yüzyılla birlikte cizye vergisindeki artışlar Kıpti cizyesini de etkilemiştir. Bu yüzyıl içerisinde Müslüman Kıptilerin kişi başı 655 akçe vergi, Hıristiyan Çingenelerin ise 730 akçe cizye vergisi ödedikleri görülmektedir. Sınır kesimindeki Kıptilerden de toplu olarak 830.000 akçe maktû cizye alınmıştır.[375]

---

[369] BOA. C.ML., 50/2304, 08 S 1135/17 Kasım 1722; Muhsin Karamanoğlu, a.g.m., s. 26.
[370] Tayyib Gökbilgin, "Çingeneler", s. 426.
[371] Müslüman Çingenelerin her hane ve mücerreddinden 22 akçe, kâfir Çingenelerin hane ve mücerredlerinden ise 25 akçe ispenç, bivelerinden de 6 akçe resim alınmıştır. Barkan, *Kanunlar*, s. 249.
[372] Barkan, *Kanunlar*, s. 250.
[373] Ömer Lütfi Barkan, "894 Yılı Cizyesinin…", s. Ek-Cedvel No: I.
[374] Barkan, *Kanunlar*, s. 250.
[375] Tayyib Gökbilgin, "Çingeneler", s. 424.

Diğer taraftan Kıpti cizyesi XVII. yüzyıldan itibaren tamamen iltizam sistemi içerisine dâhil edilmiştir.[376] Zaten verginin toplanması Kıptilerin serbest yaşamları nedeniyle sorun teşkil ediyordu. Bu durum mültezim ile diğer tahsildar grubu içerisinde ihtilaf oluşmasına neden olmaktaydı. Nitekim 1656 senesinde Bolu, Kütahya, Karesi, Biga, Hüdavendigar ve Kocaeli Sancaklarında bulunan Kıpti cizyesinde mirmiran, mirliva voyvoda, subaşı, mütevelli, ayan vb. gruplar mültezimin yetki sahasına girmişler, bu durum Kıpti taifesinin zarar görmesine neden olmuştur.[377]

Kıptilerden cizye vergisi dışında *muhr-i hafi*, *toprak* ve *kışla* isimleriyle ek vergiler de istenmiştir.[378] Bu dönemde bir diğer önemli problem kaçan Kıptiler meselesidir. Serbest yaşamlarından ötürü kaçabilme ihtimalleri yüksek olmuş, devlet ise buna karşı tedbir almaya çalışmış ve bağlı bulundukları bölgede tutmaya özen göstermiştir.[379] Firar durumunda ise devlet diğer milletlerde olduğu gibi geri kalana vergiyi yükleme yoluna gitmiş ve kaçan Kıpti'nin cizyesini çeribaşı veya akrabalarından toplamıştır.[380] 1691 cizye reformunun getirdiği kağıt usulü sistemi 1694 yılında Kıptilerde de kabul edilmiştir.[381] Fakat bu durum sorunları engellememiştir. XVII. yüzyılda görülen sorunların bir benzeri XVIII. yüzyılda da görülmüştür. Yine Kıpti cizyesine mültezim haricinde *vüzera*, *mirmiran*, *umera*, *mirliva voyvodası*, *subaşı*, *zuema*, *erbab-ı tımar* vb. görevliler müdahalede bulunmuş, bir nevi tahsildarlar arasında Kıpti mükellef bulma yarışı yaşanmıştır.[382]

---

[376] Genellikle saray mensuplarına Kıpti cizyesi iltizam olarak verilmekteydi. Tayyib Gökbilgin, "Çingeneler", s. 424.
[377] Muhsin Karamanoğlu, a.g.m., s. 26;
[378] Muhsin Karamanoğlu, a.g.m., s. 27.
[379] Devletin buradaki amacı verginin azalmasını engellemektir. Barkan, *Kanunlar*, s. 249. Ayrıca bu kanunnamede çingelerin başına katuna başı ve kethüda denilmektedir. Gös.yer.
[380] Muhsin Karamanoğlu, a.g.m., s. 27.
[381] Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine…*, s. 152.
[382] BOA. C.ML., 50/2304, 08 S 1135/17 Kasım 1722. Aynı belgede cizye vergisini ödemek istemeyen Kıpti'ye hapis cezası uygulanması istenmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

TANZİMAT DÖNEMİ'NDE OSMANLI DEVLETİ'NDE CİZYE VERGİSİ

2.1. II. MAHMUD DÖNEMİ'NDE CİZYE VERGİSİ

II. Mahmud döneminde (1808-1839) Osmanlı Devleti hızlı bir modernizasyon sürecine girmiştir. Bu dönem önceki dönemlere nazaran sadece askerî alanda değil aynı zamanda siyasal, sosyal ve kültürel sahada da önemli gelişmelere sahne olmuştur. Bu bağlamda II. Mahmud dönemi Tanzimat'ın hazırlayıcısı olmuştur.[1] Diğer taraftan cizye vergisinde bu dönemde görülen değişimlerin Tanzimat dönemine sarktığı da görülmektedir.

2.1.1. II. Mahmud Dönemi'nde Osmanlı Devleti'nin Merkezîleşme Hareketi

II. Mahmud döneminde Osmanlı Devleti siyasal ve askerî sorunlarla dolu bir dönemdir. Bunun yanında devletin merkezileşmesi ve modernize edilmesi açısından da ciddi bir değişim görülmektedir. Bu dönemde yapılan reformlarla devlet-toplum ilişkisinde devleti, devlet aygıtı içerisinde merkez-taşra ilişkisinde merkezi, merkez güçleri olan ocaklar ve ulema arasında da sarayı güçlendirme amaçlanmıştır.[2] Merkezî devlet fikri II. Mahmud'un ana fikrini oluşturmuştur.[3]

II. Mahmud'un iktidarı ciddi bir "tehlike" ile başlamıştır. III. Selim'in Kabakçı Mustafa İsyanı sonucunda tahttan indirilmesinden sonra taşrada ayan otoritesi en üst düzeyde hissedilmekteydi. Bu dönemde Rusçuk'ta askerî güç haline gelen Alemdar Mustafa, Rus savaşında Osmanlı ordusuna yardım edebilecek kadar güç kazanmıştı.[4] İç

[1]Enver Ziya Karal Tanzimat'ı, III. Selim ve II. Mahmud'un başlattıkları işin devamı olarak nitelemiştir. "Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri", *Tanzimat 1*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1999, s. 14.
[2] Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 66.
[3] Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca'dan Tanzimat'a Islâhât Düşünceleri", *İlmî Araştırmalar Dergisi*, S. 8, İstanbul 1999, s. 57.
[4] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Meşhur Rumeli Âyanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık Oğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa*, TTK, Ankara 2010, s. 61.

siyasette de etkili hale gelen Alemdar Mustafa, isyan sonucunda tahttan indirilen III. Selim'i tekrar başa getirmek üzere İstanbul'a hareket etmiştir.[5] Fakat III. Selim'in öldürülmesi sonucunda II. Mahmud 1808 yılında Alemdar Mustafa tarafından tahta çıkarılmıştır. Bu iç mücadele sonucunda Alemdar Mustafa'nın kendisi de sadrazam olarak en üst mevkiye ulaşmıştır. İlk iş olarak devam eden Rus harbi nedeniyle ayanlar ile devlet arasında uzlaşma sağlanması gerekiyordu. Bu nedenle Ekim 1808 tarihinde İstanbul'da ayanlarla sadrazam Mustafa Paşa arasında[6] yapılan görüşmeler sonucunda Sened-i İttifak imzalanmıştır.[7] Bu anlaşma ile ayanlar, sadrazama ve merkezi otoriteye karşı kendi güçlerini resmen kabul ettirmişlerdir.[8] Devlet ise oluşabilecek bir yeniçeri isyanında ayandan yardım sözü almıştır. Sened-i İttifak bu bağlamda Osmanlı hanedanı ve padişah otoritesine karşı ciddi bir muhalefet tehlikesi doğurmaktaydı. Bu nedenle Alemdar'ın Yeniçeriler tarafından öldürülmesine sessiz kalan II. Mahmud, Sened-i İttifak'ın da hükümsüz kalmasını sağlamıştır.[9] Anlaşmanın izlerinden biran evvel kurtulmaya çalışan II. Mahmud, Anadolu'da ve Rumeli'de ayan gücünü yıkmaya çalışmıştır. Bu politika gereği II. Mahmud döneminde Rumeli'nin ve Anadolu'nun büyük bir çoğunluğu merkez otoritesi altına girmiştir.[10]

Aynı dönemde görülen Sırp isyanı[11] ve Yunan bağımsızlığı ise Osmanlı Devleti'nin maddi ve manevi olumsuz etkilenmesine neden olmuştur. Özellikle Yunan bağımsızlığı sürecinde Osmanlı Devleti hiç de alışık olmadığı bir akım olan milliyetçilik ile karşı karşıya kalmıştır. Mora yarımadasında yayılan Yunan isyanı gelişim evresinde Avrupa'da liberal düşünceli Yunan klasik dünyasının hayranı romantik ulusalcılar tarafından destek

---

[5] Bu dönemde IV. Mustafa'yı başa geçirmek isteyen ulema ve ocaklar ile III.Selim'i başa geçirmek isteyen ayanlar arasında karar verme yetkisini ele geçirme mücadelesi görülmektedir. Halil İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoenix Yayınları, İstanbul 2006, s. 83.

[6] Sened-i İttifak'ın imzalanmasında III. Selim döneminde etkili olan ve aynı zamanda Alemdar'ın akıl hocaları olan Behiç, Ramiz, Tahsin ve Refik Paşa gibi üst düzey bürokratların rolü büyüktür. Kemal Beydilli, *a.g.m.*, s. 56.

[7] Sened-i İttifak hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Akyıldız, "Sened-i İttifak'ın İlk Tam Metni", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, S. 2, İstanbul 1998, s. 215-222.

[8] İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s. 42.

[9] Halil İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu", s. 88; Bülent Tanör, *a.g.e.*, s. 64.

[10] Bosna bölgesinde ayanlığın yerel uzantısı olan *kaptanlık* aynı merkezileşme doğrultusunda 1837 senesinde kaldırılmıştır. Diğer taraftan Doğu Anadolu bölgesindeki merkezî nüfuz II. Mahmud döneminde kurulamamış Abdülmecid döneminde bu bölgenin otoritesi sağlanmıştır. Özcan Mert, "II.Mahmud Devrinde Anadolu ve Rumeli'nin Sosyal ve Ekonomik Durumu (1808-1839), *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 18, Haziran 1982, s. 47.

[11] 1804 yılında çıkan ilk Sırp isyanında milliyetçi fikirden ziyade taşradaki yerel sorunlar göze çarpmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Selim Aslantaş, *Osmanlıda Sırp İsyanları*, Kitap Yayınları, İstanbul 2007.

görmeye başlamıştır.[12] Bu destek Navarin'de İngiliz ve Fransız donanmasının yardımı ve akabinde Rus müdahalesini meydana getirmiştir. 1829 senesinde Rusya ile imzalanan Edirne Antlaşması ile de Osmanlı Devleti Yunanistan'ın bağımsızlığını, Sırbistan'ın ise özerkliğini kabul etmek zorunda kalmıştır.[13]

Yunan isyanı sırasında Osmanlı Devleti XIX. yüzyıl reformlarının miladı sayılan[14] bir iç sorunla daha uğraşmak zorunda kalmıştır. İsyanın bastırılmasında yeniçeri ocağının başarı gösterememesi ve diğer taraftan Mısır valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın Yunan isyanındaki başarısı II. Mahmud'u Yeniçeri ocağını kaldırmak için harekete geçirmiştir. Bu doğrultuda ilk olarak 10 Haziran 1826'da Yeniçeri ocağına rakip olarak Eşkinci ocağı kurulmuştur.[15] Yeniçeriler duruma müdahale etmek istemiştir. Çıkan isyanda II. Mahmud Yeniçerilere karşı sancak-ı şerifi çıkararak halkı ve ulemayı yanına almıştır.[16] Nihayetinde 14 Haziran 1826 günü isyan bastırılarak Yeniçeri ocağı tamamen kaldırılmıştır.[17] Yeniçerilerin kaldırılmasından sonra II. Mahmud devleti modernizasyon sürecine sokabilmek için hızlı adımlar atmak istemiştir. Nitekim ocağın kaldırılmasından sonra Sultan: *"bundan sonra ittifak-ı ârâ ile memleket işlerini tanzim ve halkın ahvalini ıslah edelim, mehâmm-ı umurun tensikine birlikte çalışalım"* şekline reform düşüncesini dile getirmiştir.[18]

---

[12] İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı…*, s. 56.

[13] Bu antlaşma ile siyasal sonuçların yanında Eflak-Boğdan bölgesinin Osmanlı Devletine her yıl ödemek zorunda olduğu zahireyi ödememesi yönünde alınan karar ve Karadeniz'in bütün devletlerin ticaretine açılması kararı Osmanlı ekonomisini de ciddi yönde etkilemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Özcan Mert, "II. Mahmut Döneminde…", s. 56-60.

[14] Stanford Shaw, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Geleneksel Reformdan Modern Reforma Geçiş: Sultan III. Selim ve Sultan II. Mahmud Dönemleri", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 12, Çev. M.Faruk Çakır, Yeni Türkiye Yayınları, s. 623.

[15] Gös.yer.

[16] Alphonse de Lamartine, *a.g.e.*, s. 1046.

[17] Yeniçeri ocağının kaldırılması, Osmanlı asırlarında "Vaka-yı Hayriye" olarak geçmektedir. Her ne kadar Yeniçeri ocağı askerî reformların karşısında olsa da dolaylı olarak padişah otoritesine karşı bir muhalefet olma işlevi de görmekteydi. Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Arkadaş Yayınları, Çev. Boğaç Babür Tuna, Ankara 2008, s. 112. Ayrıca yeniçerilerin lonca teşkilatı ile olan münasebeti bulunmaktaydı. Bu olaydan sonra devletin lonca teşkilatı ile uzaklaşma sürecine girdiği savunulabilir. Donald Quataert, "Tanzimat Döneminde Ekonominin Temel Problemleri", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Çev. Fatma Acun, Phoenix Yayınları, İstanbul 2006, s. 483.

[18] Tayyib Gökbilgin, "Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilâtına Etkileri", *Belleten*, C. XXXI, S. 121, Ocak 1967'den Ayrı Basım, s. 96. Aynı düşünce tarzı II. Mahmud dönemi reformcularından Keçecizade İzzet Molla'da da görülmektedir. İzzet Molla II. Mahmud'a sunduğu layihasında "*Meseleler istişareye muhtacdır. Zira, bir ademin aklıyla verilmiş nizam makbul-u amme olamaz*" diye belirterek reformların hep birlikte yapılması gerektiğini belirtmiştir. Kemal Beydilli, a.g.m., s. 60.

II. Mahmud bu tarihten sonra yaptıkları ile Türk reformlarının da ana hatlarını belirlemiştir.[19] İlk iş olarak Yeniçeri ocağı yerine Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusunun kurulmasıyla işe başlanmış ve ordu için Prusya'dan askerî uzmanlar getirtilmiştir.[20] II. Mahmud bu dönemde eğitim, sosyal ve siyasal alanlarda da ciddi reformlarda bulunmuş ve devletin taşrada hakimiyetini yükseltmeye çalışmıştır. Taşrada merkezi hakimiyet için 1833-1836 tarihleri arasında muhtarlık teşkilatı kurulmuş, *men-i mürur* tezkeresi ile asayişi sağlamak için bir nevi pasaport çıkarılmıştır.[21] Muhtarlık teşkilatının kurulmasıyla taşrada kocabaşılar da resmi görev içerisine dahil edilmiştir. Bundan sonra reaya üzerinde kocabaşı hakimiyeti daha da artmıştır.[22] Ayrıca posta teşkilatı kurularak modern devletin taşraya yayılması amaçlanmıştır. Merkezde ise sarayın karşısında güç olan ulema üzerinde otorite kurulmaya çalışılmıştır. Ulemanın malî dayanağı olan vakıf gelirleri kurulan Evkaf Nezaretine bağlanmıştır.[23]

II. Mahmud döneminde köklü reformlar kendini merkez bürokrasisinde de hissettirmiştir. Her ne kadar danışma vasfı görseler de meclisler ve bakanlıklar ihdas edilerek "ittifak-ı ârâ ile" devlet işlerinin görülmesi amaçlanmıştır. Bunun için II. Mahmud'un son dönemlerine doğru 1836 yılında askerî meseleler için Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî ve 24 Mart 1838'de Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye ile Dâr-ı Şûrâ-yı Bâb-ı Âlî kurulmuştur.[24] Aynı şekilde merkez bürokrasisinde batı usulü kabine oluşturulmak istenmiştir. 12-13 Mart 1836 tarihinde Sadaret Kethüdalığı Umur-ı Mülkiye (Dahiliye) Nezaretine, Reisülküttaplık Umur-ı Hariciye (Dışişleri) Nezaretine, Çavuşbaşılık Divan-ı Deavî Nezaretine ve 1837 senesinde defterdarlıklar birleştirilerek Maliye Nezaretine dönüştürülmüştür.[25] Ayrıca II. Mahmud döneminde kurulup gelişen Tercüme Odası da modernizayon için kalifiye eleman yetişmesinde etkili olmuştur. Bu büro Avrupa dili

---

[19] Bernard Lewis, *a.g.e*., s. 112. II. Mahmud bu reformlarında bürokratik kadrodan yararlansa da bizzat kendisi aktif olmak istemiştir. Bu bağlamda II. Mahmud "mutlakiyetçi aydın monarşi" diye nitelendirebileceğimiz bir tutum ile reformları sürdürmüştür. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 171

[20] Mesela bu Prusyalı askerler arasında Helmunt von Moltke Osmanlı ordusunun yeni dizaynı için çalışmalarda bulunmuştur. Zahra Zakia, "Sultan II. Mahmud'un (1808-1839) Reformları", *Osmanlı*, C. 7, s. 252.

[21] Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK, Ankara 1997, s. 38.

[22] Musa Çadırcı, *a.g.e.*, s. 328.

[23] Özcan Mert, "II. Mahmut Devrinde…", s. 53.

[24] Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Divân-ı Hümâyûn'dan Meclis-i Meb'usân'a Osmanlı İmparatorluğu'nda Yasama", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Phoenix Yayınları, İstanbul 2006, s. 278.

[25] Ali Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 26.

öğrenmiş aydın Osmanlı bürokratlarının gelişmesinde etkili olmuştur.[26] Mesela II. Mahmud döneminde Hariciye Nazırlığına kadar yükselen ve Tanzimat'ın ilanında birinci dereceden rol alan Reşid Paşa burada yetişmiştir.

II. Mahmud dönemi sosyal alanda batı reformlarının ülkeye girdiği dönem olmuştur. Bu dönemde en çok dikkati çeken uygulama hiç şüphesiz kılık kıyafet değişikliğidir. Memurlara pantolon ve fes zorunluluğu getirilmiş, II. Mahmud bizzat kendisi batılı hükümdarlar gibi giyinmeye başlamıştır.[27] Padişah, aynı şekilde İstanbul'da bir opera binası inşa edilmesi için İtalyan mimar görevlendirmiş ve kurulan operada Fransız oyunları sergilenmiştir.[28] Batılılaşma hamleleri devletin eğitim kurumlarında da hissedilmeye başlanmıştır. Genel olarak askerî alanda da olsa okullaşma yayılmıştır. 1827'den itibaren yurt dışına askerî öğrenciler gönderilmiştir. Aynı dönemde Tıbbiye-i Şahane, 1831'de Mızıka-yı Hümayun Mektebi, 1834'te Mekteb-i Ulum-u Harbiye ve 1838'de devlet memuru yetiştirmek üzere Mekteb-ı Maarif-i Adliye ve Mekteb-i Ulum-u Edebiye kurulmuştur.[29] Yine 1831'de Takvim-i Vekayi kurularak kamuoyunun biçimlendirilmesi hedeflenmiştir.[30]

Devlet bu dönemde eski kurumları kaldırırken bir yandan yenilerini kurmakla uğraşmıştır. Osmanlı Devleti reformlarla ilgilenirken diğer taraftan Kavalalı Mehmed Ali Paşa sorunu ile karşı karşıya kalmıştır. Mısır'da merkantalist politika ile II. Mahmud'a rakip olan[31] Mehmed Ali Paşa, sultanın ölümüne kadar kendisine "sorun" olmuştur.[32] Bu olay batı müdahalesi ile beraber Tanzimat dönemine sarkmış ve 13 Temmuz 1841 tarihinde İngiltere, Avusturya, Prusya, Rusya ve Fransa'nın politikası sonucunda imzalanan Boğazlar Antlaşması ile mesele halledilebilmiştir.[33]

---

[26] Niyazi Berkes, *a.g.e.*, s. 199.
[27] Niyazi Berkes, *a.g.e.*, s. 173. II. Mahmud ayrıca modern hükümdarlar gibi devlet dairelerinde resminin asılması uygulamasını getirerek sembolik olarak devleti ve kendi konumunu merkeze alma düşüncesini gerçekleştirmiştir.
[28] Zahra Zakia, a.g.m., s. 254.
[29] Özcan Mert, "II. Mahmut Devrinde…", s. 51.
[30] İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı…*, s. 53.
[31] Stanford Shaw, "Sultan III. Selim ve Sultan II. Mahmud Dönemleri", s. 621.
[32] Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, Haz. Cavid Baysun, TTK, Ankara 1991, s. 6.
[33] Ayrıntılı bilgi için bkz. Midhat Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi Resimli-Haritalı*, C. VI, TTK, Ankara 2011, s. 2975.

2.1.2. Cizye Vergisinde Görülen Zamlar

II. Mahmud döneminde cizye vergisinde ön plana çıkan en önemli husus ardı sıra gelen zamlardır. Bu dönem Osmanlı maliyesi için pek parlak bir dönem değildir. Gerek artan askerî ihtiyaçların gerekse modernleşme hamlelerinin finansmanı için devlet ciddi bir mali buhrana sürüklenmiştir. Osmanlı parası olan kuruş da bu dönemde tağşişler nedeniyle hızlı bir düşüş yaşamıştır. II. Mahmud döneminde altın 35 kez, gümüş ise 37 kez tağşiş edilmiştir.[34] Padişah tahta çıktığı yıllarda (1810) kuruşun içeriğindeki gümüş oranı 4.6 gr. iken bu oran 1824 senesinde 2.4 gr.'a, 1829'da 1.25 gr.'a ve 1834'te ise 0.86 gr.'a kadar gerilemiştir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti tarihinin en büyük tağşişi ile karşı karşıya kalmıştır.[35] Bu durum dünya piyasalarında da Osmanlı kuruşunun değer kaybetmesine neden olmuştur. 1810 yılında bir İngiliz Sterlini 19 kuruş 90 akçe iken bu miktar 1825'te 57-62 kuruşa ve 1834'te 98-100 kuruşa kadar yükselmiştir.[36] Devlet özellikle Yeniçerilerin kaldırılmasından sonra 1826-1834 evresinde muhalefet odağının kalmaması nedeniyle tağşişe sıkça başvurmuştur.[37] Tağşişler fiyatlarda da ciddi artışlara neden olmaktaydı. Mesela 1802 yılında Tokat'ta ekmek 2 para iken 1837'te 16 paraya, et aynı şekilde 10 paradan 44 paraya, sadeyağ 80 paradan 280 paraya, peynir 10 paradan 30 paraya yükselmiştir.[38] Bu durum Tanzimat'a girerken Osmanlı nüfusunun ciddi bir ekonomik zorlukla karşı karşıya kaldığını göstermektedir.

Osmanlı'da tağşişler ile vergilere uygulanan zamlar arasında her zaman paralellik bulunmuştur. Nitekim II. Mahmud döneminde tağşişler sonucunda cizye vergisinde aynı durum gözlemlenmektedir. 1804 yılında Osmanlı Devleti'nde cizye vergisi âlâ için 12 kuruş, evsât için 6 kuruş ve ednâ için 3 kuruş idi. Bu miktara ilk zam 1816 senesinde gelmiştir. Âlâ cizye 16 kuruşa, evsât 8 kuruşa ve ednâ 4 kuruşa yükseltilmiştir.[39] 1825 yılına gelindiğinde ise devlet ikinci kez zam yapma gereği hissetmiştir. Bu tarihte fetvahanede ve Bâb-ı Âli'de yapılan görüşmeler sonucunda cizye vergisi miktarı âlâ için 24 kuruşa, evsât için 12 kuruşa ve ednâ için 6 kuruşa yükseltilmiştir.[40] Bu zam sonucunda

[34] Musa Çadırcı, *a.g.e.*, s. 108.
[35] Şevket Pamuk, a.g.m., s. 1081-1083.
[36] Şevket Pamuk, a.g.m., s. 1081.
[37] Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2007, s. 174.
[38] Mehmet Beşirli, "19. Yüzyılın İlk Yarısında Tokat'ta Bazı Gıda Maddelerinin Fiyatları", *Birinci İktisat Tarihi Kongresi Tebliğleri 1*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul 2010, s. 235-238.
[39] Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 69.
[40] BOA, HAT., 290/17361, 29 Z 1240/7 Ağustos 1825.

1804'ten 1825'e gelindiğinde reaya için her bir cizye evrakının iki kat arttığı görülmektedir. Devlet ise bu son zam ile 9557 kese altın ek gelir sağlamıştır.[41] Yeniçeri ocağının kaldırılması sonucunda devlet yeni ve ciddi bir gider ile karşılaşmıştır. Ocak yerine kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusu masrafları devleti ek gelir bulma konusunda zorlamaktaydı.[42] Ayrıca devam eden Yunan isyanı nedeniyle de devletin askerî gideri daha da artmaktaydı. Bu askerî ihtiyaçlar ve mali istikrazlar iki yıl bile geçmeden 1827 yılında cizye vergisine üçüncü kez zam yapılmasına sebebiyet vermiştir. Zam sonucunda âlâ evrak 36 kuruşa, evsât 18 kuruşa ve ednâ evrak 9 kuruşa yükseltilmiştir.[43] Bu son zam kararı devam eden Yunan isyanı nedeniyle çekinceyle alınmıştır. Devlet alınan zam kararının Batılı devletler tarafından Gayrimüslimler aleyhine bir yaptırım olarak algılanmasından çekinmiştir.[44] Fakat devlet yapılan tağşişler nedeniyle verginin şer'i rakamlara çekilmesi gerektiğini belirtmiştir. Çıkarılan fermanda alınan zam kararı *"… cizye-i şer'iye böyle noksan alınarak zimem-i reayada beyhude terk ve itlâf olunmakdan ise şer'i-şerifin müsâvi olduğu dereceye iblağ ve Asâkir-i Mansûre masârifine tahsis olunsa cânib-i miriye hayli menfaât hasıl ve tayyib-i mâl olması cihetiyle Âsâkir-i Mansûre'nin istikmâl-i hüsn-i halleri fevâidini dahi müştemil olacağı ve işbu zamm-ı cizye maddesi muhaddesat kâbilinden olmayıb mukaddem dahi mecâliste tezâkir olunduğu vechle Devlet-i 'Aliyyeleri bu bâbda mukteza-yı şer'i şerife temessûk ile Beytü'l Mâl-ı Müslimî'nin reaya üzerlerinde olan hakkını hadd-i şer'isine iblağ etmiş olacağından bu babda dahilen ve haricen hiçbir kimse bir şey diyemeyeceği bi't-tecrübe vazih ve celî olduğundan…"* ifadesiyle meşrulaştırılmak istenmiştir. Hatta II. Mahmud bu durumu *"Şer'i şerif üzere tutulan şeyin neticesinde mazarrat olmaz"* diye yorumlayarak meşruiyeti teyit etmiştir.[45] Fakat her şeye rağmen alınan zam kararının bir süre gizli tutulması kararlaştırılmıştır.[46] 1828 yılında Yunan isyanına bir de Rus savaşı eklenince devletin nakit sıkıntısı artarak devam etmiştir. Bu tarihte devlet dördüncü kez cizyeye zam yapmıştır. Bu sefer âlâ evrak için cizye vergisi 48 kuruşa, evsât için 24 kuruşa ve ednâ için 12 kuruşa yükseltilmiştir.[47]

---

[41] Bu ek gelirin cizyehanede saklı tutulması ve padişahtan izin alınmadığı müddetçe dokunulmaması kararlaştırılmıştır. BOA, HAT., 290/17361, 29 Z 1240/7 Ağustos 1825. Ayrıca bu rakama Mora cizyesi dahil edilmemiştir. Buradaki isyan nedeniyle cizye vergisi toplanamamaktadır.
[42] Halil İnalcık, "Cizye", s. 45.
[43] BOA, HAT., 922/40087, 29 Z 1242/24 Temmuz 1827.
[44] *"…işbu cizye zammını gavurlar Devlet-i 'Aliyye'nin ünf ve şiddetine haml etmek ve istimana meyl edenler var ise bu vesileyle tekrar ifsad olunmak ve Frenkler tarafından dahi tahrike yine serrişte olmak misillü bazı mehazir irad olunmuş ise de…"*BOA, HAT., 922/40087, 29 Z 1242/24 Temmuz 1827.
[45] BOA, HAT., 922/40087, 29 Z 1242/24 Temmuz 1827.
[46] Yavuz Cezar, *a.g.e.*, s. 247.
[47] BOA, HAT., 536/26357, 29 Z 1244/2 Temmuz 1829.

Bu zam ile yine aynı şekilde Mansure Ordusu masrafları ve yapılan tağşişler nedeniyle cizyenin şer'i miktara çekilmesi neden olarak gösterilmiştir. Ayrıca çıkarılan zam fermanında rayiç oranlarından daha düşük cizye toplandığı belirtilmiştir. 1829 senesi için âlâ evrakın 60 kuruş olması gerektiği fakat 48 kuruşta karar kılındığı belirtilmiştir.[48]

1828 yılı zammının gerekçeleri arasında Mukataa hazinesinin 12.000 kese gelire ihtiyaç duyması da belirtilmiştir ve zam ile açığın kapanması hedeflenmiştir.[49] Dördüncü zam ile birlikte dört yıl içerisinde âlâ, evsât ve ednâ cizye miktarı iki kat yükselmiştir. II. Mahmud döneminde beşinci ve son cizye zammı ise 1834 senesinde gerçekleşmiştir. Aslında 1833 yılında âlâ cizye için şer'i sınır olan 72 kuruş, evsât için 36 ve ednâ için 18 kuruş düşünülmüşse de âlâ için 60 kuruş, evsât için 30 kuruş ve ednâ için 15 kuruşta karar kılınmıştır.[50] Reformlar ve Mısır sorunu için giderler bu dönemde artarak devam etmiştir. Cizye zammı yanında aynı yıl *iane-i cihadiyye* vergisi ihdas edilerek malî sıkıntı atlatılmaya çalışılmıştır.[51] Beşinci zamla birlikte cizye vergisi son şeklini almış ve Tanzimat döneminde kaldırılana kadar aynı miktarlar üzerinden tahsil edilmiştir.

II. Mahmud döneminde cizye muhasebesinde de ciddi bir değişim göze çarpmaktadır. Bu dönemde cizye gelirlerinde iltizam sistemi yaygın bir hal almıştır.[52] Cizye vergisi diğer gelirlerle birlikte mukataa içerisinde iltizam edilmiştir.[53] Diğer taraftan II. Mahmud döneminde cizye vergisinin esham içerisinde kullanılmasına da devam edilmektedir. Mesela 1813 yılında Siroz cizyesi esham olarak mukataa içerisinde iltizam edilmiştir.[54] 1826 senesinde Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusunun kurulması ile ordu masrafları için cizye gelirlerinin Mansure hazinesine aktarıldığı görülmektedir.[55]

---

[48] BOA, HAT., 536/26357, 29 Z 1244/2 Temmuz 1829.
[49] BOA, HAT., 536/26357, 29 Z 1244/2 Temmuz 1829.
[50] Süleyman Sûdi, *a.g.e.*, s. 85; Ziya Kazıcı, *a.g.e.*, s. 106. Nedkoff bu zammın tam tarihini 16 Zilhicce 1249/26 Nisan 1834 olarak vermektedir. a.g.m., s. 627.
[51] Musa Çadırcı, *a.g.e.*, s. 106.
[52] Finansal güçleri nedeniyle saray mensuplarının bu dönemde cizye iltizamında etkili olduğu görülmektedir. Mesela 1832 yılında iltizamı yapılan 11 kalem cizyenin 5'i sadrazamın uhdesine verilmiştir. Diğer 6 kalem ise yine üst düzey devlet görevlilerine ve hanedan mensuplarına verilmiştir. BOA, D.CMH.d., 27272, 14 B 1248/7 Aralık 1832.
[53] Yavuz Cezar, *a.g.e.*, s. 253.
[54] Yavuz Cezar, *a.g.e.*, s. 360. Devlet esham faizlerinin ödenmesinde de cizye vergisinden yararlanmaya devam etmiştir. Mesela 1814 senesinde Kıbrıs cizyesi esham faizlerine ayrılmıştır. Haydar Çoruh, *II. Mahmud Döneminde Kıbrıs'ın İdarî, İktisadî ve İctimaî Yapısı (1808-1839)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2008, s. 215.
[55] Cevdet Küçük, "Tanzimat'ın İlk Yıllarında Erzurum'un Cizye Geliri ve Reaya Nüfusu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 31, Mart 1977, s. 201.

Fakat burada Mansure hazinesi ile mukataat hazinesinin birlikte hareket etmiştir. Mansure hazinesi cizye vergisinin gelirleri ile ilgilenmiş, Mukataat hazinesi ise verginin ihalesi, idaresi ve nezaret işleriyle ilgilenmiştir.[56] Bu şekliyle Cizye Muhasebesi bürosunun işlevinin azaldığı görülmektedir. II. Mahmud döneminde cizye kaleminde memur sayısı azaltılmıştır. Cizye kesedârı, başrefîkı ve 8 kişilik maiyeti gelirleriyle, mürettib maiyetinde altı kişi ise cizye evrakları ile ilgilenmiştir.[57] Büronun en üst görevlisi olan cizye bakikulu ise 1833 yılında başbakikulu makamı ile birleştirilmiştir.[58]

2.1.3. Cizyenin Tahsilinde Görülen Değişiklikler

Taşrada ise cizye vergisinde Tanzimat döneminin hazırlayıcısı olarak bir takım değişimler yaşanmıştır. Reformların yoğunlaştığı döneme kadar (1808-1829) cizye vergisindeki problemler önceki dönemlere benzer bir şekilde süregelmiştir. Mesela reayanın en çok sızlandığı uygulama olan ölenlerin ve kaçanların cizyesini ödeme sorunu Erzurum'da görülmüştür.[59] Cizyedarların ve kolcuların evrak usulsüzlüğü ve cizyedarların birbirlerinin yetki sahasına girmesi bu dönemde görülen sorunlar arasında yer almaktaydı. Mesela böyle bir sorun Çanakkale Boğazı bölgesinde Lapseki-Gelibolu arasında yaşanmıştır. 1828 senesinde Lapseki kazası cizyedarı Abdülkadir Ağa'nın vaktinden evvel açtığı cizye boğçasını Gelibolu'dan Lapseki'ye geçen reayaya dağıtmıştır. Bu durum Gelibolu cizyesinin eksik kalmasına sebebiyet verdiği için Lapseki cizyedarı uyarılmıştır. Devlet tahsildarların görev yeri dışına çıkmamasını herkesin "kendi" reayasından cizye toplamasını istemiştir.[60] Tahsildarların kendi ücretleri dışında ek ücret isteme durumu da aynı şekilde bu dönemde görülmeye devam etmiştir. Bu duruma zaman zaman kadılar da katılmaktaydı. *Kuyudat*, *nüvvab* ve *harc-ı mahkeme* isimleriyle reayadan cizye vergisi yanında ek vergiler talep ediliyordu. Devlet ise görevlileri sürekli uyarmış, bu şekilde davrananların şer'i esaslar üzerinden cezalandırılmasını istemiştir.[61] Cizye ücretinden daha

[56] Ali Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, s. 94.
[57] Ali Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, s. 94.
[58] Abdurrahman Vefik Sayın, *a.g.e*., s. 194.
[59] Cevdet Küçük, a.g.m., s. 201.
[60]BOA, HAT., 290/17361, 29 Z 1240/7 Ağustos 1825. Ç.Ş.S., No: 1131, Muharrem 1244 – Temmuz/Ağustos 1828, s. 8a. Bu sicile ulaşılmasında şu çalışmadan yararlanılmıştır: Serkan Aslan, *1131 Nolu Çanakkale Şer'iyye Sicil Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 2006. BOA, C.ML., 12/507, 7 Ra 1244/17 Ekim 1828.
[61] Ç.Ş.S., No: 1131, Muharrem 1244/Temmuz/Ağustos 1828, s. 8b.

yüksek miktarda vergi tahsil etmek gibi usulsüzlükler de görülmeye devam etmiştir.[62] Bu noktada kocabaşıların da bazı durumlarda usulsüzlüklere karıştığı görülebilmekteydi. Kocabaşılar toptan evrak alıp, reayaya "gelişigüzel" dağıtabiliyordu.[63] Bu usulsüzlüklere karşı II. Mahmud önceki dönemlerden farklı olarak cizyedarların uyarılmasının yanında rüesanın da vergide etkili olmasını istemiştir. Rüesadan herhangi bir usulsüzlükle karşılaşıldığında sorunu merkeze haber etmeleri istenmiştir.[64] Rüesanın yanında devlet taşradaki üst düzey görevlileri de denetleyici olarak görevlendirmiştir. Valiler, cizyedar usulsüzlüklerinden sorumlu tutulmaya çalışılmıştır.[65] Diğer taraftan kolcuların cizye vergisindeki rolü de azaltılmaya çalışılmıştır. Cizye evrakı dağıtımında ve toplanmasında cizyedarın bizzat görev alması ve kolcuların eşkâlsiz kağıt vermemesi emredilmiştir.[66] Fakat her şeye rağmen uygulamada herhangi bir iyileşme olmuyordu. Hatta II. Mahmud *"Cizyedarların tedibatları her bâr meclislerde söyleşilir ise de hiçbirinin tedib edindiği yok"* şeklinde bu durumdan yakınıyordu.[67] Mültezim problemleri de II. Mahmud döneminde cizye vergisinde artan iltizama paralel olarak artış göstermiştir. Kâr amacı güden mültezim bir yerin cizyesini normal orandan daha fazla tutmaya çalışmış, bu durum reayanın aleyhine olmuştur. Ayrıca mültezim iltizamını bir başkasına devredebiliyordu ve bu durum cizyenin normal rayicinden yükselmesine neden oluyordu.[68] Fakat devlet diğer alanlarda olduğu gibi cizyede de iltizam haricinde herhangi bir tahsil metodu geliştiremiyordu. Önceki dönemlerde olduğu gibi bu dönemde de *mutedil ve perhizkar kimselere* cizye vergisinin ihale edilmek istenmesinden başka bir şey yapılamıyordu.[69]

Cizye vergisindeki usulsüzlüklerde reayadan kaynaklanan problemler de devam etmekteydi. Bazı nüfuzlu reaya, yanına aldığı kişilere vergi ödetmek istemiyordu. Bu sorun bilhassa Rumeli'de ciddi şekilde hissediliyordu. Ayrıca cizyedarların çok sık kullandığı evrakta usulsüzlük reaya tarafında da görülmekteydi. Mesela ölen reayanın düşük seviyeli

[62] BOA, HAT., 536/26357, 29 Z 1244/2 Temmuz 1829.
[63] Ç.Ş.S., No: 1131, Muharrem 1244/Temmuz/Ağustos 1828, s. 8a.
[64] BOA, HAT., 290/17361, 29 Z 1240/7 Ağustos 1825.
[65] BOA, HAT., 536/26357, 29 Z 1244/2 Temmuz 1829. Devlet bu konuda tebdil-i kıyafet uygulamasından da yararlanmıştır.
[66] Ç.Ş.S., No: 1131, Muharrem 1244/Temmuz/Ağustos 1828, s. 8a.
[67] BOA, HAT., 922/40087, 29 Z 1242/24 Temmuz 1827.
[68] Mesela mültezim 50.000 kuruşluk cizye boğçasını 80.000 veya 100.000'e çıkarttığı gibi zam ile bir başkasına da devredebiliyordu. BOA, HAT., 536/26357, 29 Z 1244/2 Temmuz 1829.
[69] BOA, HAT., 1510/20, 1 Ra 1225/6 Nisan 1810.

cizye evrakı reaya elinde dolaşabiliyordu.[70] Bu dönemde reayanın usulsüzlüğünü engellemek için genelde cemaatler muhatap alınmış ve uyarılarda bulunulmuştur. Hatta devlet ilginç bir şekilde cemaatlerden cizye vermeyenlerin aforoz edilmesini dahi istemiştir.[71]

Tüm bu sorunlar karşısında Rus savaşından sonra 1830 yılında diğer reformlarla birlikte cizye vergisindeki sorunları da çözmek için bir takım değişiklikler yapılmıştır. İlk olarak tahsildar ücreti ve diğer ücretler sabitlenmeye çalışılmıştır. Usulsüzlükleri engelleyeceği düşüncesiyle tahsildarların alacakları tüm vergiler birleştirilerek yasallaştırılmıştır. Bu karar doğrultusunda her âlâ evraktan 2,5 kuruş, evsât evraktan 1,5 kuruş ve ednâ evraktan 1 kuruş alınması kararlaştırılmıştır.[72] Reayadan alınan ücretlerin âlâ cizyesinden 2 kuruşu, evsâttan 1 kuruşu ve ednâdan ise yarım kuruşu tahsildar ücretine, her bir cizye evrakından dört para *harc-ı aklam* olarak mahalline, yedişer para kefilleme akçesi olarak cizye muhasebesi maaşlarına ayrılmıştır. Bunlara ek olarak cizyedarların ve maiyetinin bölgede ikâmetleri için her bir nefere 100 dirhem ekmek, binek hayvanlarına birer kutu yem ve dörder kıyye saman verilmesi kararlaştırılmıştır.[73]

Diğer taraftan aynı dönemde Osmanlı Devleti Rus savaşının bitmesiyle birlikte bir süredir planladığı genel bir nüfus sayımı ile reaya mükelleflerinin tam tespitini yapmaya çalışmıştır. Nitekim bu sayımla usulsüzlüklerin engellenmesi ve ayrıca varidatın da yükseltilmesi hedeflenmiştir: *"…cizye maddesinden dolayı vukû bulan mezâlimin def û refiyle bir hüsn-i nizama konulması öteden beri nuhbe-i amâl-i hayriyyet iştimâl-i padişahanem olarak bunun üzerine aralık aralık bazı tedbire teşebbüs kılınmış ise de sefer münasebetiyle bir hüsn-i suret verilemeyip el hâletü'l hazihi gâile-i sefer bertaraf olmak mülasebesiyle bu husus-ı hayriyyet-mansus bu kere etraflı ve dikkatli tutularak tedabir-i lazımesinin icrasıyla…"*[74] Devletin sayım isteğinde cizye sorunu gerekçelerden sadece birini oluşturuyordu. Bu dönemde Mansure Ordusu için asker ihtiyacı baş göstermişti.

---

[70] Devlet bu sorunu çözebilmek için ölen reayanın cizye kağıdının kişi gömülürken papazları vasıtasıyla cizyedara teslim edilmesi istenmiştir. BOA, C.ML., 160/6758, 22 Z 1239/20 Eylül 1821.
[71] Macit Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 389.
[72] Süleyman Sûdi, *a.g.e.*, s. 86.
[73] Gös.yer.
[74] Erdem Özkan, *R – 20 Numaralı Rusçuk Kadı Sicili Transkripsiyon ve Tahlili (H. 1244 – 1247 / 1828 – 1831)*, Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2006, Hüküm No: 240.

Bunun için İslam nüfusunun da tespiti gerekmekteydi.[75] Nihayetinde savaşlar nedeniyle halkın vergi yükü içinde kalması Gayrimüslim ve Müslim bütün reaya için sorun oluşturmaktaydı. Tüm bu istekler 1830 senesi için imparatorluk genelinde nüfus tespiti yapılmasını gerekli kılmıştır.[76]

Sayım için ilk oluşum merkez maliyede görülmüştür. 1830 sayımları için Ceride Muhasebesi kurulmuştur.[77] Taşrada ise nüfus sayımı için bizzat merkezden memurlar görevlendirilmiştir. Geçmiş dönemlerde olduğu gibi reayanın ayrıntılı tahririnin yapılması, Müslim ve Gayrimüslim reayanın istisnasiz sayılması emredilmiştir. Ayrıca bu sefer *sagir* (çocuk) ve yaşlıların da sayıma dâhil edilmesi istenmiştir.[78] Sayımda özellikle İslam reayanın tepkisini çekmemek için ilmiye sınıfından memurlar görevlendirilmiştir.[79] Müslim ve Gayrimüslim reaya için ayrı ayrı defterler tutulmuş, reaya fiziki özelliklerine göre ve oturdukları yer belirtilerek kayıt altına alınmıştır.[80] Gayrimüslim reaya için bu sayımlarda iki ana grup oluşturulmuştur. Sınıflandırmada cizyeye *müstehak olan* ve *müstehak olmayan* tabiri kullanılmıştır. Cizye ödemekle yükümlü reaya ise kendi içerisinde âlâ, evsât ve ednâ olarak, cizye vergisi dışında olanlar ise neden vergi ödemediklerini belirtmek için ihtiyar, amel-mande veya sıbyan olarak kaydedilmiştir.[81] Ayrıca Gayrimüslim reayanın kalabalık olduğu yerlerde "millet" olarak sınıflandırma yoluna gidilmiş, reaya Musevi, Ermeni veya Rum diye kategorilendirilmiştir.[82] Bu sayımda yave cizyesi üzerinde de durulmuştur. Yabancı reaya için ayrı defter tutulmuş, memurlardan eski iskan kanunu gereğince hareket etmeleri istenmiştir.[83] Bu bağlamda sayımda gittiği yerde 10 yıldan az süre kalan reayanın eski yerine gönderilmesi hedeflenmiştir. 1830 sayımıyla vergilendirmede muaf unsurlar üzerinde de durulmuştur.

---

[75] Bu sayımın fikri alt yapısında ise askerî kaynakların tespiti yer almaktadır. Cem Behar, "Osmanlı Nüfus İstatistikleri ve 1831 Sonrası Modernleşmesi", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Ed. Halil İnalcık ve Şevket Pamuk, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2000, s. 68.

[76] Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1997, s. 10-11. Aslında 1830 yılından önce de II. Mahmud döneminde sayım işlemleri yürütülmeye çalışılmıştır. Kemal Karpat, *a.g.e.*, s. 63; Mesela Biga Sancağı reayası 1824 yılında nüfus sayımına tabi tutulmuştur. BOA, D.CMH.d., 27171, 29 Ş 1239/30 Mart 1824.

[77] Ali Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, s. 101.

[78] Erdem Özkan, *a.g.t.*, Hüküm No: 240. Ayrıca özellikle köylerde bu sayımlarda kocabaşılardan yararlanılmıştır. Özcan Mert, "Tanzimat Döneminde Çeşme Kocabaşıları (1839-1876)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Dergisi*, C. 22 S. 35, Ankara 2003, s. 144.

[79] Kemal Karpat, *a.g.e.*, s. 67.

[80] Gös.yer.

[81] Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı…*, s. 19.

[82] Gös.yer.

[83] Erdem Özkan, *a.g.t.*, Hüküm No: 240.

Nitekim bu konuda: *"bazı karyeler fi'l-asl köprücü ve derbendçi misillü nam il mukaddema muaf kayd olunup ma'ahaza şimdilerde hiç hizmetleri kalmayarak fakat muafiyetlerinin bekâsıyla tekâlif-i vakıâdan hisseleri sair aceze-i ahali ve reayaya tarh ve tahmil olunarak bu keyfiyet dahi emanetullah olan fukara ve zuefaya tekalif hisselerinin ağır düşmesine mucib"* olduğundan askerî alanda vasfını yitiren muafiyetliklerin azaltılmaya çalışıldığı görülmektedir.[84] Ayrıca devlet düzenli sayımlar ile artık nüfusun azalış veya yükselişini de tespit etmeye çalışmıştır. Bu tahrir ile birlikte taşra, sancak ve ceride muhasebesi arasında bilgilendirmeler ile nüfusun durumu sürekli tespit edilmeye çalışılmıştır. Ölen, doğan veya giden reayanın defterinin her üç ayda bir taşradan sancak merkezine gönderilmesi, altı ayda bir de sancaktan ceride muhasebesine gönderilmesi kararlaştırılmıştır.[85]

Sayımdan sonra gelen şikâyetler üzerine 1833 senesinde toplam olarak alınan tahsildar ücretleri kaldırılmıştır. Bu tarihten itibaren tahsildar ücretlerinin merkezden ödenmesi, cizye haricinde reayadan hiçbir ücret istenmemesi kabul edilmiştir.[86] 23 Mayıs 1834 tarihinde ise reayanın en çok yakındığı uygulamalardan olan kolculuk görevi kaldırılmıştır.[87] Bunun yerine her kazada Müslüman mahallesinde kurulan komisyon vasıtasıyla cizye vergisinin toplanması kararlaştırılmıştır. Buna göre cizye vergisi artık *"…ya mahkemede veyahud cümle ittifakıyla derun-u kasabada ahali-i İslam semtinde tayin olunarak bir mahall-i mahsusadan hakim-i memleket ve mütesellim-i voyvoda misüllü bulunan zabitana vilayet veyahud taraflarından birer mutemed memur ve o memleket reayası beyninde ruesa-yı millet addolunan papas veyahud kocabaşlarından çend nefer reaya cizye tahsilini ardı alınıncaya değin haftada iki üç gün tecemmü' ederek efrâd-ı reaya takım takım mahalle-i mezkura celb ile her birinin cizye evrakı hal ve tafsiline göre nüfus defterine tatbiken esnaf-ı selase vechiyle cümle muvaceheninde ale'r-re's tevzi ve i'ta…"* edilecekti.[88] Bu şekilde haftada 2-3 gün toplanacak olan komisyona Gayrimüslim reayadan ruhban ve kocabaşılardan da dört kişinin dahil edildiği görülmektedir. Asıl

[84] Gös.yer.
[85] Erdem Özkan, *a.g.t.*, Hüküm No: 240; Musa Çadırcı, *a.g.e.*, s. 48. Cem Behar, a.g.m., s. 69.
[86] Süleyman Sûdi, *a.g.e.*, s. 86. Daha sonra II. Mahmud'un son yıllarında çıkan Tarik-i İlmiyye ve Memurine mahsus ceza kanunları ile reaya üzerindeki tahsildar etkisi cezai yaptırımlarla da giderilmeye çalışılmıştır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Hıfzı Veldet, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat I*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1999, s. 170; Musa Çadırcı, "Tanzimat'ın İlanı Sıralarında Osmanlı İmparatorluğunda Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli Tarîk-i İlmiyye'ye Dâir Ceza Kanunnamesi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Dergisi*, C. XIV, S. 25, Ankara 1982, s. 141-146.
[87] Nedkoff, a.g.m., s. 628.
[88] Ali Sönmez, *a.g.t.*, s. 424.

itibariyle rüesa ve kocabaşılar bundan önce de özellikle maktû cizye olan yerlerde aktif rol alsa da, bundan sonra ale'r-ruus cizyede de kesin bir şekilde rol almışlardır. Hatta *rüesa-yı millet marifeti olmaksızın reayadan hiçbir ferde cizye kağıdı verilmemesi* dahi istenmiştir.[89] Tabi bu komisyon uygulamasına her yerde geçilememiş, tahrir olunmayan yerlerde eskisi gibi cizye alınmasına devam edilmiştir.[90]

II. Mahmud döneminde cizye vergisinde üzerinde durulan bir diğer önemli husus beratlı tüccar meselesidir. Bu dönemde beratlı tüccar sayılarının devlet tarafından belirlenmesine dikkat edilmiş, bunların cizye vergisinden muafiyetleri ise tamamen kaldırılmıştır. Buna rağmen beratlı tüccar sayısı özellikle II. Mahmud döneminde artış göstermiştir. 1815'te sayıları 412 iken 1835 senesinde 1344'e kadar yükselmiştir.[91] Diğer taraftan cizye vergisinde görülen zam oranları burada da kendini hissettirmiş ve 1816, 1824, 1827 ve 1834 senelerinde beratlı tüccar cizyesine zam yapılmıştır. 1816 yılında 12 kuruş olan tüccar cizyesi 1834'te âlâ cizyeden biraz daha yüksek olarak 68 kuruşa çıkarılmıştır. Bunların maiyetindeki hizmetkarlar ise 1816'da 10 kuruş cizye öderken 1834 senesinde yine evsâttan biraz daha yüksek olarak 34 kuruş cizye vergisi ödemekle yükümlü tutulmuşlardır.[92]

1836 senesinden itibaren ise beratlı tüccar sayısının ve buna bağlı olarak cizye vergisinin azaldığı görülmektedir. 1835 yılında beratlı tüccar ve hizmetkârlarından toplam 62.866 kuruş cizye vergisi toplanırken bir yıl sonunda beratlı tüccarın azaltılması politikası gereği cizye geliri de 54.842 kuruşa düşmüştür. Ayrıca bölgesel olarak baktığımızda bu dönemde en çok beratlı tüccarın İstanbul, İzmir, Filibe, Bursa, Edirne gibi büyük şehirler ve Kıbrıs adasında bulunduğu göze çarpmaktadır.[93]

---

[89] Gös.yer.
[90] Macit Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 387.
[91] Ali İhsan Bağış, *a.g.e.*, s. 93.
[92] Ali İhsan Bağış, *a.g.e.*, s. 95.
[93] BOA, C.ML., 671/27501, 29 M 1252/15 Mayıs 1836.

	1835				1836			
	Cizyesi Alınan		Cizyesi Alınamayan[94]		Cizyesi Alınan		Cizyesi Alınamayan	
Meslek	Kişi	Yekun	Kişi	Yekun	Kişi	Yekun	Kişi	Yekun
Tüccar	505	34.340	79	5.372	442	30.056	79	5.372
Hizmetkâr	839	28.526	140	4.760	729	24.786	140	4.760
Toplam	1.344	62.866	219	10.132	1.171	54.842	219	10.132

Tablo 2: II. Mahmud Döneminde beratlı tüccar oranları ve cizyesinde görülen düşüş

2.1.4. II. Mahmud Dönemi'nde Biga Sancağı'nda Cizye Geliri

II. Mahmud döneminde malikâne-mukataa olarak Biga Sancağı cizyesi padişahın kız kardeşi Esma Sultan uhdesinde iltizam yoluyla toplanmaktaydı. Nitekim Biga Sancağı cizyesi için gönderilen fermanlarda *"…mansure-i hazine-i celilemden zabt ve idare olunan Biga kalemi cizyesi seyyidetü'l muhderati'l haliletü'l muhasanat tacü'l-müstevirat zatü'l âli ve's-sa'adet hemşire-i muhteremen Esma Sultan da'vet iffetuha ve zaviyet-i iffetü'l-hanın uhdesinde olan Biga mukataasına merbud olduğuna ve bu makule mukataata merbud cizyelerin ashab-ı malikaneye ihalesi meşrud bulunduğuna binaen…"* şeklinde açıkça belirtilmektedir.[95] Kanımızca bu dönemde cizye evrakları malikâne sistemi nedeniyle hep sabit rakamlar üzerinden ihale edilmekteydi. Nitekim Biga Sancağı için 1796 senesinden itibaren görülen 519 âlâ, 3472 evsât ve 376 ednâ evrak adedi 1820,[96] 1827[97] ve son olarak 1828[98] yıllarında değişmemiştir.

Öte yandan taşrada ise vergi mükelleflerinin tespiti için 1824 senesinde yapılan nüfus sayımı[99] Biga Sancağı cizyesi hakkında ayrıntılı bilgi edinmemize olanak tanımaktadır. 1824 yılı nüfus defterine göre Biga Sancağı'nda 22.913 Müslim, 4.765

[94] Bu grubu Halep, Şam, Beyrut, Lazıkiye-Trablus-Şam, Dimyat, Adana ve Bağdat bölgesinde yer alan beratlı tüccarların alınamayan cizyeleri oluşturmaktadır.
[95] Ali Sönmez, *a.g.t.*, s. 423-424.
[96] BOA, D.CMH.d., 27144, 15 S 1236/22 Kasım 1820.
[97] BOA, C.ML., 450/18224, 29 Ra 1243/20 Eki 1827.
[98] Ç.Ş.S., No: 1131, Muharrem 1244/Temmuz/Ağustos 1828, s. 8a.
[99] BOA, D.CMH.d., 27171, 29 Ş 1239/30 Mart 1824. Aynı defterden yararlanılan şu çalışmada defterin tarihi 1827 olarak verilmektedir: Mustafa Kulu, *A Brief History of the Dardanelles Jews During Early Tanzimat Years (1839-1845)*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005, s. 13.

Gayrimüslim ve 365 Kıpti nüfus tespit edilmiştir.[100] Ayrıca Çanakkale Boğazı'ndaki kalelerde de 813 nefer bulunuyordu.[101] Bu sayıma göre 1824'te Biga Sancağı'nda toplam 28.856 erkek nüfus yaşıyordu.

1824 sayımı bize Gayrimüslim reaya için cizye vergisi tahmini yapılmasına olanak tanımaktadır. Tahrirde reaya âlâ, evsât, ednâ ve sıbyan olmak üzere esnâf-ı selâse formülüyle gruplandırılmıştır. Söz konusu tarihte Biga Sancağı'nda yerli ve yabancı Gayrimüslim reaya nüfusu ve reayanın ödedikleri cizye miktarları şu şekildedir:

Kazalar	**Âlâ**	**Kuruş**	**Evsât**	**Kuruş**	**Ednâ**	**Kuruş**	**Evrak**	**Kuruş**	**Sıbyan**	**Nüfus**
Biga										
Rum Reaya	10	240	136	1632	33	198	179	2070	87	266
Ermeni Reaya	4	96	58	696	18	108	80	900	27	107
Kaza Toplam	14	336	194	2328	51	306	259	2970	114	373
Karyeler (Rum)	2	48	176	2112	28	168	306	2328	122	328
Toplam	16	384	370	4440	79	474	465	5298	236	701
Kale-i Sultaniye										
Rum Reaya	23	552	362	4344	60	360	445	5256	135	580
Ermeni Reaya	10	240	189	2268	58	348	257	2856	81	338
Yahudi Reaya	26	624	105	1260	65	390	196	2274	76	272
Kaza Toplam	59	1416	656	7872	183	1098	898	10386	292	1190
Karyeler (Rum)	14	336	253	3036	80	480	347	3582	153	500
Toplam	73	1752	909	10908	263	1578	1245	14238	445	1690
Ezine										
Rum Reaya	2	48	62	744	9	54	73	846	25	98
Ermeni Reaya	2	48	29	348	10	60	41	456	22	63
Kaza Toplam	4	96	91	1092	19	114	114	1302	47	161
Karyeler (Rum)	30	720	500	6000	131	786	661	7506	289	950
Toplam	34	816	591	7092	150	900	775	8808	336	1111
Lapseki										
Kaza (Rum)	5	120	103	1236	23	138	131	1494	53	184
Kazaya Gelen[102]	1	24	49	588	-	-	50	612		50
Karyeler (Rum)	16	384	111	1332	27	162	154	1878	21	175
Toplam	22	528	263	3156	50	300	335	3984	74	409
Dimetoka										
Kaza (Rum)	2	48	30	360	5	30	37	438	9	46
Karyeler (Rum)	2	48	202	2424	35	210	239	2682	77	316
Toplam	4	96	232	2784	40	240	276	3120	86	363
Ünye (Yenice)										
Karyeler Rum[103]	3	72	31	372	10	60	44	504	17	61

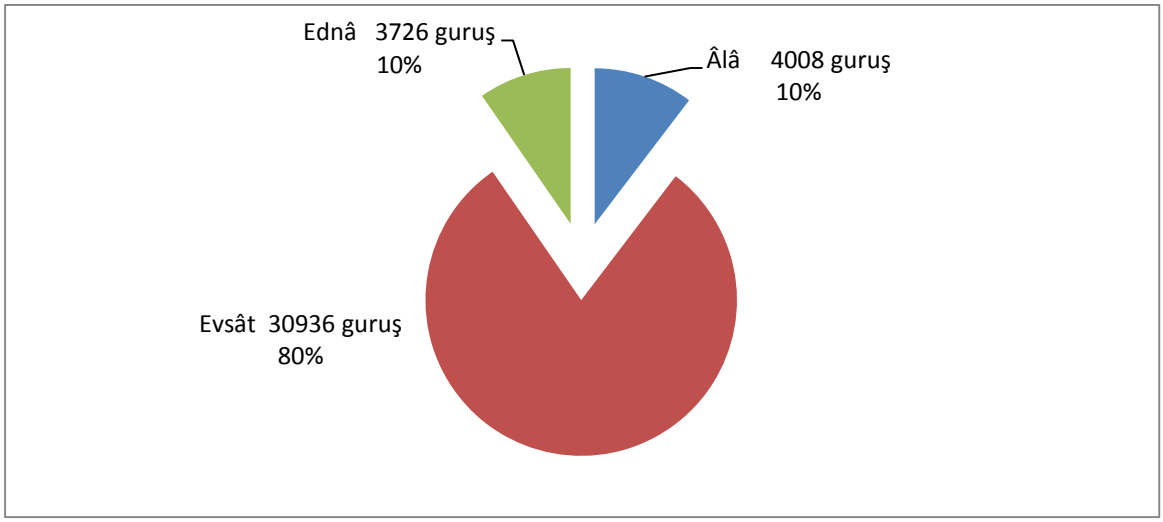
[100] BOA, D.CMH.d., 27171, 29 Ş 1239/30 Mart 1824.
[101] BOA, D.CMH.d., 27171, 29 Ş 1239/30 Mart 1824.
[102] Gölkesri'nden (Kesriye) Lapseki'ye gelen reaya.

Balya										
Ermeni Karyeler	1	24	3	36	-	-	4	60	-	4
Rum Karyeler	14	336	141	1692	26	156	181	2184	98	279
Toplam[104]	15	360	144	1728	26	156	186	2244	98	283
Çan										
Rum Reaya	-	-	11	132	1	6	12	138	5	17
Ermeni Reaya	-	-	8	96	1	6	9	102	1	10
Kaza Toplam	-	-	19	228	2	12	21	240	6	27
Karadağ Karyesi	-	-	19	228	1	6	20	234	7	27
Toplam	-	-	38	456	3	18	41	474	13	54
Toplam	167	4008	2578	30936	621	3726	3367	38670	1305	4672

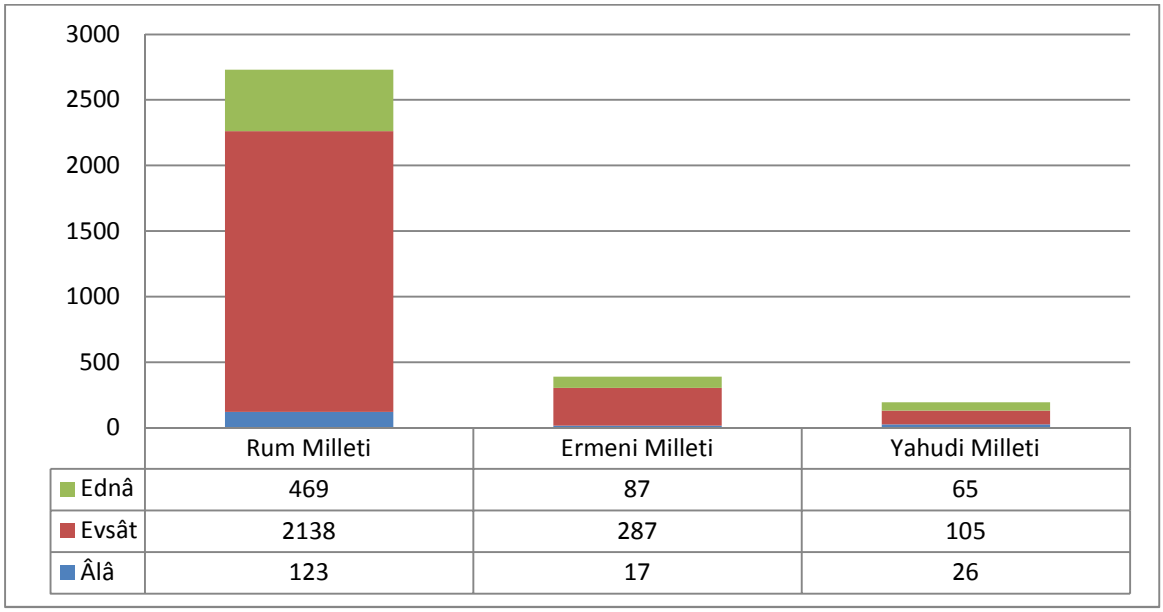
Tablo 3: 1824 Yılı Biga Sancağı Gayrimüslim Nüfusu ve Cizye Evrakları[105]

Bu bağlamda 1824 yılında Biga Sancağı'nda nüfusa paralel olarak en çok cizye geliri sırasıyla Kale-i Sultaniye, Ezine[106], Biga, Lapseki, Dimetoka (Güğercinlik), Balya, Ünye ve Çan kazalarında görülmektedir. Evrak bazında incelendiğinde ise 1824 senesinde Biga Sancağı'nda yaklaşık olarak % 5 âlâ , % 76,5 evsât ve % 18,5 ednâ cizye vergisi ile mükellef reaya bulunmaktadır. Cizye yükümlüsü Gayrimüslim reaya arasında "millet" bazında sıralama yapmak gerekirse; 1824 senesinde Biga Sancağı'nda 2730 kişi ile Rum milleti (% 82,3) ilk sırada yer alırken; Kale-i Sultaniye, Biga, Ezine, Balya ve Çan kazalarında yaşayan Ermeni milleti 391 kişi ile ikinci sırada (% 11,8) ve sadece Kale-i Sultaniye kazasında yaşayan Yahudi milleti de 196 evrak ile üçünü sırada (% 5,9) yer almaktadır. Cizye vergisi ile mükellef 2730 nüfuslu Rum milleti kendi içerisinde 123 âlâ (% 4,5), 2138 evsât (% 78,3) ve 469 ednâ (% 17,2) cizye vergisi ile mükellef tutulmuştur. 391 nüfuslu Ermeni milleti ise 17 âlâ (% 4,4) 287 evsât (% 73,3) ve 87 ednâ (% 22,3) cizye vergisi ile mükellef tutulmuştur. 196 nüfuslu Yahudi milleti ise 26 âlâ (% 13,3), 105 evsât (% 53,5) ve 65 ednâ (% 33,2) cizye vergisi ile mesul olmuşlardır.

[103] Ünye (Yenice) kazasında 33 Madenci reaya muaf olarak kaydedilmiştir.
[104] Balya Kazasında 47 Madenci reaya muaf olarak kaydedilmiş ve yine bunun içerisinde 13 sıbyan muaf gösterilmiştir. Toplam 60 muaf madenci vardır.
[105] Sayım nüfus tespiti nedeniyle yapıldığı için cizye vergisi hesaplanmamıştır. Dönemin âlâ, evsât ve ednâ oranları olarak nefer başı 24, 12 ve 6 kuruş tarafımızdan eklenerek cizye geliri hesaplanmıştır.
[106] Bu tarihte Ayvacık ve Bayramiç, Ezine içerisine dâhil edilmiş olmalıdır. Ezine kazasının cizyesinin yüksek olması da bundan kaynaklanmaktadır.

Grafik 1: 1824 Yılı Nüfus Defterine Göre Biga Sancağı Cizye Geliri

Grafik 2: 1824 Yılı Nüfus Defterine Göre Biga Sancağı'nda Millet Bazında Cizye Geliri

1830 senesinde ise Biga Sancağı Gayrimüslimleri için sayım yapılmadığı görülmektedir. Nitekim 1831 senesi icmal nüfus defterinde Biga Sancağı Gayrimüslim nüfusu yabancı reaya ismiyle 1824'teki gibi 4672 kişi olarak kaydedilmiştir.[107]

1833 senesinden itibaren ise Biga Sancağı cizyesi için iltizam kayıtlarına rastlamaktayız. Esma Sultan mukataası dâhilinde yapılan iltizam sonucunda Biga Sancağı cizyesinin toplanması görevi Bezirgan Rafael kefaletiyle Esma Sultan'ın kethüdası Salih

[107] Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı…*, s. 156.

Bey'e verilmiştir.[108] Bu tarihte 1834 senesi için 136.774 kuruşa ihale edilen Biga Sancağı cizyesinin 130.137 kuruşunun mukataat hazinesine, 6.637 kuruşunun ise Tersane-i Âmire tertibatına ayrılmasına karar verilmiştir.[109] II. Mahmud döneminde Biga Sancağı'nda son iltizam kararı ise 1837 yılında görülmektedir. Bu sefer Biga Sancağı cizyesinin tek başına ihale edilmediği görülmektedir. Zira söz konusu iltizamın yüksek miktarda olması bu kanıyı doğurmaktadır. 301.365 kuruşa ihale edilen Biga kalemi cizyesi, dönemin cizye nüfusu ve tahmini gelire göre hayli yüksektir. Aynı iltizam kaydında Biga Kalemi cizyesinin âlâ evrak için 669, evsât için 7872 ve ednâ için 1671 olmak üzere toplam 10.212 evrak olması birkaç bölgenin bir arada ihale edilmesi ihtimalini kuvvetlendirmektedir. 1837 senesinde iltizam sonunda toplanan hasılatın 62.500 kuruşu Esma Sultan'a mültezim gideri olarak, 10.045 kuruş ise cizyedar maaşı olarak ayrılması kararlaştırılmıştır. Bu hesap doğrultusunda hazineye 228.819 kuruş gelir kalmaktadır.[110]

2.2. TANZİMAT DÖNEMİ'NDE OSMANLI TEBAA ANLAYIŞINDA DEĞİŞİM VE MALİ REFORMLAR

2.2.1. Zimmet'ten Eşit Toplum'a Osmanlı Tebaa Anlayışında Değişim

II. Mahmud döneminde girişilen merkezileşme hamleleri doğrultusunda Tanzimat döneminde de devletin modernizasyon süreci kesilmeden devam etmiştir. Tanzimat dönemi, II. Mahmud döneminde görülen askeri, sosyal, kültürel alandaki reformları hızlandırarak devam ettirmiştir. Bu dönemde devlet bir nevi kimlik değişimine girmiştir. Diğer taraftan Osmanlı Devleti bu dönemde çağın en büyük düşünsel akımı olan ulusçuluk ile yüzleşmek zorunda kalmıştır.[111] II. Mahmud döneminde görülen Yunan bağımsızlığı ve Sırbistan özerkliği ile maddi manevi ciddi bir yara alan imparatorluk düzeni, mevcut yapıyı koruyabilmek için çareler üretmek zorundaydı. Bu çare eşit toplum oluşturmaktan geçmekteydi.

---

[108] BOA, D.CMH.d., 27272, 14 B 1248/7 Aralık 1832. Aynı şekilde 1835 yılı için Biga Kalemi cizyesi Bahr-i Sefid Boğazı komutanı Mehmed Rauf Paşa'ya ihale edilmiştir. BOA, C.ML., 467/19006, 29 M 1251/27 Mayıs 1835.

[109] BOA, D.CMH.d., 27272, 14 B 1248/7 Aralık 1832.

[110] BOA, D.BŞM.MKH.d., 43337, 29 M 1253/5 Mayıs 1837.

[111] Osmanlı Devleti Fransız İhtilali'nin doğurduğu eşitlik ve merkeziyetçilik düşüncesine kısa sürede reformlarla karşılık vermek istemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Carter Vaughn Findley, "Osmanlı Siyasal Düşüncesinde Devlet ve Hukuk: İnsan Hakları mı Hukuk Devleti mi?", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoneix Yayınları, İstanbul 2006, s. 354.

Osmanlı toplumunda "eşitlik" oluşturma düşüncesi II. Mahmud'la birlikte başlamıştır. Hükümdarlığının son yıllarına doğru padişah bu konuda en açık ifadelerden birini kullanmıştır: *"Bundan böyle tebaamdan Müslümanları ancak camide, Hıristiyanları kilisede, Musevileri havrada fark ederim, aralarında başka gûnâ bir fark yoktur. Cümlesi hakkında mahabbet ve adaletim kavîdir ve hepsi hakîkî evlâdımdır."* [112] Bu tutum sadece padişah tarafından dile getirilen bir düşünce olarak kalmamıştır. Dönemin önemli bürokratlarından ve Tanzimat döneminin sembol isimlerinden olan Reşid Paşa, daha II. Mahmud hayattayken köklü reform düşüncesi doğrultusunda Avrupa devlet adamları ile yaptığı konuşmalardan edindiği bir program hazırlanmıştır.[113] Tanzimat olarak adlandırılan bu yeniden yapılanmanın ilanı II. Mahmud'un vefat etmesi nedeniyle Abdülmecid dönemine sarkmıştır.[114]

3 Kasım 1839 tarihinde Gülhane'de bizzat Reşid Paşa tarafından okunan Tanzimat Fermanı ile Osmanlı Devleti yeni bir döneme adım atmıştır.[115] Fermana devlet ciddi bir öz eleştiri ile başlamıştır: *"… yüz elli sene vardır ki, gavâ'il-i müteakibe ve esbâb-ı mûtenevvi'âya mebnî ne şer'i şerîfe ve ne kavânin-i münîfeye inkiyâd ve imtisâl olunmamak hasebiyle evvelki kuvvet ve m'amûriyyet bi'lâkis zaaf ve fakre mubeddel olmuş…. Devlet-i Aliyye ve memâlik-i mahrûsamızın hüsn-i idâresi zımmında b'azı kavânîn-i cedîde vaz' ve tesîsi lazım ve mühimm görünerek…"* Bu bozulan yapının kanunlar vasıtası ile düzeltileceğini vaat edilmiştir.[116] Alınan radikal kararlarla iktisadî ve içtimaî sıkıntılara çözüm bulmak istenmiştir.[117] Diğer taraftan fermanda artık kanunların dikkate alınacağı Müslim ve Gayrimüslim reayanın istisnasız bu kanunlardan yararlanacağı, herkesin can, ırz, namus ve mal haklarının korunacağı belirtilmiştir. En

---

[112] Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, TTK, Ankara 1985, s. 100.
[113] Niyazi Berkes, *a.g.e.*, s. 213.
[114] Enver Ziya Karal, *Osmanlı'da Tanzimat Dönemi*, Çağdaş Yayıncılık, İstanbul 1999, s. 1. Tanzimat sözcüğü de zaten II. Mahmud'un son yıllarında dile getirilmekteydi. Musa Çadırcı, "Tanzimat", *Osmanlı*, C. 6, s. 183.
[115] Tanzimat Fermanı her ne kadar padişah iradesi olsa da fermanın hazırlanışı, yayınlanışı ve uygulanışı aşamalarında görülen Bâb-ı Âli bürokratlarının ağırlığı nedeniyle padişah iradesinden çok yarı anayasal bir süreç olarak değerlendirilmelidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Metmet Seyitdanlıoğlu, "Divan-ı Hümayun'dan…", s. 273-283.
[116] Tanzimat Fermânı, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoneix Yayınları, İstanbul 2006, s. 1.
[117] Halil İnalcık, "Tanzimat Nedir?", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoneix Yayınları, İstanbul 2006, s. 14.

büyük sorunlardan olan vergi ve askerlik konusunda köklü reformlar vaat edilmiştir.[118] Bu şekilde yapısında ciddi reformlar düşünen devletin asıl gayesi ise açık olarak belirtilmese de imparatorluğu bir bütün olarak ayakta tutabilmek idi. Bu ise kanunlar vasıtası ile maliyede, idarede ve yargıda gerçekleştirilecek reformlar ile yapılmak istenmiştir. Bu köklü değişim ile milliyetçi isteklerin engellenmesi hedeflenmiştir.[119]

Kanunlaşma eğilimi dönemin Bâb-ı Âli bürokrasisisin vazgeçilmez prensiplerinden olmuştur. Nitekim devlet Tanzimat dönemi ile birlikte keyfi ve kişisel yönetimden kanuna geçmeyi hedeflemiştir.[120] Mesela reformcu fikirleri ile tanınan ve Tanzimat döneminin üst düzey bürokratlarından olan Sadık Rıfat Paşa, keyfi yönetimlerin kaldırılması, yargı ve yönetim işleri için kanunların yazılması ve vatandaşların yükümlülüklerini düzenleyecek ilkelerin konması gibi kanun merkezli bir devlet düzeninin gerekliliğini ifade etmiştir.[121] Fermanın yaratıcısı Reşid Paşa da bu dönemde hükümdarın hareket alanını kısıtlayacak müesseselerin kurulmasına özen göstermiştir.[122] Kanunlara dayalı devlet düzeni ister istemez kanun önünde eşitlik durumunu ortaya çıkarmaktadır. Bu durum ise toplumlar arasındaki hukukî statü farklılıklarının kaldırması anlamına gelmekteydi.[123] Bu durum zimmet anlayışının sorgulanmasını da beraberinde getirmiştir. Devlet artık oluşturulmak istenen kanun önünde eşitlik ile "ötekileştirme" anlayışının kaldırılmasını amaçlamıştır.[124]

Osmanlı Devleti kanunlaştırma ile kendi yapısal durumuna da çeki düzen vermek istemiştir. Artık devlet kendine Avrupaî bir motif çizmeye başlamıştır.[125] Bu isteğin altında Avrupa düzeninden etkilenilen liberal düşünceler yatmaktadır. Özellikle Reşid Paşa devletin halk için olduğu görüşünden hareket ederek Tanzimat reformlarını planlamıştır.[126]

---

[118] Tanzimat Fermanı, *a.g.e*., s. 1-2.
[119] İlber Ortaylı, "Tanzimat", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 6, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1545.
[120] Recai Okandan, "Amme Hukukumuzda Tanzimat Devri", *Tanzimat I*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1999, s. 139; Tayyib Gökbilgin, "Taznimat Hareketinin…", s. 105. Ayrıca fermanda padişahın alınan kararlara uyacağına dair yemin etmesi bu doğrultuda atılmış ciddi bir adım olmuştur. Yavuz Abadan, "Tanzimat Fermanının Tahlili", *Tanzimat I*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1999, s. 43.
[121] Niyazi Berkes, *a.g.e*., s. 202.
[122] Şerif Mardin, "Tanzimat Fermanı'nın Manâsı ve Bir İzah Denemesi", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoneix Yayınları, İstanbul 2006, s. 115.
[123] Gülnihal Bozkurt, "Türk Hukuk Tarihinde Azınlıklar", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 44, S. 1, Ankara 1995, s. 52.
[124] Ejder Okumuş, "Geleneksel Siyasal Kimliğin Çözülmesinde Tanzimat (1839-1856)", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. 4, 2005, s. 18.
[125] Halil İnalcık, "Tanzimat Nedir?", s. 28.
[126] Halil İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu", s. 97. Bülent Tanör, *a.g.e*., s. 87.

Avrupaî ve liberal düşünceler devletin dinsel motifinin de geri plana itilmesi sürecini başlatmıştır. Bu meyanda yapılan reform hareketleri ile ulemanın yetki sahasının kısıtlanması amaçlanmıştır.[127] Mesela Reşid Paşa oluşturduğu Maarif-i Umumiye ve Rüşdiye Mektepleri ile şer'i düzenden bağımsız bir Tanzimat kadrosu oluşturarak ulemanın yönetimdeki etkisini zayıflatmak istemiştir.[128] Fakat her şeye rağmen devletin eşit toplum oluşturma isteği karşısında ulema ve din çekincesi varlığını sürekli canlı tutmuştur.

Kanun önünde eşitlik ve liberal düşünceler ideolojik alanda devlet felsefesine Osmanlılık olarak girmiştir. Bu düşünce ile geleneksel yaklaşımın aksine ortak yönleri vurgulayıcı unsurlar ön plana çıkarılmıştır.[129] Bu ideal düşünce Abdülmecid tarafından *"Benim gözümde hepsi eşit ve benim için aynı derecede aziz olup birbirine candan yurtseverlik bağlarıyla bağlanmış bütün uyruklarımın mutluluğunu sağlamayı ve imparatorluğumun mamuriyetini günden güne geliştirecek araçları temin etmeyi arzu ederim."*[130] şeklinde somutlaştırılmıştır.

Tanzimat döneminde eşit toplum sisteminin uygulayıcı birimi olarak ise modernleşmenin de yürütücüsü olan Meclis-i Vâlâ adres olarak gösterilmiştir.[131] Tanzimat Fermanında da bu meclisin reformların oluşturulmasındaki önemine vurgu yapılıyordu. Nitekim fermanda bu mecliste herkesin fikrini serbestçe söyleyebileceği belirtiliyordu.[132] Devlet ayrıca taşrada yerel meclislerin kurulmasını ve eşitlik doğrultusunda bu meclislerde Gayrimüslimlerin de görev almasını kararlaştırmıştır. Bu karar doğrultusunda Tanzimat'ın

---

[127] Ejder Okumuş, a.g.m., s. 22; Bülent Tanör, *a.g.e*., s. 89. Mesela Tanzimat dönemi boyunca devlet dış ilişkilerinde dine vurguyu az yapmıştır. Roderic Davison, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Diplomasisinin Modernleşmesi", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoneix Yayınları, İstanbul 2006, s. 208.

[128] Halil İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu", s. 94.

[129] Namık Sinan Turan, "Tefrik'ten İttihad'a Osmanlı Devleti'nde Gayrı Müslimler'in Toplumsal ve Siyasal Statülerinde Değişim Süreci", *İFM*, C. LVIII, S. 1, İstanbul 2008, s. 28-30. Bu akım XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı aydınları tarafından da milliyetçiliğe karşı sıklıkla kullanılmıştır. İlber Ortaylı, "Tanzimat Adamı ve Tanzimat Toplumu", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoneix Yayınları, İstanbul 2006, s. 308.

[130] Roderic Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, Çev. Osman Akınhay, Agora Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 2. Aynı şekilde sadrazamlar da her fırsatta birliktelik motifini sergileyen açıklamalarda bulunmaktaydılar. Mesela dönemin sadrazamlarından Rıza Paşa bu konuda görüşünü şu şekilde ifade etmekteydi: "Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Yahudiler hepiniz tek bir hükümdarın tebaası ve bir babanın çocuklarısınız." Aynı Yazar, *a.g.e*., s. 47.

[131] Hıfzı Veldet, a.g.m., s. 175; Tayyib Gökbilgin, "Tanzimat Müesseselerinin…" s. 101. Bülent Tanör, *a.g.e*., s. 103. Meclis-i Vâlâ hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Döneminde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, TTK, Ankara 1999.

[132] Tanzimat Fermanı, *a.g.e*., s. 3.

hemen sonrasında taşrada oluşturulan Muhassıllık Meclislerinde metropolit ve kocabaşılar da yer alacaktı.[133]

1842 senesinde ise taşra teşkilatında yeniden yapılanma doğrultusunda oluşturulan Sancak Meclislerinde de aynı şekilde Gayrimüslim temsilcilere yer veriliyordu. Bu meclislerde kaymakam, mal müdürü, hakim, tahrirat ve mal baş katiplerinin yanında Müslüman ve Gayrimüslim toplulukların seçerek görevlendirdikleri temsilciler de yer alacaktı.[134] Fakat taşrada istenen "müsavi" toplum ilk dönemlerde yöneticiler tarafından tam olarak algılanamamıştır. Mesela Muhassıllık Meclisleri'nde böyle bir sorun gözlemlenmektedir. Bursa Muhassılı Tanzimat reformları gereğince bölgesinde oluşturduğu meclise Rum ve Ermeniler'den üye almıştır. Fakat bunun yanında Yahudiler ve Katolikler için de eşitlik söz konusu olup olmadığını anlayamamıştır. Nitekim bu milletlerden de memur alınıp alınmaması doğrultusunda merkeze rapor yazmıştır. Meclis-i Vâlâ ise bu duruma karşı herkesin eşit olması nedeniyle bütün milletlerden memur alınması gerektiğini bildirmek zorunda kalmıştır.[135] Öte yandan bazı meclislerde de Müslim-Gayrimüslim gerginliği yaşanmaktaydı. Bu nedenle 14 Ocak 1841 tarihinde hakaretlerden yakınan Rum Patriği durumu Bâb-ı Âli'ye bildirerek önlem alınmasını istemiştir.[136] Müslüman yöneticiler ve Gayrimüslim reaya arasındaki bu güven problemi Kırım Savaşı sürecine kadar devam etmiştir.[137] Tabiatıyla da bu döneme kadar eşit toplum yaratma doğrultusunda büyük adımlar görülmemektedir. Bu dönem içerisinde devletin diğer alanlara nazaran daha serbest hareket ettiği ticaret hukuku üzerinde eşitlik ilkesi oluşturulmak istenmiştir. Bu doğrultuda karma ticari mahkemeler oluşturulmuş ve Hıristiyanların burada Müslümanlar aleyhine tanıklık yapabilmesi kabul edilmiştir.[138] Diğer taraftan 1844 senesinde mürtedd cezası kaldırılmış ve din değiştirmelerde serbestiyet tanınmıştır.

---

[133] Reşat Kaynar, *a.g.e.*, s. 238.
[134] Musa Çadırcı, "Tanzimat", s. 184.
[135] Reşat Kaynar, *a.g.e.*, s. 246.
[136] İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, TTK, Ankara 2011, s. 40.
[137] İslam reayanın liderlik psikolojisi ve Gayrimüslim reaya içerisinde yayılan milliyetçi düşünceler iki unsurun eşit toplum içerisinde bir arada yaşama isteğini imkânsız kılıyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Roderic Davison, "Ondokuzuncu Yüzyılda Hıristiyan-Müslüman Eşitliği Konusunda Türklerin Tavırları", *Osmanlı-Türk Tarihi (1774-1923)*, Çev. Mehmet Moralı, Alkım Yayınları, İstanbul 2004, s. 165-191.
[138] Roderic Davison, *a.g.e.*, s. 46.

Kırım Savaşı'ndan sonra ilan edilen Islahat Fermanı döneminde eşit toplum doğrultusunda daha hızlı adımlar atılmak zorunda kalınmıştır. Bu süreçte İngiliz Büyükelçisi Canning ve Fransız Büyükelçisi Thouvenel'in "ıslahatlar" için aktif rol oynadığı görülmektedir.[139] Bu dönemde İstanbul'da asıl hedef olan Rus savaşının yanında Osmanlı tebaasının durumu da görüşülmüştür. Osmanlı Devleti ise İngiliz ve Fransız ittifakının getirmiş olduğu "Avrupa Devleti" arzusu içerisinde hareket etmiştir. Bu dönemde Sultan Abdülmecid, Fransa'nın nişanıyla taltif edilen ilk hükümdar olurken, teşekkür konuşmasında Avrupa vurgusunu baskın bir şekilde kullanmıştır.[140] Bu durum ister istemez devleti eşitlik doktrinini daha sık kullanmaya itmekteydi.[141] Mesela savaş döneminde bu doğrultuda bazı adımlar atılmıştır. Bazı cinayet davalarında Hıristiyanların tanıklığı kabul edilmiştir.[142] Savaştan sonra ise dönemin sadrazamı Ali Paşa ile İngiliz ve Fransız elçileri arasında "eşitlik fermanı" için görüşmeler başlamıştır.[143] Görüşmeler neticesinde Rus yenilgisinin konuşulacağı Paris konferansında Osmanlı Devleti Islahat Fermanını yayınlamak zorunda kalmıştır.[144]

Islahat Fermanı'nda hangi dinden olursa olsun bütün tebaanın devlet hizmetinde askerlik ve memurluk yapabileceği –ki bu doğrultuda Gayrimüslimler askerlikte miralaylığa, memurlukta ise birinci sınıf rütbeye kadar yükselmesi kabul edilmiştir-[145], cemaatlerin kendi okullarını açabileceği (öğretmenleri devletin tayin etmesi koşuluyla), meclisler kurabileceği, yabancıların emlak sahibi olabileceği belirtilmiştir.[146] Nitekim aynı karar doğrultusunda Islahat Fermanından sonra Gayrimüslimlerin taşra meclislerindeki temsil oranı artmış, adalet kurullarına Hıristiyanların alınması süreci başlamıştır.[147]

---

[139] Nora Şeni, "1856 Fermanı ya da Avrupa Arzusu Söyleminin İcadı", *Osmanlı*, C. 7, s. 315.
[140] Savaş döneminde Osmanlı Devleti modernleşme hareketine de ivme kazandırmıştır. Mesela bu dönemde ilk modern banka, ilk belediyecilik deneyimi olan İntizam-i Şehir komisyonu kurulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nora Şeni, a.g.m., s. 316. Bu dönemden itibaren Osmanlı Devleti dış politikada uluslar arası hukuku dile getirmeye başlamıştır. Bu tutum Girit isyanı döneminde açıkça görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Roderic Davison, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Diplomasisinin…", s. 211.
[141] Roderic Davison, *a.g.e.*, s. 53.
[142] Roderic Davison, *a.g.e.*, s. 54.
[143] Bülent Tanör, *a.g.e.*, s. 95-96.
[144] Hatta Davison, bu fermanın İngiliz Elçisi Lord Stradford'un eseri olduğunu ve Avrupa'da yapılıp, İstanbul'da biçimlendirildiğini belirtmiştir. *a.g.e.*, s. 55.
[145] İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri.…*, 46.
[146] Islahat Fermanı, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoneix Yayınları, İstanbul 2006, s. 6-9. Ferman sonrasında Gayrimüslim okullaşma oranının hızlı bir şekilde arttığı görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Güler, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri ve Bu Bakımdan "Kilise Defterleri"nin Kaynak Olarak Önemi (4 Numaralı Kilise Defteri'nden Örnek Fermanlar)", *OTAM*, S. 9, Ankara 1998, s. 155-175.
[147] Niyazi Berkes, *a.g.e.*, s. 217; Roderic Davison, *a.g.e.*, s. 58.

Hıristiyanlar için "hakaret" terimleri de tamamen kaldırılmıştır.[148] Fermandan sonra ise Osmanlı Devleti Gayrimüslimler için yeniden yapılanma sürecini de başlatmıştır. Çıkarılan nizamnâmeler ile Gayrimüslim cemaatlerin kendi içerisinde meclis oluşturulması yoluna gidilmiştir. Bu doğrultuda Nisan 1862'de Rum Milleti Nizamnâmesi, 1863'te Ermeni Gregoryen Cemaati Nizamnâmesi, 1865'te de Yahudi Nizamnâmesi oluşturulmuştur.[149] Aynı şekilde Protestan Cemaati için de 1878 tarihinde bir nizamnâme yayınlanmıştır.[150] Bu nizamnâmeler ile ruhban sınıfı memur statüsünde maaşa başlanmıştır. Ayrıca oluşturulan cemaat meclislerinde ruhban sınıfı dışında "laik" temsilcilerin de yer alması kabul edilmiştir.[151]

Islahat Fermanı ile birlikte oluşturulmak istenen eşit toplum algısına karşı tepkiler de görülmektedir. Bu tepkinin merkezinde devletin İslam tebaası bulunmaktaydı. Eşit toplum düşüncesi İslam tebaanın hakim rolünün sarsılmasına neden olmaktaydı: *"Bu ferman hükmünce teba'a-i Müslime ve gayr-i Müslime kâffe-i hukukta müsavi olmak lazımgeldi. Bu ise ehl-i islâma ziyade dokundu… Ehl-i islâmdan bir çoğu "Âbâ ve ecdadımızın kaniyle kazanılmış olan hukuk-ı mukaddese-i milliyyemizi bugün ga'ib ettik. Millet-i islâmiyye millet-i hâkime iken böyle bir mukaddes haktan mahrum kaldı. Ehl-i islâma bu bir ağlayacak ve matem edecek gündür" deyu söylenmeğe başladılar."*[152] Nitekim fermandan sonra Maraş'ta, 1860'ta Lübnan'da Müslim ve Gayrimüslim reaya arasında çatışmalar çıkmıştır.[153] Ferman sadece sorun çıkarmamıştır. Toplum içerisinde eşitlik politikasını destekleyenler de bulunmaktaydı. Mesela Cevdet Paşa'nın tabiri ile bir takım alafranda çelebiler medeniyetin gelişeceğini belirtmişlerdir. Gayrimüslimlerin artık Müslüman mahallelerinde rahatça oturabilecek olmalarından da memnun olmuşlardır.[154]

Fermana tepki sadece İslam reayadan gelmemiştir. Gayrimüslim cemaatler de bu durumu hoş karşılamamıştır. Mesela üst düzey din adamları bu duruma karşı çıkmıştır. Bundaki en büyük etken rüesanın devlet memuru statüsüne girmesi olmuştur. Bu şekilde

---

[148] Tayyib Gökbilgin, "Tanzimat Müesseselerinin…", s. 104.
[149] Cenk Reyhan, "Osmanlı'da Millet Nizamnâmeleri: Avrupa İle Uyum Sürecinde Rum-Ermeni-Yahudi Cemaat Düzenlemeleri", *Belgeler*, C. XXVII, S. 31 Ankara 2006, s. 40.
[150] Gülnihal Bozkurt, *a.g.e.*, s. 179.
[151] Ayrıntılı bilgi için bkz. Gülnihal Bozkurt, *a.g.e.*, s. 170-194.
[152] Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 67-68.
[153] Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 89, Gülnihal Bozkurt, *a.g.e.*, s. 71.
[154] Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 68.

maaşa bağlanmaları, halktan alacakları maddi geliri engellemekteydi.[155] Aynı şekilde laik üyelerin nizamnâmelerle meclislere girmesi ruhban sınıfını yine rahatsız etmiştir. Eşit "millet" düşüncesi de milletler içerisinde psikolojik olarak iyi karşılanmamıştır. Ortodoks, Gregoryen ve Yahudi eşitliği mezhepsel üstünlük çekişmesini de beraberinde getirmiştir. Bu konuda Islahat Fermanı'nın yayınlandığı sırada Rum reayadan bazıları: *"Devlet bizi Yahudilerle beraber etti. Biz İslâm'ın tefevvukuna râzi idik."* Diye belirterek eşitliğe karşı çıkmıştır.[156]

Osmanlı Devleti'nin oluşturmak istediği eşit tebaa düşüncesi romantik milliyetçilik karşısında başarısız olmuştur. Nitekim devletin yapısal sorunları, batı müdahalesi ve hepsinden önemlisi Balkan halkları arasında aydınlanma ve milliyetçi düşüncelerin yayılması XIX. yüzyıl içerisinde Balkanlar'da ulus devletlerin oluşumunu kaçınılmaz kılmıştır.[157] Bu tutum özellikle XIX. yüzyıl ortalarından itibaren yaygın bir rol almıştır.[158] Her türlü reform karşısında Gayrimüslim halklar bağımsızlık düşüncesi doğrultusunda hareket etmiş, bu durum ise Osmanlılık algısının temelinden sarsılmasına neden olmuştur.

2.2.2. Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı Devleti'nde Malî Reformlar

2.2.2.1. Osmanlı İktisadî Zihniyetinde Değişim

Klasik dönemde Osmanlı Devleti'nde egemen ekonomi anlayışı içerisinde kendi kendine yetme (iaşe), hazinenin her daim zengin olması isteği ve değişime kapalılık yani geleneksellik olarak özetlenebilecek olan iktisat zihniyeti XIX. yüzyıla kadar değişmemiştir.[159] Bu doğrultuda gelenekselci tutum Tanzimat'ın hemen öncesinde İngiltere ile imzalanan Balta Limanı Antlaşması'nda açık bir şekilde görülmektedir. Bu antlaşma gereğince ithal gümrük vergisi % 5 olarak belirlenirken, ihraç gümrüğü % 12 olarak tespit edilmiştir.[160] Burada devletin merkantalist anlayıştan uzak kaldığı ve kendi

[155] Roderic Davison, *a.g.e.*, s. 61.
[156] Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 68.
[157] Aşkın Koyuncu, *a.g.t.*, s. 114.
[158] 1850 Vidin İsyanında yerel ayan nüfuzunun yanında ciddi orana ayrılıkçı istekler göze çarpmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Halil İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1992, s. 45-75.
[159] Mehmet Genç, "19. Yüzyılda Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün Klasik Prensiplerindeki Değişmeler", *Divan Dergisi*, S. 1, İstanbul 1991, s. 2-3.
[160] Tevfik Güran, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi", *İFM*, C. 49, 60. Yıl Özel Sayısı, İstanbul 1998, s. 82. Bu antlaşma sonucunda 1835-1842 yılları arasında Osmanlı'ya ulaşan İngiliz malları 3,8 katı artmıştır.

kendine yetme, ürettiğini içeride tüketme düşüncesi ile hareket ettiği görülmektedir.[161] Bu bağlamda XIX. yüzyılın ilk yarısında fiskalizm ve provizyonizm anlayışı ağırlığını korumaya devam etmiştir. Bu dönemde klasik dönemde olduğu gibi Avrupa'dan getirtilen en son teknolojiler ordu, donanma ve saray için kullanılmaya devam etmiştir.[162] Ayrıca sarayın et ihtiyacı için devletin uyguladığı vergideki celepkeşan (hayvan tüccarı) muafiyeti Tanzimat döneminden sonra bile devam etmiştir.[163]

Bu üçlü malî anlayıştan ilk kopma gelenekselci görüşte yaşanmıştır. Yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı Devleti liberal ekonomi politikasına yönelmiştir. Fiyatlar üzerinde kontrol mekanizması olan narh sistemi 1865 senesinde kaldırılmıştır.[164] Diğer taraftan 1858 Arazi Kanunnâmesi ile devlet klasik toprak anlayışı olan mirî arazi anlayışından özel mülkiyet anlayışına yönelmiştir.[165] 1861 senesinde ise ticarî duvar oluşturma doğrultusunda ihracat vergisi % 12'den % 8'e indirilirken (daha sonra her yıl % 1 oranıyla düşürülmüştür) ithalat vergisi ise % 5'ten % 8'e çıkarılmıştır. Aynı doğrultuda 1874 senesinde de yerli tüccarın önündeki en büyük engellerden olan kara gümrükleri kaldırılmıştır.[166] Aynı iktisadî zihniyet değişimi Osmanlı vergi politikasında da görülmektedir. Devlet klasik dönemin vergi yapısı olan şer'i ve örfi vergiler sisteminden doğrudan ve dolaylı vergi usulüne geçmiştir. Bu doğrultuda bütün örfî tekâlif 1840 senesinde ilga edilmiştir. Vergilerin cemaat tarafından tek bir kayıt altında toplama usulü olan *an cemaatin* sistem kabul edilmiştir.[167] Özellikle XIX. yüzyılın ortalarından itibaren gelişen yol yapım politikaları ile devlet tarıma ağırlık vermeye başlamış, malî gelirini bu yöne kaydırmıştır.[168] Bu doğrultuda kişi üzerinden alınan vergiden, tarım ve ticarete dayalı vergi zihniyetine dönülmeye başlanmıştır.

Aynı şekilde İngiltere olan ticaret 1845-1864 arasında 3,8 katı artmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Michael Palariet, *Balkan Ekonomileri 1800-1914 Kalkınmasız Devrim*, Çev. Ayşe Edirne, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2000, s. 48.

[161] Mehmet Genç, a.g.m., . 6.

[162] Şevket Pamuk, *a.g.e.*, s. 201.

[163] Ömer Lütfi Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", *Tanzimat I*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1999, s. 354.

[164] Abdüllatif Şener, "Tanzimat ve Meşrutiyet'te İktisadî ve Malî Politikalar", *Osmanlı*, C. 3, s. 555.

[165] Ömer Lütfi Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat…" s. 391.

[166] Abdüllatif Şener, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Reformları", *150. Yılında Tanzimat*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK, Ankara 1992, s. 264-265.

[167] Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İşaret Yayınları, İstanbul 1990, s. 94-95. Çadırcı an cemaatin uygulamasına muhassıllık kurumunun 1842'de kaldırılmasından sonra geçildiğini belirtmiştir. *a.g.e.*, s. 341.

[168] Abdüllatif Şener, "Tanzimat Dönemi Vergi Reformları", s. 265-270; Tevfik Güran, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi", s. 85. Yüzyıl içerisinde gelişen Osmanlı tarım ekonomisi hakkında ayrıntılı

2.2.2.2. Osmanlı Maliyesi'nde Reform ve Karşılaşılan Güçlükler

Tanzimat döneminde Osmanlı Devleti idarî merkeziyetçiliği malî merkeziyetçilik ile bütünleştirmek istemiştir. Devlet bu dönemde artık verginin tarh, tevzi ve cibayetini tek elden yönetmeyi arzulamıştır.[169] Malî merkezileşme hareketinin ilk dalgası daha II. Mahmud döneminde kurulan Maliye Nezareti bünyesinde yapılmış ve Maliye hazinesi tek hazine haline getirilmiştir. Devlet modern mali metot dâhilinde Maliye Nezaretini varidat (gelir) ve mesarifat (gider) kalemleri olarak örgütlemiş, gelirleri tek elde toplamak istemiştir.[170] Ayrıca bunun yanında Tanzimat döneminde modern mali meclislerin de kurulduğu görülmektedir. Meclis-i Muhasebe-i Maliye, Meclis-i Muhasebe, Islahat-ı Maliye Komisyonu, Meclis-i Âli-i Hazain ve Divan-ı Muhasebat gibi meclisler bu dönemde kurulmuştur.[171] Devlet artık "profesyonel" bütçe mantığı ile hareket etmeye çalışmış ve gelir-gider kontrolü için her sene malî yılbaşı olan Mart ayında Maliye Nezaretinin bütçe hazırlaması zorunlu kılınmıştır.[172] Bunun yanı sıra önceki dönemde görülen para politikasındaki düzensizlik konusunda da Tanzimat döneminde dikkatli davranılmıştır. 1840 yılında Tashih-i Ayar Nizamnâmesi çıkarılarak sabit bir rayiç oluşturulmak istenmiştir.[173]

Taşrada ise vergi politikasında köklü reformlar amaçlanmıştır. Tanzimat Fermanında belirtilen her ferdin gelir düzeyine göre vergi ödemesi ilkesi reformların temelini teşkil etmiştir.[174] Aynı doğrultuda gerek malî merkeziyetçilik gerekse taşrada reayanın mültezim-ayan zulmünden korunması için Osmanlı tarihinin belki de en radikal kararlarından biri olarak iltizam sistemi kaldırılmıştır. Yeniden yapılanma içerisinde merkezden gönderilen maaşlı memurlar vasıtasıyla vergilerin toplanması amaçlanmıştır.[175] *Emvâl-i emîriyeyi tahsile memur olan* muhassıllar, fermanın ilanından hemen sonra taşrada

---

bilgi için bkz. Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, Çev. Nilay Özok Gündoğan ve Azat Zana Gündoğan, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2008, 139-265.

[169] İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara 2008, s. 477.

[170] Tevfik Güran, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi", s. 79-80.

[171] Abdüllatif Şener, "Tanzimat Dönemi Vergi Reformları", s. 259.

[172] Tevfik Güran, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi", s. 80.

[173] Bu ayarlama sonucunda 40 para 1 kuruş, bir mecidiye 20 kuruş, bir altın lira 100 kuruş kabul edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Oğuz Tekin, "Osmanlı İmparatorluğunda Para", *Osmanlı*, C. 3, s. 175.

[174] Tanzimat Fermanı, *a.g.e.*, s. 2. Tanzimat'ın mali programları için öncelik tanınan yerler merkeze yakın, kontrolü daha hızlı sağlanacak yerler olmuştur. Bu nedenle Tanzimat ilk olarak Bursa, Konya, Aydın, Sivas, Ankara, Biga, Edirne, Rumeli, Silistre, Vidin ve Selanik'te uygulamaya sokulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdüllatif Şener, *a.g.e.*, s. 23.

[175] Lûtfî Efendi, *Vak'anüvîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, Haz. Yücel Demirel, C. 6-7-8, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 1084-1085.

görevlendirilmişlerdir.[176] Vali derecesinde olan bu memurlardan[177] istenen en önemli görevlerden biri imparatorluğun gelir kaynaklarının tam olarak tespitini sağlamak olmuştur. Bun göre: "*…herkesin bilâ istisna isim ve şöhretini ve ne kadar emlâk ve erazi ve hayvanatı olduğunu ve tüccar ve esnaf makulesinden olanların bir senede ber vech-i tahmin ne mikdar ticaret ve temettüatı olacağını bi't tetkik ve defter ettirmeleri muhassılların bi'z-zat me'muriyyet-i mahsusalarından…*" idi.[178] Devlet gelirini arttırma yanında muhassıllardan önceki dönemlerde çok sık görülen usulsüzlükleri de engellemesini istemiştir. Bu doğrultuda reayanın muzdarip olduğu uygulamalardan olan reaya evlerinde konaklamak, mübaşir akçesi ve sair isimlerle ek vergi alınması gibi usuller artık kesin bir dille yasaklanmıştır.

Devlet muhassıllık ile merkez maliyede görülen gelirlerin tek elde toplanması isteğini taşrada da uygulamıştır. Oluşturulacak meclisler marifetiyle sancak merkezinde sandık eminliğinin kurulması ve tahsil olunan gelirlerin burada toplanması istenmiştir.[179] Tüm bu istekler taşranın yeniden organize edilmesi anlamına gelmekteydi. Bu yüzden devlet dikkatli davranmak istemiş, uygulamaların kontrol edilmesine önem vermiştir. Bunun için teftiş kurulları oluşturmuştur. Rumeli'ye teftiş için Meclis-i Vâlâ üyesi Arif Hikmet Efendi, Anadolu'ya ise Meclis-i Nafia mütfüsü Çerkeş Mehmed Efendi gönderilmiştir.[180] Teftişte Tanzimat hükümlerine aykırı davranılmaması, gelirlerin zamanında toplanıp gönderilmesi, memurların ticaret yapmaması ve devletin malını kullanmaması yönünde kontroller hedeflenmiştir.[181]

Fakat her şeye rağmen 1840 sayımlarının başarıyla yapıldığı söylenemez. Muhassılların bölge halkı ile ilişkisinin olmaması bunda en önemli etkendir.[182] Ayrıca yerel bazda kimi yerlerde muhassıl ile reaya arasında sıkıntılar baş göstermiştir. Mesela Kıbrıs'ta muhassıl kendi adamlarından meclis oluşturmaya çalışmış, meclis üyelerine

[176] Coşkun Çakır, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, Küre Yayınları, İstanbul 2001, s. 42. Muhassıllık ve işleyişi hakkında ayrıtnılı bilgi için bkz. Ayla Efe, *Muhassıllık Teşkilatı*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Eskişehir 2002.
[177] İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri…*, s. 32.
[178] Reşat Kaynar, *a.g.e.*, s. 241.
[179] Reşat Kaynar, *a.g.e.*, s. 248.
[180] Anadolu müfettişi Mehmed Efendi Kale-i Sultaniye'de rahatsızlanıp vefat edince yerine Fetva Emini Arif Hilmi Efendi atanmıştır. Coşkun Çakır, *a.g.e.*, s. 102-104.
[181] Musa Çadırcı, *a.g.e.*, s. 198.
[182] Stanford Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C. 2, E Yayınları, İstanbul 2010, s. 131; Tevfik Güran, "19. Yüzyıl Temettüat Tahrirleri", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Haz. Halil İnalcık ve Şevket Pamuk, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2000, s. 76.

maaşların yüksek oranda verilmesini sağlamış ve sayım işleminde halkın tepkisini çeken uygulamalarda bulunmuştur.[183] Ayrıca yolsuzluk ve fazla vergi yazma gibi uygulamalar da kimi yerlerde görülmüştür.[184] İltizamın kaldırılma kararı ile kazanca göre vergi ödeme politikası özellikle ayan, eşraf sınıfında sorun oluşturmuştur. Bu tip grupların Tanzimat reformlarına karşı geldiği yerler olmuştur. Mesela Burdur'da reayadan ileri gelenler isyan teşebbüsünde bulunmuştur.[185] Rumeli'de ise ayan, eşraf ağırlığı devam etmiş; çorbacı ve kocabaşı hakimiyeti Tanzimat'ın malî reformlarının bölgede tutunmasını engellemiştir.[186] Devlet ise muhassıllık sisteminden beklenen geliri sağlayamamıştır. 1840 yılı için beklenen gelir 519.359.000 kuruş iken 396.265.500 kuruş gelir sağlanmıştır.[187] Bu durum muhassıllık kurumunun sorgulanmasını da beraberinde getirmiştir. Gelir endişesine kapılan yöneticiler muhassıllık kurumunu kaldırıp, iltizam sistemine geri dönmek zorunda kalmıştır. Fakat bu sefer devlet tedbirli hareket etmiştir. İltizam sisteminin kontrolü amaçlanmış, süreç içerisinde mültezime karşı köylüyü koruma hedeflenmiştir.[188] Muhassıllıktan boşalan makama ise 1842 senesinde kaymakam getirilmiştir.[189] Devlet sayım politikasında ise kararlı olmuştur. Bu doğrultuda 1844-1845'te ikinci bir sayım düşünülmüştür. Bu sefer 1840 başarısızlığından ders alınmış ve mahalli bilgi alımına dikkat edilmiştir. Sayım için her vilayetten İslam reayanın önde gelenlerinden ve Gayrimüslim reayadan kocabaşılar İstanbul'a çağrılmıştır.[190] İstişareler doğrultusunda 1844 senesinde ikinci bir sayım yapılmıştır. Bu dönemden itibaren malî sahada oluşturulan merkezden yönetme isteği Anadolu ve kısmen Rumeli'de sağlanmıştır. Nitekim tüm sorunlara rağmen on yıl içerisinde Tanzimat Anadolu'da tam anlamıyla yerleşmiştir.[191]

---

[183] Ahmet Uzun, *Tanzimat ve Sosyal Direnişler Niş İsyanı Üzerine Ayrıntılı Bir İnceleme (1841)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2002, s. 18.
[184] Ahmet Uzun, *a.g.e.*, s. 23 ve 50.
[185] Coşkun Çakır, "Tanzimat Dönemi Vergi Uygulamalarında Karşılaşılan Güçlükler ve Vergi İhtilalleri", *İFM*, C. 51, S. 1, İstanbul 2001, s. 77.
[186] Ayrıntılı bilgi için bkz. Halil İnalcık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu, Ed. Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoneix Yayınları, İstanbul 2006, s. 127; Niyazi Berkes, *a.g.e.*, s. 245.
[187] Yavuz Cezar, "Tanzimat'da Malî Durum", *İFM*, C. 38, S. 3-4 Cavit Orhan Tütengil'in Anısına Armağan, İstanbul 1984, s. 293.
[188] Stanford Shaw-Ezel Kural Shaw, *a.g.e.*, s. 131; 24 Nisan 1877 tarihinde iltizam tamamen kaldırılmış yerine Aşar ve Ağnam Nezareti kurulmuştur. Stanford Shaw, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Vergi Sistemi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Çev. Ahmet Günlük, C. 4, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 938.
[189] Musa Çadırcı, "Tanzimat", s. 184.
[190] Tevfik Güran, "19. Yüzyıl Temettüat Tahrirleri", s. 76.
[191] Musa Çadırcı, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler (1840-1856)", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoneix Yayınları, İstanbul 2006, s. 158.

Tanzimat döneminde Osmanlı Devleti malî dönüşümü istenilen düzeyde başaramasa da[192] yeni sistemin taşrada yerleşmesini sağlamıştır. Devletin bu dönemde yüzleşmek zorunda olduğu milliyetçi isyanlar ve Rus savaşları ciddi bir giderle karşılaşmasına neden olmaktaydı.[193] Ayrıca modernleşme yolunda atılan idarî reformlar devletin harcama alanını genişletmekteydi. Yüzyılın ortalarında çıkan Kırım Savaşı devletin malî bunalımına neden olmuş ve bu dönemde müttefik İngiltere'den ilk dış borç alınmıştır.[194] Ayrıca ekonomik sıkıntı reaya arasında da yaşanmaktaydı. Zira enflasyon olgusu bu dönemde ciddi düzeyde hissedilmiştir. Mesela Tokat'ta ekmek 1843'te 16 para iken 1856'da 25,2 paraya, et 44 paradan 102 paraya, sadeyağ 280 paradan 400 paraya yükselmiştir.[195]

2.3. TANZİMAT DÖNEMİ'NDE CİZYE VERGİSİ UYGULAMALARI

2.3.1. 1839-1841 Arası Cizye Vergisi'nde An-Cemaatin Sistem

Tanzimat Fermanı'nda cizye vergisinin durumuna dair herhangi bir atıf bulunmamaktadır. Fakat dönemin öngördüğü her alanda merkeziyetçilik kısa sürede cizye vergisinde de hissedilmiştir. Nitekim ilk iş olarak cizye vergisinde iltizam usulünün kaldırıldığı görülmektedir.[196] Fakat bu sefer mültezim yerine devletin kendisi de verginin tahsilinde yer almamıştır. An-cemaatin olarak adlandırılan sistem ile verginin toplanması cemaatlere verilmiştir.

Cizye vergisinin an-cemaatin tahsili için verginin şer'i boyutu nedeniyle ilk iş olarak şeyhülislamdan fetva alınmıştır.[197] An-cemaatin tahsil için 1840 (1256) tarihi

---

[192] Tanzimat'ın önündeki en büyük engel yetişmiş kadro sıkıntısı idi. Devleti taşrada yeterli düzeyde temsil edebilecek eğitimli eleman sıkıntısı XIX. yüzyıl boyunca hissedilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Niyazi Berkes, *a.g.e.*, s. 244; İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri…*, s. 18.

[193] Osmanlı bütçeleri Tanzimat döneminde sürekli açık vermek zorunda kalmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tevfik Güran, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)*, TTK, Ankara 1989, s. 19.

[194] Şükrü Baban, "Tanzimat ve Para", *Tanzimat I*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1999, s. 249.

[195] Mehmet Beşirli, a.g.m., s. 232-236.

[196] Süleyman Sûdi, *a.g.e.*, s. 86; Halil İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s. 7; Gazi Erdem, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Hıristiyanların Sosyal ve Dini Hayatları (1856-1876)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2005, s. 35.

[197] Halil İnalcık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", s. 134.

hedeflenmişse de[198] bazı yerlerde bu tarihte yeni uygulamaya geçilemediği görülmektedir. Nitekim fermanın yayınlandığı tarihin (26 Şaban 1255 – 3 Kasım 1839) verginin toplanma süresi olan muharrem ayına yakınlığı II. Mahmud döneminde görülen komisyon usulünün kimi yerlerde Tanzimat'ın ilk yılında da işlerliğini korumasına sebebiyet vermiştir. Mesela fermanın ilanından yaklaşık 10 gün sonra (5 Ramazan 1255 – 12 Kasım 1839) bu uygulamanın devam ettiği, nüfus defterlerine tatbiken memurin vasıtasıyla cizye vergisinin tevzi ve tahsil edildiği görülmektedir: Bu hususta taşraya gönderilen fermanlarda "… *cizye boğçası küşadında reayanın cizye evrakı hal ve temettularına göre nüfus defterlerine tatbiken cümle müvacehesinde defter nazırları ve sair lazım gelenler hazır oldukları halde tevzi ve ita ve icab eden mal-ı fiyat-ı malume ile istifası"* nın farz olduğu belirtilmiştir.[199] Fakat muhbir ve kocabaşı birlikteliğiyle tahsilin yapılması isteği değişikliğin de habercisi olmuştur.[200]

Taşrada cizye vergisindeki an-cemaatin sisteminin yerleşmesi muhassıllık sayımları ile gerçekleşmiştir. Nitekim muhassıllara verilen talimatnamelerin 8. maddesinde yeni cizye rejiminin esasları ortaya konulmuş ve muhassılara bu konuda: "…*her bir liva ve kazanın bu tarafda hazine-i âmire kuyudunca esnâf-ı selâse i'tibarile lazım gelen cizye-i şer'iyyelerinin mikdarını mübeyyin iktiza eden defterleri ta'yin olunan muhassıllara i'ta ile mahallerine vardıklarında her bir kaza ve kuranın hisse-i kadîmelerini tefrik edüb reaya kocabaşısı ve vekillerini celb ile ol kaza veya kurâya bi-eşhasihim ve ahvâlihim her ne mikdar akçe isabet eder ise muhassıllara teslim etmelerini tenbih ile ehl-i zimmet dahi cizye-i şer'iyyelerini yegân yegân kocabaşılarına verüb ve te'diyyesine vekil edüb ol vechile vekilleri yedlerinden tahsil olunması…"* emredilmiştir.[201] Yeni karar doğrultusunda artık İstanbul'da patrikhaneler, taşrada piskopos/haham ve kocabaşı/muhtar vasıtasıyla cizye vergisinin toplanmasına karar verilmiştir.[202] Kıptiler için de aynı şekilde çeribaşı aracılığıyla verginin toplanması kabul edilmiştir.[203]

---

[198] BOA, İ.DH., 10/496, 27 M 1256/31 Mart 1840.

[199] Mustafa Işık, *Hicri 1255 – 1256 (1839-1840) Tarihli Çanakkale Şer'iyye Sicil Defteri'nin Sosyo-Ekonomik Yapısının Değerlendirilmesi ve Transkripsiyonu*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 2000, s. 129-130. Ayrıca İnalcık tarafından da bu sistemin tam tarihi 17 Mart 1841 olarak verilmektedir. "Cizye", s. 46.

[200] Mustafa Işık, *a.g.t.*, s. 130.

[201] Reşat Kaynar, *a.g.e.*, s. 245. BOA, C.ML., 52/2416, Tarihsiz.

[202] Süleyman Sûdi, *a.g.e.*, s. 87; Abdurrahman Vefik Sayın, *a.g.e.*, s. 467; Ahmed Lûtfi Efendi, *a.g.e.*, s. 1032; Nedkoff, a.g.m., s. 630. Fakat Tanzimat'ın uygulanmadığı yerlerde ise cizye valiler vasıtası ile toplanmıştır. Abdüllatif Şener, *a.g.e.*, s. 114. Kocabaşılar yaptıkları hizmete karşılık maaşa bağlanmış ve artık kendilerinden cizye alınması zorunlu tutulmuştur. Ayla Efe, *a.g.t.*, s. 28. Ayrıca an-cemaatin sistemi

Devlet an-cemaatin sistemle tamamen geri planda kalmamıştır. Özellikle verginin tevziinde muhassıl vasıtasıyla kontrol mekanizması oluşturulmak istenmiştir. Bunun için de sayımların titiz bir şekilde yürütülmesi hedeflenmiştir. Cizye mükelleflerinin tespit edileceği sayımda muhassıllara büyük görevler yüklenmiştir. Reayanın hal ve temettularına göre esnâf-ı selâse üzere isim ve şöhretleri ile tek tek kayıt altına alınması zorunlu kılınmıştır.[204] Bu şekilde oluşturulacak cizye defterlerinde ve bu defterlerin yenilenmesinde devlet muhassılı sorumlu tutmuştur.[205] Ayrıca muhassıla yardımcı olmak üzere Muhassıllık meclislerinin de vergide aktif olması istenmiştir. Tahsil edilen cizye vergisinin mal sandıklarında toplanması ve verginin denetimini meclisin yapması istenmiştir.[206]

Muhassıllığın aktif rolü kimi yerlerde reaya arasında hoşnutsuzluk yaratmıştır. Mesela Tanzimat'a kadar sadece ednâ cizye ödeyen (Her reayadan 16 kuruş alınıyordu) Vidin halkı, sayıma itiraz etmiş ve eski usulün devamını istemiştir.[207] Bu noktada Vidin halkı önceki dönemlerdeki sıkıntılardan yakınarak kendilerinden rayiçten daha yüksek bir fiyatta vergi alınacağını iddia etmiştir.[208] İtiraz sonucunda konu Meclis-i Hâs'ta görüşülmüş ve karar neticesinde esnâf-ı selâse olarak Vidin reayasının kayıt edilmesi zorunlu tutulmuştur.[209] Bazı yerlerde de muhassılların fazladan vergi miktarı belirledikleri görülmüştür. Mesela Bulgaristan'ın Şehirköy (Pirot) kasabasında muhassıl fazladan 109.225 kuruş fiyat belirlemiştir.[210] Reaya ise bu duruma karşı gelmiş önceki dönemlerdeki gibi Sırbistan'a kaçan ve ölen reayanın vergi yükünün kendilerine yüklendiğini iddia etmiştir. Konu Meclis-i Vâlâ'da görüşülmüştur. Meclis, sayımların firarlardan sonra yapıldığını bu yüzden sorunun evrak dağıtımındaki yanlışlıklardan kaynaklandığını belirtmiştir.[211] Bu tip sorunlar nedeniyle devlet uygulamak istediği an-

---

nedeniyle merkez maliyedeki cizye memurlarının da herhangi bir işlevi kalmamıştır. Bu nedenle bu bürodaki 21 görevli kaime işleriyle ilgilenmek üzere Sergi Muhasebesine aktarılmıştır. Ali Akyıldız, *Para Pul Oldu: Osmanlı'da Kâğıt Para, Maliye ve Toplum*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 59.

[203] Reşat Kaynar, *a.g.e.*, s. 245.

[204] Reşat Kaynar, *a.g.e.*, s. 278.

[205] Halil İnalcık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", s. 134.

[206] İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri…*, s. 32.

[207] Reşat Kaynar, *a.g.e.*, s. 278.

[208] Reşat Kaynar, *a.g.e.*, s. 279.

[209] Reşat Kaynar, *a.g.e.*, s. 280. Fakat yine de Tanzimat döneminde özellikle adalarda maktû cizye uygulaması eskisi gibi devam etmiştir. Reşat Kaynar, *a.g.e.*, s. 249.

[210] Ahmet Uzun, *a.g.e.*, s. 68.

[211] Ahmet Uzun, *a.g.e.*, s. 69.

cemaatin sistemin özellikle Bulgaristan'da biran evvel gerçekleşmesini istemiştir. Nitekim burada Bulgar memurlarca cizyenin toplanması (kocabaşılar) ve bu memurların atanma görevinin yine Bulgar reayaya bırakılması kararlaştırılmıştır.[212]

An-cemaatin sistemde yave cizyesinde mükellefin vergisini nerede vereceği problemi de baş göstermiştir. Bu durum bölgenin ödeyeceği vergi miktarını da ciddi oranda etkilemekteydi. Devlet bu nedenle Safer ayına kadar memlekete dönemeyecek olan reayanın cizyesinin milletleri marifetiyle kefillerinden alınmasını kararlaştırmıştır.[213] Ayrıca başka bir yere yerleşen reayanın cizyesinin de artık gittiği yerde alınması emredilmiştir.[214] Devlet burada da an-cemaatin sistem gereği yetkili merci olarak cemaatleri göstermiş yave durumunda olanlardan kocabaşıları sorumlu tutmuştur. Bu doğrultuda reayaya bir yerden bir yere giderken kocabaşı vasıtasıyla ruhsat tezkeresi verilmesi uygulamasına geçilmiştir.[215]

An-cemaatin sistem ile reayanın daha düşük vergi verme veya muaf olma psikolojisiyle hareket ettiği görülmektedir. Bu nedenle de cizye gelirinde bir yıl içerisinde keskin düşüşler olmuştur.[216] Mesela Kıbrıs'ta bu durum gözlemlenmektedir. 1831 senesinde 2715 âlâ, 11065 evsât ve 2596 ednâ olmak üzere toplam 16.376 cizye mükellefi bulunurken bu sayı an-cemaatin sistem ile birlikte 1840'da 940 âlâ, 9311 evsât ve 4739 ednâ olmak üzere toplam 14.990 mükellefe düşmüştür.[217] Burada ednâ mükellefte görülen artış cemaat içi tahsilden kaynaklanmaktadır. Diğer taraftan kimi yerlerde de reaya kocabaşı ve ruhban sınıfı yolsuzlukları ile karşılaşmıştır.[218] Ayrıca patrikhanenin de bu kadar büyük bir görevi yerine getirmek istememesi[219] an-cemaatin sistemin sorgulanmasına neden olmuştur. Nihayetinde an-cemaatin sistemin taraftarı olan Reşid Paşa'nın sadaretten alınması verginin tahsilinde değişiklik oluşmasına neden olmuştur.[220]

---

[212] Ahmet Uzun, *a.g.e.*, s. 93. Aynı sorun 1840 yılında Bosna'da ayaklanma çıkmasına neden olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bak. Zafer Gölen, *Tanzîmât Döneminde Bosna Hersek: Siyasi, İdari, Sosyal ve Ekonomik Durum*, TTK, Ankara 2010, s. 73.
[213] BOA, İ.DH., 10/496, 25 C 1256/24 Ağustos 1840. Bu uygulama Kıbrıs'ta yerine getirilmiştir. BOA, C.ML., 33/1524, Tarihsiz.
[214] BOA, İ.DH., 10/496, 25 C 1256/24 Ağustos 1840.
[215] Ayla Efe, *a.g.t.*, s. 27.
[216] Abdüllatif Şener, *a.g.e.*, s. 114.
[217] Haydar Çoruh, *a.g.t.*, s. 346.
[218] Abdurrahman Vefik Sayın, *a.g.e.*, s. 468; İlber Ortaylı, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Mahallî İdareleri…*, s. 32.
[219] Abdüllatif Şener, *a.g.e.*, s. 115.
[220] Gülnihal Bozkurt, *a.g.e.*, s. 118.

Tüm bu nedenlerle 1842 senesinde İzzet Paşa sadarete gelince cizye vergisinde taşrada memurların ön planda olduğu müşirlik sistemine geçilmiştir.[221]

2.3.2. 1842-1850 Arası Cizye Vergisi'nde Müşirlik Sistemi

Müşirlik sistemi, bir nevi an cemaatin sistem ile komisyon sistemi arasında yer alan bir uygulama olarak görülmektedir. Bu sistem gereğince İstanbul'da reaya, patrikhane ve esnaf kâhyalarının da hazır bulunduğu, Yeni Camii önündeki cizyehanede kendileri cizyelerini verecekti.[222] Taşrada ise memurun ön planda olduğu görülmektedir.[223] Fakat yine de memurun kocabaşı ve piskopos ile ittifak içerisinde bulunduğu bir sistem getirilmiştir.[224] Bu durum bir yerde de II. Mahmud dönemi komisyon usulüne benzer bir uygulamanın taşrada devam ettiği izlenimini doğurmaktadır. Nitekim yeni sistem gereğince taşrada reaya kocabaşı ve piskopos huzurunda memura cizye vergisini vermesi kabul edilmiştir.[225]

Müşirlik sisteminde oluşabilecek memur usulsüzlüğünün önüne geçebilmek için devlet bu sefer daha dikkatli davranmıştır. İlk iş olarak cizye vergisinde taksit uygulaması genişletilmiştir. İstanbul'da âlâ evraklı reayanın Muharrem ayı içerisinde, evsât evraklı reayanın Safer ayı bitimine kadar (2 ay), ednâ evraklı reayanın ise Rebiü'l-evvel bitimine kadar (3 ay) cizye vergisini ödemesi kabul edilmiştir.[226] Aynı şekilde taşrada da 9 aya yayılacak şekilde cizye vergisinin ödendiği de olmuştur.[227]

Müşirlik sisteminde devlet yave cizyesinde[228] an-cemaatinden farklı bir metot izlemiştir. Bu dönemde reayadan kefilleri vasıtasıyla cizyesinin alınması uygulamasından kendisinin bulunduğu yerde cizyesini ödemesi yöntemine geçilmiştir. Bu nedenle taşrada oluşturulan cizye defterlerinde yabancı cizyesine dikkat edildiği görülmektedir. Bu tip

---

[221] Zafer Gölen, "1267 (1851) Cizye Nizâm-Nâmesi", *Belgeler*, C. XXIV, S. 28, Ankara 2003, s. 3.
[222] Abdurrahman Vefik Sayın, *a.g.e.*, s. 468.
[223] Süleyman Sûdi, *a.g.e.*, s. 87; Abdurrahman Vefik Sayın, *a.g.e.*, s. 467;
[224] Macit Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 391.
[225] Abdüllatif Şener, *a.g.e.*, s. 115.
[226] Abdurrahman Vefik Sayın, a.g.e., s. 468.
[227] BOA, ML.VRD.CMH.d., 515, 1261/1845.
[228] Yave cizyesi Tanzimat dönemi cizye defterlerinde yabancı reaya olarak geçmektedir. Bunun dışında farklı isimlerle de yer almıştır. Mesela Cizre Sancağı'nda yabancı reaya *gureba cizyesi* olarak yer almıştır. İbrahim Özcoşar ve Hüseyin Haşimi Güneş, "Osmanlı Devleti'nde Cizye ve 19. Yüzyıla Ait Bir Cizye Defteri: Cizre Sancağı'nın Cizye Defteri", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 5, S. 15, Diyarbakır 2006, s. 173.

reaya ayrı başlık altında nereden geldiği belirtilerek tek tek kayıt altına alınmıştır. Hatta bu dönemde, ticaret ve sair amaçla ülke dışına çıkan reayadan da cizye tahsili yoluna gidilmiş ve bunlar için özel cizye defterleri hazırlanmıştır.[229]

Müşirlik sisteminde verginin tahsilinde devletin ön planda olması vergide tekrar sistemli bir kayıt usulünü başlatmıştır. Mesela bu dönemde imparatorluk genelinde cizye evrakı dağıtımında ve defter tanziminde ciddi bir yükseliş görülmektedir. Defter tanzimiyle birlikte imparatorluk genelinde makbuz usulü de yaygınlık kazanmıştır. Defne yaprağı motifiyle oluşturulan makbuzlarda mükellefin eşkâli, bağlı bulunduğu kaza ve köyü ayrıntılı bir şekilde belirtilmiştir.[230]

1844 nüfus sayımı cizye vergisinde müşirlik sisteminin imparatorluk genelinde uygulanmasına olanak tanımıştır. Nitekim sayımlar neticesinde oluşturulan cizye defterleri sayesinde vergi ile mükellef reayanın tespitinde önemli bir başarı sağlanmıştır. Mesela bu dönemde Anadolu ve Rumeli bölgesi için 1260-1261 (1844-1845) yıllarına ait cizye defterleri imparatorluk genelinde yapılan kapsamlı bir nüfus sayımı sonucunda oluşturulmuştur.[231] Bu sayımlar ile merkez maliyede de verginin tahsili için evrak tanzimi konusunda ciddi bir faaliyet gözlemlenmektedir.[232] İmparatorluk genelinde sancak bazında gönderilecek evrakların adedi, bunlardan elde edilmesi planlanan gelir için ayrı ayrı hesaplamalar yapılmıştır. Fakat bu durum taşrada aynı şekilde geçerli olmamıştır. Çoğu zaman gönderilen evrak ile tahsil edilen miktar arasında farklılıklar oluşmuştur. Mesela 1850 yılında dağıtılan cizye evrakı ile tahsil edilen miktar arasında büyük farklılık mevcuttur. Söz konusu tarihte *Anadolu Canibi* için 27.313 âlâ, 274.027 evsât ve 211.386 ednâ olmak üzere toplam 512.726 evrak gönderilmiştir. Bu evraklardan tahsil edilmesi gereken miktar ise 13.030.380 kuruş olarak öngörülmüştür.[233] *Rumeli Canibi* için ise 121.452 âlâ, 883.184 evsât ve 435.822 ednâ olmak üzere toplam 1.440.460 cizye evrakı gönderilmiştir. Rumeli tarafı için tahmin edilen gelir ise 40.489.730 kuruştur. Ayrıca

[229] BOA, ML.VRD.CMH.d. 102, 1258/1842.
[230] BOA, C.ML, 55/2546, 22 M 1264/30 Aralık 1847. Bkz. Ek 2.
[231] Ayrıntılı bilgi için bak. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliye Varidat Cizye Muhasebesi Defterleri Kataloğu.
[232] Mesela 1846 senesi için *tabhane-i 'amire*'de basılan 1.881.750 adet cizye evrakı Maliye Nezareti'ne cizye tahsili için gönderilmiştir. Bu cizye evrakları için 86.864 kuruş ödenmiştir. BOA, A.MKT., 44/17, 23 C 1261/30 Mayıs 1845. 1849 tarihli bir vesikadan da cizye evraklarının basımı için İzmir kağıt fabrikasından yararlanıldığı anlaşılmaktadır. Bu tarihte cizye evrakları için 88.950 kuruş harcanmıştır. BOA, A.AMD., 12/36, 29 Z 1265/15 Kasım 1849.
[233] Adalar bu sefer Rumeli tarafında gösterilmektedir. BOA, ML.VRD.CMH.d., 1226, 1266/1850.

Dersaadet için 3.056.075 kuruş ve "Müstesna" başlığı altında gösterilen yerlerden 2.331.865 kuruş gelir tahmininde bulunulmuştur.[234] Buna göre 1850 senesi için cizye vergisinden 58.908.050 kuruş gelir beklenmektedir. Fakat tahsil sonucunda Adalar ve Rumeli'den 34.973.298, Anadolu'dan 7.557.151[235], Arabistan'dan 1.129.036, Dersaadet'ten 2.797.485 kuruş cizye vergisi toplanabilmiştir.[236] Bu doğrultuda 1850 senesi için toplam 46.893.885 kuruş cizye vergisi geliri elde edilmiştir. 1850 senesi için 2.324.100 kuruş bakaya bırakıldığı görülmektedir. Bu bağlamda toplam 44.569.785 kuruş gelir elde edilmiştir.[237] Bu hesap doğrultusunda 1850 senesi için 14.338.265 kuruş cizye vergisi açığı yaşanmıştır.[238] Müşirlik sisteminde de -an-cemaatin sistem kadar olmasa da- cizye gelirinin sürekli düşüş gösterdiği görülmektedir. Mesela *Anadolu Canibi* için (Arabistan dâhildir.) 1848 ile 1851 yıllarına ait beş yılın *istihsal olunan mal-ı cizye* kayıtlarını barındıran cizye defteri bu düşüşü göstermektedir. 1848 senesi için Anadolu cizyesinden 9.645.447 kuruş, 1849'ta 9.279.920 kuruş, 1850'de 9.123.102 kuruş gelir sağlanmıştır.[239]

Müşirlik sisteminde taşrada memurların ön plana çıkması kimi yerlerde eski dönemlerde görülen usulsüzlüklerin de ortaya çıkmasına neden olmuştur. Evsât evraka âlâ, ednâ evraka evsât yazmak gibi evrakta usulsüzlük eskisi kadar olmasa da devam ediyordu.[240] Bu dönemde en dikkat çekici sorun ise çocuklardan cizye alınmasıdır. Devlet bu dönemde *mürahık* hükmüne girmiş çocuklardan cizye alınmasına onay vermiştir.[241] Bu durum taşrada suiistimalleri tırmandırmıştır. Nitekim kimi yerlerde 4-5 yaşındaki çocuklardan bile cizye alındığı görülmektedir.[242] Devlet bunun için valiliklere uyarılar göndermiş, bu tip durumların engellenmesini istemiştir.[243] Aynı şekilde 90 yaşındaki

[234] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1226, 1266/1850.
[235] Fakat *Anadolu Canibi*'nden tahsil edilen cizye miktarı 9.123.102 kuruştur. Bu yüzden bu miktar kabul edilmiştir. BOA, ML.VRD.CMH.d., 947, 1264/1848. Söz konusu farklılık adaların farklı yerlerde konumlandırılmasından kaynaklanabilir. Özellikle bu durum Kıbrıs cizyesinde görülebilmektedir.
[236] Tevfik Güran, *a.g.e.*, s. 49.
[237] Gös.yer. Buraya "Gayri-ez Cizye ve Gümrük Bosna ve İskenderiye ve Hersek Varidatı olan 5.326.602 kuruş gelir dâhil edilememiştir. Çünkü bu grubun içerisinde cizyenin payı bilinmemektedir. Tevfik Güran, *a.g.e.*, s. 50.
[238] Bu vergi açığının fazla kâğıt sürümünden kaynaklandığı düşünebilir. Fakat açığın büyüklüğü cizye vergisinin sağlıklı bir şekilde toplanamadığı ihtimalini arttırmaktadır.
[239] BOA, ML.VRD.CMH.d., 947, 1264/1848.
[240] İbrahim Özcoşar ve Hüseyin Haşimi Güneş, a.g.m., s. 174.
[241] BOA, İ.MVL., 84/1707, 22 Z 1262/11 Aralık 1846
[242] BOA, İ.MVL., 84/1707, 22 Z 1262/11 Aralık 1846.
[243] BOA, İ.MVL., 84/1707, 22 Z 1262/11 Aralık 1846.

Gayrimüslimden de cizye vergisi alındığı görülebilmekteydi.[244] Bu tür suiistimaller hiç şüphesiz Rumeli bölgesinde göze batmaktaydı. Nitekim 1848 yılında Bulgaristan'ı gezen Fransız diplomatlar cizyedeki usulsüzlüklerin reaya arasında başlıca huzursuzluk kaynağı olduğunu dile getirmişlerdir.[245] Devlet bu huzursuzlukları dindirmek için 1849 senesinde Rumeli'ye cizye vergisinin teftişi için müfettiş göndermiştir. Müfettişten şu konularda tahkikat yapıp rapor yazması istenmiştir:

1- Reayadan henüz mürahık hükmüne varmış yedi sekiz yaşında çocuklara zorla kağıt veriliyor mu?
2- Esnâf-ı selâse dağılımında reayaya nasıl muamele ediliyor?
3- Bir köye giden cizye memuru köy kocabaşısıyla anlaşarak köyde mesela 100 nefer reayanın cizyesini alıp 50-60 ve yahud daha düşük kağıt veriyor mu? Ayrıca kağıtsız olarak reayadan cizye alıyor mu?
4- Kıpti cizyesini maktû olarak iltizam edenler Kıpti reayaya ne şekilde muamele ediyorlar. Aldıkları cizyeye mukabil kendilerine ne şekilde senet veriyorlar?
5- Cizyeden başka *arusiye* şu bu diyerek başka bir şey isim ile herhangi bir ücret alınıyor mu?[246]

Müşirlik sisteminde görülen usulsüzlükler hem reaya arasında ve hem de Avrupa devletleri nezdinde şikâyetlerin ve hoşnutsuzluğun artmasına sebep oluyordu. Nitekim 1850 senesinde İngiltere elçisi Canning, Fransa ve sair devletlerin sefaretlerinin baskısı sonucunda[247] ikinci kez an-cemaatin sistemin kabulü gündeme gelmiştir.

---

[244] Bu tip durumlar Biga Sancağı kazalarında görülebilmekteydi. Mesela 1845 senesinde Biga Kazası'nda Ermeni Mahallesinde sakin 90 yaşındaki *Orta Boylu Ak Sakallı Papas Artin Veled-i Melko*'dan evsât cizye alınmıştır. BOA, ML.VRD.CMH.d., 521, 1261/1845, s. 10.

[245] Halil İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s. 36; İlber Ortaylı, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Mahallî* İdareleri…, s. 244. Aynı dönemde Rus ajanları da bölgede aktif rol oynamışlardır. Bulgar reayayı Sırbistan'da cizye maktû alınıyor diye isyana teşvik etmeye çalıştıkları görülmektedir. Halil İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s. 40.

[246] BOA, A.MKT., 235/73, 29 Z 1265/15 Kasım 1849.

[247] BOA, İ.DH., 213/12247, 11 C 1266/24 Nisan 1850.

2.3.3. 1851-1855 Arası Cizye Vergisi'nde An-cemaatin Sistem

1851 senesinde Reşid Paşa'nın sadareti döneminde tekrar cizye vergisinde an-cemaatin sisteme geçilmiştir.[248] Yeni sistem gereğince ruhban sınıfı ve kocabaşılar tekrar verginin tahsilinde ön plana çıkmıştır.[249] Fakat devlet an-cemaatin sistemde ilkinde olduğu gibi yine tamamen geri planda kalmak istememiştir. Bunun için her kazaya rüesaya yardımcı olacak birer memur ve kâtip gönderilmesine karar verilmiştir.[250] Fakat memurun tahsil işlerine karışması yasaklanmıştır. Memurun görevi rüesa tarafından tahsil edilen cizye vergisini mal sandığına iletmekle sınırlı tutulmuştur.[251] Yine de oluşabilecek herhangi bir memur usulsüzlüğü karşısında devlet bu sefer sorumluluğu tamamen taşraya bırakmıştır. Kaza defterdarı memurlar nezdinde sorumlu tutulmuş, oluşabilecek bir sorunda zararı kendilerinin ödemesi kabul edilmiştir.[252] Bu dönemde devlet kendi memurları haricinde Gayrimüslim tebaadan da memur istihdam etme yoluna gitmiştir. Buna binaen İstanbul'da cizye vergisinin tahsili için patrikhaneler tarafından memur, yazıcı ve tahsildar görevlendirilmesi istenmiştir.[253] Taşrada ise devlet kocabaşı ve rüesa yolsuzluğuna karşı bu sefer reaya arasından memur seçilmesine karar vermiştir.[254] Ayrıca reayanın vergi ödemesini kolaylaştırmak için taksit uygulaması devam ettirilmiş, âlâ reaya için iki ay, evsât reaya için dört ay ve ednâ reaya için altı ayda vergi ödeme kolaylığı getirilmiştir.[255] 1851 yılında an-cemaatin ile bu sefer Kıpti cizyesi de ele alınmış, Kıpti reayaya karşı yapılan usulsüzlükler engellenmeye çalışılmıştır. Kıptilerin durumu Meclis-i Vâlâ'da görüşülerek bunların cizyesinin de çeribaşı vasıtasıyla metropolit ve papaslar

[248] BOA, A.MKT.NZD., 19/47, 22 M 1267/27 Kasım 1850.
[249] İkinci an-cemaatin cizye sistemi rüesa arasında memnuniyetle karşılanmıştır. Mesela bu karar sonrasında Edirne Rum Metropolidi Bâb-ı Âli'ye teşekkür mektubu göndermiştir. BOA, A.AMD., 26/36, 28 M 1267/3 Aralık 1850.
[250] BOA, A.MKT.UM., 42/40, 11 S 1267/16 Aralık 1850. Taşrada defter tanzimi de aynı şekilde devam etmiştir.
[251] BOA, A.MKT.UM., 42/40, 11 S 1267/16 Aralık 1850.
[252]BOA, A.MKT.UM., 42/40, 11 S 1267/16 Aralık 1850. Fakat taşrada bu geçiş birden olmamıştır. Nitekim Trabzon, Erzurum bölgesinde memurların aktif olmaya çalıştıkları görülmektedir. Memurlar burada cizye tahsiline karışmaya çalışmışlardır. Ermeni patriği de bu durumu Bâb-ı Âli'ye şikâyet etmiştir. BOA, A.MKT.MHM., 26/53, 25 S 1267/30 Aralık 1850.
[253] BOA, A.AMD., 29/27, 25 Ra 1267/28 Ocak 1851. Bunun için İstanbul'da Rum ve Ermeni patrikhanesinden dörder bin ve Katolik taifesinden iki memur alınmasına karar verilmiştir. Bunlara 3 aylık hizmetlerine karşılık cizye gelirinden aylık 9.000 kuruş olmak üzere toplam 27.000 kuruş verilmesi kararlaştırılmıştır. BOA, C.ML., 306/12494, 2 M 1273/2 Eylül 1856. Bu belgenin tarihi yanlış kayıt edilmiştir. Zira içeriğinden anlaşıldığı üzere 1267/1851 senesinden bahsedilmektedir.
[254] BOA, A.AMD., 29/27, 25 Ra 1267/28 Ocak 1851.
[255] Zafer Gölen, a.g.m., s. 7.

nezdinde toplanmasına karar verilmiştir.[256] Bu şekilde Kıptiler'de görülen iltizam usulü de tamamen kaldırılmıştır.

An-cemaatin sistemde yabancı reayanın 1840'da olduğu gibi asıl memleketlerinde vergilerini ödemelerine karar verilmiştir. Buna göre *"…memâlik-i mahrûse-i sairenin asıl yerlü reayasından müddet-i muâyene-i cibayette mahal-i âhere gideceklerin mahallerinde cizyesi alınmadıkça müruûr tezkeresi verilmeyip cizyesi bilâ istihsâl virgü-yi zâtiyesi alınmıştır tabiriyle tezkerenin bir münasib mahalline şerh verilerek zîr-i ol mahallin hükümet-i şer'iyye ve mülkiyesi tarafından temhir olunmak üzere keyfiyetin umumen her tarafa bildirilmesi…"* emredilmiştir.[257] Fakat İstanbul gibi büyük şehirlerde reayanın bulunduğu yerde cizyesini ödemesi uygulaması devam etmiştir.[258] Devlet ise buna karşı mükerrer cizyeyi engellemek için reayanın yazımına dikkat edilmesini istemiştir. Ayrıca İstanbul'da cizyesi alınanların taşradaki defterlerinde isim-şöhret, sınıf, kaza-karye olarak yazılmalarını ve nereye gittiklerinin belirtilmesi emredilmiştir.

An-cemaatin tahsilin yürürlüğe girdiği 1851 senesinde cizye malının tahsili hakkında uygulamaya konulan yeni sistemin faydaları reayaya anlatılamadığı gibi bazı memurların dahi layıkıyla yeni usulü anlamadıklarından suiistimaller ortaya çıkmıştır. Bu nedenle yeni usulün reayaya anlatılması için taşraya talimatlar gönderilmiştir. Devlet tarafından defterlere uygun bir şekilde verginin cemaatçe tahsili istenmiş, tahsil esnasında hile ve fesat karıştırılmaması memurlara emredilmiştir.[259] Bu karışıklık ve cemaatlerin gevşek tutumu söz konusu sene içerisinde verginin büyük kısmının toplanamamasına neden olmuştur. Rumeli'de 1851 senesi için 37.666.790 kuruş olarak tahmin edilen gelirin sadece 18.853.823 kuruşu toplanırken, 18.812.966 kuruşu bir sonraki seneye bakaya olarak bırakılmıştır. Aynı şekilde 12.727.862 kuruş gelir beklenen Anadolu cizyesinden 2.936.494 kuruş tahsil edilirken 9.791.365 kuruş bir sonraki seneye bakaya bırakılmıştır. Dersaadet ve Bilâd-ı Selâse (Eyüp, Üsküdar ve Galata) bölgesinde de 1.970.355 kuruşluk cizye gelirinin 566.005 kuruşu tahsil edilirken, 1.404.350 kuruşu bakaya bırakılmıştır.[260] Bu şekilde 1851 senesi içerisinde tahsili gereken 52.365.007 kuruşun 22.356.323 kuruşu tahsil

[256] BOA, A.AMD., 28/81, 14 Ra 1267/17 Ocak 1851.
[257] BOA, A.AMD., 41/8, 1 S 1269/14 Kasım 1852.
[258] BOA, İ.DH., 261/16233, 1 S 1269/14 Kasım 1852.
[259] BOA, A.MKT.UM., 52/80, 21 Ca 1267/24 Mart 1851.
[260] Zafer Gölen, a.g.m., s. 5.

edilmiş, 30.008.683 kuruşu bakaya kalmıştır.[261] Fakat bu durum 1851 senesi cizyesinin terkedildiği anlamına gelmemektedir. Nitekim Rebiü'l-ahir 1268/Şubat 1852 tarihine kadar 1851 yılı cizyesinin toplanması yönünde hızlı hareket edildiği görülmektedir.[262] Bu durum Hicrî 1267 senesi sonlarında çıkan Meclis-i Vâlâ raporunda da *"reayadan 66 ve 67 senelerinde cizyesi te'diye itmeyen reaya cizyelerinin dahi bu nizama tatbiken 68 senesi cizyesiyle beraber tevzi'yle mensub oldukları mahallerden istihsal kılınacakdır."* şeklinde belirtilmiştir.[263] Nitekim bu aylarda yapılan tahsilat sonucunda Rumeli bölgesinden tahmin edilen gelirin büyük bir kısmı toplanmıştır. Şubat 1852'ye gelindiğinde Rumeli'den 35.293.266 cizye geliri tahsil edilmiştir.[264] Anadolu'da yapılan tahsilat ise Şubat 1852'de dahi düşük seviyede kalmıştır. Bu tarihte Anadolu'dan ancak 7.426.793 kuruş cizye geliri elde edilmiştir.[265] Fakat tahminimizce Anadolu bölgesi için 1851 senesi cizyesi 1852 yılı içerisinde toplanmaya devam etmiştir. Nitekim bir başka icmal cizye defterinde *Anadolu Canibi* için *istihsal olunan mal-ı cizye* kaydının 1851 senesi için 8.872.491 kuruşa yükselmesi söz konusu bakayanın 1852 senesine yayılarak toplandığını göstermektedir.[266] Fakat bu sefer reaya bakaya kalan cizye ile birlikte bir sene içerisinde iki cizye ödemek zorunda kalmış ve bu durum bazı yerlerde 1852 senesi cizyesinin de tahsilini güçleştirmiştir.[267]

Ardı sıra gelen bu tahsilat problemleri ilk başta an-cemaatin sistemin terki düşüncesini doğurmuştur ve bir ara *"altmış sekiz senesi cizye emvâlinin bakayası altmış yedi senesi bakayasından pek çok ziyade ve vakıa sonradan vaz olunmuş olan suubet ve müşkülatı ve taaddiyatı mücerreb olmasıyla anın terkiyle yine karar-ı sâbık üzere gidilmesi münasib olacağı"* düşünülmüştür.[268] Fakat devlet durumun "nazikliği" nedeniyle sistemi kaldıramıyor, senesi içerisinde cizyenin toplanması yönünde uyarılarda bulunmakla yetiniyordu: *"Cizye-i şer'iyye emvalinin altmış dokuz senesine mahsuben suret-i tesviyesi hakkında ba-emr-i ferman hazret-i padişahî karargir olan usul üzerine icabının icrası ve*

[261] Zafer Gölen, a.g.m., s. 5-6.
[262] Bu doğrultuda 1852 Muharreminden itibaren patriklere emr-ü tenbih gönderilmiştir. Zafer Gölen, a.g.m., s. 6.
[263] Zafer Gölen, a.g.m., s. 9.
[264] *"Rumeli ve Anadolu Caniblerinde kâin ati el-zikr Eyalet ve elviyenin altmış yedi ve sekiz senesi cizye hasılatından olarak tevarid eden meblağın mikdarı"* BOA, ML.VRD.CMH.d., 1303, 1268/1852.
[265] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1303, 1268/1852.
[266] BOA, ML.VRD.CMH.d., 947, 1264/1848.
[267] Mesela bu durum "sorunlu" bir bölge olan Girit cizyesinde açık bir şekilde görülmektedir. BOA, MKT.MHM., 46/64, 21 B 1268/11 Mayıs 1852.
[268] BOA, İ.DH., 261/16233, 1 S 1269/14 Kasım 1852.

usul-ü mezkure hazine-i celilenin başlıca varidâtından olarak senesi içinde kâmilen istihsâliyle arkası alınması ve varidât-ı mertebe-i sâirenin kimse tarafından teehhür vukua gelmemek lazımeden olmağla…"[269]

Nihayetinde an-cemaatin sistem doğası itibariyle vergi vermeme düşüncesini doğurmaktaydı. Nitekim 1851 senesinden itibaren reaya tarafından vergi ödememe, devlet tarafından ise varidatı arttırma yolları aranmıştır. Bu doğrultuda reaya *amel-mande*[270] (işsiz) ve *sagir* (çocuk) özelliklerini kullanarak vergiden muafiyet çemberini genişletmek isterken; gelir endişesine kapılan devlet ise özellikle 1852 ile verginin ilga edildiği tarih olan 1855 arasında mürahık hükmünü kullanmaya[271] devam etmiştir. Bu durum "*sıbyandan mürahık hükmünü tecavüz edenlerin sınıf-ı ednâya idhaliyle mal-ı cizyelerinin sınıf-ı selase üzerine tezkerelerinin itasıyla tahsil olunması*…" şeklinde fermanlarda da vurgulanmıştır.[272]

2.4. CİZYE VERGİSİNİN KALDIRILIŞI VE İANE-İ ASKERİYE VERGİSİ

2.4.1. Cizye Vergisinin Kaldırılması

Cizye vergisinin kaldırılmasındaki sebepler arasında hiç şüphesiz en başta batı baskısı gelmektedir. Nitekim vergide 1851 senesinde an-cemaatin sistemin kabulünde görülen bu baskı, İngiltere ve Fransa'yı kısa sürede daha geniş isteklere yönlendirmiştir. Baskının oluşmasının temelinde cizye vergisinin Hıristiyanlık için hakaret olarak kabul edilmesi yatmaktadır.[273] Bu nedenle İngiltere ve Fransa her fırsatta rahatsızlığını dile getiriyor ve verginin başka bir ad ile alınması için ısrar ediyordu.[274] Bu ısrar Kırım Savaşı döneminde müttefik olunması nedeniyle İngiltere ve Fransa tarafından daha rahat ve sıkça

[269] BOA, A.MKT.UM., 120/55, 26 Ra 1269/7 Ocak 1853.
[270] Bu durumun oluşmasında 1851 Nizamnâmesi' nde devletin açık kapı bırakması etkili olmuştur: *"…nüfus defterlerinden muaf olan ve karı koca (kar-ı kisbe) muktedir olmayan ve ism-i mal ıtlak olunur nesnesi ve familyası bulunmayan amel-mande reayadan maadasının hal ve kudretine göre sınıf-ı selase itibariyle bir senelik mal-ı cizyesi…"* Zafer Gölen, a.g.m., s. 7.
[271] Mesela 1853 senesinde Kale-i Sultaniye kazası ve İtgelmez köyünde 6, 7, 8 ve 11 yaşlarındaki reaya çocuklarından cizye alındığı görülmektedir. BOA, ML.VRD.CMH.d., 1368, 1269/1853.
[272] Süleyman Sûdi, *a.g.e*., s. 87.
[273] Mehmet Yıldız, "1856 Islahat Fermanına Giden Yolda Meşruiyet Arayışları: Uluslararası Baskılar ve Cizye Sorununa Bulunan Çözümün İslâmî Temelleri", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 7, İstanbul 2002, s. 104; Ufuk Gülsoy, *Cizyeden Vatandaşlığa: Osmanlı'nın Gayrimüslim Askerleri*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 61.
[274] Ufuk Gülsoy, *a.g.e*., s. 61.

dile getirilmeye başlanmıştır. Hatta İngiltere elçisi Canning harp devam ederken *"eğer şu vakitte Saltanat-ı Seniyye Hıristiyanlar haklarında Avrupa'nın marzisi olan şeyleri yapmaz ise pek çok fenalıklara ve büyük muhataralara uğraması emr-i muhakkaktır."* diyerek Osmanlı Devleti'ni bu yönde tehdit dahi etmiştir: [275]

Diğer taraftan cizye vergisi, oluşturulmak istenen eşit toplum düşüncesi karşısında ciddi bir "engel" teşkil etmekteydi ve Abdülmecid'in somutlaştırdığı eşitlik formülüne Batı tarafından anti tez olarak ileri sürülmekteydi. Bu nedenle eşit vergi doğrultusunda cizyenin kaldırılması yönünde adım atılmak zorunda kalınmıştır. Nitekim vergi kaldırıldıktan sonra Islahat Fermanı'nda *"verginin müsâvâtı tekalif-i sâ'irenin müsâvâtını mûcib olduğu misillü hukûkça olan müsâvât dahî vezâ'ifçe olan müsâvâtı müstelzîm olduğu …"* şeklinde bir nevi cizye vergisinin kaldırılma gerekçesi ortaya konuşmuştur.[276] Ayrıca XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin değişen iktisadî zihniyeti de verginin kalkmasına zemin hazırlamıştır. Malî açıdan verginin genel bütçedeki oranı değişime açık kapı bırakabiliyordu. Zira Tanzimat döneminde cizye vergisi genel bütçede % 5.33'ten % 3.80'e kadar inmişti.[277]

Bu doğrultuda harp esnasında İstanbul'da Sadrazam Âli Paşa, Hariciye Nazırı Fuad Paşa, Şeyhülislam Arif Efendi ile İngiltere, Fransa ve Avusturya sefirlerinin katıldığı gizli toplantılar yapılmıştır.[278] Bu toplantılarda cizye vergisinin ilgası ve Gayrimüslimlerin askerlik meselesi konuşulmuştur. Aynı süreçte Osmanlı Devleti'nin üst düzey bürokratları arasında da yapılması düşünülen reformlar gizli toplantılarla tartışılmıştır. Nitekim bu toplantılardan biri de *Encümen-i Meşveret* ismi ile 24-26 Mart 1855 tarihleri arasında toplanmıştır.[279] Toplantıya Âli, Fuad ve Reşid Paşalar ile birlikte vükelâ ve ulemâdan üst düzey isimler katılmıştır. Üç gün süren toplantıda Gayrimüslimlerin şahitliği, kendilerine rütbe verilmesi, devlette istihdam edilmeleri, askerlikleri, kilise inşa etme hakları ve nihayetinde cizye vergisinin ilgası gibi konular tartışılmıştır.[280] Bu konular arasında cizye vergisinin ilgası en mühim konu olarak belirmiş ve bunun için ayrı bir oturum

[275] Gös.yer.
[276] Islahat Fermanı, *a.g.e.*, s. 8-9.
[277] Abdüllatif Şener, "Tanzimat Dönemi Vergi Reformları", s. 267.
[278] Ufuk Gülsoy, *a.g.e.*, s. 62.
[279] Mehmet Yıldız, a.g.m., 81.
[280] Mehmet Yıldız, a.g.m., s. 81.

yapılmıştır.[281] Devlet cizye vergisini kaldırırken titiz davranmak istemiştir. Nitekim verginin şer'i boyutundan dolayı gelebilecek tepkiler devleti zorlu bir sürece sürükleyebilirdi. Toplantıda ilk başta cizyenin İslam'ın zaruret prensibine göre kaldırılması amaçlanmışsa da bu durum devletin acziyetini ortaya çıkaracağı gerekçesi ile kabul görmemiştir.[282] Bu noktada ulemâ devreye girmiş ve Şeybanî'nin *es-Siyerü'l-kebîr* adlı eserinden yola çıkılarak[283] Hz. Ömer dönemindeki Benî Tağlib kabilesine uygulanan istisna kabul edilmiştir. Bu uygulamada Benî Tağlib kabilesi cizye vergisi vermiyor, bunun yerine iki katı sadaka vermeyi taahhüt ediyorlardı. Devlet bu karar ile kendisine hukukî dayanak oluşturmaya çalışmıştır. Özellikle dini çevrelerden gelecek baskıya karşı da set oluşturulmak istenmiştir. Encümen-i Meşveret'te alınan bu karar 28 Mart 1855 tarihinde Sultan Abdülmecid tarafından onaylamış ve cizye vergisi ilga edilmiştir.[284] Fakat yine de gelebilecek tepkiler nedeniyle karar bir süre gizli tutulmuş ve 14 Mayıs 1855'te resmi açıklama ile verginin ilga edildiği duyurulmuştur.[285]

2.4.2. Cizyenin Türevi Olarak İane-i Askeriye Vergisi

Aslı itibariyle ilga edilen cizye vergisi değil ismi olmuştur. Nitekim cizye iane-i askeriye vergisine çevrilmiştir.[286] İngiltere elçisi Canning'in de belirttiği gibi başka bir isimle verginin alınmasına devam edilmiştir.

İane-i askeriye vergisi Gayrimüslimlerin askerlik hizmetine karşılık alınan bir vergi olarak kabul edilmiştir. Bu durum verginin kaidelerinin tespitinde askerlik hizmetinin etken olmasını gerektirmekteydi. Bu doğrultuda ilk başta Gayrimüslimlerin askerlik hizmeti üzerinde durulmuş, bunların askerlikte istihdamı düşünülmüştür. Esasen II. Mahmud döneminden itibaren Gayrimüslimlerin askerlikte istihdamı konusunda kimi zaman girişimler yaşanmıştır. Mesela 1835 senesinde bahriye için 1098 Gayrimüslim asker

[281] Mehmet Yıldız, a.g.m., s. 83.
[282] Gös.yer.
[283] Mehmet Yıldız, a.g.m., s. 106.
[284] Asıl itibariyle cizye vergisinin kaldırılma tarihi tam olarak bilinmemektedir. Yapılan çalışmaların sessizce yürütülmesi bunda en büyük etken olmuştur. Mesela Nedkoff ve Becker 10 Mayıs 1855 tarihinde verginin kaldırıldığını belirtmektedirler. Nedkoff, a.g.m., s. 630; Becker, a.g.m., s. 201.
[285] Ufuk Gülsoy, "Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlikten Muâfiyet Vergisi: Bedel-i Askerî (1855-1909)", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 37 İsmet Miroğlu Hatıra Sayısı, İstanbul 2002, s. 93. Fakat aynı yıl içerisinde kimi yerlerde cizye vergisi alınmaya devam etmiştir. Ufuk Gülsoy, "Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlikten Muâfiyet Vergisi…", s. 101.
[286] BOA, İ.MMS., 132/5650, 6 Ra 1272/16 Kasım 1855.

alımı yapılmış, bu askerlere hizmet ettikleri süre boyunca cizye vergisinden muafiyet tanınmıştır. Nitekim aynı doğrultuda 1851'de an-cemaatin sistemin kabulü esnasında Gayrimüslimlerden asker alımı yapılmak istenmiş, cizye vergisinden muafiyet ömür boyu olarak değiştirilmiştir.[287] Fakat Gayrimüslim reayanın asker alımına karşı gelmesi ve devlet içerisinde de bu konuya pek sıcak bakılmaması kararın uygulanmasını engellemekteydi. Bu durum iane-i askeriye vergisinin kabul edilmesi sürecinde de görülmektedir. Mesela Gayrimüslim reayadan asker alınması kararı özellikle Bulgaristan'da ciddi tepki ile karşılanmıştır. Niş Eyaleti reayası askerlik yapmamak için dağlara kaçmıştır.[288] Aynı şekilde bunların gerek ordudaki rütbe açısından konumları ve kışlalardaki Müslüman-Gayrimüslim asker istihdamı problemi üst düzey bürokratlar arasında farklı görüşlere neden olmuştur.[289] Bu olaylar kısa sürede sıkıntıların baş göstermesine neden olmuştur. Bu nedenle *Tanzimat Meclisi* ile *Dâr-ı Şûra-yı Askerîye* ve *Maliye Nezareti* arasında durum ayrıntılı bir şekilde analiz edilmeye çalışılmıştır.[290] Tanzimat Meclisi sembolik de olsa Gayrimüslimlerin askerlikte istihdamı ve asıl gaye olarak bunların vereceği iane-i askeriye vergisinin kaidelerini belirlemek üzere toplanmıştır. Bunun için ilk iş olarak Ceride Muhasebesi'nden ve Dâr-ı Şûra-yı Askerîye'den nüfus bilgisi alınmıştır.

Ceride Muhasebesi'nden alınan verilere göre Osmanlı İmparatorluğu'nda sayım yapılan yerlerin nüfusu toplam 4.5 milyon İslam reaya, 2.8 milyon Gayrimüslim reaya olarak belirtilmiştir.[291] Fakat Dâr-ı Şûra-yı Askerîye verileri ile kıyaslandığında durum karmaşık bir hal almıştır. Nitekim *kuyudat-ı aklam-ı harbiye* verilerine göre Osmanlı ordusu için toplam 201.000 asker gerekmektedir. Bunun için her sene İslam reayadan 120'de 1 kişi hesabıyla 50.000 dolayında asker alınmaktaydı.[292] Bu hesapla Müslim reayanın nüfusu 6 milyon civarı hesaplanmıştır. Aynı artış Gayrimüslim reaya için de olması gerektiği düşünülmüş ve 3 milyon olarak kabul edilmiştir. Bu karar doğrultusunda

[287] Ufuk Gülsoy, *a.g.e*., s. 35.
[288] Ufuk Gülsoy, "Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlikten Muâfiyet Vergisi…", s. 96.
[289] Mesela Âli Paşa Hıristiyan'lardan asker alınmasını isterken, Cevdet Paşa istememiştir. Ufuk Gülsoy, "Cizye'den Vatandaşlığa: Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni", *Türkler*, C. 14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 89.
[290] BOA, İ.MMS., 132/5650, 6 Ra 1272/16 Kasım 1855.
[291] BOA, İ.MMS., 132/5650, 6 Ra 1272/16 Kasım 1855.
[292] BOA, İ.MMS., 132/5650, 6 Ra 1272/16 Kasım 1855.

toplam 9 milyon nüfus üzerinden reayanın hesaplanmasına karar kılınmıştır.[293] Bu bağlamda her yıl alınması planlanan 50.000 nefer askerin 33.334 neferinin Müslim reayadan 16.666 neferin de[294] Gayrimüslim reayadan oluşmasına karar verilmiştir.[295] Bu noktadan sonra Gayrimüslim reayanın askerlikte istihdamı için devletin endişeleri devreye girmiştir. Mevcut askerî unsurların bugüne kadar Müslüman reayadan olması en büyük psikolojik çekinceyi oluşturmaktaydı. Ayrıca devlet, Gayrimüslim reayanın bugüne kadar askerlik yapmamasının kendileri açısından sıkıntı doğuracağını da belirtmiştir.[296] Bu sebepler doğrultusunda 3.500 nefer askerin orduya alınması geri kalanının ise bedel ödemesi kararlaştırılmıştır. Ancak bu karar ilerleyen yıllarda da uygulanmamış ve 3.500 nefer askerin orduda istihdamı bile bir türlü fiiliyata geçirilememiştir.[297]

İane-i Askeriye miktarının belirlenmesinde ise devlet politika olarak Tanzimat Meclisinin raporu doğrultusunda Meclis-i Mahsus'un belirlediği kriterleri dikkate almıştır. Kabul edilen kriterler içerisinde en önemlisi alınacak kararın şer-i şerife uygun olmasının istenmesidir. İkinci olarak Gayrimüslim tebaanın ve Avrupa devletlerinin isteklerinin dikkate alınması, üçüncü olarak ise Maliye'nin zarara uğramaması temel politika olmuştur.[298] Fakat "buhranlı" dönem nedeniyle devletin özellikle ikinci ve üçüncü maddede yoğunlaştığı görülmektedir. Nitekim devlet bu süreçte eşitlik prensibinden de ödün vererek Gayrimüslim reaya lehine karar almak zorunda kalmıştır. Mesela Tanzimat Meclisi İslam reaya için askerlikten muafiyet bedeli olan 50 altını (5.000 kuruş) Kırım Savaşı nedeniyle 80 altına çıkarırken; Gayrimüslim reayanın bedelini 60 altınla sınırlamıştır.[299] Hatta Meclis-i Mahsus bu oranı 50 altına indirmiştir. Gerekçesi ise gerçekçi davranılarak temel kriterlerin ikinci maddesine atıfla verilmiştir. Devlet, Gayrimüslim reayanın *hem din ve meshebi olan* Avrupa devletleriyle olan bağlarından çekinmiştir. Bu tehlikeye karşı devletin tek başına mücadele edemeyeceği ve durumun nazikliği nedeniyle Gayrimüslim reaya lehine karar alınması gerektiği belirtilmiştir.[300]

---

[293] Burada İslam reayaya Gayrimüslim reayada uygulanan indiriminin uygulanmadığı görülmektedir. BOA, İ.MMS., 132/5650, 6 Ra 1272/16 Kasım 1855.
[294] Daha sonra bu sayı nüfus tam bilinmediği için 12.500'e indirilmiştir. Süleyman Sûdi, *a.g.e*., s. 90.
[295] BOA, İ.MMS., 132/5650, 6 Ra 1272/16 Kasım 1855.
[296] BOA, İ.MMS., 132/5650, 6 Ra 1272/16 Kasım 1855.
[297] Mesela Yanya ve Tırhâlâ taraflarında reaya Yunanistan'a, Bosna tarafında ise Avusturya'ya kaçma teşebbüsünde bulunmuşlardır. Bu nedenler devletin asker alımını engellemiştir. BOA, İ.MMS., 132/5650, 6 Ra 1272/16 Kasım 1855.
[298] BOA, İ.MMS., 132/5650, 6 Ra 1272/16 Kasım 1855.
[299] BOA, İ.MMS., 132/5650, 6 Ra 1272/16 Kasım 1855.
[300] BOA, İ.MMS., 132/5650, 6 Ra 1272/16 Kasım 1855.

Diğer taraftan 60 altın üzerinden hesaplanınca 13.166 (3.500 kişi çıkarıldığında) kişinin iane-i askeriye bedelinin 789.960 altın yapması ve bunun da son cizye geliri olan 561.680 altından yüksek olması Meclis-i Mahsus'un indirim kararı almasında rahat davranmasını sağlamıştır.[301] Nihayetinde 13.166 kişi üzerinden imparatorluk geneli iane-i askeriye geliri 65.830.000 kuruş olarak hesaplanmış ve bunun nüfusa orantılı bir şekilde sancak ve kaza bazında bölgelere göre taksim edilmesi kabul edilmiştir.[302] Bu sayede hem hazineye "halel" gelmesi engellenmiş, hem de Islahat Fermanı sürecinde görülen buhranlı günler atlatılmaya çalışılmıştır.

Kabul edildiği dönemden itibaren iane-i askeriye vergisi genel olarak 60 milyon kuruş civarında seyir etmiştir. Mesela 1856 senesinde Adalar ve Rumeli'den 44.397.500 kuruş, Arabistan ve Anadolu'dan 15.801.000 olmak üzere toplam 60.198.500 kuruş iane-i askeriye geliri elde edilmiştir. Diğer taraftan sabit gelir, verginin genel bütçedeki seyrinin sürekli düşüş göstermesine sebebiyet vermiştir. 1858 yılında genel bütçede % 5.2 ile yer alan vergi, 1860'ta % 5'e, 1863'te % 4.1'e, 1864'ten itibaren % 3.9'a, 1868'te % 3.4'e gerilemiştir.[303]

İane-i askeriye'nin cizyeden farklı olarak *virgü* grubu içerisinde herkesin hal ve kudretine göre Eylül ayından itibaren tahsil edilmesine karar verilmiştir.[304] An-cemaatin olarak tahsil edilecek olan vergide devlet bu sefer miktarı belirlemekten başka bir sürece karışmamış ve kocabaşıların tahsildar olması kararlaştırılmıştır. Bu nedenle kocabaşıların sancak meclisine çağrılıp, yeni vergi hakkında bilgilendirilmesine karar verilmiştir.[305] Ayrıca hazırlanacak olan iane-i askeriye defterlerinin de kocabaşılar tarafından tutulması kabul edilmiştir.[306] Bölgesel bazda ise nüfus oranında verginin alınması kararı kısa sürede uygulamaya geçmiştir. Mesela Tolcu Kazası'nda yaşayan 2.895 reaya, 1/180 oranıyla 16 nefer asker vermekle yükümlü tutulmuştur. Fakat dörtte bir oranında tenzilat yapıldığı için sayı 12'ye düşmüştür. Nefer başı 5.000 kuruş olduğuna göre Tolcu Kazası'nın ödemesi

[301] BOA, İ.MMS., 132/5650, 6 Ra 1272/16 Kasım 1855.
[302] Tevfik Güran, *a.g.e.*, s. 62.
[303] Ufuk Gülsoy, "Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlikten Muâfiyet Vergisi…", s. 101.
[304] BOA, İ.MMS., 132/5650, 6 Ra 1272/16 Kasım 1855. 1861 senesinden itibaren ise verginin tahsil dönemi Eylül ayından Mart ayına çekilmiştir. Musa Çadırcı, *a.g.e.*, s. 347.
[305] Ufuk Gülsoy, "Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlikten Muâfiyet Vergisi…", s. 101.
[306] Kocabaşılar iane-i askeriye defterlerini kendi dillerinde yazmışlardır. Daha sonra bu defterler kaza meclislerinde Türkçe'ye çevrilmiştir. Ufuk Gülsoy, "Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlikten Muâfiyet Vergisi…", s. 109-110.

gereken iane-i askeriye miktarı 60.000 kuruş olarak hesaplanmıştır.[307] Mükellef bazında ise esnâf-ı selâse formülünden vazgeçilerek, herkesin *virgü* oranına göre iane-i askeriye vergisini ödemesi kararının da taşrada fiiliyata geçtiği görülmektedir. Mesela Biga kazasında 10 kuruş ile 180 kuruş arasında, Ezine kazasında da 15 ile 400 kuruş arasında iane-i askeriye vergisi tahsil edilmiştir.[308] Fakat bu durumun da istisnası görülmektedir. Mesela Kale-i Sultaniye kazası köylerinden İtgelmez'de reaya 16, 26, 36, 46, 56 ve 66 kuruş üzerinden altı kategoride iane-i askeriye ödemiştir.[309] Diğer taraftan kimi yerlerde de cizye vergisindeki esnâf-ı selâse oranıyla iane-i askeriye vergisinin toplandığı görülmektedir. Mesela Yemen Yahudileri 15, 30 ve 60 kuruş üzerinden vergilerini ödemişlerdir.[310] Aynı şekilde Bosna'da da cizye vergisi baz alınmıştır.[311] İmparatorluk genelinde farklı miktarlarda verginin tahsil edilmesi suiistimalleri de beraberinde getirmiştir. Özellikle kocabaşılar ile reaya arasında sorun yaşanıyordu. Kocabaşılar bazı reayayı kayırıyordu. Aynı şekilde rüesanın da bu tip usulsüzlüklere karıştığı görülmektedir. Mesela 1896 senesinde Erzurum'da rüesa iane-i askeriye taksimatında usulsüzlükler yapmıştır.[312] Devlet ise usulsüzlükleri engellemek için önceki dönemlerde olduğu gibi taksit uygulamasına devam etmiştir. İlk başta verginin Eylül'den Şubat ayına kadar 6 taksitte tahsil edilmesi, 1864'ten itibaren ise 10 taksitte alınması kabul etmiştir.[313] 1874 senesinde ise kocabaşılar görevden alınarak mahallî yetkililer sorumlu tutulmuştur.[314]

Vergi mükelleflerinin yaşının belirlenmesinde ise askerlik özelliği aranmamıştır. Burada da cizye vergisinde olduğu gibi 15-75 yaş arası erkek reayanın mükellef olarak belirlendiği görülmektedir. Fakat 1875 senesinde alınan kararla devlet mükellefleri belirlemede verginin aslî konumu olan askerlik yapabilecek yaş sınırı olan 20 ile 40 yaş kriterini kabul etmiştir. Fakat reaya vergi ödeyecek mükellef ağının darlaşacağı gerekçesi ile itiraz etmiştir. Rüesa mükelleflerin eskisi gibi 15-75 yaş aralığında olması gerektiğini

[307] 1856 yılından itibaren dörtte bir tenzilatından vazgeçilmiştir. Ufuk Gülsoy, "Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlikten Muâfiyet Vergisi…", s. 103-104. Mükelleflerin ödeyeceği miktarı belirlemede kilit rol oynayan 1/180 oranı uzun bir süre geçerliliğini korumuştur. 1895 senesinde 1/135'e 1903'de ise 1/100'e gerilemiştir. Ufuk Gülsoy, a.g.m., s. 105.
[308] BOA, ML.VRD.d., 2644, 1271/1855; BOA, ML.VRD.d., 2828, 1272/1856
[309] BOA, ML.VRD.CMH.d., 2850, 13 M 1273/13 Eylül 1856.
[310] Süleyman Sûdi, *a.g.e*., s. 93.
[311] Ufuk Gülsoy, "Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlikten Muâfiyet Vergisi…", s. 108.
[312] Ufuk Gülsoy, "Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlikten Muâfiyet Vergisi…", s. 107.
[313] Ufuk Gülsoy, "Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlikten Muâfiyet Vergisi…", s. 110.
[314] Gös.yer.

bildirmiştir. Devlet ise gelen şikâyetleri dikkate almış ve reayanın *husul-ı hoşnudîsi* gerekçesi ile verginin bir yıl sonra tekrar 15-75 yaş arasından alınmasını kabul etmiştir.[315]

Verginin kabul edilmesi ile birlikte muafiyet problemleri de baş göstermiştir. Mesela cizye vergisinden muaf olanların burada da muaf olmak için uğraştığı görülmektedir. Devlet ise "*iane-i askeriye hazret-i şahanenin kaffe-i tebaasına ihsan buyurduğu hukuk-ı celile-i askeriyenin bedel-i muvakkatı demek iddiasıyla bunun cizye dairesinde tutulamayacağı gerek mukarrer olan verginin gerek iane-i askeriye bedelinin o makulelerden dahi alınması lazım geleceği*" gerekçesinden yola çıkarak iane-i askeriye vergisinden muafiyetlere pek sıcak bakmamıştır.[316] Diğer taraftan askerlik hizmeti göremeyecek olanların muafiyetliğine devlet izin vermiştir. Mesela papazlar ve rahipler iane-i askeriye vergisinden muaf tutulmuştur.[317] Sorunlu bölgelerde ise devlet muafiyetleri tanımak zorunda kalmıştır. Mesela Girit adası 1863 yılından itibaren iane-i askeriye vergisinden muaf tutulmuştur. Cebel-i Lübnan bölgesi ise *nezâket ve ehemmiyet-i hâzırası* nedeniyle vergiden muaf tutulmuştur.[318] Aynı şekilde milis güç verdiği görüşünden hareketle Berlin Antlaşması'ndan sonra oluşan Doğu Rumeli Eyaletinin de iane-i askeriye vergisi dışında tutulmasına karar verilmiştir.[319] Kimi zaman ise *fakr-u hallerine merhameten* bazı bölgelerden iane-i askeriye vergisi alınmamıştır.[320] Her zaman maktû özelliğini koruyan Akdeniz Adaları ise yine maktû olarak bedellerini ödemeye devam etmişlerdir. Taşoz, Rodos'a bağlı Karpot, Batnos, Leryos ve Kalimnos adaları maktû olarak iane-i askeriye vergilerini ödemiştir.[321] Savaş durumlarında ise devlet muafiyet tanımaya devam etmiştir. Mesela Kırım Savaşı nedeniyle "terk-i vatan" edenlerin geri dönmesi halinde 6 yıl iane-i askeriye vergisinden muaf tutulacaklarını bildirmiştir.[322] Son olarak İstanbul'un Müslim reayasının tüm vergilerden muaf olması nedeniyle Gayrimüslim reayanın da iane-i askeriye'den ilk dönemlerde muaf tutulmasına karar verilmiştir.[323]

---

[315] Osmanlı Vergi Mevzuatı, Maliye Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 531.
[316] BOA, C.ML., 219/9087, 28 S 1281 – 23 Temmuz 1865
[317] Süleyman Sûdi, *a.g.e.*, s. 92.
[318] Ufuk Gülsoy, "Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlikten Muâfiyet Vergisi…", s. 112.
[319] Süleyman Sûdi, *a.g.e.*, s. 93.
[320] Ufuk Gülsoy, "Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlikten Muâfiyet Vergisi…", s. 112.
[321] Gös.yer.
[322] Ufuk Gülsoy, "Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlikten Muâfiyet Vergisi…", s. 109.
[323] BOA, İ.MMS., 132/5650, 6 Ra 1272/16 Kasım 1855.

Kıpti reaya ise ilk zamanlarda iane-i askeriye vergisini ödese de[324] daha sonra Müslüman Kıptilerin askerlikten muaf tutulması nedeniyle iane-i askeriye vergisinden muaf tutulmuştur.[325] Fakat bu sefer de Kıpti vergisi ile mükellef tutulmuşlardır. Bu doğrultuda kazançlarına göre dört sınıf olarak vergilerini ödemeleri kabul edilmiştir. Bunlar içerisinde sermaye ve sanat sahibi olarak görülenler birinci sınıf, orta halli olanlar ikinci ve üçüncü sınıf, amele ve işçi olanlar ise dördüncü sınıf olarak kabul edilmiştir.[326]

Son tahlilde Gayrimüslim tebaanın askerlikte isteksizliği ve devletin çekinceleri iane-i askeriye vergisinin 50 yıldan fazla yürürlükte kalmasına neden olmuştur. Birçok kereler verginin eşitlik konusunda engel oluşturduğu görüşü dile getirilse de kaldırılması yönünde girişim yaşanamamıştır. Mesela Meclis-i Mebusan'ın açılması ile birlikte (1876) askerlik sorunu gündeme gelmiştir. Burada İstanbul mebusu *Vasilaki Efendi* Gayrimüslimlerin de askerlik hizmetini yerine getirmesini talep etmiştir.[327] Fakat her şeye rağmen vergi, II. Meşrutiyet dönemine kadar devam etmiş ve 7 Ağustos 1909 tarihinde ilga edilmiştir.[328] Bu tarihten itibaren Gayrimüslim reayanın Müslim reaya ile birlikte askerlikte istihdam edilmesine karar verilmiştir.

[324] Ufuk Gülsoy, "Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlikten Muâfiyet Vergisi…", s. 109.
[325] *Osmanlı Vergi Mevzuatı*, s. 272.
[326] Gös.yer.
[327] Ufuk Gülsoy, "Cizye'den Vatandaşlığa: Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni", s. 90.
[328] Nedkoff, a.g.m., s. 630.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TANZİMAT DÖNEMİ'NDE BİGA SANCAĞI'NDA CİZYE REJİMİ

3.1. BİGA SANCAĞI GENEL CİZYE DURUMU

1839-1856 tarihleri arasında Biga Sancağı'nda Biga kazası merkez olmak üzere, Kale-i Sultaniye, Ezine, Kumkale, Dimetoka/Güğercinlik, Lapseki, Bayramiç, Çan ve Ayvacık kazaları bulunmaktadır.[1] Bu kazaların her birinde Müslim, Gayrimüslim ve Kıpti reaya mevcuttu. Tanzimat döneminde cizye vergisi için Biga sancağı kazalarının genel yekûnunu gösteren icmal cizye defterleri bunun yanında her kaza için ayrı ayrı hazırlanmış mufassal cizye defterleri bulunmaktadır. Mufassal cizye defterlerinde reaya yerli ve yabancı olarak ayrılmıştır. Kazada meskûn reaya yerli[2] olarak adlandırılırken; ticaret ve sair amaçlarla cizye bohçası açıldığında kaza dâhilinde bulunan reaya ise yabancı reaya olarak kaydedilmiştir.

Biga sancağı Gayrimüslim reayanın cizyesi Tanzimat döneminde *ale'r-ruus* olarak esnâf-ı selâse itibariyle toplanmıştır. Bu bağlamda II. Mahmud döneminde 1834 senesinde kişi üzerinden âlâ sınıf için kabul edilen 60 kuruş, evsât sınıf için 30 kuruş ve ednâ sınıf için 15 kuruş cizye alınması uygulaması, incelediğimiz dönemde Biga Sancağı genelinde istisnasız uygulanmış ve bu rakamlardan farklı yerli ve yabancı Gayrimüslim reayadan cizye alınmamıştır.

Yerli reaya kaza merkezlerinde mahalle bazında kaydedilmiştir. Osmanlı dönemi kentlerinin genel özelliklerinden biri olarak etnik-dini cemaatlerin farklı mahallelerde yaşamaları olgusu Biga Sancağı'nda da karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Biga Sancağı cizye defterleri incelendiğinde reayanın *Rumiyan*, *Ermeniyan* ve *Yahudiyan* mahalleleri şeklinde ayrı mahallelerde yaşadıkları görülmektedir. Biga Sancağı'nda Rum reaya içerisinde isimlerden anlaşıldığı üzere Bulgar reaya da mevcuttur. Ancak 1870 yılında

[1] Şerif Korkmaz, "Tanzimat Sonrası Çanakkale'nin İdari ve Nüfus Yapısı", Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, Çanakkale Savaşları Araştırma Merkezi Yayınları, S. 3, Çanakkale 2005, s. 116. Osmanlı idarî yapılanmasında Gelibolu kazası Edirne merkezli Paşa Sancağı içerisinde geçmektedir.
[2] Kaza içerisinde *bi-hane* olarak kaydedilen reaya da yerli reaya içerisinde gösterilmiştir.

Bulgar Eksarhlığı'nın kurulmasına kadar Bulgar reaya Ortodoks olmaları hasebiyle Osmanlı millet sistemi bağlamında Rum milleti içerisinde sayılmıştır. Bu nedenle cizye defterlerinde de Rum nüfus içinde kaydedilmiştir.

Yerli Gayrimüslim reayanın şehir ve köy dağılımında sayısal olarak eşit bir durum görülmektedir. 1844-1845 senelerinde Biga sancağı kaza merkezlerinde 1607 (% 50,3) ve köylerde 1587 (% 49,7) olmak üzere toplam 3194 kişi cizye defterlerinde kayıtlı reaya bulunmaktadır.[3] Yerli reayanın cizye mükellefiyeti buluğ çağı ile başlayıp, "eli ayağı iş tutan" sınırına kadar gelmektedir. Yani reayanın vergi yaşı 12-13'ten başlayıp, faal olarak çalışabilecek sınıra kadar gelmektedir. Hane sayısında ise 1844 ve 1845 senelerinde[4] Biga Sancağı'nda 2012 hane cizye vergisi ile mükellef reaya bulunmaktadır. Bu hanelerde toplam 2848 cizye vergisi ile mükellef reaya bulunmaktadır. Bu bağlamda 1844-1845 senelerinde Biga Sancağı'nda hane başı 1,4 kişi cizye ile mükellef reaya bulunmaktadır. Millet bazında ise Rum milleti 1683 haneden 2414 kişi (hane başı 1,4 kişi), Ermeni milleti 241 haneden 287 kişi (hane başı 1,2 kişi) ve son olarak sadece Kale-i Sultaniye kaza merkezinde yer alan Yahudi milleti ise 88 hane üzerinden 147 kişi (hane başı 1,7 kişi) olarak cizye vergisi vermiştir. Kaza merkezi ve köy bazında incelendiğinde ise köylerde cizye ile mükellef hane ve nüfus oranının yüksek olduğu görülmektedir. Bu dönemde 978 hane üzerinden 1311 kişi (hane başı 1,3 kişi) kaza merkezinde cizye vergisi öderken, 1034 hane üzerinden 1537 kişi (hane başı 1,5 kişi) köylerde cizyesini vermiştir. Vergi ile mükellef reaya sayısının defterlerde yer alan bütün reayanın sayısından farklı olması şehirlerde çeşitli sebeplerle cizye vergisinden muaf olan reayanın ve ticaret amacıyla diğer kazalara giden reaya sayısının köylere nazaran daha yüksek olduğunu göstermektedir.

1851 senesinde an-cemaatin sisteme geçişle birlikte cizye ile mükellef reaya sayısında da daralma görülmüştür. 1851 senesinde sancak geneli bilinmemekle birlikte Biga ve Kale-i Sultaniye kazasında görüldüğü üzere reayanın hane ve mükellef ortalamaları düşmüştür. 1844 senesinde Biga kazasında 359 hane üzerinden 482 kişi (hane başı 1,3 kişi) cizye öderken, 1851'de 335 hane üzerinden 406 kişi (hane başı 1,2 kişi) cizye vergisi vermiştir. Aynı şekilde Kale-i Sultaniye kazasında 1845 senesinde 806 hane

[3] Bu sayıya defterde kaydedilip çeşitli sebeplerle cizyeden muaf olan, *aher kazada* olan reaya dâhildir.
[4] 1844 ve 1845 senelerinde Kumkale ve Çan kazası Gayrimüslimleri hane bazında kaydedilmemiştir. Kumkale kazası 1852 senesinde Çan kazası ise 1853 senesi defterlerinde hane bazında kaydedilmiştir. Bu iki kaza için 1852-1853 senesi defterleri esas alınmıştır.

üzerinden 1095 kişi (hane başı 1,6 kişi) cizye öderken, 1851 senesinde 757 hane üzerinden 1095 kişi (hane başı 1,4 kişi) cizye ödemiştir.[5] 1852-1853 senelerinden itibaren ise devletin duruma müdahalesi olmuş ve Tanzimat dönemi için ikinci bir sayım faaliyetine girilmiştir. Bu durum reayanın cizye ile mükellef hane ve kişi sayısında da artışa neden olmuştur. Mesela 1851 senesinde Kale-i Sultaniye kaza merkezinde bulunan Rum reaya ile kazaya bağlı İtgelmez köyünde Rum reaya 549 hane üzerinden 828 kişi (hane başı 1,5 kişi) cizye vergisi verirken, 1853 senesinde 554 hane üzerinden 999 kişi (hane başı 1,8 kişi) olarak cizye vergisi ödemiştir. Aynı şekilde 1845 senesinde Ezine kazasında 278 hane üzerinden 424 kişi (hane başı 1,5 kişi) cizye vergisi öderken, 1853 senesinde 281 hane üzerinden 564 kişi (hane başı 2 kişi) cizye vergisi ödemiştir.

Yabancı reaya cizyesinde ise en çok gelir sırasıyla Ayvacık, Kale-i Sultaniye, Ezine, Lapseki, Bayramiç, Biga, Çan, Dimetoka ve Kumkale kazalarında görülmektedir. Buralarda özellikle zeytincilik, bağcılık gibi mevsimlik; duvarcılık ve abacılık-yabacılık gibi gündelik işçi statüsünde gelen reaya ağırlığı oluşturmaktadır. Yabancı reayanın asıl memleketleri incelendiğinde Gölkesir (Kesriye), Filibe, Yanya gibi Rumeli şehirleri ilk sırada yer almaktadır. Bunun yanında civar adalar ve Doğu Trakya ticaret amacıyla şehre gelen bir diğer önemli nüfus potansiyelini oluşturmaktadır. Bu iki bölgeye nazaran daha az sayıda Güney Marmara bölgesinden –ki muhtemelen zeytin toplamak ve ticareti için- gelen reaya görülmektedir. Kale-i Sultaniye kazasının yabancı reaya durumu ise diğer kazalara nazaran daha geniş bir profil sergilemektedir. Kazanın deniz ticareti için kilit noktada olması yabancı reayanın coğrafi olarak geniş yelpazede olmasına neden olmuştur.

Tanzimat döneminde Biga Sancağı'nda bulunan Kıpti reayadan ise kazalara göre farklı uygulamalar görülmektedir. Genel olarak maktû bir fiyat üzerinden sabitlenen Kıpti cizyesi mükellefler arasında paylaştırılmıştır. Nüfus olarak ise seyyar bir yapıda olmalarından ötürü değişkenlik görülmüş ve kazalar içerisinde mükellef sayısı kısa sürede azalıp çoğalmıştır. Bu durum 1851 senesinde an-cemaatin sistemde sorun teşkil etmiştir. Nitekim yer değiştiren Kıptiler, maktû olan cizyenin mükellefler arasında taksiminde problem çıkarmıştır. Bu bağlamda Kıpti reayanın cizye ile mükellef yaşı 1852-1854 senelerinde giderek düşmüştür. Kıpti reayanın meslek dağılımında ise demircilik mesleği

[5] Reaya sayısında görülen sabit kişi sayısı nüfus olarak yüksek düzeyde olan Kale-i Sultaniye Gayrimüslimlerinin cemaat olarak cizyede aktif rol oynadığını göstermektedir.

ilk sırayı oluşturmaktadır. Bunun yanında Kıptilerin geleneksel meslekleri arasında yer alan sepetçi, kalaycı, zurnacı, davulcu gibi mesleklere mensup reaya da görülmektedir.

3.1.1. İcmal Cizye Defterlerine Göre Biga Sancağı'nda Cizye Rejimi (1843-1854)

Tanzimat döneminde Biga Sancağı ile ilgili ilk cizye vergisi verileri tespitimize göre müşirlik sisteminin uygulandığı 1843 yılına aittir. Bu tarihte Biga Sancağı için Maliye Nezareti'nden *Hacı Ali Ağa* vasıtasıyla 342 âlâ (% 5,4), 4799 evsât (% 75,5) ve 1211 ednâ (% 24,5) olmak üzere toplam 6352 kişilik cizye evrakı gönderilmiştir. Bu evrakların toplamında ise 182.655 kuruş gelir planlanmıştır.[6] Fakat taşrada tahsil edilen cizye emvali farklılık göstermektedir. Aynı yıl Biga Sancağı icmal cizye kaydına baktığımızda yerli ve yabancı reayadan toplam 231 âlâ (% 4,7), 4008 evsât (% 81,6) ve 671 ednâ (% 13,7) olmak üzere toplam 4910 kişiden 144.165 kuruş cizye vergisi alınmıştır.[7] Bu durum Maliye Nezareti'nden gönderilen evrak ile tahsil edilen cizye arasında 1442 gibi ciddi bir fark olduğunu göstermektedir. Ayrıca Biga Sancağı kazalarında meskûn Kıptiyan için de 1843 yılında *Maktuan-ı Kıptiyan* olarak 10.065 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir. Kıpti gelirini de dâhil ettiğimizde 1843'te Biga Sancağı'nda 154.734 kuruş cizye vergisi alınmıştır.[8]

1844 senesinde Biga Sancağı'na Maliye Hazinesi'nden 1843 yılında olduğu gibi 342 âlâ, 4799 evsât ve 1211 ednâ olmak üzere toplam 6352 cizye evrakı gönderilmiştir.[9] Ancak Biga Sancağı'nda ise *Mustafa*, *Hacı Es-Seyyid Süleyman*, *Mehmed Hasan*, *Süleyman Es-Seyyid*, *Hüseyin Halil*, *Osman*, *Mehmed Emin* ve iki Gayrimüslim temsilci tarafından yürütülen çalışmalar sonucunda 209 âlâ (% 4,1), 4153 evsât (% 81,7) ve 724 ednâ (% 14,2) olmak üzere toplam 5086 kişiden 147.990 kuruş cizye toplanmıştır. Geri kalan 133 âlâ, 646 evsât ve 487 ednâ olmak üzere toplam 1266 esnâf-ı selâse evrakı Maliye Nezaretine iade edilmiştir.[10] 1844 yılı icmal cizye defteri yerli ve yabancı reaya arasında

---

[6] BOA, ML.VRD.CMH.d., 232, 1259/1843.
[7] BOA, ML.VRD.CMH.d., 277, 1259/1843.
[8] BOA, ML.VRD.CMH.d., 277, 1259/1843.
[9] BOA, ML.VRD.CMH.d., 87, 1258/1842. Bu defterin tarihi yanlış kayıt edilmiştir. Zira defterin içerisinde yer alan *"Biga Sancağı dâhilinde vaki hanelerin altmış senesine mahsuben esnâf-ı selâse itibariyle reayanın müterettib zimmetleri olan cizye-i şer'iyyelerine mahsuben ve Kıptiyan taifesinin haraçlarının vaki olan tahsilat ile tevzi ve ita kılınan evrakın mikdar ve kıymeti"* ifadesi defterin 1260/1844 yılına ait olduğunu göstermektedir.
[10] BOA, ML.VRD.CMH.d., 87, 1258/1842 (1260/1844).

evrakların dağılımı hakkında da bilgi edinmemize olanak tanımaktadır. Buna göre 1844'te yerli reayadan 177 âlâ (% 6,5), 2151 evsât (% 78) ve 425 ednâ (% 15,5) olmak üzere toplam 2753 kişiden 84.885 kuruş[11]; 32 âlâ (% 1,4), 1962 evsât (% 85,6) ve 299 ednâ (% 13) olmak üzere toplam 2293 yabancı reayadan ise 63.500 kuruş cizye tahsil edilmiştir.[12] Kıpti reayadan ise 10.259 kuruş yerli, 500 kuruş yabancı reaya olmak üzere toplam 10.759 kuruş *haraç* alınmıştır.[13] Bu veriler doğrultusunda 1844 senesinde Biga Sancağı'nda cizye vergisinden 158.749 kuruş gelir elde edilmiştir.

1844 senesinde Biga Sancağı'nda imparatorluk geneli nüfus sayımına paralel olarak yapılan tahrir sonucunda önceki iki senenin (1842 ve 1843) bakayaları da toplanmaya çalışılmıştır. Bu tahrir neticesinde 1842 senesinden 12.270 kuruş, 1843 senesinden 7.770 kuruş ve 1844 senesinden 3.030 kuruş olmak üzere toplam 23.070 kuruş tahsil edilemeyen miktar tespit edilmiştir. Fakat bunun içerisinden 1842 senesi için 6777 kuruş tahsil edilirken 5.493 kuruşu bakaya bırakılmıştır. 1843 senesi için de 4.800 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiş, 2.960 kuruşu bakaya bırakılmıştır. 1844 senesi için de öngörülen 3.030 kuruşun tamamı bakaya bırakılmıştır. Bu doğrultuda 1844 sayımları ile Biga Sancağı kazalarından 1842 ve 1843 seneleri için bakaya bırakılan 11.587 kuruş cizye tahsil edilirken, 11.483 kuruşu tahsil edilememiştir.[14]

1845 senesinde her ne kadar tahrir yapılmışsa da merkezden çıkan evrak sayısında herhangi bir değişiklik olmadığı görülmektedir. Nitekim 1843 ve 1844 senelerinde olduğu gibi 1845 senesinde de Maliye Nezareti'nden Biga Sancağına 342 âlâ, 4799 evsât ve 1211 ednâ olmak üzere toplam 6352 cizye evrakı gönderilmiştir.[15] Buna karşılık Biga Sancağı'nda sırasıyla iki Gayrimüslim temsilci, *Es-Seyd Osman*, *Mehmed Emin*, *Mustafa*, *El-Hâc Es-Seyd Süleyman*, *Mehmed Rıza* ve *Es-Seyd Hüseyin Remzi* beyler tarafından

[11] 1844 yılı Ayvacık kazası Mufassal cizye defterinde kazada bulunan bütün reaya yabancı reaya olarak kaydedilmiştir. Bu reayanın zeytincilik, kerestecilik ve duvarcılık meslekleri için Rumeli, adalar ve Marmara bölgesinden Ayvacık'a geldiği görülmektedir. "BOA, ML.VRD.CMH.d., 325, 1260/1844. Fakat icmal cizye kaydında ise bu reaya yerli reaya sınıfında gösterilmektedir. Bunlardan elde edilen miktar ise 16.605 kuruştur. Diğer taraftan 1845 mufassal ve icmal cizye kayıtlarında da bu reaya yabancı reaya olarak geçmektedir. Bu nedenle 1844 yılı icmal cizye kaydı değiştirilerek 16.605 kuruş yabancı reaya kısmına aktarılmıştır. Bu konu hakkında aşağıda ayrıntılı bilgi verilecektir.
[12] Ayvacık kazasında mukim yabancı reayanın 16.605 kuruşluk cizye yekunu bu tarafa kaydedilmiştir.
[13] BOA, ML.VRD.CMH.d., 87, 1258/1842 (1260/1844).
[14] BOA, ML.VRD.CMH.d., 87, 1258/1842 (1260/1844).
[15] BOA, ML.VRD.CMH.d., 493, 1261/1845.

onaylanan[16] tahsil sonucunda ise 263 âlâ (% 5,1), 4222 evsât (% 81,6) ve 691 ednâ (% 13,3) olmak üzere toplam 5176 kişiden 152.805 kuruş cizye vergisi toplanmıştır. Reaya içerisinde 221 âlâ (% 7,8), 2191 evsât (% 77,3) ve 424 ednâ (% 14,9) olmak üzere toplam 2836 kişi olan yerli reaya 85.350 kuruş cizye vergisi ödemiştir. 42 âlâ (% 1,8), 2031 evsât (% 86,8) ve 267 ednâ (% 11,4) olmak üzere toplam 2340 kişi olan yabancı reaya ise 67.455 kuruş cizye vergisi vermiştir.[17] Ayrıca 321 nefer Kıpti'den de toplam 11.033 kuruş *cizye-i Kıptiyan* alınmıştır.[18] Kıpti reaya ile Gayrimüslim reaya 1845 senesinde toplam 163.838 kuruş cizye vergisi ödemiştir.

1846 senesinde Biga Sancağı için merkezden çıkan evrak adedinde düşüş görülmektedir. Bu sene için Biga Sancağına 317 âlâ (% 5,7), 4308 evsât (% 82,7) ve 911 ednâ (% 11,6) olmak üzere toplam 5536 cizye evrakı gönderilmiştir. Bu evraklardan toplam 161.655 kuruş gelir elde edilmesi bekleniyordu.[19] Ancak Biga Sancağı'nda yerli ve yabancı reaya bir arada 268 âlâ (% 5,5) , 3988 evsât (% 81,3) ve 643 ednâ (% 13,2) olmak üzere toplam 4899 kişiden 145.365 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir.[20] Aynı yıl Kıpti reayadan da 11.494 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir. Bu hesap doğrultusunda 1846 senesinde Biga Sancağı'ndan 156.859 kuruş cizye vergisi alınmıştır.[21]

1846 yılı icmal defterinde cizye vergisinin ödenme dönemlerini de tespit etmek mümkündür. Nitekim söz konusu tarihte cizye vergisinin 1847 senesine sarkacak şekilde 9 ay gibi bir sürede toplandığı görülmektedir. Buna göre Rebiyü'l-Evvel 1262 (Mart 1846) ayında 73.105 kuruş, Rebiyü'l Ahir ayında 63.899, Cemaziye'l-Ahir ayında 345, Recep ayında 333, Ramazan ayında 600, Şevval ayında 1097, Zilkade ayında 75, Zilhicce ayında 3925 ve Safer 1263 (Şubat 1847) ayında 12.370 kuruş cizye toplanmıştır.[22]

1847'den 1853 tarihine kadar Biga Sancağı icmal cizye kaydı bulunmadığı için imparatorluk geneli oluşturulan cizye defterlerinden Biga Sancağı cizyesi hakkında bilgi edinmeye çalıştık. Bu kayıtlardan da 1848 yılından itibaren Biga Sancağı'ndaki süreci

[16] Bir mühür silik olduğu için okunamamıştır.
[17] BOA, ML.VRD.CMH.d., 493, 1261/1845.
[18] BOA, ML.VRD.CMH.d., 493, 1261/1845.
[19] BOA, ML.VRD.CMH.d., 515, 1261/1845. Bu defterin tarihi yanlış kayıt edilmiştir. Zira içerisinde 1262/1846 senesi cizye tahsilatı olduğu belirtilmektedir.
[20] 1846 senesi cizyesinde yerli ve yabancı reaya ayrı ayrı tasnif edilmemiştir.
[21] BOA, ML.VRD.CMH.d., 515, 1261/1845 (1262/1846).
[22] BOA, ML.VRD.CMH.d., 515, 1261/1845 (1262/1846).

izlemek mümkündür.[23] Buna göre 1848 senesinde Biga Sancağı'ndan 150.495 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir.[24] Ancak defterde cizye evrakının kaza dağılımı belirtilmemiştir. 1849 tarihinde ise Maliye Nezareti'nden Biga Sancağı'na 267 âlâ (% 4,8), 4372 evsât (% 78,8) ve 911 ednâ (% 16,4) olmak üzere toplam 5550 adet cizye evrakı gönderilmiş ve 160.845 kuruş gelir hedeflenmiştir.[25] Fakat 135.450 kuruş cizye vergisi toplanmıştır.[26] 1850 senesinde de aynı şekilde Biga Sancağına 5550 evrak gönderilmiştir.[27] Fakat bu sefer gelir daha da düşmüş ve ancak 104.025 kuruş cizye vergisi toplanabilmiştir.[28]

Görüldüğü gibi 1843'den 1846'ya kadar yükseliş gösteren Biga Sancağı cizyesi, 1846'dan itibaren gerilemeye başlamıştır. 1851 senesinde cizye vergisinde Tanzimat döneminde ikinci kez an-cemaatin tahsil usulüne geçilmesi cizye gelirinin daha da azalmasına yol açmıştır. Bunun yanında yabancı reayanın cizyelerinin asıl memleketlerinde tahsil edilmesi Biga Sancağı cizyesinin genel yekûnunun da düşmesine neden olmuştur. Nitekim 1851 yılından itibaren Biga Sancağı icmal ve mufassal cizye defterlerinde yabancı reaya kayıtlarına rastlanmamaktadır. An-cemaatin sistemde 1851 yılında Biga Sancağı'nda yerli Gayrimüslim reayadan 78.990 kuruş ve Kıptilerden 7.384 kuruş olmak üzere toplam 86.374 kuruş cizye vergisi toplanmıştır.[29] Bu miktar Biga Sancağı'nda Tanzimat döneminde toplanan en düşük cizye vergisidir. 1852 senesinde ise imparatorluk genelinde olduğu gibi vergi miktarı yükseltilmeye çalışılmış ve an-cemaatin sistemin vergi vermeme düşüncesine karşı devlet etkin rol oynamak istemiştir. Nitekim yaklaşık on bin kuruş kadar artan Biga Sancağı cizyesi 96.705 kuruş olarak tahsil edilmiştir.[30]

1853 senesinde devletin kontrol mekanizması devam etmektedir. Nitekim müşirlik sisteminde olduğu gibi merkezden evrak gönderilmesi uygulamasının sürdürüldüğü ve mükelleflerin denetim altında tutulmaya çalışıldığı görülmektedir. 1853'te Maliye Hazinesi'nden Biga Sancağı'na 234 âlâ (% 7,2), 2361 evsât (% 71,9) ve 685 ednâ (% 20,9)

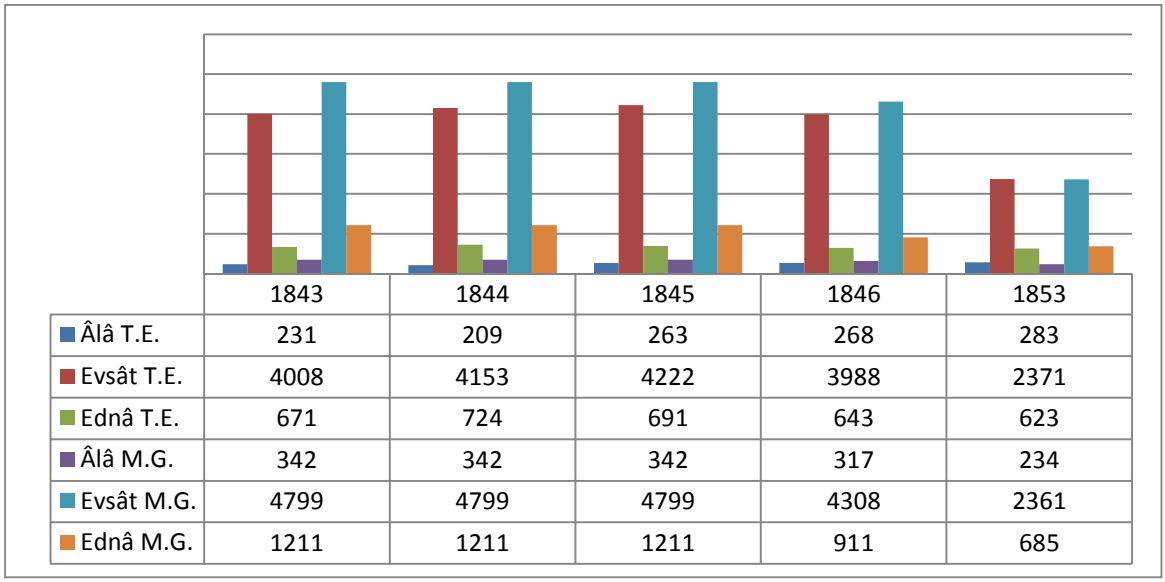
[23] 1847 tarihine ait Biga Sancağı için herhangi bir cizye kaydına ulaşılamamıştır.
[24] BOA, ML.VRD.CMH.d., 947, 1264/1848.
[25] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1077, 21 Z 1265/ 7 Kasım 1849.
[26] BOA, ML.VRD.CMH.d., 947, 1264/1848.
[27] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1226, 1266/1850.
[28] BOA, ML.VRD.CMH.d., 947, 1264/1848.
[29] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1303, 1268/1852. BOA, ML.VRD.CMH.d., 947, 1264/1848. tarihli defterde ise Biga Sancağı sadece Biga Sancağı Gayrimüslimleri kaydı olan 78.030 kuruş gösterilmiştir.
[30] BOA, ML.VRD.CMH.d, 1271, 1267/1851. Defterin tarihi 1851 olarak verilmişse de içeriği 1852 kayıtlarını da barındırmaktadır.

olmak üzere toplam 3280 cizye evrakı gönderilmiştir. Böylece Tanzimat döneminde Biga Sancağı için dördüncü kez evrak sayısının indirimi yoluna gidildiği görülmektedir. Evrak sayısına göre 95.145 kuruş cizye tahsil edilmesi öngörülmüştür.[31] Fakat ilk defa 1853 yılında gönderilen evraktan fazla cizye vergisi toplandığı görülmektedir. Söz konusu tarihte yerli reayadan 283 âlâ (% 8,6), 2371 evsât (% 72,4) ve 623 ednâ (% 19) olmak üzere toplam 3277 kişiden 97.455 kuruş cizye vergisi elde edilmiştir.[32] Kıpti cizyesinden ise aynı yıl 8.484 kuruş tahsil edilmiştir. Bu veriler doğrultusunda 1853 tarihinde Biga Sancağı'ndan 105.939 kuruş cizye vergisi alınmıştır.[33]

1853 senesinde Biga Sancağı'nda toplanan 105.939 kuruş cizye gelirinin tamamının mahallinde harcandığı görülmektedir.[34] 1853 yılı cizyesinin en büyük harcama alanını memur giderleri oluşturmuştur. Nitekim 91.644 kuruş *Gebran* cizyesinden, 2.135 kuruş Kıpti cizyesinden olmak üzere toplam 93.776 kuruş cizye geliri memur maaşlarına sarf edilmiştir. Ayrıca Bahr-i Sefid Boğazı'nın (Çanakkale Boğazı) muhafazasına memur topçu askerine 3.567 kuruşu *Gebran* cizyesinden, 6.349 kuruşu Kıptiyan cizyesinden olmak üzere toplam 9.916 kuruş ödenmiştir. Bunların dışında daha küçük miktarlarda farklı yerlere harcamalar yapılmıştır. Mesela *metruk tımarlı tekaüdlerinden* Mehmed Seyyid veled-i Yunus'a 225 kuruş, Abdülbaki veled-i Hasan'a 1.009 kuruş verilmiştir. Biga Sancağı'ndaki dini görevlilere 750 kuruş ödenmiş ve son olarak sancakta görevli memurların yetim çocuklarına da 262 kuruş cizye vergisinden yardım yapılmıştır.[35]

Biga Sancağı için son cizye vergisi kaydı ise 1854 senesine aittir. İmparatorluk geneli icmal cizye kaydından elde ettiğimiz veriye göre bu tarihte Biga Sancağı'ndan 100.840 kuruş cizye vergisi alınmıştır.[36]

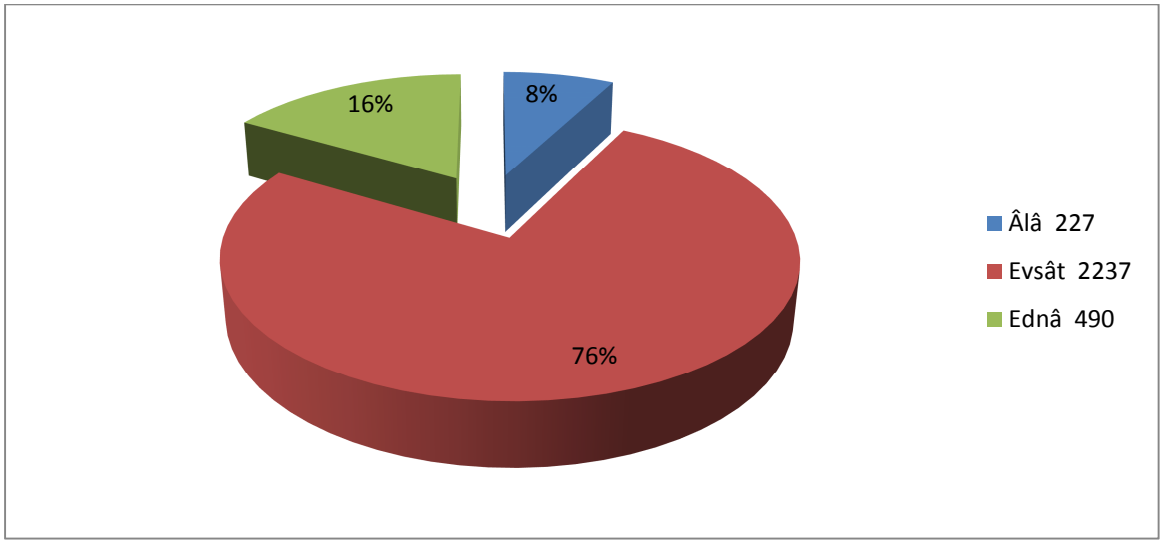
[31] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1363, 25 Za 1269/29 Eylül 1853.
[32] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1363, 25 Za 1269/29 Eylül 1853.
[33] 1853 senesi cizye gelirini Biga Sancağı Meclisi üyelerinden 13 kişi onaylamıştır. Bu 13 kişi içerisinde üç kocabaşı da bulunmaktadır. BOA, ML.VRD.CMH.d., 1363, 25 Za 1269/29 Eylül 1853.
[34] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1363, 25 Za 1269/29 Eylül 1853.
[35] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1363, 25 Za 1269/29 Eylül 1853.
[36] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1391, 1270/1854.

	1843	1844	1845	1846	1853
Âlâ T.E.	231	209	263	268	283
Evsât T.E.	4008	4153	4222	3988	2371
Ednâ T.E.	671	724	691	643	623
Âlâ M.G.	342	342	342	317	234
Evsât M.G.	4799	4799	4799	4308	2361
Ednâ M.G.	1211	1211	1211	911	685

Grafik 3: Tanzimat Dönemi'nde Biga Sancağı'nda esnâf-ı selâse evrakları[37]

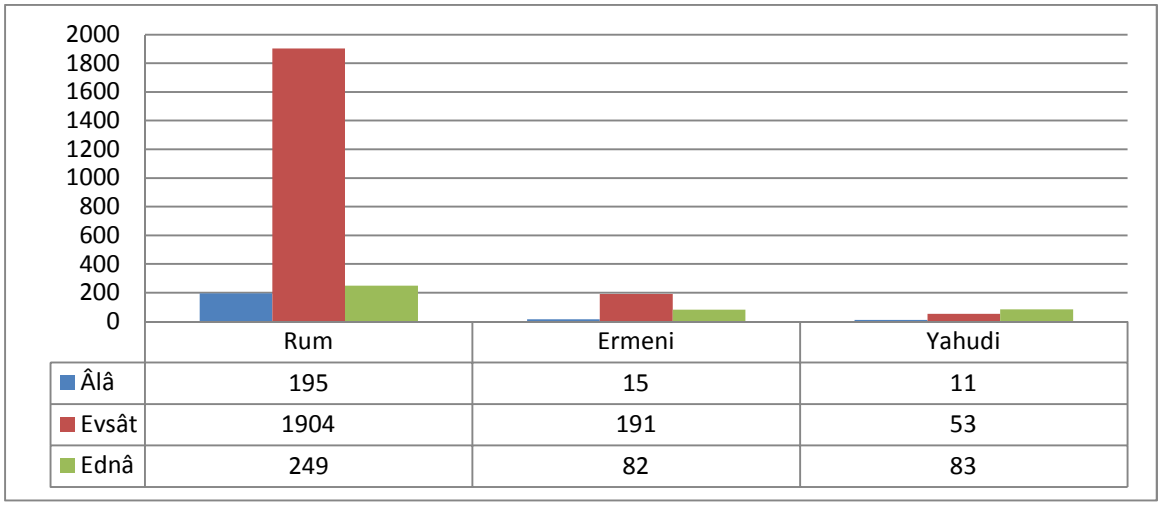
(T.E.= Tahsil Edilen M.G.=Merkezden Gönderilen)

Grafik 4: Tanzimat Dönemi'nde Biga Sancağı yerli reayasının esnâf-ı selâse ortalamaları[38]

[37] 1843, 1844, 1845 ve 1846 seneleri yerli ve yabancı reayayı bir arada 1853 yılı verileri ise sadece yerli reayayı göstermektedir.

[38] Yerli reayanın ayrıldığı yıllar olan 1843, 1844, 1845 ve 1853 yılı verileri dikkate alınmıştır.

	Rum	Ermeni	Yahudi
Âlâ	195	15	11
Evsât	1904	191	53
Ednâ	249	82	83

Grafik 5: 1845 senesinde Biga Sancağı yerli reayasının Millet bazında esnâf-ı selâse ortalaması[39]

3.2. BİGA SANCAĞI KAZALARI'NDA CİZYE REJİMİ

Tanzimat Dönemi'nde Biga sancağı kazaları ile ilgili cizye vergisi verileri tespitimize göre 1843 yılı icmal cizye defteri ile başlamaktadır. 1843 ile 1851 yılları arasında müşirlik sistemi içerisinde cizye vergisinin toplandığı görülmektedir. Özellikle 1844 sayımları ile kaza bazında cizye ile mükellef reayanın durumu gözden geçirilmiş, mükelleflerin yeniden tespiti amaçlanmıştır. Fakat bu dönem içerisinde Gayrimüslim reaya içerisinde defter tanziminde kocabaşıların da etkili olduğu görülmektedir. 1851 senesinde kabul edilen an-cemaatin sistem Biga Sancağı kazalarında da görülmektedir. Bu tarihten itibaren verginin tevzii ve tahsili sürecinde cemaat hâkim olmuştur. Fakat devlet tamamen geri planda kalmamıştır. Nitekim 1851 yılında vergi gelirinin azalması üzerine 1852-1853 senelerinde Tanzimat dönemi için ikinci bir sayım yapılmış, mükelleflerin durumu tekrar gözden geçirilmiştir.

3.2.1. Biga Kazası'nda Cizye Rejimi

Biga kaza merkezinde Rum ve Ermeni reaya, kazaya bağlı Aksaz ve Değirmencik köylerinde ise Rum reaya bulunuyordu. Ayrıca kaza merkezinde ve köylerde nüfus olarak daha düşük oranda bulunan ve cizye mükellefi Kıpti reaya mevcuttu.

[39] Bu veriler 1845 senesi mufassal cizye defterlerinden oluşturulmuştur.

1843 senesinde Biga kaza merkezinde Rum mahallesinden 15 âlâ (% 7,8), 157 evsât (% 80,8) ve 22 (% 11,4) ednâ olmak üzere toplam 194 kişiden 5.940 kuruş cizye vergisi alınmıştır.[40] Hem nüfus olarak hem de sosyal ve ekonomik olarak Rum reayaya nazaran daha düşük düzeyde olan yerli Ermeni reaya ise 1 âlâ (% 1,5), 58 evsât (% 85,4) ve 9 ednâ (% 13,1) olmak üzere toplam 68 kişiden 1.935 kuruş cizye vergisi ödemiştir.[41] Bu durumda Biga kaza merkezinde 1843'de yerli reayadan 7.875 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir. Aynı tarihte ticaret ve sair amaçla kazada bulunan yabancı Rumlardan ise 6 âlâ (% 6,5), 78 evsât (% 84,6) ve 8 ednâ (% 8,9) olmak üzere toplam 92 kişiden 2.820 kuruş cizye toplanmıştır. Yabancı Ermeni reayadan ise sadece 1 âlâ ve 4 evsât olmak üzere 5 kişiden 180 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir. Bu bağlamda 1843 senesinde Biga kazasında bulunan yabancı Gayrimüslim reayadan toplam 3.000 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir.[42]

Rumlarla meskûn olan Aksaz köyünde ise 1843 senesinde 6 âlâ (% 5,5), 84 evsât (% 76,3) ve 20 ednâ (% 18,2) olmak üzere toplam 110 kişiden 3.180 kuruş; Değirmencik köyünde 7 âlâ (% 7,2), 73 evsât (% 75,2) ve 17 (% 17,6) ednâ olmak üzere toplam 97 kişiden 2.865 kuruş cizye vergisi toplanmıştır.[43]

Bu verilere göre 13.920 kuruşu yerli reayadan olmak üzere 1843 senesinde Biga kazasında 16.920 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir. Diğer taraftan Kıptiler için ise sadece kişi sayısı ve gelir bilinmektedir. 1843 tarihinde 25 Kıpti ortalama 48,4 kuruştan 1210 kuruş maktû vergi ödemiştir.[44]

İmparatorluk genelinde 1844 senesinde yapılan nüfus sayımları Biga kazası cizyesinde de önemli bir artışa sebep olmuştur. Bu yıl Biga kazasında yerli reayadan 38 (% 7,9) âlâ, 405 evsât (% 84) ve 39 ednâ (% 8,1) olmak üzere toplam 482 kişiden 15.015

[40] BOA, ML.VRD.CMH.d., 277, 1259/1843.
[41] BOA, ML.VRD.CMH.d., 277, 1259/1843.
[42] BOA, ML.VRD.CMH.d., 277, 1259/1843.
[43] BOA, ML.VRD.CMH.d., 277, 1259/1843.
[44] BOA, ML.VRD.CMH.d., 277, 1259/1843.

kuruş cizye toplanmıştır.[45] Kıpti reayada ise yine maktû olarak tek bir fiyat belirlenmiş ve 1.270 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir.[46]

1844 senesi için mufassal cizye kaydının bulunması gerek cizye vergisinin seyri ve gerekse reayanın sosyal ve ekonomik durumu hakkında ayrıntılı bilgiler edinmemize olanak tanımaktadır. Tanzimat Dönemi'nde cizye defterlerinin nüfus defterleri doğrultusunda oluşturulması toplam hane ve vergiden muaf hanelerin sayısının tespitine olanak tanımaktadır. Nitekim 1844'te Biga kazası Rum Mahallesi'nde 159 Gayrimüslim hane bulunmaktadır. Bu haneler içerisinde 16, 38, 39, 47, 65, 89, 94, 95, 98 ve 114 no.lu olmak üzere toplam 10 hanede cizye vergisi ile mükellef reaya bulunmamaktadır.[47] Önceki yıla göre sayım sonucunda Rum reayanın cizye vergisinde çok az bir artış görülmektedir. Kaza merkezinde meskûn Rum reayadan 1844'te 23 âlâ (% 11,8), 159 evsât (% 81,5) ve 13 ednâ (% 6,7) olmak üzere toplam 195 kişiden (hane başı 1,3 kişi) 6.345 kuruş cizye toplanmıştır.[48] Diğer taraftan sayımların bir göstergesi olarak 1844'te 6 reaya ednâdan evsâta, 4 reaya ise evsâttan âlâya yükseltilmiştir. Aynı şekilde 7 reaya evsât olarak ve 1 reaya da ednâ olarak ilk defa cizye vergisi ile mükellef tutulmuştur.[49]

Cizye defterlerinde reayanın yaşının belirtilmesi mükelleflerin yaş profilini oluşturmamıza olanak tanımaktadır. Nitekim 1844'te reayanın vergi mükellef yaşının 15-75 yaş arasından ziyade, buluğ çağı ile "el ayağı iş tutan" yaş grubu arasında olduğu ve söz konusu tarihte 12-90 yaş arasında cizye vergisinin toplandığı görülmektedir. Diğer taraftan 40-44 yaş seviyesinden itibaren reaya nüfusunda görülen hızlı düşüş Biga kazası Gayrimüslimlerinin ortalama yaşam süresinin düşük olduğunu göstermektedir. Biga kazasında Gayrimüslim reayanın yaş dağılımı şu şekildedir:[50]

Yaş	Rum	Ermeni	Değirmencik	Aksaz	Toplam
12	1	1	2	1	5
13	4	1	4	4	13
14	9	2	1	4	16

[45] BOA, ML.VRD.CMH.d., 376, 1260/1844, s. 25.
[46] BOA, ML.VRD.CMH.d., 376, 1260/1844, s. 25.
[47] BOA, ML.VRD.CMH.d., 376, 1260/1844, s. 2-9. Muaf haneden kasıt içerisinde cizye vergisi ödemekle mükellef reayanın bulunmamasıdır.
[48] BOA, ML.VRD.CMH.d., 376, 1260/1844, s. 9.
[49] BOA, ML.VRD.CMH.d., 376, 1260/1844, s. 2-9.
[50] BOA, ML.VRD.CMH.d., 376, 1260/1844, s. 2-19. Yaş analizi 1845 tarihi için de geçerlidir. Nitekim reayanın yaşları aynı şekilde kayıt edilmiştir.

15-19	19	3	14	19	55
20-24	29	7	17	22	75
25-29	34	20	15	13	82
30-34	29	10	12	11	62
35-39	25	6	14	15	60
40-44	16	7	8	12	43
45-49	9	6	3	7	25
50-54	15	3	2	6	26
55-59	6	2	7	3	18
60-64	4	1	2	2	9
65-69	1	-	3	1	5
70-74	4	1	-	1	6
79	-	-	1	-	1
85	1	-	-	-	1
90	-	1[51]	-	-	1
Toplam	206	71	105	121	503[52]

Tablo 4: 1844 senesinde Biga Kazası'nda Gayrimüslim reayanın yaş dağılımı

Defterde mesleği belirtilen Rum reaya içinde tarım dışı mesleklerin sayısı çoktur. Bölgenin tarım ve hayvancılık açısından zengin olması çobanlık mesleğinin Gayrimüslim reaya içerisinde ön plana çıkmasını sağlamıştır. Diğer taraftan yine tarım sektörü içerisinde değerlendirebileceğimiz ekmekçi (fırıncı) ve bahçıvanlık mesleği Biga kaza merkezinde bulunan Rum reayanın en çok uğraşı alanlarını oluşturmaktadır. Ayrıca papazlardan ikisinin âlâ cizye ödemesi din görevlilerinin sosyal ve ekonomik durumunu göstermesi açısından dikkat çekicidir. Bunun yanında kocabaşının evsât cizye ödemesi kayda değerdir. 1844 senesinde defterde mesleği belirtilen Rum reayanın cizye vergisi dağılımı şu şekildedir:[53]

Meslek	**Âlâ**	**Evsât**	**Ednâ**	**Cizyesi Belirtilmeyen**	**Toplam**
Kocabaşı	-	1	-	-	1
Çoban	7	27	1	4	39
Terzi	-	4	-	-	4
Etmekçi	-	6	-	-	6
Arabacı	1	4	-	-	5
Bahçıvan	-	4	-	-	4
Papaz	2	1	-	-	3
Abacı	-	1	1	-	2

[51] *"Orta boylu ak sakallı Papas Artin Veled-i Melko"*. Papas Artin'in evrakı evsâttan âlâya yükseltilmiştir.
[52] Reayanın yaş analizlerinde çeşitli nedenlerle cizye vergisinden muaf olup defterde yaşı belirtilenler de dâhildir.
[53] BOA, ML.VRD.CMH.d., 376, 1260/1844, s. 2-9.

Fıçıcı	1	1	-	-	2
Kahya	1	2	-	-	3
Bağcı	1	2	-	-	3
Çömlekçi	-	2	-	-	2
Mandıracı	-	1	-	-	1
Kahveci	-	1	1	-	1
Değirmenci	-	3	-	-	3
Kasap	-	2	-	-	2
Marangoz	-	1	-	-	1
Kiremitçi	1	-	-	-	1
Kantarcı	-	1	-	-	1
Dülger	-	2	-	-	2
Pastırmacı	-	1	-	-	1
Boyacı	-	1	-	-	1
Kömürcü	-	2	-	-	2
Bakırcı	-	2	-	-	2
Ağaççı	-	1	-	-	1
Bakkal	1	-	-	-	1
Yabacı	-	3	-	-	3
Tabakçı	-	1	-	-	1
Sıvacı	1	-	-	-	1
Çeltikçi	-	1	-	-	1
Samuncu	-	1	-	-	1
Kuyumcu	-	1	-	-	1
Sarraf	1	-	-	-	1
Acmek?	-	2	-	-	2
Çeşmeci	-	1	-	-	1
Toplam	17	83	3	4	107

Tablo 5: 1844 senesinde Biga Kazası Rum Mahallesinde reayanın mesleklerine göre cizye vergisi

Biga kazası Gayrimüslimleri arasında lakap kullanımı da çok yaygındır. Reaya arasında daha çok aileye göre lakap kullanımın yaygın olduğu görülmektedir. Diğer taraftan sosyal ve ekonomik düzey açısından önemli bir gösterge olan *Eci* (Hacı) lakabının sadece dört kişide görülmesi dikkat çekmektedir. Ayrıca "Sakızlı" ve "Filibeli" olarak kaydedilen reayanın olması Biga kazasına yapılan göçleri göstermesi açısından önem arz etmektedir. 1844 senesinde Rum reayanın kullandığı lakaplar ve bunların vergi dağılımı ise şu şekildedir:[54]

[54] BOA, ML.VRD.CMH.d., 376, 1260/1844, s. 2-9.

Lakap	Âlâ	Evsât	Ednâ	Toplam
Eci (Hacı)	-	4	-	4
Çiçek oğlu	1	5	1	7
Deli oğlu	1	2	-	3
Arnavut oğlu	1	-	-	1
Papas oğlu	-	2	-	2
Porsuk oğlu	-	-	1	1
Çolak oğlu	-	1	-	1
Kara Manol oğlu	-	2	-	2
Lazkar oğlu	-	-	1	1
Kara Yorgi oğlu	-	1	-	1
Karadağlı oğlu	-	-	1	1
Portakal oğlu	-	1	-	1
Çinti oğlu	-	1	-	1
Kör oğlu	-	1	-	1
Ihlamurcu oğlu	-	2	-	2
Galim oğlu	-	1	-	1
Fındık oğlu	-	1	-	1
Absorok oğlu	-	1	-	1
Sakızlı	-	1	-	1
Filibeli	-	1	-	1
Toplam	3	27	4	34

Tablo 6: 1844 senesinde Biga Kazası Rum reayasında görülen lakaplar ve cizye vergisi oranları

Ermeni reaya içerisinde ise 1843 senesine göre küçük bir fark görülmektedir. Keza sayım sonucunda Ermeni reaya içerisinde cizye ile mükellef olmayan reaya hanesi ve cizyesi yükseltilen reaya sayısı da düşüktür. 1844'te 60 hane olarak gözüken Ermeni reaya içerisinde sadece 27 no.lu hanede cizye vergisi ile mükellef reaya bulunmamaktadır.[55] Sayım sonucunda ise sadece bir reaya ednâdan evsâta yükseltilirken, bir reaya da ilk defa cizye vergisi ile mükellef tutulmuştur.[56] 1844'te Ermeni reayadan 1 âlâ (% 1,5), 57 evsât (% 83,6) ve 10 (% 14,9) ednâ olmak üzere toplam 68 kişiden (hane başı 1,1 kişi) 1.920 kuruş cizye tahsil edilmiştir.[57]

Ermeni reayanın meslek dağılımı ise Rum reayaya nazaran nüfusa bağlı olarak daha azdır. Biga Ermenileri arasında en yaygın meslek nalbantlık olarak görülmektedir. Söz

[55] BOA, ML.VRD.CMH.d., 376, 1260/1844, s. 9-11.
[56] BOA, ML.VRD.CMH.d., 376, 1260/1844, s. 9-11.
[57] BOA, ML.VRD.CMH.d., 376, 1260/1844, s. 11.

konusu tarihte defterde mesleği belirtilen Ermeni reayanın cizye vergisi dağılımı şu şekildedir:[58]

Meslek	Âlâ	Evsât	Ednâ	Toplam
Nalbant	-	4	-	4
Terzi	-	1	-	1
Çoban	-	2	-	2
Papas	-	3	-	3
Se'ele[59]	-	1	2	3
Aşçı	-	1	-	1
Kahya	-	1	-	
Hammal	-	1	-	1
Penbeci	-	-	1	1
Toplam	-	14	3	17

Tablo 7: 1844 senesinde Biga Kazası Ermeni reayasının mesleklerine göre cizye vergisi dağılımı

Ermeni reaya arasında görülen lakaplar içerisinde ise Rum reaya gibi aile unvanının etkili olduğunu göstermektedir. Bunun yanında *Eci* lakaplı reaya içerisinde Rum reaya ile paralellik mevcuttur. Bunlardan biri âlâ sınıfı cizye ödemektedir. Ayrıca Ermenilerin geldikleri yeri gösteren lakapları arasında yer alan "Ankaralı" ve "Bandırmalı" lakapları Biga Ermenilerinin Anadolu ile olan göç bağını göstermesi açısından dikkat çekicidir. Ermeni reayanın kullandığı lakaplar ve bunların ödediği cizye vergisi dağılımı şu şekildedir:[60]

Lakap	Âlâ	Evsât	Ednâ	Toplam
Eci (Hacı)	1	3	-	4
Markos oğlu	-	1	-	
Şamlı oğlu	-	1	-	1
Nikos oğlu	-	2	-	2
Güzel oğlu	-	1	-	1
Papas Karındaşı	-	-	1	1
Papas oğlu	-	3	1	4
Tekfurdağlı	-	1	-	1
Ankaralı	-	1	-	1

[58] BOA, ML.VRD.CMH.d., 376, 1260/1844, s. 9-11.
[59] Bu üç reayaya *se'eleden olduğu* (dilenci) şerhi düşülmüştür. Bunların ikisinden ednâ ve birinden evsât cizye alınmıştır. 1845 tarihinde ise bu üç reaya içerisinde *Orta boylu kır sakallı Kevork veled-i Haçin* için se'ele ibaresi kaldırılmıştır. *Orta boylu kır sakallı Se'eleden Kirkor veled-i Sarkiz*'in cizyesi ise evsâttan ednâya düşürülmüştür.*Uzun boylu kumral bıyıklı Egnadiyos oğlu Sarkiz veled-i Egnadiyos*'un cizyesi ise ednâ olarak devam etmiş, se'ele ibaresi ise kaldırılmıştır. BOA, ML.VRD.CMH.d., 521, 1261/1845, s. 9-11.
[60] BOA, ML.VRD.CMH.d., 376, 1260/1844, s. 9-11.

Haki oğlu	-	2	-	2
Topal oğlu	-	1	-	1
Tuzsuz oğlu	-	1	-	1
Savlı oğlu	-	1	-	1
Bandırmalı	-	1	1	2
Zerman oğlu	-	1	-	1

Tablo 8: 1844 senesinde Biga Kazası Ermeni reayasında görülen lakaplar ve cizye vergisi oranları

1844'te Aksaz köyünde ise toplam 82 hane Rum reaya mevcuttu. Bu haneler içerisinde 7, 27 ve 63 no.lu hanelerde cizye vergisi ile mükellef reaya bulunmamaktadır.[61] Mükellefler içerisinde ise 7 âlâ (% 6,11), 100 evsât (% 86,1) ve 9 ednâ (% 7,8) olmak üzere toplam 116 kişiden (hane başı 1,5 kişi) 3.555 kuruş cizye vergisi toplanmıştır.[62] Sayımlar neticesinde 5 kişi evsât, 6 kişi ednâ olmak üzere toplam 11 reaya ilk kez cizye vergisi ile mükellef tutulmuştur. Mükellefler içerisinde 2 kişi ise ednâdan evsâta, 1 kişi de evsâttan âlâya yükseltilmiştir.[63]

Değirmencik köyünde ise toplam 77 hane görünmektedir. Bu haneler içerisinde 28, 29, 30, 56, 72 ve 76 no.lu hanelerde cizye vergisi ile mükellef reaya bulunmamaktadır.[64] Reaya içerisinde ise 7 âlâ (% 6,8), 89 evsât (% 86,4) ve 7 ednâ (% 6,8) olmak üzere toplam 103 kişiden (hane başı 1,4 kişi) 3.195 kuruş cizye vergisi toplanmıştır.[65] Sayım sonucunda 9 kişi ilk kez vergi ödemek üzere evsât olarak kaydedilirken, 4 kişi ise evsâttan âlâya tebdil edilmiştir.[66]

Aksaz ve Değirmencik her ne kadar birer köy olsa da kaza ile bağlantısı yüksek beldeler olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim her iki köyde de farklı meslek grupları görülmektedir.[67] Bu meslekler içerisinde kocabaşı ve muhtar görevlileri dikkat çekmektedir. Bu görevlilerin köyün âlâ cizye ödeyen reaya arasından seçilmesi köyde sosyal ve ekonomik durumun temsil hakkını belirlediğini göstermektedir. Diğer taraftan Biga kaza merkezinde olduğu gibi papazlar içerisinde görülen âlâ cizye din görevlilerinin

[61] BOA, ML.VRD.CMH.d., 376, 1260/1844, s. 15-19.
[62] BOA, ML.VRD.CMH.d., 376, 1260/1844, s. 19.
[63] BOA, ML.VRD.CMH.d., 376, 1260/1844, s. 15-19.
[64] BOA, ML.VRD.CMH.d., 376, 1260/1844, s. 12-15.
[65] BOA, ML.VRD.CMH.d., 376, 1260/1844, s. 15.
[66] BOA, ML.VRD.CMH.d., 376, 1260/1844, s. 12-15.
[67] Yine de nüfusun ekseriyetini çiftçi reaya oluşturmaktadır. Fakat çiftçi reaya ayrıca belirtilmemiştir.

ekonomik düzeyini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Biga Kaza merkezinde olduğu gibi Aksaz ve Değirmencik köylerinde de Çobanlık mesleği en çok uğraşı alanlarından olmuştur. Bunun yanında günlük işçi statüsünde yer alan çapacı ve ambarcı gibi meslekler bulunmaktadır. 1844 senesinde Aksaz ve Değirmencik Köyleri'nde defterde mesleği belirtilen reayanın cizye vergisi dağılımı şu şekildedir:

Meslek	Âlâ	Evsât	Ednâ	Toplam
Kocabaşı[68] (Reis)	1	1	-	2
Muhtar-ı Evvel	1	1	-	2
Muhtar-ı Sani	-	1	-	1
Çoban	1	26	-	27
Berber	-	1	-	1
Kürkçü	-	1	-	1
Papaz	2	1	-	3
Kömürcü	-	1	-	1
Değirmenci	-	1	-	1
Yabacı	-	1	-	1
Ambarcı	-	4	-	4
Çapacı	-	4	-	4
Fıçıcı	-	1	-	1
Marangoz	-	1	-	1
Sütçü	-	1	-	1
Arabacı	2	-	-	2
Tahtacı	-	1	-	1
Sığırtaç	-	1	-	1
Kiracı	-	1	-	1
Çeşmeci	-	1	-	1
Bakkal	-	1	-	1
Çalgıcı	-	1	-	1
Toplam	7	52	-	59

Tablo 9: 1844 senesinde Biga Kazasına tabi Aksaz ve Değirmencik Köyleri reayasının mesleklerine göre cizye vergisi

Aksaz ve Değirmencik köylerinde görülen lakaplarda da aile unvanının öne çıktığı görülmektedir. Diğer taraftan her iki köyde de *Eci* (Hacı) unvanlı reayanın bulunmaması dikkat çekmektedir. Aksaz ve Değirmencik köylerinde görülen lakaplar ve reayanın ödediği cizye vergisi dağılımı şu şekildedir:[69]

[68] Kocabaşı, Muhtar-ı Evvel ve Muhtar-ı Sani meslekleri 1844 tarihli defterde belirtilmemektedir. Bu bilgiler 1844 yılının sonlarına doğru hazırlanan ve geçmiş üç yılın Aksaz ve Değirmencik köylerinin cizye verilerini barındıran ve 1845 yılının mufassal cizye kaydını da oluşturan nüfus defterinden elde edilmiştir. BOA, ML.VRD.CMH.d., 347, 15 Z 1260/25 Aralık 1844.

[69] BOA, ML.VRD.CMH.d., 376, 1260/1844, s. 12-19.

Lakap	Âlâ	Evsât	Ednâ	Toplam
Kotonya oğlu	-	1	-	1
Kazdağlı	-	1	-	1
Kocabaşı oğlu	-	1	-	1
Kukucuk oğlu	-	1	-	1
Bozdağlı	-	1	-	1
Deli	-	2	-	2
Eğri Boyun	-	1	-	1
Karadağlı	-	1	-	1
Karakaş oğlu	-	1	-	1
Sarı oğlu	-	1	-	1
Kırcalı	-	2	-	2
Çolak	-	2	-	2
Çolak oğlu	-	1	-	1
Çavdar oğlu	-	1	-	1
Bozdoğan oğlu	-	1	-	1
Bulgar oğlu	-	1	-	1
Istrancalı	-	1	-	1
Papas oğlu	-	3	-	3
Topal oğlu	-	1	-	1
Rumelili	-	1	-	1

Tablo 10: 1844 senesinde Biga Kazasına tabi Aksaz ve Değirmencik Köylerinde görülen lakaplar ve cizye vergisi oranları

Yabancı reaya cizyesinde ise 1843 senesine göre önemli bir artış görülmektedir. Bu yıl ticaret ve sair amaçla Biga kazasında bulunan yabancı Rum reaya içerisinde 8 âlâ (% 6,4), 109 evsât (% 86,5) ve 9 ednâ (% 7,1) olmak üzere toplam 126 kişiden 3.885 kuruş cizye toplanmıştır. Yabancı Ermeni reaya ise 4 evsât evrakından 120 kuruş cizye vergisi ödemiştir. Bu bağlamda yabancı reayadan toplamda 4.005 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir.[70]

Yabancı reayanın her birinin asıl memleketlerine göre kaydedilmesi özellikle Osmanlı taşrasının sosyal ve ekonomik tarihi açısından önemli veriler elde etmemize olanak tanımaktadır. Nitekim bu tarihte Biga Sancağı Gayrimüslimleri coğrafi yakınlık ve nüfus bağlantısı nedeniyle Rumeli ve Doğu Trakya bölgesi ile ciddi bir ticari ilişkiye sahiptir. Bunun yanında özellikle yabancı Ermeni reaya arasında görülen Güney Marmara bölgesi Biga kazası Ermenilerin Anadolu ile bağını göstermesi açısından dikkat çekicidir.

[70] BOA, ML.VRD.CMH.d., 376, 1260/1844, s. 22-25.

1844 senesinde yabancı reayanın geldikleri bölgeye göre dağılımı ve bunların ödedikleri cizye vergisi şu şekildedir:[71]

Rum Reaya				
Memleketi	**Âlâ**	**Evsât**	**Ednâ**	**Toplam**
Filibe	4	22	3	29
Yanya	-	22	1	23
Gölkesir	2	25	2	29
Dimetoka	-	1	-	1
Şarköy	-	14	-	14
Orid	-	1	-	1
Köprü	-	1	-	1
Rumeli Dimetokası	-	4	-	4
Filorina	1	6	-	7
İpsala	-	1	-	1
Enez	1	-	-	1
Mihailiçi	-	1	-	1
Keşan	-	8	1	9
Bursa	-	2	-	2
Sofya	-	1	-	1
Çirmen	-	1	-	1
Toplam	8	110	7	125
Ermeni Reaya				
Kaza	**Ala**	**Evsât**	**Ednâ**	**Toplam**
Kırkağaç	-	1	-	1
Yenişehir	-	1	-	1
Manisa	-	1	-	1
Akhisar	-	1	-	1
Toplam	-	4	-	4

Tablo 11: 1844 senesinde Biga Kazası'nda bulunan yabancı reayanın asıl memleketleri ve cizye vergisi dağılımı

Biga kazası yerli reayasının da aynı şekilde ticaret ve sair amaçlarla çevre kazalar ve şehirlere gittikleri görülmektedir. Söz konusu tarihte Biga kaza merkezinde Rum reayasından birer kişi Kale-i Sultaniye, Çan, Konak, Hüdavendigar, Lapseki ve Edremid kazalarında; 4 kişi de Dimetoka kazasında cizyesini ödemiştir.[72] Ermeni reayasından ise sadece bir kişi cizyesini Edirne'de ödemiştir.[73] Aksaz köyünde yine birer kişi Erdek, Çan

[71] Bir reayanın geldiği bölge belirtilmemiştir. BOA, ML.VRD.CMH.d., 376, 1260/1844.
[72] BOA, ML.VRD.CMH.d., 376, 1260/1844, s. 2-9.
[73] BOA, ML.VRD.CMH.d., 376, 1260/1844, s. 9-11.

kazaları ve İstanbul'da, Değirmencik köyünde ise yine birer kişi Edremid ve Edirne kazalarında cizyesini ödemiştir.[74]

1845 senesinde ise 1844 sayımlarının izleri devam etmektedir. Bu bağlamda 1845'te Biga kazasında yerli reayadan 52 âlâ (% 10,8) , 390 evsât (% 80,7) ve 41 ednâ (% 8,5) olmak üzere toplam 483 kişiden 115.435 kuruş cizye toplanmıştır.[75] Reaya arasında özellikle Aksaz ve Değirmencik köylerinde evsâttan âlâya yükselme görülmektedir.

1845'te Rum mahallesinde cizye vergisi ile mükellef olmayan reaya hanesinde önceki yıldan farklı olarak 34 ve 137 no.lu haneler de eklenmiş ve sayı 12'ye yükselmiştir.[76] Mükellef bazında ise hemen hemen aynı durum söz konusudur. Bu yıl Biga kazası Rum mahallesinden 21 âlâ (% 10,6), 164 evsât (% 82,8) ve 13 (% 6,6) ednâ olmak üzere toplam 198 kişiden (hane başı 1,3 kişi) 6.375 kuruş cizye vergisi toplanmıştır.[77] 1845 senesinde Biga kazası için ender görülen bir şekilde bir Rum mükellefin âlâ cizye evrakının evsâta düşürüldüğü görülmektedir. 1844 senesinde âlâ cizye veren *Orta boylu ak sakallı Papa Diyonisos veled-i Andon* evsât cizyeye düşürülmüştür.[78] Evsât mükellefte ise 1844 senesinde başka kazada gösterilen reayanın dahil edilmesi ve ednâ cizye ödeyen bazı kişilerin evsâta yükseltilmesi sonucunda artış kaydedilmiştir.[79]

Ermeni mahallesinde ise hane bazında herhangi bir değişiklik görülmemektedir. Evrak bazında ise iki kişinin evsâttan ednâya geçtiği görülmektedir. Mesela 1844 yılında se'ele diye ayrıca belirtilen *Orta boylu kır sakallı See'leden Kirkor veled-i Sarkiz* evsâttan ednâya gerilemiştir.[80] Bu bağlamda Ermeni reayadan 1845'te 1 âlâ (% 1,5) , 55 evsât (% 80,8) ve 12 ednâ (% 17,7) olmak üzere toplam 68 kişiden 1.890 kuruş cizye toplanmıştır.[81]

Aksaz ve Değirmencik köylerinde ise özellikle âlâ evraklı reayada yükseliş görülmektedir. Bu iki köyde nüfus sayımlarının 1844 tarihinin sonlarında yapılması (15 Z

[74] BOA, ML.VRD.CMH.d., 376, 1260/1844, s. 12-19.
[75] BOA, ML.VRD.CMH.d., 521, 1261/1845, s. 2-21.
[76] BOA, ML.VRD.CMH.d., 521, 1261/1845, s. 2-9.
[77] BOA, ML.VRD.CMH.d., 521, 1261/1845, s. 9.
[78] BOA, ML.VRD.CMH.d., 521, 1261/1845, s. 2. Diğer âlâ evraklı mükellef ise bu tarihte Kale-i Sultaniye'de görünmektedir.
[79] BOA, ML.VRD.CMH.d., 521, 1261/1845, s. 2-9.
[80] BOA, ML.VRD.CMH.d., 521, 1261/1845, s. 11.
[81] BOA, ML.VRD.CMH.d., 521, 1261/1845, s. 12.

1260/26 Aralık 1844) köyler için 1845 senesi cizye yekûnunun değişmesine neden olmuştur. Nitekim bu tarihte Aksaz köyünde 15 âlâ, 95 evsât ve 9 ednâ olmak üzere toplam 119 kişiden 3.885 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir.[82] Reaya içerisinde 8 kişi evsâttan âlâya yükseltilirken, bir kişi de ednâdan evsâta yükseltilmiştir. Bunun yanında bir kişi de ednâ olarak ilk defa cizye ödemekle yükümlü tutulmuştur.[83] Değirmencik köyünde ise yine sayım sonucunda âlâ reayada artış yaşanmıştır. 15 âlâ (% 15,4), 76 evsât (% 77,4) ve 7 ednâ (% 7,2) olmak üzere toplam 98 kişiden 3.285 kuruş vergi alınmıştır.[84] Değirmencik köyünde 8 kişi ise evsâttan âlâya yükseltilmiştir.[85]

Yabancı Rum reayada ise özellikle evsât cizye ile mükellef sayısında artış devam etmiştir. 1845'te yabancı Rum reaya içerisinde 5 âlâ (% 3), 164 evsât (% 91,5) ve 9 ednâ (% 5,5) olmak üzere toplam 178 kişiden 5.355 kuruş gelir elde edilmiştir.[86] Yabancı Ermeni reaya içerisinde ise 4 evsât ve 4 ednâ olmak üzere toplam 180 kuruş cizye vergisi alınmıştır.[87] Bu doğrultuda 1845 senesinde Biga Kazasında bulunan yabancı reayadan 5.535 kuruş cizye toplanmıştır.

Yabancı reaya içerisinde meslek bazında ise yörenin beşeri özellikleri ön plana çıkmaktadır. Biga ve çevresinin özellikle zeytincilikte ve ormancılıkta ön planda olması bu meslekler için mevsimlik işçi akışını arttırmıştır. Duvarcı, abacı gibi inşaat ve dokuma sektöründe bulunan reayanın yüksek sayıda olması önemlidir. Ayrıca toptancılık ticareti ile ilgilenen bakkal esnafının çokluğu kazanın ticarî potansiyelini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Diğer taraftan yabancı reaya içerisinde âlâ cizye ödeyen kuyumcu mükellefe rastlanılması bölgede "seyyar sarraflık" mesleğinin aktif olduğunu göstermektedir. 1845 yılında defterde mesleği belirtilen yabancı reayanın cizye vergisi dağılımı şu şekildedir:[88]

[82] BOA, ML.VRD.CMH.d., 521, 1261/1845, s. 20.
[83] BOA, ML.VRD.CMH.d., 521, 1261/1845, s. 16-20. 4 evsât reaya köy dışında cizyesini ödemiştir.
[84] BOA, ML.VRD.CMH.d., 521, 1261/1845, s. 16.
[85] BOA, ML.VRD.CMH.d., 521, 1261/1845, s. 13-16.
[86] BOA, ML.VRD.CMH.d., 521, 1261/1845, s. 30.
[87] BOA, ML.VRD.CMH.d., 521, 1261/1845, s. 30.
[88] BOA, ML.VRD.CMH.d., 521, 1261/1845, s. 22-30.

Rum Reaya				
Meslek	**Âlâ**	**Evsât**	**Ednâ**	**Toplam**
Zeytinci	-	39	1	40
Ağaççı	-	34	-	34
Çoban	-	21	-	21
Duvarcı	-	18	3	21
Abacı	3	5	2	10
Bakkal	-	9	1	10
Etmekçi	-	7	-	7
Ganem Çobanı	-	6	-	6
Çeşmeci	-	4	-	4
Çömlekçi	1	1	-	2
Bağcı	-	5	-	5
Kalaycı	-	1	1	2
Boyacı	-	1	-	1
Kahveci	-	1	-	1
Katrancı	-	1	-	1
Kuyumcu	1	-	-	1
Kemancı	-	1	-	1
Değirmenci	-		1	1
İnekçi	-	1	-	1
Dülger	-	1	-	1
Toplam	5	156	9	170
Ermeni Reaya				
Kahveci	-	1	-	1
Elekçi	-	1	4	5
Penbeci	-	2	-	2
Toplam	-	4	4	8

Tablo 12: 1845 senesinde Biga Kazası'nda bulunan yabancı reayanın mesleki durumları ve cizye vergisi dağılımı

1845 senesinde Kıpti reaya için ayrıca düzenlenmiş mufassal cizye kaydı Kıptilerden alınan cizye vergisi hakkında daha ayrıntılı bilgi edinmemize olanak tanımaktadır. Kıptiler için öncelikle belirtilmesi gereken bir nokta olarak, istisnasız hepsinin Müslüman oluşudur.[89] 1845'te Biga kaza merkezinde bulunan 8 Kıpti'den kişi başı 50 kuruş olmak üzere toplam 400 kuruş, Sarıca köyünde bulunan 2 Kıpti'den 100 kuruş, Kösederesi'nde bulunan 1 Kıpti'den 50 kuruş, Aşlin? ve Biga Yalağı köylerinde bulunan 2'şer Kıpti'den 200 kuruş, Kara …….. köyünde bulunan 3 Kıpti'den 150 kuruş, Eci Ablağı köyündeki 2 Kıpti'den 100 kuruş, Danişmendli köyünde bulunan yine 2

[89] Mesela "Kalaycı Hüseyin bin Musa", "Kalaycı Mehmed veled-i Ali", Demirci İbrahim bin Mehmed" BOA, ML.VRD.CMH.d., 760, 14 Ca 1263/30 Nisan 1847. Ayrıca bu defterin tarihi yanlış kayıt edilmiştir. Zira içeriğinde bulunan "işbu ikiyüz altmış bir senesinde Biga kazasında mutavattın ahali-i zimmi Kıbtiyan'ın müstehak oldukları cizye-i şer'iyyeleri…" kaydı bunu doğrulamaktadır.

Kıpti'den 100 kuruş ve Pekmezli köyünde bulunan 1 Kıpti'den de 50 kuruş cizye vergisi alınmıştır. Bu bağlamda Biga Kazasında bulunun yerli 23 Kıpti'den toplamda 1.150 kuruş cizye vergisi toplanmıştır.[90] Ayrıca Biga kazasında bulunan yabancı 5 Kıpti'den de 30'ar kuruştan 150; 3 Kıpti'den 15'er kuruştan 45 kuruş olmak üzere toplam 195 kuruş cizye alınmıştır.[91] Bu bağlamda 1845 senesinde Biga kazasında bulunan Kıptilerden 1.345 kuruş cizye geliri elde edilmiştir.

Yerli Kıptiler arasında en düşük 13, en yüksek 70 yaşındaki kişilerden cizye vergisi alındığı görülmektedir.[92] Bu durum Gayrimüslimlerdeki buluğ çağı ve "eli ayağı iş tutan" yaş arası kriterinin Kıptiler'de de söz konusu olduğunu göstermektedir. Mesleki dağılımda ise Kıptilerin geleneksel meslekleri arasında yer alan demircilik uğraşının yaygın olduğu görünmektedir. Yerli Kıptiler içerisinde 14 kişi demirci, 3 kişi kalaycı ve bir kişi de zurnacı olarak yer alırken; 5 kişinin mesleği belirtilmemiştir.[93]

1846 senesi için icmal kayıttan Biga kazası genel cizye görünümü hakkında bilgi edinebilmekteyiz. Buna göre 1846 senesinde Biga kazasında yerli reayadan 52 âlâ (% 11), 383 evsât (% 80,7) ve 39 (% 8,3) ednâ olmak üzere toplam 474 kişiden 15.195 kuruş gelir elde edilmiştir.[94] Yabancı reayadan ise 7 âlâ (% 4,3), 145 evsât (% 87,2) ve 14 ednâ (% 8,5) olmak üzere toplam 166 kişiden 4.980 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir.[95] Bu bağlamda 1846 senesi için Biga kazasında bulunan Gayrimüslimlerden toplam 20.175 kuruş cizye vergisi alınmıştır. Ayrıca kişi sayısı belirtilmeyen Kıpti reayadan ise toplamda 1.570 kuruş cizye alınmıştır.[96]

1846 senesinden 1851 yılında kabul edilen an-cemaatin sistemin yürürlüğe girmesine kadar Biga Kazası cizyesi hakkında Osmanlı Arşivi'nde defter kaydı bulunmamaktadır. 1851 yılında ise yeni sistem doğrultusunda hazırlanan mufassal cizye kaydı tahsil usulünde görülen değişimin sonuçlarını görmemize olanak tanımaktadır. An-

[90] BOA, ML.VRD.CMH.d., 760, 14 Ca 1263/30 Nisan 1847 (1261/1845), s. 4.
[91] BOA, ML.VRD.CMH.d., 760, 14 Ca 1263/30 Nisan 1847 (1261/1845), s. 5.
[92] BOA, ML.VRD.CMH.d., 760, 14 Ca 1263/30 Nisan 1847 (1261/1845), s. 2-4.
[93] BOA, ML.VRD.CMH.d., 760, 14 Ca 1263/30 Nisan 1847 (1261/1845), s. 2-4.
[94] BOA, ML.VRD.CMH.d., 515, 1261/1845 (1262/1846).
[95] BOA, ML.VRD.CMH.d., 515, 1261/1845 (1262/1846).
[96] BOA, ML.VRD.CMH.d., 515, 1261/1845 (1262/1846) .

cemaatin sistemle birlikte imparatorluk genelinde görülen düşüş Biga kazasında da yaşanmıştır.[97]

1851'de an-cemaatin sistemle vergi mükellefi reayanın azaldığı görülmektedir. Özellikle bu durum âlâ cizye ile mükellef reayada belirgindir. 1851 senesinde kaza merkezinde bulunan Rum reayadan 4 âlâ (% 2,5), 149 evsât (% 90,8) ve 11 ednâ (% 6,7) olmak üzere toplam 164 kişiden (hane başı 1,2 kişi) 4.875 kuruş cizye vergisi toplanmıştır.[98] Bu düşüş hane bazında da açık bir şekilde görünmektedir. 1845 senesinde Rum reayadan toplam 159 haneden 12 hane cizye vergisinden muaf iken, 1851'de hane sayısı 167'ye yükselmesine rağmen muaf hane sayısı ters orantılı olarak artmıştır. Bu tarihte Biga Kaza merkezinde Rum Mahallesinde 36 hanede cizye vergisi mükellef reaya bulunmamaktadır.[99]

Ermeni reayanın muaf hane sayısı ise on katı artmıştır. Toplam hane sayısı 61'e yükselmesine rağmen muaf hane sayısı 1'den 11'e yükselmiştir.[100] Evrak bazında ise cemaat, 1 âlâ (% 1,7), 44 evsât (% 74,3) ve 14 ednâ (% 24) olmak üzere toplam 59 kişi (hane başı 1,2 kişi) üzerinden 1.590 kuruş cizye ödemiştir.[101]

Aksaz ve Değirmencik köyleri ise 1844 sayımlarından önceki duruma dönmeye çalışmıştır. Aksaz köyünde 1851 senesinde 4 âlâ (% 4), 90 evsât (% 88) ve 8 (% 8) ednâ olmak üzere toplam 102 kişiden (hane başı 1,3 kişi) 3.060 kuruş cizye alınmıştır.[102] Toplam hane sayısı 82'den 92'ye yükselmesine rağmen muaf hane sayısı ters orantılı olarak 11'e yükselmiştir.[103] Değirmencik köyünde ise yine 4 âlâ (% 5), 67 evsât (% 82,5)

---

[97] 1851 ve sonraki yılların defter stilleri 1844 ve 1845 yıllarına nazaran farklılık göstermektedir. Bu defterde reayanın meslekleri belirtilmemiştir.

[98] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1255, 9 Za 1267/5 Eylül 1851, s. 4. İmparatorluk genelinde görülen 1267/1851 senesi cizyesinin geç toplanması sorunu burada da görülmektedir.

[99] 167 hane içerisinde 1, 2, 3, 4, 9, 10, 11, 12, 18, 21, 24, 29, 30, 35, 36, 37, 41, 46, 51, 58, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 72, 73, 74, 87, 89, 92, 94, 103, 108, 109, 126, 127, 128, 134, 136, 142, 148, 149, 153, 154, 158, 161, 163 no.lu haneler olmak üzere toplam 49 hane yazılmamıştır. Fakat defterde ilk 4 hanenin yer aldığı bölüm yırtık olduğu için bu sayılar içerisinden dördü ve 9 hanenin de hane sayısının belirtilmemesi nedeniyle çıkarılması sonucunda 36 hane muaf olarak kalmaktadır. BOA, ML.VRD.CMH.d., 1255, 9 Za 1267/5 Eylül 1851, s. 2-4.

[100] 61 hane içerisinden 8, 12, 15, 16, 18, 21, 22, 24, 25, 29, 34, 35, 44 ve 52 no.lu haneler olmak üzere toplam 14 hane yazılmamıştır. Fakat defterde 3 hanenin numarası belirtilmediği için muaf hane sayısından 3 hane çıkarılmıştır. Toplamda 11 hane muaf olarak görünmektedir. BOA, ML.VRD.CMH.d., 1255, 9 Za 1267/5 Eylül 1851.

[101] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1255, 9 Za 1267/5 Eylül 1851, s. 5.

[102] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1255, 9 Za 1267/5 Eylül 1851, s. 9.

[103] 92 hane içerisinden 25, 32, 33, 52, 55, 58, 64, 67, 80, 81 ve 91 no.lu haneler muaf olarak görünmektedir. BOA, ML.VRD.CMH.d., 1255, 9 Za 1267/5 Eylül 1851, s. 7-9.

ve 10 ednâ (% 12,5) olmak üzere toplam 81 kişiden (hane başı 1,1 kişi) 2.400 kuruş cizye vergisi alınmıştır.[104] Değirmencik köyü haneleri ise 77'den 86'ya yükselmesine rağmen muaf hane sayısı 13'e yükselmiştir.[105]

Bu durum 1851'de Biga kazası yerli reayasında özellikle âlâ ve evsât cizye ile mükellef reayada önemli bir düşüş yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Bu yıl Biga kazasında 13 âlâ (% 3,2), 350 evsât (% 86,2) ve 43 ednâ (% 10,6) olmak üzere toplam 406 kişiden 11.925 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir.[106]

1853 senesinde ise devletin duruma müdahale ettiği görülmektedir. Devlet evrak dağıtımının tekrar istikrarlı bir şekilde yürütülmesini sağlamıştır.[107] Devlet bir nevi an-cemaatin sistemde "vergi kaçırma"yı ortadan kaldırılmak istemiştir. Bu sayede cizye miktarı 1853 senesinde 1844-45 seviyesine yaklaşmıştır. 1853 senesinde kaza merkezindeki Rum reayadan 45 âlâ (% 27,5), 100 evsât (% 60,3) ve 20 ednâ (% 12,2) olmak üzere toplam 165 kişiden 6.000 kuruş cizye vergisi toplanmıştır.[108] Burada devletin açık bir şekilde âlâ cizye mükelleflerine yöneldiği görülmektedir. Aynı artış Ermeni reaya için de söz konusudur. Nitekim 1853'te Ermeni reaya 20 âlâ (% 33), 40 evsât (% 65,3) ve 1 ednâ (% 1,7) olmak üzere toplam 61 kişi üzerinden 2.415 kuruş cizye vergisi ödemiştir.[109] Aksaz ve Değirmencik köylerinde de özellikle âlâ cizye oranında ciddi bir artış yaşanmıştır. 1853'de Aksaz köyünde 26 âlâ (% 22,6), 84 evsât (% 73) ve 5 ednâ (% 4,4) olmak üzere toplam 115 kişiden 4.155 kuruş[110]; Değirmencik köyünde ise 22 âlâ (% 21), 74 evsât (% 70,4) ve 9 ednâ (% 8,6) olmak üzere 105 kişiden 3.675 kuruş cizye vergisi toplanmıştır.[111] Kıptiyan cizyesinde ise Gayrimüslim reayanın aksine düşüş görülmektedir. 1853 senesinde Biga kazası Kıptilerinden 620 kuruş cizye alınmıştır.[112]

---

[104] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1255, 9 Za 1267/5 Eylül 1851, s. 7.
[105] 86 hane içerisinden 3, 9, 13, 14, 16, 28, 43, 45, 47, 63, 69, 75, 78 ve 82 numrolu olmak üzere toplam 14 hane muaf olarak görünmektedir. Fakat bir hane numaralandırılmamıştır. Bu sayı muaf haneden düşülmüştür. BOA, ML.VRD.CMH.d., 1255, 9 Za 1267/5 Eylül 1851, s. 6-7.
[106] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1255, 9 Za 1267/5 Eylül 1851, s. 9.
[107] 1853 senesi için Maliye Nezaretinden cizye tahsili için Biga Sancağı'na evrak gönderimi olmuştur. BOA, ML.VRD.CMH.d., 1363, 25 Za 1269/29 Eylül 1853.
[108] BOA, KK.d., 3904, 1269/1853, s. 10-11. Bu defterde hane numaraları, reaya yaşları ve meslekleri gösterilmemiştir.
[109] BOA, KK.d., 3904, 1269/1853, s. 11.
[110] BOA, KK.d., 3904, 1269/1853, s. 12.
[111] BOA, KK.d., 3904, 1269/1853, s. 13.
[112] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1363, 25 Za 1269/29 Eylül 1853.

Toplamda ise 1853 senesinde yerli reayadan 113 âlâ (% 25,5), 298 evsât (% 66,5) ve 35 ednâ (% 8) olmak üzere toplam 446 kişiden 16.245 kuruş –ki bu oran Biga kazası için Tanzimat döneminde karşılaşılan en yüksek değerdir- cizye vergisi tahsil edildiği görülmektedir.[113]

1855 tarihinde cizye vergisinin yerine iane-i askeriyenin ihdas edilmesi ile birlikte reayanın ödediği vergi miktarı da değişiklik göstermiştir. Biga kazası reayası iane-i askeriye ile birlikte cizyeden daha yüksek bir vergi ödemek zorunda kalmıştır. Bu durumun oluşmasında verginin *virgü* (gelir vergisi) oranına göre ayarlanması etkili olmuştur. Nitekim 1855 senesinde Biga kaza merkezi Rumları 152 kişi üzerinden 8.573 kuruş iane-i askeriye vergisi ödemiştir.[114] Vergi ile mükellef reayanın kişi sayısında görülen düşüş reayanın hane bazında çocukları ile birlikte iane bedeli ödediğini göstermektedir. Bunun yanında Ermeni reaya 44 kişi üzerinden 2.143 kuruş iane-i askeriye vergisi ödemiştir.[115] Aksaz köyü ise 75 kişi üzerinden 4.120 kuruş, Değirmencik köyü 53 kişi üzerinden 3.824 kuruş iane-i askeriye vergisi ödemiştir.[116] Bu bağlamda 1855 senesinde Biga Sancağı'nda Rum ve Ermeni reaya toplamda 18.660 kuruş iane-i askeriye vergisi ödemiştir.[117] 1856 senesinde de iane-i askeriye oranlarının hemen hemen aynı düzeyde seyrettiği görünmektedir. Bu tarihte kaza merkezindeki Rum reayadan 151 neferden 8.555 kuruş, Ermeni reayadan 52 neferden 2.143 kuruş, Aksaz Köyünden 72 neferden 4.210 kuruş, Değirmencik Köyünden ise 53 neferden 3.842 kuruş iane-i askeriye vergisi alınmıştır.[118]

Nefer bazında ise 10 kuruştan 180 kuruşa kadar farklı oranlarda askerlik bedeli alındığı görülmektedir. Fakat ağırlık noktası olarak 40 ile 80 kuruş arasında verginin ödendiği görünmektedir. Cizye vergisi ile kıyasladığımızda mükelleflerin esnâf-ı selâse oranından yüksek bir miktar ödemek zorunda kaldıkları görülmektedir. Nitekim 10-19 kuruş aralığında görülen mükellefin azlığı ve evsâta muadil olarak görülen 40-49 ve 50-59 kuruş aralığının fazlalığı bunu göstermektedir. Ayrıca âlâ sınıfa muadil olarak görülen 60-

[113] BOA, KK.d., 3904, 1269/1853, s. 14.
[114] BOA, ML.VRD.d., 2644, 1271/1855, s. 4.
[115] BOA, ML.VRD.d., 2644, 1271/1855, s. 5.
[116] BOA, ML.VRD.d., 2644, 1271/1855, s. 6 ve 7.
[117] BOA, ML.VRD.d., 2644, 1271/1855, s. 7.
[118] BOA, ML.VRD.d., 2849, 13 M 1273/13 Eylül 1856, s. 6.

69 kuruş aralığının 70-79 ve 90-99 kuruş aralığına kaydığı anlaşılmaktadır. 1855 senesinde Biga kazası için iane-i askeriye oranları şu şekildedir:

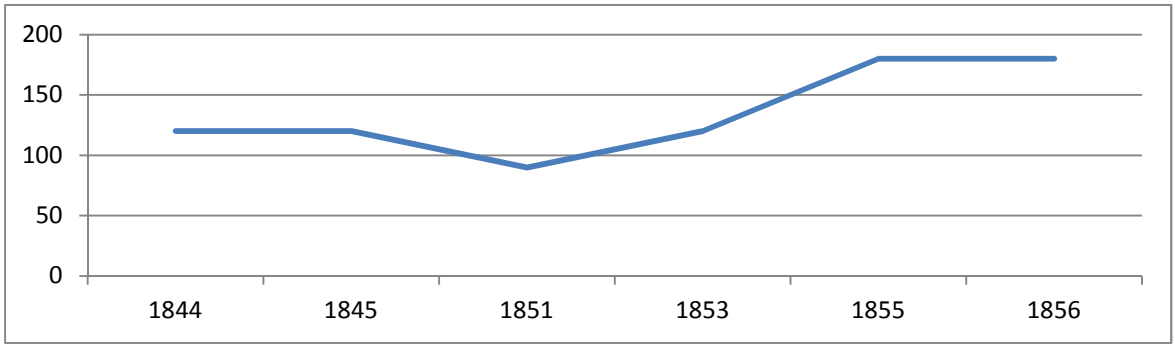
Kuruş	Rum	Ermeni	Aksaz	Değirmencik	Toplam	%
10-19	3	-	4	-	7	(% 2,2)
20-29	14	1	-	-	15	(% 4,6)
30-39	-	-	21	-	21	(% 6,5)
40-49	29	35	16	-	80	(% 24,7)
50-59	64	-	5	-	69	(% 21,3)
60-69	3	1	12	15	31	(% 9,6)
70-79	14	-	5	25	44	(% 13,6)
80-89	-	5	3	-	8	(% 2,5)
90-99	12	-	1	13	26	(% 8)
100-109	4	-	5	-	9	(% 2,8)
110-119	4	-	-	-	4	(% 1,2)
120-129	-	1	-	-	1	(% 0,3)
130-139	1	-	1	-	2	(% 0,6)
140-149	2	1	1	-	4	(% 1,2)
150-159	-	-	-	-	-	
160-169	-	-	1	-	1	(% 0,3)
170-179	1	-	-	-	1	(% 0,3)
180-189	1	-	-	-	1	(% 0,3)
Toplam	152	44	75	53	324	

Tablo 13: 1855 senesinde Biga Kazası'nda iane-i askeriye vergisi miktarları

Tanzimat döneminde Biga Kazası'nda görünen inişli çıkışlı cizye vergisi miktarları reayanın gelir durumun azalıp çoğalmasından ziyade nüfus sayımı, verginin toplanma sistemlerinde görülen değişiklik gibi etkenlerle açıklanmalıdır. Nitekim bu inişli çıkışlı yapı hane bazında da açık bir şekilde hissedilmekteydi. Mesela söz konusu dönemde Biga Kazası Rum Mahallesinde oturan *Bakkal Kostanti veled-i Yannaki* ve ailesinin Tanzimat döneminde cizye ve iane-i askeriye gideri şu şekilde seyretmekedir:

Künye	1844	1845	1851	1853	1855	1856
Bakkal Kostanti	60	60	30	60	180	180
Oğlu Niko	30	30	30	30	-	-
Diğer oğlu Yannaki	30	30	30	30	-	-
Toplam	120	120	90	120	180	180

Tablo 14: Tanzimat Döneminde Biga Kazası'nda Bakkal Kostanti Ailesi'nin cizye ve iane-i askeriye gideri

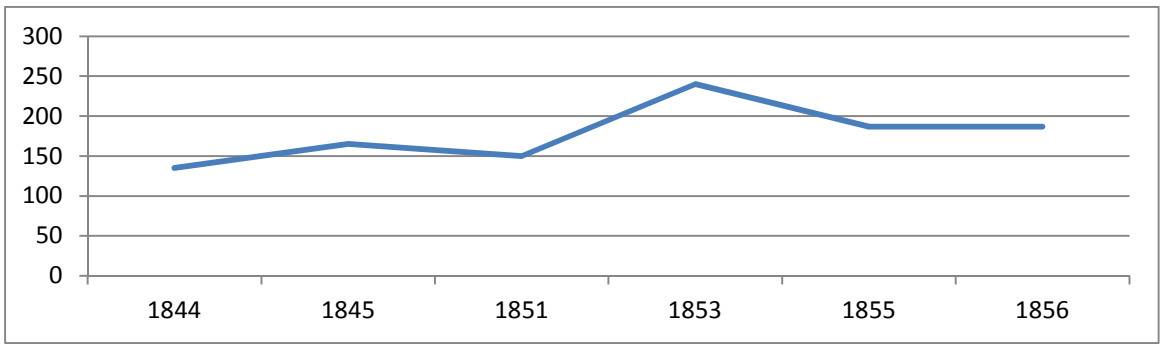

Grafik 6: Tanzimat Döneminde Biga Kazası'nda Bakkal Kostanti Ailesi'nin cizye ve iane-i askeriye gideri

Bu iniş ve çıkışlar aile nüfusu yüksek olan reayada daha çok hissedilmekteydi. Mesela Aksaz köyünde oturan ve aynı zamanda köyün *muhtar-ı evvel* memuru olan *İstrati Reis veled-i Todori*'nin ailesinde de benzer bir durum görülmektedir. İstrati ailesinin cizye ve iane-i askeriye gideri ise şu şekildedir:

Künye	**1844**	**1845**	**1851**[119]	**1853**	**1855**	**1856**
İstrati Reis	30	60	30	60	102	187
Oğlu Todori	30	30	30	60	-	-
Diğer oğlu Kostanti	30	30	30	60	42,5	-
Diğer oğlu Paraşkeve	30[120]	30	30	30	42,5	-
Diğer oğlu Yorgaki	15	15	30	30	-	-
Toplam	135	165	150	240	187	187

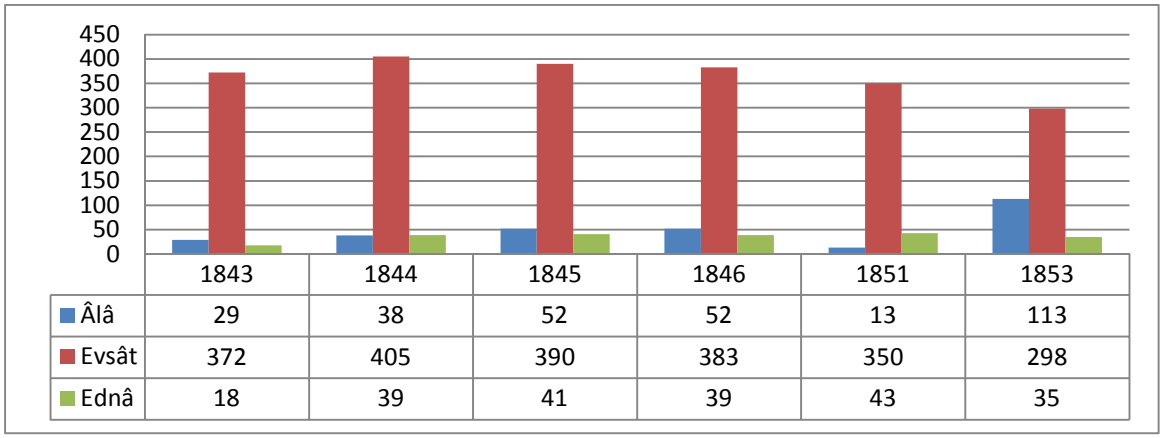
Tablo 15: Tanzimat Dönemi'nde Biga Kazasına tabi Aksaz Köyü reayalarından İstrati Reis Ailesi'nin cizye ve iane-i askeriye gideri

Grafik 7: Tanzimat Dönemi'nde Biga Kazasına tabi Aksaz Köyü reayalarından İstrati Reis Ailesi'nin cizye ve iane-i askeriye gideri

[119]Bu tarihte İstrati'nin birinci oğlu Todori, ikinci oğlu Kostanti ve üçüncü oğlu Paraşkeve ayrı hanelerde görülmektedir. Muhtemelen evlilik sonucunda farklı hanelerde kayıt edilmişlerdir. Bu durum zaten 1851'de artan hane sayısından da anlaşılmaktadır.

[120]Paraşkeve 1844 senesinde cizyesini Edremid'te vermiştir. Fakat 1845'te evsât verdiği için bu şekilde kabul ettik.

	1843	1844	1845	1846	1851	1853
Âlâ	29	38	52	52	13	113
Evsât	372	405	390	383	350	298
Ednâ	18	39	41	39	43	35

Grafik 8: Tanzimat Dönemi'nde Biga Kazası'nda Esnâf-ı Selâse Evrakı (Yerli Reaya)

3.2.2. Kale-i Sultaniye (Çanakkale) Kazası'nda Cizye Rejimi

Kale-i Sultaniye kazası Gayrimüslim nüfus potansiyeli olarak Anadolu şehirleri içerisinde önemli bir yere sahiptir. Zira şehirde Rum, Ermeni ve Yahudi mahallelerinden müteşekkil bir nüfus bulunmaktaydı. Kaza merkezinde bu milletler 1844-45 tarihlerinde nüfusun yarısından fazlası olan % 56,12'lik bir kısmı oluşturmaktadırlar.[121]

Nüfusla orantılı olarak cizye vergisi de Biga Sancağı kazaları içerisinde Sultaniye Kazası'nda en yüksek değerde seyretmiştir. 1843 senesinde kaza merkezinde bulunan 402 Rum reayadan 32 âlâ (% 8), 293 evsât (% 72,8) ve 77 ednâ (% 19,2) olmak üzere toplam 11.865 kuruş, 190 kişi olan Ermeni reayadan 12 âlâ (% 6,3), 130 evsât (% 68,4) ve 48 ednâ (% 25,3) olmak üzere toplam 5.340 kuruş cizye vergisi alınmıştır.[122] 172 kişi olan Yahudi reayadan ise 11 âlâ (% 6,4), 68 evsât (% 39,5) ve 93 ednâ (% 54,1) olmak üzere toplam 4.095 kuruş cizye vergisi alınmıştır. Kaza dâhilinde bulunan Kıptilerden de ortalama 42 kuruş cizye vergisi alınmış ve Kale-i Sultaniye'de mevcut 45 Kıpti'den 1.920 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir.[123] Rum reaya tarafından iskân edilen bir köy olan *İtgelmez* köyünde (Bugünkü Erenköy beldesinin bulunduğu yerdir.) ise en az Sultaniye kazası kadar ciddi bir Gayrimüslim nüfus potansiyeli bulunmaktadır. Nitekim aynı yıl İtgelmez köyünde

[121] Yücel Öztürk, "XIX. Asrın Ortalarında Sultaniye Kazası", *Çanakkale Tarihi*, C. 2, Değişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 948.
[122] BOA, ML.VRD.CMH.d., 277, 1259/1843.
[123] BOA, ML.VRD.CMH.d., 277, 1259/1843.

24 âlâ (% 6,4), 335 evsât (% 88,6) ve 19 ednâ (% 5) olmak üzere toplam 378 kişiden 11.595 kuruş cizye vergisi alınmıştır.[124]

Ticaret ve sair amaçla kazada bulunan yabancı reayadan da neredeyse kaza merkezinde bulunan yerli reaya kadar cizye vergisi toplanmıştır. Bu da Çanakkale'nin ticaret avantajları dolayısıyla dışarıdan göç alan bir yer olduğunu göstermektedir. Çanakkale Boğazı'nda kurulan kaza, Osmanlı deniz ticaretinde önemli bir yerdi. Bu bağlamda 1843 senesinde Kale-i Sultaniye kazasında bulunan yabancı reayadan 33 âlâ (% 5,1), 518 evsât (% 79,1) ve 103 ednâ (% 15,8) olmak üzere toplam 654 kişiden 19.065 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir.[125]

1843 senesi için genel bir tablo oluşturduğumuzda ise Sultaniye Kazası'nda bulunan yerli Gayrimüslim reayadan (İtgelmez köyü dâhildir.) 33.075 kuruş cizye vergisi toplandığı görülmektedir. Yabancı reayayı da dâhil ettiğimizde rakam 52.140 kuruşa yükselmektedir ki bu miktar Biga sancağı cizyesi içerisinde en yüksek değerdir.

Sultaniye kazası için cizye geliri 1844 senesinde özellikle yerli reaya içerisinde "korunmuştur".[126] Bu yıl kazada bulunan yerli reayadan 80 âlâ (% 6,9), 792 evsât (% 67,6) ve 298 ednâ (% 25,5) olmak üzere toplam 1170 kişiden 33.030 kuruş cizye vergisi alınmıştır.[127] Yabancı reayada ise önceki yıla nazaran özellikle âlâ evraklı reayada önemli bir düşüş görülmektedir. 1844 yılında Sultaniye kazasında bululan 558 yabancı reayadan 8 âlâ (% 1,5), 432 evsât (% 77,3) ve 118 (% 21,2) ednâ olmak üzere toplam 15.210 kuruş cizye vergisi toplanmıştır.[128] Kıptiler içerisinde ise yerli reayadan 1.500, yabancı reayadan 70 kuruş olmak üzere toplam 1.570 kuruş maktû cizye alınmıştır.[129]

Yerli reaya içerisinde birbirine yakın duran bu tablo 1844 sayımlarının cizye bağlamında Kale-i Sultaniye kazasında uygulanmadığını göstermektedir. Nitekim 1845 senesi için elimizde olan mufassal cizye kaydı bunu doğrulamaktadır. Bu dönemde Kale-i

[124] BOA, ML.VRD.CMH.d., 277, 1259/1843.
[125] BOA, ML.VRD.CMH.d., 277, 1259/1843.
[126] Kale-i Sultaniye kazası için 1844 yılı için mufassal cizye kaydı bulunmamaktadır. İcmal kaydında da millet bazında ayrım yapılmamış, bütün evraklar toplu bir şekilde verilmiştir.
[127] BOA, ML.VRD.CMH.d., 87, 1258/1842 (1260/1844).
[128] BOA, ML.VRD.CMH.d., 87, 1258/1842 (1260/1844).
[129] BOA, ML.VRD.CMH.d., 87, 1258/1842 (1260/1844).

Sultaniye kazasında muhtemelen Gayrimüslim nüfusun yüksek olmasından ötürü cemaatler reaya mükellefiyetlerinin belirlenmesinde ve verginin toplanmasında etkili olmuştur. Nitekim bu durum mükellef künyelerinden de anlaşılmaktadır: *"Orta boylu kır bıyıklı Kasap Todori veled-i Trandafil, 'Alil ve ihtiyar olduğundan milletçe evrak verilmediği"*, *"Orta boylu kır sakallı Haham Mişon veled-i David, Mersum çocuğunu okuttuğundan milletçe evrak verilmediği"*, *"Orta boylu kara sakallı Papas Kegork veled-i Artin, Milletçe affını niyaz ettikleri"*. [130] Cemaat hakimiyeti cizyenin aynı düzeyde seyretmesine neden olmuş, mükelleflerin yeniden tespiti yapılamamıştır. Nitekim bu yıl da genel tablo değişiklik göstermemektedir. 1845 senesinde yerli reayadan 78 âlâ (% 6,8), 805 evsât (% 69,6) ve 272 (% 23,6) ednâ olmak üzere toplam 1155 kişiden 32.910 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir.[131]

1845 senesinde yerli reayadan 10 yaşından 80 yaşına kadar cizye vergisi alındığı görülmektedir. Bu durum buluğ çağı ile "eli ayağı iş tutan" yaş aralığının cemaat tarafından da kabul edildiğini göstermektedir. 10-14 yaş aralığında bulunan Rum reaya arasında 10 yaşındaki iki kişiden cizye alınırken diğerlerinden alınmamıştır. 11 yaşındaki dört reayanın ikisinden cizye alınırken diğer ikisinden alınmamıştır. 12, 13 ve 14 yaşındaki bütün reayadan ise cizye alınmıştır. Ermeni reayanın mükellef yaşı ise 12'den başlamaktadır ve bu yaştan itibaren bütün reayadan cizye alınmıştır. Kaza merkezinde bulunan Yahudi reaya ve İtgelmez köyündeki Rum reayadan ise 11 yaşından itibaren vergi alımı olmuştur. 75-79 yaş aralığından itibaren ise Rum Mahallesinde oturan 80 yaşındaki bir reayadan ve İtgelmez köyünde oturan 75 yaşındaki iki reayadan cizye alınırken diğerlerinden alınmamıştır. Ayrıca 45-49 yaş aralığından itibaren % 200 oranında görülen mükellef düşüşü ölüm oranının bu yıllarda yüksek olduğunu göstermektedir. Sultaniye Kazası'nda bulunan yerli Gayrimüslim reayanın yaş aralığı şu şekildedir:[132]

[130] BOA, ML.VRD.CMH.d., 559, 1261/1845. Fakat devletin kontrol mekanizması devam etmektedir. Çünkü defterler kaza meclisinde kontrol edilmekteydi.
[131] BOA, ML.VRD.CMH.d., 559, 1261/1845, s. 112.
[132] BOA, ML.VRD.CMH.d., 559, 1261/1845, s. 2-84 ve 98-109.

Yaş Aralığı	Rum[133]	Ermeni	Yahudi	İtgelmez	Toplam
10-14	29	13	11	17	70
15-19	72	31	27	75	205
20-24	83	32	27	72	214
25-29	59	26	26	55	166
30-34	56	24	17	48	145
35-39	64	22	23	35	144
40-44	45	29	15	47	136
45-49	59	34	27	32	152
50-54	24	4	7	20	55
55-59	20	14	7	12	53
60-64	12	8	5	10	35
65-69	3	4	6	4	17
70-74	10	4	4	6	24
75-79	2	1	1	2	6
80-84	2	1	1	1	5
85-89	1	-	-	-	1
90	2	-	-	-	2
Toplam	543	247	204	436	1430

Tablo 16: 1845 senesinde Kale-i Sultaniye Kazası'nda Gayrimüslim reayanın yaş dağılımı

Rum mahallesinde 1845 senesinde toplam 309 hane Gayrimüslim reaya bulunmaktadır. Bu haneler içerisinde 75, 90, 147, 177, 231 ve 301 no.lu hanelerde cizye vergisi ile mükellef reaya bulunmamaktadır. Bu bağlamda 303 hanede 32 âlâ (% 8,2), 280 evsât (% 70,8) ve 82 ednâ (% 21) olmak üzere toplam 394 kişiden (hane başı 1,3 kişi) 11.550 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir.[134] Diğer taraftan mahalle içerisinde *bi-hane* olarak kaydedilen 15 reayanın 9'undan evsât, perakende (dağınık) olarak kaydedilen reayadan 41 evsât ve 10 ednâ olmak üzere toplam 60 kişiden 1.650 kuruş cizye vergisi alınmıştır.[135] Toplamda ise Rum mahallesinden 1845'te 454 kişiden 13.200 kuruş gelir elde edilmiştir. Evraklar içerisinde 6 kişi ednâ olarak ilk defa cizye vergisi ile mükellef tutulurken; bir reaya ednâdan evsâta, bir reaya da evsâttan âlâya yükseltilmiştir. İki kişi ise evsâttan ednâya düşürülmüştür.[136]

[133] 15-19, 25-29 ve 30-34 yaş aralıklarından birer kişi Saraycık köyüne aittir. Saraycık köyünde 3 Gayrimüslim reaya bulunmaktadır.
[134] BOA, ML.VRD.CMH.d., 559, 1261/1845, s. 48.
[135] BOA, ML.VRD.CMH.d., 559, 1261/1845, s. 49-51.
[136] BOA, ML.VRD.CMH.d., 559, 1261/1845, s. 2-51.

Hane bazında incelendiğinde ise cemaatin mükellef belirlenmesinde etkisi görülmektedir. Nitekim doğal nedenler dışında muafiyet elde eden reaya çok sayıda vardır. Mesela 1845 senesinde toplam 17 kişi se'eleden[137] gösterilerek cizye vergisinden muaf tutulmuştur. Aynı şekilde cemaat tarafından bazı din adamlarına da muafiyet tanınmıştır. Reaya arasında *"Orta boylu kumral bıyıklı Papas Nikola veled-i Girmado, Mersum merhamete şayan olduğundan milletçe evrak verilmediği"* ve *"Orta boylu kumral bıyıklı Papas Yorgaki veled-i Toma"* cemaatin isteği ile cizyeden muaf tutulmuştur.[138] Aynı tolerans mahallenin öğretmeni ve kilisede de papaz yardımcılığı yapan *"Orta boylu siyah sakallı Daskalos Diyakoz Dionisos veled-i Menasi*'ye de tanınmıştır. Dionisos'a, *Milletin çocuklarını okuttuğundan milletçe evrak verilme"*miştir.[139] Diğer taraftan Tanzimat öncesinde Osmanlı Devleti'ni ciddi oranda uğraştıran konsolos tercümanlarının ve çalışanlarının cizye vergisinden muafiyeti sorununun bu dönemde de devam ettiği görülmektedir. Mesela Rum mahallesinde oturan *"Orta boylu sarı bıyıklı Seyis Vasil veled-i Yuvan"* Nemçe Konsolosu seyisi olduğu gerekçesi ile cizye vergisinden muaf tutulmuştur.[140]

Bunların dışında doğal nedenlerle cizye vergisinden muaf olan reaya bulunmaktadır. Bu yıl 13 kişi 'alil (Hasta) ve ihtiyar –ki bunların bazılarının ilerleyen dönemde cizye vergisi verdiği görülmektedir-, 1 hane fakir, 1 kişi de ilginç bir şekilde medyûn (borçlu) olduğu için cizye vergisi vermemiştir.[141] 5 kişi de mürd (ölmüş) olduğu için cizye defterinden kaydı düşülmüştür. Son olarak 6 kişiden de firar ettikleri için cizye vergisi tahsil edilememiştir.[142]

Kale-i Sultaniye kaza merkezinde bulunan Rumların çevre ilçeler ve özellikle İstanbul ile bağlantısının yüksek olduğu anlaşılmaktadır. 1845 senesinde reayadan 17 kişiden *aher kazada* olduğu gerekçesi ile cizye vergisi alınamamıştır. Bunun dışında reayadan birer kişi İmroz, Çan, Edremid, Midilli, Selanik kazaları ile Maydos Köyü'nde,

[137] Bu reaya bizce dilencilik yapan reaya değildir. Çünkü se'ele diye belirtilen reayanın kendisi cizye vergisi vermezken, aynı hane içerisinde kaydedilen oğlu veya damadı cizye verebiliyordu. Cemaat özellikle ileri yaş grubundaki reayaya ve muhtemelen maddi durumu düşük olan kesime bu muafiyeti tanımıştır.
[138] BOA, ML.VRD.CMH.d., 559, 1261/1845, s. 25 ve 31.
[139] BOA, ML.VRD.CMH.d., 559, 1261/1845, s. 48.
[140] BOA, ML.VRD.CMH.d., 559, 1261/1845, s. 23.
[141] BOA, ML.VRD.CMH.d., 559, 1261/1845, s. 2-51.
[142] BOA, ML.VRD.CMH.d., 559, 1261/1845., s. 2-51.

ikişer kişi Bayramiç, Bergama ve Kudüs'te, üçer kişi de Bozcaada ve İstanbul'da cizyesini ödemiştir.[143]

Rum reaya içerisinde kazanın ticari özelliğine paralel olarak çok farklı meslek grupları görülmektedir. Reaya içerisinde en çok bahçıvanlık (Büyük ihtimalle sebze, meyve yetiştiriciliği kastediliyor) ve çobanlık meslekleri ön plana çıkmaktadır. Bunların yanında değirmenci ve ekmekçi (fırıncı) reayada olan yüksek oran tarımla bağlantılı sınıfın varlığını göstermektedir. Diğer taraftan özellikle âlâ sınıf içerisinde göze çarpan bakkal esnafı da yörenin ticari zenginliğine işaret etmektedir. Aynı şekilde keresteci reayada görünen âlâ sınıfı bu reayanın ticaret içerisinde yörenin zengin orman kaynaklarını kullandığını göstermektedir. Hane dışında kaydedilen perakende reaya içerisinde ise duvarcılık mesleğinin yaygın olması şehre sonradan gelen kişilerin henüz esnaf-zanaatçılık ve ticaret sektöründe nüfuz edemediklerini ve ücretli işçilikle geçindiklerini ortaya koymaktadır. Çanakçı mesleği ile ilgilenen reayanın yüksek oranı kazada "seramik" üzerine zanaat sektörünün canlı olduğunu göstermektedir. Bağcılıkta görülen yüksek oran ise kaza içerisinde yaşayan Rumların şarap üretimi için bağ işletmeciliğinde bulunduklarını izlemini doğurmaktadır. Yemenici ve terzi, helvacı, yağcı ve kalaycı gibi meslekler esnaf-zanaat sektörü içerisinde geniş yelpazede reayanın aktif olduğunu göstermektedir. Kuyumcu reayanın ise üç kategoride de var olduğu görülmektedir.[144] 1845 senesinde defterde mesleği belirtilen Rum reayanın cizye vergisi dağılımı şu şekildedir:[145]

Meslek[146]	**Âlâ**	**Evsât**	**Ednâ**	**Aher Kazada olan ve Muaf Reaya**[147]	**Toplam**
Bahçıvan	-	34	6	1	41
Çoban	-	31	5	3	39
Duvarcı	-	29	7	-	36
Ekmekçi	1	24	5	-	30
Değirmenci	5	21	-	-	26
Bakkal	9	12	4	1	26
Bağcı	-	16	2	3	21
Çanakçı	-	12	4	-	16

[143] BOA, ML.VRD.CMH.d., 559, 1261/1845, s. 2-51.
[144] Muhtemelen takı, boncuk satıcısı da kuyumcu mesleği içerisinde değerlendirilmiştir. Nitekim ednâ sınıfta da kuyumcu mesleğine rastlanması bu kanıyı kuvvetlendirmektedir.
[145] BOA, ML.VRD.CMH.d., 559, 1261/1845, s. 2-51.
[146] Cizyesini dışarıda ödeyip de defterde esnâf-ı selâse oranı gösterilenler dâhildir.
[147] Bu kategoriyi dışarıda cizyesini verip de defterde esnâf-ı selâse oranı gösterilmeyen, hastalığı, yaşlığı vb. gerekçelerle cizyesi yazılmayan fakat mesleği belirtilen reaya oluşturmaktadır.

Kömürcü	-	18	-	1	19
Terzi	1	9	5	2	17
Dülger	-	14	2	1	17
Keresteci	6	7	1	1	15
Yemenici	-	8	3	2	13
Keresteci Çırağı	-	-	1	-	1
Papas	-	2	-	2	4
Hizmetkâr	-	4	2	-	6
Meyhaneci	-	6	2	-	8
Helvacı	2	6	3	1	12
Rençber	-	8	3	1	12
Kasap	2	7	-	2	11
Doğramacı	-	9	-	-	9
Yağcı	-	8	1	-	9
Nalbant	-	4	4	-	8
Kalaycı	-	4	3	-	7
Kuyumcu	1	4		1	6
Peymaneci	-	4	2	-	6
Marangoz	1	4	-	-	5
Tahtacı	-	5	-	-	5
Kahveci	-	3	2	-	5
Seyis	-	2	2		4
Sepetçi	-	3	-	1	4
Tellak[148]	-	3	1	-	4
Boyacı	1	2	-	-	3
Eskici	-	2	-	1	3
Suyolcu	1	-	2	-	3
Kürkçü	-	3	-	-	3
Mumcu	-	2	-	1	3
Kiremitçi	-	2	-	-	2
Kayıkçı	1	1	-	-	2
Fıçıcı	-	2	-	-	2
Berber	-	2	-	-	2
Bakırcı	-	2	-	-	2
Kürkçü Çırağı	-	-	-	1	1
Dülger Makaracısı	-	1	-	-	1
Çancı	-	1	-	-	1
Saçmacı	1	-	-	-	1
Saatçi	-	1	-	-	1
Nalbant Çırağı	-	-	1	-	1
Terzi Çırağı	-	-	-	1	1
Mutaf	-	1	-	-	1
Katrancı	-	1	-	-	1
Duhancı	-	-	1	-	1
Minareci[149]	-	-	-	1	1

[148] Tellak esnafının ikisini perakende reaya oluşturmaktadır.

Konsolos Seyisi	-	-	-	1	1
Peymaneci Çırağı	-	-	1	-	1
Nakkaş	-	-	1	-	1
Hekim	-	1	-	-	1
Kiracı	-	1	-	-	1
Peksimetçi	-	-	1	-	1
Çubukçu	-	1	-	-	1
Aşçı	-	1	-	-	1
Kunduracı	-	1	-	-	1
Öğretmen	-	-	-	1	1
Öğrenci	-	-	-	1[150]	1
Toplam	32	349	77	31	489

Tablo 17: 1845 senesinde Kale-i Sultaniye Kazası'nda Rum Mahallesinde reayanın mesleklerine göre cizye vergisi

Reaya içerisinde sosyal ve ekonomik durumun göstergesi olarak *Eci* (Hacı) lakabının kullanımı özellikle âlâ evraklı reayada görülmektedir. Bu yıl Rum mahallesinde 7 âlâ, 4 evsât ve 1 ednâ olmak üzere toplam 12 *Eci* lakaplı reaya yer almaktadır.[151]

Ermeni Mahallesinde ise 1845 senesinde toplam 155 hane bulunmaktadır. Bu haneler içerisinde 17, 23, 41, 111 ve 118 no.lu hanelerde cizye ile mükellef reaya bulunmamaktadır. Bu bağlamda 150 hanede 12 âlâ (% 6,6) , 106 evsât (% 57,9) ve 64 (% 35,5) ednâ olmak üzere toplam 182 kişiden (hane başı 1,2 kişi) 4.860 kuruş cizye vergisi toplanmıştır.[152] Ermeni reaya içerisinde evrak dağılımında ednâ cizyenin yüksek oluşu Ermenilerin sosyal ve ekonomik düzeyinin Biga Kazası'nda olduğu gibi Rum reayaya nazaran daha düşük düzeyde olduğunu göstermektedir. Ayrıca *bi-hane* olarak kaydedilen 7 Ermeni reayadan da 5 evsât ve 2 ednâ olmak üzere toplam 180 kuruş vergi tahsil edilmiştir.[153] Bu bağlamda Ermeni reayadan 1845 senesinde 5.040 kuruş cizye geliri elde edilmiştir. Ermeniler arasında 3 kişi ednâ olarak ilk defa cizye öderken, 2 reayanın cizyesi ednâdan evsâta yükseltilmiştir. Cizyesi azaltılan 4 reaya ise evsâttan ednâya gerilemiştir. Bunlar içerisinde sadece bir reayada 'alil ibaresi yer alırken, diğer üçünde ise herhangi bir

[149] Minarecilik yapan Rum reaya temettuat defterinde de görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yücel Öztürk, a.g.m., s. 938.
[150] *"Şabb-ı emred Dimitri veled-i Papa Yorgaki, 'Asıtane-i Âmirede Fener'de Daskalos'ta olduğu"* BOA, ML.VRD.CMH.d., 559, 1261/1845, s. 9.
[151] BOA, ML.VRD.CMH.d., 559, 1261/1845, s. 2-51.
[152] BOA, ML.VRD.CMH.d., 559, 1261/1845, s. 83.
[153] BOA, ML.VRD.CMH.d., 559, 1261/1845, s. 84.

neden belirtilmemiştir.[154] Ermeni reaya içerisinde 15 kişi 'alil, 3 kişi mecnun, bir kişi âmâ (kör), bir kişi mürd (ölmüş), bir kişi firar, iki kişi *esir-i ferş* (yatalak), bir kişi fıtık hastası olduğu için cizyeden muaf tutulmuştur. Bunların dışında iki kişi de kaza dışında öğrenci olduğu için cizye vergisi vermemiştir. Bunlar *"Sagir Artin veled-i Kirkor, Mektepte"*, *"Sagir Ohannes veled-i Ayazar, Mektepte"* şeklinde kaydedilmişlerdir.[155] Diğer taraftan Rum cemaatte olduğu gibi papaz muafiyeti burada da görülmektedir. Nitekim *Papaz Ohannes veled-i Pirzor* ve *Papas Kegork veled-i Kirkor* "*Milletçe affını niyaz ettikleri*" için cizye vergisi ödememiştir.[156] Bunların yanında 3 kişinin se'ele olarak cizye vergisinden muaf tutulması ve bunlardan birinin hanesinde cizye mükellefi bulunması ileri yaş grubundaki bazı reayaya Ermeni cemaati tarafından da müsamaha gösterildiğini göstermektedir.[157]

Kale-i Sultaniye Ermenilerinin Ezine kazası ile önemli bir ticari ilişkisi olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bu yıl reaya içerisinden 14 kişi cizye vergisini Ezine'de ödemiştir.[158] Ayrıca bunun dışında birer kişi Bayramiç, İmroz, Ankara ve Kudüs'te vergisini ödemiş, bir kişinin ise *aher kazada* olduğu belirtilmiştir.[159]

Ermeni reaya içerisinde milletin geleneksel mesleklerinin ön planda olduğu görülmektedir. Nitekim kumaş ve giyim sektörü ile bağlantılı olan yemenici ve terzilik mesleğinin Kale-i Sultaniye Ermenileri arasında en çok uğraşı alanlarından olması bu durumu doğrulamaktadır. Diğer taraftan çivicilik mesleğinde olan rağbet Ermenilerin inşaat sektörü ile de ilgilendiğini göstermektedir. Ermeni milletinin özellikle âlâ evraklı mükellefinde görülen Avrupa Tüccarı ve bezirganlık mesleği milletin ticaret ile de bağlantılı olduğunu göstermektedir.[160] Bunlar yanında nalbantlık ve semerci mesleklerinde görülen yüksek oran Ermenilerin değişik zanaat meslekleri ile uğraştığını da göstermektedir. 1845 senesinde defterde mesleği belirtilen Kale-i Sultaniye kazası Ermeni reayanın cizye vergisi dağılımı şu şekildedir:[161]

---

[154] BOA, ML.VRD.CMH.d., 559, 1261/1845, s. 73-84.
[155] BOA, ML.VRD.CMH.d., 559, 1261/1845, s 78.
[156] BOA, ML.VRD.CMH.d., 559, 1261/1845, s. 76 ve 77.
[157] Ayrıca iki reaya nedeni gösterilmeden muaf tutulmuştur. BOA, ML.VRD.CMH.d., 559, 1261/1845.
[158] BOA, ML.VRD.CMH.d., 559, 1261/1845, s. 73-84.
[159] BOA, ML.VRD.CMH.d., 559, 1261/1845, s. 73-84.
[160] Bu durum millet içerisinde sosyal ve ekonomik düzeyin iki uç noktasını göstermesi açısından da önemlidir.
[161] BOA, ML.VRD.CMH.d., 559, 1261/1845, s. 73-84.

Meslek[162]	Âlâ	Evsât	Ednâ	Aher Kazada olan ve Muaf Reaya[163]	Toplam
Yemenici	1	28	18	1	48
Terzi	2	28	4	3	37
Bezirgan	2	13	4	2	21
Çivici	-	13	3	1	17
Nalbant	-	6	4	3	13
Semerci	-	9	3	-	12
Eskici	-	4	3	2	9
Kömürcü		2	3	2	7
Berber	1	3	2	1	7
Hamal	-	1	4	1	6
Duhancı	-	4	1	-	5
Attar	-	2	1	2	5
Avrupa Tüccarı	4	-	-	-	4
Bakkal	1	2	-	1	4
Bağcı	-	-	1	2	3
Kalaycı	-	3	-	-	3
Tahtacı	-	1	1	1	3
Doğramacı	-	2	-	-	2
Kasap	-	2	-	-	2
Papaz	-	-	-	2	2
Öğrenci	-	-	-	2	2
Aşçı	-	1	1	-	2
Mandacı	1	1	-	-	2
Çivici Çırağı	-	-	1	-	1
Bakırcı	-	-	1	-	1
Bahçıvan	-	1	-	-	1
Külhancı	-	-	1	-	1
Zangoççu (Çancı)	-	-	-	1	1
Tenekeci	-	-	1	-	1
Hizmetkâr	-	1	-	-	1
Peymaneci	-	1	-	-	1
Nâtır (Bekçi)	-	-	-	1[164]	1
Kunduracı	-	1	-	-	1
Ormancı	-	1	-	-	1
Kürkçü	-	1	-	-	1
Berber Çırağı	-	-	-	1	1
Tellak	-	1	-	-	1
Kuyumcu	-	-	1	-	1
Tavukçu	-	-	1	-	1
Yağcı	-	1	-	-	1

[162]Cizyesini dışarıda ödeyip de defterde esnâf-ı selâse oranı gösterilenler dâhildir

[163] Bu kategoriyi dışarıda cizyesini verip de defterde esnâf-ı selâse oranı gösterilmeyen, hastalığı, yaşlığı vb. gerekçelerle cizyesi yazılmayan fakat mesleği belirtilen reaya oluşturmaktadır.

[164] *"Orta boylu kumral bıyıklı Nâtır Eci Agop Veled-i Karabet, Esir-i fireş ve fıtık illetine müptela olduğu"*

Kahveci	-	1	-	-	1
Hallaç	-	-	-	1	1
Çilingir	-	1	-	-	1
Toplam	12	135	59	30	236

Tablo 18: 1845 senesinde Kale-i Sultaniye Kazası'nda Ermeni Mahallesinde reayanın mesleklerine göre cizye vergisi

Ermeni reaya içerisinde lakap kullanımının Rum reayaya nazaran daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Ermeni reaya içerisinde 5 âlâ, 13 evsât, 4 ednâ olmak üzere toplam 22 kişi *Eci* (Hacı) unvanını kullanmaktadır. Ayrıca birer kişi Diyarbekirli, Tekfurdağlı ve Gelibolulu unvanlarını taşımaktadır.[165] Bu durum kazaya olan göç durumunu göstermesi açısından dikkate değerdir.

Yahudi Mahallesinde ise 1845 senesinde toplam 90 hane bulunmaktadır.[166] Bu haneler içerisinde sadece 81 ve 86 no.lu hanelerde cizye vergisi ile mükellef reaya bulunmamaktadır. Kalan 88 haneden 11 âlâ (% 7,5) , 53 evsât (% 36,5) ve 83 ednâ (% 56) olmak üzere toplam 147 kişiden (hane başı 1,7 kişi) 3.495 kuruş cizye vergisi toplanmıştır.[167] Evrak dağılımında ednâ cizyenin ilk sırada olması Kale-i Sultaniye Yahudilerinin diğer iki millete nazaran sosyal ve ekonomik anlamda daha geri olduğunu göstermektedir. Yahudi mahallesinde perakende reaya olarak kaydedilen 9 ednâ ve 1 evsât cizye ile mükellef reayadan da 165 kuruş cizye alınmıştır.[168] Bu bağlamda 1845 senesinde Yahudi Mahallesi'nden 157 kişiden 3.660 kuruş cizye vergisi geliri elde edilmiştir. 1845'te Yahudi mahallesinde bir kişi ednâ olarak ilk kez cizye vergisi ödemekle mükellef tutulurken, dört reayanın cizyesi de evsâttan ednâya düşürülmüştür.[169] Bunun nedeni ise *medyûn* (borçlu) olmaları gösterilmiştir. Bu durum cemaat içerisinde maddi olarak zor durumda olan reayaya cizye vergisinde kolaylık sağlandığını göstermektedir.

Yahudi reaya içerisinde Rum reayada olduğu gibi geniş ölçüde muafiyetlere rastlanılmaktadır. Öncelikle diğer iki millette olduğu gibi din görevlisi muafiyeti Yahudi reaya arasında da görülmektedir. Mesela *Orta boylu Ak sakallı Haham Mordehay veled-i*

[165] BOA, ML.VRD.CMH.d., 559, 1261/1845, s. 73-84.
[166] 1840 senesinde Yahudi Mahallesinde 188 hane Gayrimüslim reaya görülmektedir. Ayrıntılı bili için bkz. Yücel Öztürk, a.g.m., s. 948.
[167] BOA, ML.VRD.CMH.d., 559, 1261/1845, s. 71.
[168] BOA, ML.VRD.CMH.d., 559, 1261/1845, s. 72.
[169] BOA, ML.VRD.CMH.d., 559, 1261/1845, s. 62-72.

Hanu cemaat tarafından *Mehdi olduğu* gerekçesi ile cizye vergisinden muaf tutulmuştur.[170] Bir diğer din görevlisi *Orta boylu kır sakallı Haham Mişon veled-i David* ilginç bir gerekçe olarak çocuğunu okuttuğu için cizye vergisinden muaf tutulmuştur.[171] Son olarak '*Alil olduğu* gerekçesi ile de *Orta boylu kır sakallı Haham Live veled-i Samuel* cizye vergisinden muaf tutulmuştur.[172] Fakat cemaat bütün din görevlilerine cizye muafiyeti tanımamıştır. Nitekim iki haham ednâ cizye ödemiştir.

Yahudi cemaat içerisinde cemaat temsilcilerine de muafiyet tanınmıştır. 1845 senesinde Yahudi mahallesinde muhbir görevi gören *Orta boylu kır sakallı Bezirgan Behor veled-i Mişev, Millet Cemaatbaşı olduğundan milletçe evrak verilmediği* nedeniyle; keza *Orta boylu kır sakallı Bakkal Sabatay veled-i İsak*'a, *Millet-i mezburun sene-i mezburede tahsildarı olduğundan evrak verilmediği* görülmektedir.[173]

Reaya içerisinde 8 kişi –ki bunların birçoğunun oğlu veya yakını cizye vergisi vermiştir- *se'eleden olduğu* gerekçesi ile cizye vergisi vermemiştir. Bunların dışında iki mükellef yatalak, iki kişi sara hastası, 7 kişi 'alil olduğu, iki kişi mecnun, bir kişi de dizleri sakat olduğu için cizye vergisi vermemiştir.[174] Üç kişi ise *mürd* (ölmüş) olarak cizye defterinden düşülmüştür. Bunların dışında 3 kişiden ise *mektepte* olduğu gerekçesi ile cizye vergisi alınmamıştır.[175]

Yahudi reayanın da Ermeni reaya gibi Ezine kazası ile ciddi bir ticari ilişki içerisinde olduğu görülmektedir. Nitekim reaya içerisinden 4 kişi cizyesini Ezine'de verirken, 3 kişi İmroz adasında, birer kişi İstanbul, Rumeli Dimetokası ve Gelibolu'da cizyesini vermiştir. 6 reaya ise cizye bohçası açıldığında kazada bulunmadıkları için *aher kazada* olarak gösterilmiştir.[176]

---

[170] BOA, ML.VRD.CMH.d., 559, 1261/1845, s. 62.
[171] Haham Mişon veled-i David'in künyesinde düşülen şerhte açık bir şekilde *Mersum mektepte çocuğunu okuttuğundan milletçe evrak verilmediği* ibaresi yer almaktadır. BOA, ML.VRD.CMH.d., 559, 1261/1845, s. 63.
[172] BOA, ML.VRD.CMH.d., 559, 1261/1845, s. 63.
[173] BOA, ML.VRD.CMH.d., 559, 1261/1845, s. 62 ve 68.
[174] BOA, ML.VRD.CMH.d., 559, 1261/1845, s. 62-72.
[175] *"Orta boylu şabb-ı emred Çırak İsak veled-i Salamon, Mektepte", "Sagir Samuel veled-i Mordehay, Mektepte, "Sagir Rafael veled-i Hanatu, Mektepte"* BOA, ML.VRD.CMH.d., 559, 1261/1845, s. 63-64 ve 65.
[176] BOA, ML.VRD.CMH.d., 559, 1261/1845, s. 62-72.

Yahudi reaya arasında âlâ, evsât ve ednâ seviyede üç ayrı mesleğin ön planda olduğu görülmektedir. Âlâ cizyede kendini gösteren fakat üç sınıfta da var olan bezirganlık, Kale-i Sultaniye Yahudileri arasında en çok uğraşılan meslekler arasında yer almıştır. Diğer taraftan çerçilik ve ednâ cizyede ağırlık gösteren hamallık mesleği Yahudi reaya arasında en sık görülen diğer mesleklerdir. Bu durum Kale-i Sultaniye Yahudi milletinin ekonomik düzeyinin düşüklüğünün de bir göstergesidir. Yahudiler arasında yaygın olan bakkal mesleği de bu milletin toptancılık ticareti ile ilgili olduğunu göstermektedir. Bunların yanında attar, terzi ve helvacı mesleklerinde görülen yüksek oran Yahudiler arasında geniş yelpazede zanaat sektörlerinin canlı olduğunu göstermektedir. 1845 senesinde defterde mesleği belirtilen Yahudi reayanın cizye vergisi dağılımı şu şekildedir:[177]

Meslek[178]	**Âlâ**	**Evsât**	**Ednâ**	**Aher Kazada olan ve Muaf Reaya**[179]	**Toplam**
Çerçi	-	11	15	2	28
Hamal	-	1	18	7	26
Bezirgan	7	8	4	1	20
Bakkal	-	12	3	2	17
Terzi	1	5	6	1	13
Attar	1	8	4	-	13
Kasap	-	3	3	1	7
Tenekeci	-	3	3	-	6
Haham	-	-	2	3	5
Helvacı	-	1	5	-	5
Kazzaz	-	1	2	1	4
Kıyıcı	-	-	-	4	4
Kantarcı	1	1	2	-	4
Berber	-	-	4	-	4
Simitçi	-	-	3	-	3
Öğrenci	-	-	-	3	3
Meyhaneci	-	1	2	-	3
Kuyumcu	1	1	-	-	2
Tüccar	-	2	-	-	2
Bahçıvan	-	-	2	-	2
Ekmekçi	-	-	1	-	1
Çubukçu	-	-	1	-	1
Duhancı	-	-	1	-	1

[177] BOA, ML.VRD.CMH.d., 559, 1261/1845, s. 62-72.
[178]Cizyesini dışarıda ödeyip de defterde esnâf-ı selâse oranı gösterilenler dâhildir.
[179]Bu kategoriyi dışarıda cizyesini verip de defterde esnâf-ı selâse oranı gösterilmeyen, hastalığı, yaşlığı vb. gerekçelerle cizyesi yazılmayan fakat mesleği belirtilen reaya oluşturmaktadır.

Sırçacı	-	-	-	1	1
Şekerci	-	-	1	-	1
Börekçi	-	-	1	-	1
Toplam	11	58	83	26	178

Tablo 19: 1845 senesinde Kale-i Sultaniye Kazası'nda Yahudi Mahallesinde reayanın mesleklerine göre cizye vergisi

Yahudi reaya arasında görülen lakaplar ise diğer milletlere nazaran düşük düzeyde kalmıştır. Kale-i Sultaniye Yahudileri arasında sadece bir reayada *Eci* (Hacı) lakabına rastlanmıştır. Bunun yanında Arap oğlu ve Gümüşgerdan oğlu gibi sülale üzerine kurulu lakaplar ve Marmaralı ile Selanikli diye göç ettiği yere göre anılan reaya da kazada görülmektedir.[180]

Kale-i Sultaniye kazasında bulunan Kıpti reayadan ise 1845 senesinde kişi başı 40'ar kuruştan cizye vergisi alınmıştır. Sadece *Sarı Mehmed Yusuf veled-i Ali* isimli reayadan herhangi bir gerekçe gösterilmeden 30 kuruş cizye vergisi alınmıştır.[181] Bu bağlamda 39 nefer Kıpti'den 1.550 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir.[182] Kıpti reaya içerisinde meslek dağılımında ise kısıtlı bilgiye sahip bulunmaktayız. Reaya içerisinde sadece Kantarcı, Balıkçı, Kalaycı ve Kömürcü meslekleri belirtilmiştir.[183]

Rum reaya tarafından meskûn olan İtgelmez köyünde ise geniş bir nüfus kitlesi söz konusudur. 273 haneden müteşekkil olan köyde 1845 senesinde 8 hanede cizye ile mükellef reaya bulunmamaktadır. Bu bağlamda 265 hane üzerinden 372 mükellef (hane başı 1,4 kişi) cizye vergisi ödemiştir. Reayadan esnâf-ı selâse olarak ise 23 âlâ (% 6,2) , 316 evsât (% 84,9) ve 33 (% 8,9) ednâ mükellef 11.355 kuruş cizye vergisi ödemiştir.[184] Ayrıca köyde 8 kişi *bi-han*e, 3 kişi de yabancı reaya olarak kaydedilmiştir. Bu kişiler arasında 9 reayadan[185] evsât olmak üzere 270 kuruş cizye vergisi alınmıştır. Toplamda ise 1845 senesinde İtgelmez Köyünden 11.625 kuruş gelir elde edilmiştir.

[180] BOA, ML.VRD.CMH.d., 559, 1261/1845, s. 62-72.
[181] BOA, ML.VRD.CMH.d., 559, 1261/1845, s. 112.
[182] BOA, ML.VRD.CMH.d., 559, 1261/1845, s. 112.
[183] BOA, ML.VRD.CMH.d., 559, 1261/1845, s. 112.
[184] BOA, ML.VRD.CMH.d., 559, 1261/1845, s. 109.
[185] Kalan iki reayadan biri Ayvacık'ta diğeri de Edremid'te bulunmaktadır.

Kaza merkezinde görülen cemaat hâkimiyeti İtgelmez köyünde görülmemektedir. Nitekim sadece 5 kişi 'alil ve bir kişi de firar gözüktüğü için cizye vergisi vermemiştir. Kazada görülen din adamlarına tanınan muafiyetin de aynı şekilde köyde uygulanmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim *Orta boylu kumral bıyıklı Papas Yorgaki* âlâ cizye ödemiştir.[186] Ayrıca köy temsilcisi olan *Orta boylu sarı bıyıklı Çorbacı İspirdano* (Spiridon) *veled-i Üstoyko*'nun de âlâ cizye ödemesi[187] muafiyet çemberinin dar tutulduğunu göstermektedir. Bu noktada sadece bir kişi köyün müsamahası ile cizye vergisi ödememiştir. Kâhyalık yapan *Kısa boylu kumral bıyıklı Dimitri veled-i Apostol, mürur-u ubur eden misafire hizmet eylediği* gerekçesi ile cizye vergisi ödememiştir.[188]

İtgelmez köyü reayasının ekseriyeti tarımla uğraşmaktadır. Bu nedenle köy içerisinde meslek dağılımı sınırlı düzeyde kalmıştır. Zira cizyesini köy dışında ödeyen reayanın mevsimlik işçi olarak özellikle zeytinciliğin yaygın olduğu civar kazalara çalışmaya gittikleri anlaşılmaktadır. 1845'te köyden 9 kişi Ayvalık'ta, 8 kişi Ayvacık'ta, 11 kişi Ezine'de, 5 kişi Bayramiç'te, 2 kişi Edremid'te, 1 kişi Midilli'de, 1 kişi Bozcaada'da, 1 kişi de Keşan'da cizyesini ödemiştir.[189] Bunların dışında 1 kişi de muhtemelen dini ziyaret amacıyla Kudüs'te bulunduğu için cizye vergisi vermemiştir.[190] Mesleği belirtilen reayanın ise rençberlik mesleğinde ön plana çıktığı görülmektedir. 1845 senesinde defterde mesleği belirtilen İtgelmez Köyü reayasının cizye vergisi dağılımı şu şekildedir:[191]

Meslek[192]	**Âlâ**	**Evsât**	**Ednâ**	**Aher Kazada olan ve Muaf Reaya**[193]	**Toplam**
Çorbacı	1	-	-	-	1
Rençber	3	9	-	2	14
Tüccar	-	-	-	1	1
Duvarcı	-	3	-	2	5
Berber	-	1	-	-	1
Çoban	-	2	-	-	2

[186] BOA, ML.VRD.CMH.d., 559, 1261/1845, s. 105.
[187] BOA, ML.VRD.CMH.d., 559, 1261/1845, s. 108.
[188] BOA, ML.VRD.CMH.d., 559, 1261/1845, s. 107.
[189] BOA, ML.VRD.CMH.d., 559, 1261/1845, s. 98-109.
[190] BOA, ML.VRD.CMH.d., 559, 1261/1845, s. 106.
[191] BOA, ML.VRD.CMH.d., 559, 1261/1845, s. 98-109.
[192] Cizyesini dışarıda ödeyip de defterde esnâf-ı selâse oranı gösterilenler dâhildir.
[193] Bu kategoriyi dışarıda cizyesini verip de defterde esnâf-ı selâse oranı gösterilmeyen, hastalığı, yaşlılığı vb. gerekçelerle cizyesi yazılmayan fakat mesleği belirtilen reaya oluşturmaktadır.

Kasap	-	1	-	-	1
Balıkçı	-	1	-	-	1
Bakırcı	-	-	-	1	1
Papaz	1	-	-	-	1
Kâhya	-	-	-	1	1
Hizmetkâr	-	1	-	-	1
Toplam	5	18	-	7	30

Tablo 20: 1845 senesinde Kale-i Sultaniye Kazası'na tabi İtgelmez Köyünde reayanın mesleklerine göre cizye vergisi

Kaza dâhilinde ticaret ve sair amaçla bulunan yabancı reayada ise önceki yıllara nazaran ciddi bir düşüş görülmektedir. Nitekim 1845'te 21 âlâ (% 5,3) , 315 evsât (% 79,3) ve 61 ednâ (% 15,4) olmak üzere toplam 397 kişiden 11.620 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir.[194] Kale-i Sultaniye'de bulunan yabancı reayanın Anadolu, Rumeli'nin çeşitli şehirleri ile adalardan geldikleri görülmektedir. Çanakkale'deki yabancı reaya içinde coğrafi yakınlığı sebebi ile Gelibolu'dan gelenler ilk sıradadır. Bunun dışında Rumeli'de Kesriye, Yanya, Filibe ve Manastır'dan muhtemelen mevsimlik işçi olarak Kale-i Sultaniye'ye gelenler dikkat çekmektedir. Nitekim bunlar arasında âlâ cizye veren sadece iki kişinin olması bu ihtimali güçlendirmektedir. Ayrıca yakın köy ve kazaların yanı sıra adalar için de Kale-i Sultaniye kazasının ekonomik açıdan cazibe merkezi olduğu görülmektedir. Bunların dışında Anadolu'nun iç bölgelerinden[195] ve hatta Mısır'dan gelen reayanın bulunması kazanın sosyal ve ekonomik olarak ticaret potansiyelini göstermesi açısından dikkat çekicidir. 1845 yılında Kale-i Sultaniye kazasında bulunan yabancı reayanın asıl memleketleri ve bunların ödediği cizye vergisi dağılımı şu şekildedir:[196]

Memleketi	**Âlâ**	**Evsât**	**Ednâ**	**Toplam**
Gelibolu	7	47	4	58
Kesriye	-	42	11	53
Yanya	-	31	1	32
Filibe	2	22	4	28
Kirte Köyü	-	18	-	18
Kirye Kazası	2	11	-	13
İstanbul	2	11	4	17
Manastır	-	12	3	14
Maydos Köyü	3	8	2	12

[194] BOA, ML.VRD.CMH.d., 559, 1261/1845, s. 93.
[195] Anadolu'dan gelen reayanın büyük çoğunluğunu nüfus bağlantısı nedeniyle Ermeni milleti oluşturmaktadır. Nitekim bu reaya içerisinde Ermeni isimlerine sıklıkla rastlanması bunu göstermektedir.
[196] BOA, ML.VRD.CMH.d., 559, 1261/1845, s. 84-93.

Bayır Köyü	-	11	-	11
Selanik	-	4	5	9
Keşan	-	7	-	7
Şarköy	2	7	-	9
Limni	-	6	1	7
Bozcaada	-	7	-	7
İmroz	1	5	2	8
Sakız Cezıresi	-	2	5	7
Midilli	-	3	-	3
Girit Cezıresi	-	-	1	1
İstanköy	-	1	-	1
Siroz	-	1	-	1
Ayvacık	-	3	1	4
Evreşe	-	2	-	2
Bayramiç	-	5	-	5
Dimetoka	-	1	-	1
Biga	-	2	-	2
Edremid	-	2	1	3
İzmir	-	2	3	5
Pazarcık	-	1	-	1
Rumeli	-	3	1	4
Ezine	-	1	-	1
İtgelmez Köyü	-	1	1	2
Tekfurdağı	-	1	-	1
Sivas	-	1	-	1
Van	-	2	-	2
Ayvalık	-	2	-	2
Gürce Kazası	-	7	1	8
Ziştovi	-	1	-	1
Kerefere	-	1	-	1
Edirne	-	2	-	2
Ankara	-	1	1	2
Arapkir	-	2	-	2
Mısır	1	-	-	1
Köprü Kazası	-	2	-	2
Alaçatı	1	1	-	2
Ünye (Karesi kazası)	-	1	-	1
Pazarköy	-	1	-	1
Kemeredremid	-	1	-	1
Marmara Cezıresi	-	1	-	1
Gemlik	-	2	-	2
Eğin	-	1		1
Zağra-yı Atik	-	1	-	1
Bergama	-	-	1	2
Karadon Köyü	-	-	1	1
Kudüs	-	-	1	1
Muş	-	-	1	1

Diyarbekir	-	-	1	1
Pirmest	-	1	-	1
Pehlişte	-	3	-	3
Piren Kazası	-	-	1	1
Aynoz	-	-	1	1
Piros	-	-	1	1
Herbot?	-	-	1	1
Toplam	21	314	61	396[197]

Tablo 21: 1845 senesinde Kale-i Sultaniye Kazasında bulunan yabancı reayanın asıl memleketleri ve cizye vergisi dağılımı

1846 yılı icmal cizye kaydı ise Kale-i Sultaniye kazasında görülen düşüşün devam ettiğini göstermektedir. Bu yıl kaza genelinde 80 âlâ (% 7,6), 717 evsât (% 67,4) ve 265 ednâ (% 25) olmak üzere toplam 1062 kişiden 30.285 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir.[198] Sadece bir yılda özellikle evsât reayada düşüş muafiyet statüsünün genişletildiği izlenimini doğurmaktadır. Diğer taraftan yabancı reayada ise durumun hemen hemen aynı şekilde seyrettiği ve 1846'da Kale-i Sultaniye'de bulunan yabancı reayadan 17 âlâ (% 4), 327 evsât (% 76) ve 86 ednâ (% 20) olmak üzere toplam 430 kişiden 12.120 kuruş cizye vergisi alınmıştır.[199] Kıpti reayadan ise kişi sayısı belirtilmeden toplamda 1.600 kuruş cizye toplanmıştır.[200] Bu bağlamda yerli reayadaki düşüş nedeniyle Kale-i Sultaniye cizyesi sadece bir yılda iki bin kuruş kadar azalarak 44.005 kuruşa inmiştir.

1851'de verginin an-cemaatin tahsili ile birlikte kaza merkezinde cizye gelirinde keskin bir düşüş görülmektedir. Nitekim verginin tahsilinde devletin kontrolünün azalması bu durumu kaçınılmaz kılmıştır. Cemaatlerin 1851 Cizye Nizamnâmesinin muafiyet için olanak tanıdığı *amel-mande* (işsiz) durumunu ve *sagir* (çocuk) özelliğini çok sık kullandığı görülmektedir.

1851 senesinde Rum mahallesinde kayıtlı 294 haneden[201] 16'sında[202] cizye vergisi ile mükellef reaya bulunmamaktadır. Bunun yanında *bi-hane* olarak kaydedilen 74 kişiden

[197] Mükellef bazında hesaplanınca bir reaya fazla çıkmaktadır.
[198] BOA, ML.VRD.CMH.d., 515, 1261/1845 (1262/1846).
[199] BOA, ML.VRD.CMH.d., 515, 1261/1845 (1262/1846).
[200] BOA, ML.VRD.CMH.d., 515, 1261/1845 (1262/1846).
[201] Defterin ilk sayfası olmadığından ilk 9 hane hakkında bilgi edinemiyoruz.
[202] 35, 48, 82, 111, 141, 150, 151, 160, 169, 170, 182, 186, 189, 197, 260 no.lu haneler deftterde yer almamaktadır. BOA, ML.VRD.CMH.d., 1294, 1267 – 1851

ise 23'ü belirtilmemiştir.[203] Hane bazında 1845 senesine göre 15 hanelik bir düşüş yaşanmıştır. Bu durum muhtemelen 1845 yılı sonlarında doğru Rum Mahallesinde çıkıp, diğer mahalleleri de etkileyen büyük yangından kaynaklanmaktadır. Nitekim yangın sonucunda Rum mahallesi başta olmak üzere Yahudi, Ermeni ve Müslüman evlerinde ciddi hasar meydana gelmiştir.[204] Bunun yanında 1851 senesine gelindiğinde muaf hane sayısının neredeyse üç katı artması an-cemaatin sistemle alakalıdır ve bu durum vergideki azalmaya sebep olan en önemli etkendir. Reaya içerisinde evrak dağılımında da ciddi farklılık görülmektedir. Rum reaya içerisinde âlâ ve evsât cizye oranı düşerken ednâ oranı neredeyse iki katı artmıştır. 1851 senesinde Rum mahallesi cizyesi (bi-hane ile birlikte) 16 âlâ (% 4,3), 206 evsât (% 55,2) ve 151 ednâ (% 40,5) olmak üzere toplamda 373 kişiye (hane başı 1,3 kişi) gerilemiştir.[205] Bu doğrultuda 1845 senesine göre yaklaşık beş bin kuruş kadar değer kaybeden Rum Mahallesi cizye geliri 9.405 kuruşa gerilemiştir.

Bunun yanında Rum reaya içerisinde muafiyet için en sık başvurulan gerekçeler *amel-mande* ve *sagir* olmaktır. Bu yıl reaya içerisinde *se'eleden* ibaresi sayısal olarak artarak *amel-mande*'ye çevrilmiştir. Nitekim Rum reaya içerisinde 26 kişi ame'l-mande olduğu gerekçesi ile cizye vergisi vermemiştir.[206] Yaşları 10 ile 13 arasında değişen –ki 1845'te özellikle 12 yaşından itibaren cizye alınıyordu- 59 Gayrimüslim reaya *sagir* olduğu gerekçesi ile yine cizye vergisi vermemiştir.[207] Diğer taraftan reaya tarafından bu yıl iki kişi de ilginç bir şekilde hizmetkâr olduğu gerekçesi ile cizye vergisinden muaf tutulmuştur.[208]

Bunların dışında hastalık nedenleri ile muafiyet hemen hemen aynı düzeyde görülmektedir. Bu yıl reayadan 7 kişi 'alil, 6 kişi de *sahib-i ferş* (yatalak) veya sara hastalığı gerekçesi ile cizye vergisi vermemiştir. Keza kalıcı hastalıklar dışında 1845

[203] Bi-hane sayısındaki artış hanelerin bi-hane statüsüne geçme ihtimalini doğurmaktadır. Bi-hane içerisinde 8, 12, 24, 25, 26, 28, 30, 34, 39, 40, 45, 46, 47, 49, 50, 57, 58, 59, 61, 62, 64, 65 ve 68 no.lu kişiler defterde yer almamaktadır. BOA, ML.VRD.CMH.d., 1294, 1267 – 1851
[204] Ayrıntılı bili için bkz. Şerif Korkmaz, "Çanakkale'de Yangınlar (1836-1866)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 29, S. 48, Ankara 2010, s. 59.
[205] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1294, 1267/1851, s. 31.
[206] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1294, 1267/1851, s. 1-31.
[207] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1294, 1267/1851, s. 1-31.
[208] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1294, 1267/1851, s. 29.

senesinde belirtilmeyen fakat 1851'de topal,[209] sakat ve çolak olduğu belirtilen beş kişiden cizye alınmamıştır. Ayrıca *mefkûd* (kayıp) olarak gösterilen 10 kişiden ise cizye vergisi alınamamıştır. Reaya içerisinde öğrencilik nedeniyle muafiyet 1845 dönemine göre dört katı artmıştır. 1851'de 8 kişi *mektepte* olduğu gerekçesi ile cizye vergisi vermemiştir. Tüm bunların dışında 1851'de devletin Gayrimüslim reayadan özellikle bahriye için asker alma isteğinin devreye girmesiyle Kale-i Sultaniye reayası arasında askerlik hizmeti dolayısıyla cizye muafiyetinin de görülmesine neden olmuştur. 1851 senesinde Rum mahallesinden *Uzunca boylu kumral bıyıklı Terzi Kostanti veled-i Yanaki (Yaş:24), Orta boylu kumral bıyıklı Duvarcı Hristaki veled-i Yorgi (Yaş: 26)* ve *bi-hane* içerisinde kaydedilen *Uzunca boylu ter bıyıklı Hizmetkâr Yani veled-i İspiro (Yaş:22)* Tersane-i Amire'de bulundukları gerekçesi ile cizye vergisinden muaf tutulmuştur.[210]

Ermeni mahallesinde ise bu yıl 136 hane Gayrimüslim reaya bulunmaktadır. Bu haneler içerisinde 7 hanede cizye ile mükellef reaya bulunmamaktadır.[211] Bi-hane olarak kaydedilen 21 reayadan da 4 kişi cizye defterinde görülmemektedir.[212] Evrak dağılımında ise evsâttan ednâya geçişin yüksek olduğu anlaşılmaktadır. 1851'de Ermeni mahallesinden 9 kişi âlâ (% 5,7), 64 kişi evsât (% 40) ve 87 kişi ednâ (% 54,3) olmak üzere toplam 160 kişi (hane başı 1,2 kişi) cizye vergisi ödemiştir. Bu bağlamda toplamda 1845 senesine nazaran bin iki yüz yetmiş beş kuruş değer kaybeden Ermeni mahallesi cizye geliri 3.765 kuruşta kalmıştır.[213]

Bunun yanında Ermeni reaya içerisinde Rum reayada olduğu gibi *amel-mande* ve *sagir* olma gerekçesi ile cizyeden muafiyetler söz konusudur. 1851 senesinde reayadan 36 kişi ame'l-mande, 35 kişi de sagir olduğu gerekçesi ile cizye vergisi vermemiştir.[214] Bir kişi de patrikhane hizmetinde bulunduğu gerekçesi ile muaf tutulmuştur. Bunların dışında hastalık ve ölüm dolayısıyla 10 kişiden cizye alınamamıştır, Reayadan birer kişi de *mefkûd*

[209] Mesela 1845 yılında milletin çocuklarını okuttuğu gerekçesi ile cizye vergisinden muaf olan öğretmen Diyonisos, bu yıl *bi-hane* içerisinde "*Orta boylu kırca sakallı Diyakoz Diyonisos veled-i Menasi*" olarak yer almış; topal ve 'alil olduğu gerekçesi ile cizye vergisi vermemiştir.
[210] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1294, 1267/1851, s. 4, 20 ve 29.
[211] 11, 37, 87, 96, 98, 105 ve 106 no.lu haneler defterde yer almamaktadır. BOA, ML.VRD.CMH.d., 1293, 1267/1851.
[212] 2, 4, 12 ve 15 no.lu mükellefler defterde yer almamaktadır. BOA, ML.VRD.CMH.d., 1293, 1267/1851.
[213] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1293, 1267/1851, s. 17.
[214] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1293, 1267/1851, s. 2-17.

ve *se'eleden olduğu* gerekçesi ile mükellef dışı tutulmuştur. Son olarak 3 kişi İstanbul'a, 4 kişi de Ezine'ye nakil ettikleri için cizye vergisi alınamamıştır.[215]

1851 senesinde 83 hane olarak gözüken Yahudi reayada ise 7 hanelik bir düşüş yaşanmıştır. Haneler içerisinde 4 hanede cizye ile mükellef reaya bulunmamaktadır.[216] Bi-hane olarak gözüken 60 reaya içerisinden ise 28'i de kayıt edilmemiştir.[217] Evrak bazında ise yine evsât cizyede keskin bir düşüş görülmektedir. 1851'de 8 âlâ (% 7,3), 15 evsât (% 13,6) ve 88 ednâ (% 79,1) olmak üzere toplam 111 kişiden (hane başı 1,4 kişi) 2.250 kuruş cizye vergisi toplanmıştır.[218] Bu bağlamda 1845 senesine göre Yahudi mahallesi cizyesi bin dört yüz on kuruş değer kaybetmiştir.

Yahudi mahallesinde 1845 senesinde görülen *se'ele* ibaresi bu yıl *amel-mande* olarak karşımıza çıkmaktadır. 1851'de 14 kişi ame'l-mande olarak cizye vergisinden muaf olmuştur. Bunun yanında 40 kişi de sagir gerekçesi ile cizye vergisi vermemiştir.[219] Diğer taraftan 'alil olduğu gerekçesi ile cizye vergisi vermeyen reaya sayısı da iki katı artmış ve 15'e yükselmiştir. Bunların içerisinden yedisi kalıcı hastalıklar nedeniyle cizye vergisinden muaf tutulmuştur. Yahudi reaya içerisinde 6 kişi *mektepte* olduğu gerekçesi ile cizye vergisi vermemiştir. Eğitim muafiyetinin bu yıl Yahudi reaya arasında öğretmende de uygulandığı görülmektedir. Nitekim *Terzi Haim veled-i Nesim Mektep hocası olmağla milletçe cizyeye münasip görülmediği* gerekçesi ile cizye vergisi vermemiştir.[220] Tanzimat öncesinde Yahudi reaya arasında sık görülen konsolos görevliliği nedeniyle cizyeden muafiyet an-cemaatin sistemin yerleşmesi ile tekrar gün yüzüne çıkmıştır. Mesela *Çelbon veled-i Nemço*, İngiltere konsolosu hizmetinde bulunduğu gerekçesi ile cizye vergisi vermemiştir.[221]

İtgelmez köyünde ise an-cemaatin sistemin getirdiği vergide düşüş kazaya nazaran daha az yaşanmıştır. Mesela 1851 senesinde İtgelmez köyünde Kale-i Sultaniye kazasında hiç rastlamadığımız ilk defa cizye ile mükellef reaya bulunmaktadır. 1851'de bir kişi ednâ,

[215] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1293, 1267/1851, s. 2-17.
[216] 22, 46, 73 ve 89 no.lu haneler defterde yer almamaktadır.
[217] 3, 4, 5, 8, 11, 12, 13, 14, 15, 18, 21, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 32, 33, 35, 40, 42, 43, 46, 47, 49, 50 ve 52 no.lu kişiler defterde bulunmamaktadır.
[218] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1243, 1267/1851, s. 11.
[219] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1243, 1267/1851, s. 2-11.
[220] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1243, 1267/1851, s. 5.
[221] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1243, 1267/1851, s. 4.

üç kişi de evsât olarak ilk ilk defa cizye vergisi ile mükellef tutulmuştur.[222] Bunun yanında bir kişi ednâdan evsâta, bir kişi de evsâttan âlâya yükseltilmiştir. Hatta 1845 dönemine göre köyün nüfusunda artış görülmüş ve bu durum cizye ile mükellef reayanın durumuna yansımıştır. 1851'de 274 hane (62, 103 ve 199 no.lu hanelerde cizye ile mükellef reaya bulunmamaktadır) olarak görülen İtgelmez köyünde cizye ile mükellef reaya sayısı 381'den 451'e (hane başı 1,7 kişi) yükselmiştir.[223] Mükellefler 30 âlâ (% 6,7), 353 evsât (% 78,2) ve 68 ednâ (% 15,1) üzerinden 13.410 kuruş cizye vergisi ödemiştir.[224]

Fakat köyün artan mükellef sayısına rağmen gerçek mükellef sayısı düşük kalmıştır. Nitekim bu yıl 30 kişi *sagir* (yaşları 11 ile 13 arasında değişiyor), 5 kişi *sabi*[225], 10 kişi de *amel-mande* olduğu gerekçesi ile cizye vergisi vermemiştir.[226] Bunun yanında 9 kişiden *mefkud* (firar) olduğu, 7 kişiden de nakil sonucu başka yere taşınması nedeniyle cizye vergisi tahsil edilememiştir. 6 kişi kalıcı hastalıklar nedeniyle, 3 kişi *bi-ziyan* (fakir veya iflas etmiş) olduğu gerekçesi ile cizye vergisinden muaf tutulmuştur. Son olarak Rum mahallesindeki gibi İtgelmez köyünden de 3 kişi askerlik görevi gerekçesi ile cizye vergisinden muaf tutulmuştur. 1851'de *Kostanti veled-i Vasil (Yaş: 25), Haralam veled-i Yorgi (Yaş: 25)* ve *Panayot veled-i Rado (Yaş: 25)* Tersane-i 'Amire'de bulundukları gerekçesi ile cizye vergisi vermemiştir.[227]

1853 yılında ise Biga kazasında olduğu gibi devletin duruma müdahale ettiği görülmektedir. Reayanın sagir, ame'l-mande nedeniyle vergiden muafiyetleri ve evsâttan ednâya gerileme isteğine karşı devlet görevlileri ednâdan evsâta dönüşü, amel-mande sayısını azaltmayı ve *mürahık* hükmüne binaen cizye vergisi ile mükellef yaş sınırının aşağı çekilmesini hedeflemiştir. Nitekim Rum mahallesine ait mufassal cizye kaydında muafiyet çemberinin daraltıldığı görülmektedir. 1853'te reaya arasında sagir olduğu gerekçesi ile cizye vergisinden muaf olan bir kişi dahi görülmemektedir. Hatta devletin cizye gelirini 1845 evresine çekebilmek için vergi ile mükellef reayanın yaş sınırını daha da aşağı çekmeye çalıştığı görülmektedir. Bu doğrultuda 7 yaşındaki 1 kişiden evsât, 4

[222] BOA, KK.d., 3900, 1267/1851, s. 2-26.
[223] BOA, KK.d., 3900, 1267/1851, s. 2-26.
[224] BOA, KK.d., 3900, 1267/1851, s. 25.
[225] Sabi sözlük anlamı olarak memeden kesilmemiş çocuk olarak geçse de fiiliyatta neredeyse sagir kelimesi ile eşdeğer tutulmuştur. Sabi olarak cizye vergisinden muaf olan reayanın yaşı 10 ile 13 arasında değişmektedir.
[226] BOA, KK.d., 3900, 1267/1851, s. 2-25.
[227] BOA, KK.d., 3900, 1267/1851, s. 10, 11 ve 17.

kişiden ednâ, 8 yaşındaki 3 kişiden ednâ, 9 yaşındaki 6 kişiden de ednâ cizye vergisi alınmıştır.[228] Fakat küçük yaştaki bütün reayadan cizye vergisi alınmamıştır. Nitekim 7 yaşındaki 23, 8 yaşındaki 19 ve 9 yaşındaki 8 reayadan cizye vergisi alınmamıştır.[229] 10 yaşından itibaren ise vergi ile mükellef reaya sayısı hızlı bir şekilde artmıştır. 10 ile 14 yaşları arasında 19 kişiden evsât, 78 kişiden de ednâ cizye alınmıştır.[230] Ame'l-mande olarak görünen reayada ise iki katından fazla azalma yaşanmıştır. 1851 senesinde 26 kişi olan ame'l-mande sayısı 1853 senesinde 12'ye gerilemiştir.[231] Bunun yanında öğrenci, topal, sakat vb. nedenlerle 1851 senesinde görülen muafiyet sebeplerinin bu yıl görülmemesi hatta sadece 2 kişinin 'alil (hasta) olarak kaydedilmesi devletin bu tarafa da müdahalede bulunduğunu göstermektedir. Bunların yanında 1851 senesinde karşımıza çıkan askerlik muafiyetinin ise devam ettiği görülmektedir. Bu yıl aynı şekilde *Terzi Kostanti veled-i Yannaki* ve *Duvarcı Hristaki veled-i Yorgi* Tersane-i Amire'de bulundukları gerekçesi ile cizye vergisi vermemiştir.[232]

Evrak bazında ise devletin Rum reaya arasında tekrar ednâdan evsâta dönüşü sağladığı görülmektedir. Nitekim 1853'te Rum mahallesinde bulunan 295 haneden 15'inde cizye vergisi ile mükellef reaya bulunmamaktadır. (*bi-hane* bölümü defterde bulunmadığı için bu sayıya dâhil değildir.) 20 âlâ (% 4,9), 257 evsât (% 61,6) ve 139 (% 33,5) ednâ olmak üzere toplam 416 kişiden (hane başı 1,5 kişi) 10.005 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir.[233]

İtgelmez köyünde de aynı şekilde 1853'te *sagir* ve *ame'l-mande* reayaya rastlanmadığı gibi *mürahık* hükmüne binaen küçük yaştaki çocuklardan cizye vergisi alındığı görülmektedir. Hatta kazaya nazaran köyde daha rahat hareket edilmiş; mükelleflerin yaş sınırı 6'ya kadar indirilmiştir. 1853 senesinde 6 yaşındaki 17 kişiden evsât, 2 kişiden ednâ cizye vergisi alınırken, sadece 3 kişiden cizye vergisi alınmamıştır.[234] Aynı şekilde 7 yaşındaki 12 kişiden evsât, 10 kişiden ednâ vergi alınırken; sadece bir kişi vergi dışı tutulmuştur. 8 yaşından itibaren ise her reayadan cizye tahsil edildiği

[228] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1368, 1269/1853, s. 3-53.
[229] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1368, 1269/1853, s. 3-53.
[230] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1368, 1269/1853, s. 3-53.
[231] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1368, 1269/1853, s. 3-53.
[232] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1368, 1269/1853, s. 11 ve 40.
[233] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1368, 1269/1853, s. 2-53.
[234] BOA, ML.VRD.CMH.d., 151, 1269/1853, s. 2-16.

görülmektedir. Bu doğrultuda 8 ile 14 yaşları arasındaki 148 kişinin 70'inden evsât, 78'inden de ednâ cizye alınmıştır.[235] Bunların yanında 1853'te hastalık, mefkud, nakil vb. nedenlerle muaf olan hiçbir reayaya rastlanmaması da dikkat çekicidir. Aynı şekilde 1851'de Tersane-i Amire'de bulunduğu gerekçesi ile cizye vergisinden muaf olan 3 kişi de görevini tamamlayıp köye dönmesi nedeniyle cizye vergisi ödemeye başlamıştır.

Bu bağlamda 1853 senesinde İtgelmez köyünden 274 hane üzerinden 583 kişi (hane başı 2,1 kişi) bu yıl cizye vergisi ödemiştir. Mükellefler içerisinde üç seviyede de yükselme görülmesine rağmen özellikle evsât reayadaki artış ednâdan evsâta tebdili ön plana çıkarmaktadır. Reayadan 37 kişi âlâ (% 6,4), 452 kişi evsât (% 77,4) ve 94 kişi (% 16,2) ednâ olarak cizye vergisi ödemiştir.[236] Toplamda ise 1853 senesi için İtgelmez köyü cizyesi 1851 senesine göre yaklaşık dört bin kuruş kadar artarak 17.190 kuruşa yükselmiştir.

1853 senesi için Ermeni ve Yahudi Mahallelerine ait mufassal cizye kaydı bulunmamaktadır. Fakat Rum ve İtgelmez köylerine ait mufassal cizye defterinin bulunması ve bunun yanında Kale-i Sultaniye kazası için icmal cizye kaydının yer alması söz konusu mahalleler hakkında genel bir fikir edinmemize imkân tanımaktadır. Nitekim 1853'te Kale-i Sultaniye kazasında 79 âlâ (% 5,8), 855 evsât (% 63,1) ve 421 ednâ (% 31,1) olmak üzere toplam 1355 kişiden 36.705 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir.[237] Rum Mahallesi ve İtgelmez köyünün 1853 yılı esnâf-ı selâse dağılımı olan 57 âlâ, 709 evsât ve 233 ednâ çıkarıldığında ise kalan 22 âlâ (% 1,6), 146 evsât (% 84,5) ve 188 ednâ (% 13,9) evrak (8.520 kuruş) Ermeni ve Yahudi mahallelerinin ödediği cizye vergisini teşkil etmektedir. Bu iki mahallenin 1851 senesinde ödediği 17 âlâ, 79 evsât ve 175 ednâ evrak dağılımı düşünüldüğünde ise söz konusu değişimin Ermeni ve Yahudi mahallelerinde de yaşandığını göstermektedir. Muaf reayanın durumunu bilememekle birlikte özellikle evsât reayada görülen artış bu durumu doğrulamaktadır.

Kale-i Sultaniye kazasında iane-i askeriye vergisinin durumu ile ilgili İtgelmez köyü için bulunan mufassal kayıt iki vergi arasındaki ilişkiyi açıklama açısından önemli bir veri oluşturmaktadır. Nitekim devletin iane-i askeriye vergisi ile 1853 yılı cizye miktarını

[235] BOA, ML.VRD.CMH.d., 151, 1269/1853, s. 2-16.
[236] BOA, ML.VRD.CMH.d., 151, 1269/1853, s. 16.
[237] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1363, 25 Za 1269/29 Eylül 1853.

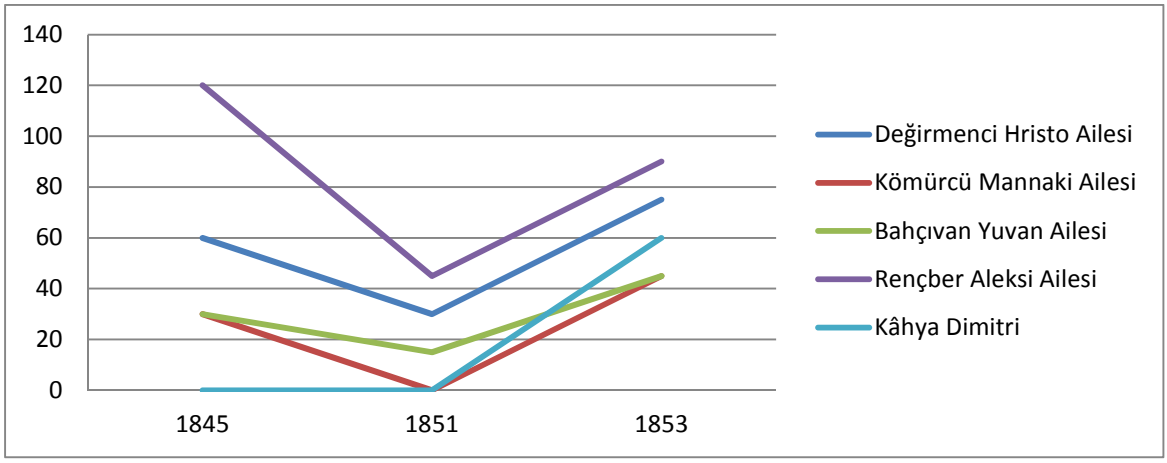
korumaya çalıştığı anlaşılmaktadır. 1853 senesinde İtgelmez köyünden toplanan 17.190 kuruş cizye vergisi, bu sefer 1856 yılında iane-i askeriye ismi ile 17.416 kuruş olarak toplanmıştır.[238] Evrak dağılımında ise bazı ailelerde çocukların babaları ile bir arada kaydedildiği görülmektedir. Nitekim 1856'da iane-i askeriye defterinde reaya hane üzerinden değil, kişi üzerinden yazılmış ve sayısı 583'ten 466'ya gerilemiştir. Verginin toplanmasında ise esnâf-ı selâseye yakın bir metot uygulanmıştır. Mükellefler 26, 36, 46, 56 ve 66 kuruş üzerinden gruplandırılmıştır. Ağırlık olarak ise evsâta muadil olarak beliren 36 kuruş üzerinden iane-i askeriye toplanmıştır. Bu bağlamda 73 kişiden 26 kuruş (% 15,7), 328 kişiden 36 kuruş (% 70,4), 23 kişiden 46 kuruş (% 4,9), 12 kişiden 56 kuruş (% 2,6) ve 30 kişiden ise 66 kuruş (% 6,4) iane-i askeriye toplanmıştır.[239]

Tanzimat dönemi için Kale-i Sultaniye kazasında kısa sürede değişen cizye rejimi vergide an-cemaatin ve müşirlik sistemlerinin etkisinden kaynaklanmaktadır. Nitekim sisteme göre mükelleflerin esnâf-ı selâse evrakı düşürüp yükseltebildiği gibi muafiyetlerin de genişletilip daraltıldığı görülmektedir. Bu durum özellikle 1845, 1851 ve 1853 yılı kayıtlarını barındıran Rum Mahallesi ve İtgelmez köyünde gözlemlenmektedir. Reaya arasında dikkati çeken örnekler ise şu şekildedir:

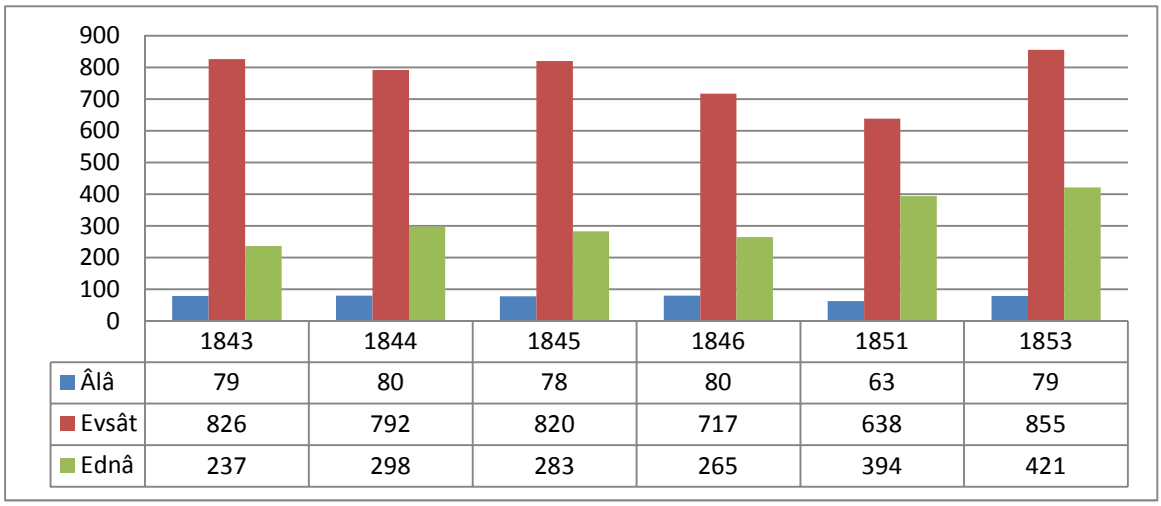
Rum Mahallesi			
Künye	**1845**	**1851**	**1853**
Değirmenci Hristo veled-i Nikola	30	Amel-mande	15
Damadı Bakkal Yani	30	30	60
Kömürcü Mannaki veled-i Dimitri	30	Yatalak	30
Üvey oğlu Haralam	-	Mektepte	15
Bahçıvan Yuvan veled-i Nikola	30	15	30
Oğlu Dimitri	-	Sagir (Yaş:10)	15
İtgelmez Köyü			
Künye	**1845**	**1851**	**1853**
Rençber Aleksi veled-i Anaştaş	60	Amel-mande	30
Oğlu Dimitraki	30	-	-
Oğlu Paraşkeve	30	30	30
Oğlu Kostanti	-	15 (Yaş: 12)	30
Oğlu Yorgi	-	-	15 (Yaş: 10)
Kâhya Dimitri Veled-i Apostol	Muaf	Sahib-i Ferş	60

Tablo 22: Tanzimat Dönemi'nde Kale-i Sultaniye Kazası'nda hane bazında değişen cizye miktarları

[238] BOA, ML.VRD.d., 2850, 13 M 1273/13 Eylül 1856, s. 17.
[239] BOA, ML.VRD.d., 2850, 13 M 1273/13 Eylül 1856, s. 2-17.

Grafik 9: Tanzimat Dönemi'nde Kale-i Sultaniye Kazası'nda hane bazında değişen cizye miktarları

	1843	1844	1845	1846	1851	1853
Âlâ	79	80	78	80	63	79
Evsât	826	792	820	717	638	855
Ednâ	237	298	283	265	394	421

Grafik 10: Tanzimat Dönemi'nde Kale-i Sultaniye Kazası'nda esnâf-ı selâse evrakı (Yerli Reaya)

3.2.3. Ezine Kazası'nda Cizye Rejimi

Ezine kaza merkezinde Gayrimüslim nüfus içerisinde Rum ve Ermen Mahalleleri bulunmaktadır. Ayrıca Ezine merkezindeki Gayrimüslimlerden daha fazla *Cedid* (Yeniköy) ve *Kalafatlı* köylerinde Rum reaya bulunmaktadır. Gayrimüslim reaya dışında ise kaza dâhilinde cizye vergisi ile mükellef Kıpti reaya yer almaktadır.

1843 senesinde kaza merkezinde bulunan Rum reayadan 4 âlâ (% 5,6), 65 evsât (% 90,1) ve 3 ednâ (% 4,3) olmak üzere toplam 72 kişiden 2.235 kuruş[240], nüfus olarak Rum reayaya nazaran daha az olan Ermeni reayadan ise 3 âlâ (% 7,5), 33 evsât (% 82,5) ve 4 ednâ (% 10) olmak üzere toplam 40 kişiden 1.230 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir.[241] Kazaya bağlı Cedid köyünde ise aynı tarihte 257 reaya cizye vergisi ile mükellef tutulmuştur. Bu reayadan 12 âlâ (% 4,7), 227 evsât (% 88,3) ve 18 ednâ (% 7) olmak üzere toplam 7.800 kuruş cizye toplanmıştır. Kalafatlı Köyü reayası ise 28 kişi üzerinden 24 evsât (% 85,5) ve 4 ednâ (% 14,5) olmak üzere toplam 780 kuruş cizye ödemiştir.[242] Kaza dahilinde bulunan 49 Kıpti reayadan ise (Kişi başı 24,5 kuruş) 1843'de 1.205 kuruş maktû cizye toplanmıştır.[243]

Ezine kazası dâhilinde ticaret ve sair amaçla bulunan yabancı reaya sayısının ise kaza merkezinde bulunan yerli reayadan daha fazla olduğu görülmektedir. Nitekim 1843 senesinde kaza merkezinde bulunan yabancı Rum reayadan 5 âlâ (% 2,9), 146 evsât (% 83,3) ve 24 (% 13,8) ednâ olmak üzere toplam 175 kişiden 5.910 kuruş cizye vergisi elde edilmiştir.[244] Bunun yanında 2 âlâ (% 6,3), 29 evsât (% 90,3) ve 1 ednâ (% 3) olmak üzere toplam 32 yabancı Ermeni reayadan ise 1.005 kuruş cizye toplanmıştır.[245] Kaza merkezinde ticaret amacıyla bulunan üçüncü millet olan Yahudi reayadan 2 evsât ve 7 ednâ olmak üzere toplam 9 kişiden 165 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir.[246] Cedid köyünde bulunan ve 10 evsât cizye ile mükellef yabancı reayadan ise 300 kuruş cizye toplanmıştır.[247] Bu doğrultuda 1843 senesinde Ezine kazasında bulunan yerli reayadan 19 âlâ (% 4,8), 349 evsât (% 87,8) ve 29 ednâ (% 7,4) olmak üzere toplam 397 kişiden 12.045 kuruş; yabancı reayadan 7 âlâ (% 3,1), 187 evsât (% 82,7) ve 32 ednâ (% 14,2) olmak üzere toplam 226 kişiden 6.510 kuruş gelir elde edilmiştir.

[240] BOA, ML.VRD.CMH.d., 277, 1259/1843.
[241] BOA, ML.VRD.CMH.d., 277, 1259/1843.
[242] BOA, ML.VRD.CMH.d., 277, 1259/1843.
[243] BOA, ML.VRD.CMH.d., 277, 1259/1843.
[244] BOA, ML.VRD.CMH.d., 277, 1259/1843.
[245] BOA, ML.VRD.CMH.d., 277, 1259/1843.
[246] BOA, ML.VRD.CMH.d., 277, 1259/1843.
[247] BOA, ML.VRD.CMH.d., 277, 1259/1843.

1844 senesinde Ezine kazasında nüfus sayımının izleri daha net görülebilmektedir. Nitekim Ezine Kazası'nın 1844 yılı defteri *çorbacıların marifetiyle* toplanan[248] cizye gelirini barındıran defter ile 31 Temmuz 1844 tarihinde yapılan nüfus sayımları neticesinde oluşturulan defter olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Bu sayım sonucunda 1842, 1843 ve 1844 yıllarında cizyesini ödemeyen reayadan vergi tahsili gerçekleştirilmiş; 1845 senesi için de cizyesi yükseltilen reayanın durumu tespit edilmiştir.[249]

Çorbacılar tarafından Rum mahallesinde 1844 senesinde 5 âlâ (% 5,8), 77 evsât (% 88,4) ve 5 ednâ (% 5,8) olmak üzere toplam 87 kişiden[250] 2.685 kuruş cizye vergisi toplanmıştır.[251] Memurlar marifetiyle de 1843 yılından sarkan ve 1844 yılı için tahsil edilmeyen cizyenin toplanması hedeflenmiştir. 1843 senesi için kaza merkezinde bulunan Rum reayadan üç evsât ve bir ednâ olmak üzere 105 kuruş cizye vergisi alınmıştır. Bunun yanında 1844 sayımı neticesinde 4 kişi de ilk defa cizye vergisi ile mükellef tutulurken, bir kişiden de tahsil edilmemiş olan ednâ cizyesi alınmıştır. Böylece 1844 senesi için Ezine kazası Rum mahallesinden 75 kuruş toplanmıştır.[252] 1845 senesi için ise iki kişinin cizyesi ednâdan evsâta yükseltilmiştir.

Ermeni mahallesinde ise çorbacılar marifetiyle 2 âlâ (% 4), 43 evsât (% 84,2) ve 6 ednâ (% 11,8) olmak üzere toplam 51 kişiden 1.500 kuruş cizye vergisi toplanmıştır.[253] Sayım neticesinde ise memurlar vasıtasıyla 1842 senesi için bir evsât ve bir ednâ olmak üzere 45 kuruş, 1843 senesi için bir ednâ olarak 15 kuruş cizye vergisi daha tahsil edilmiştir. 1844 senesi için bir kişi evsât ve bir kişi ednâ olmak üzere toplam iki kişi ilk defa cizye vergisi ile mükellef tutulurken; evsât cizyesi tahsil edilmeyen bir kişinin de cizyesi tahsil edilmiştir. Böylece 1844 senesi için Ermeni reayadan 75 kuruş cizye toplanmıştır.

---

[248] Çorbacılar tarafından oluşturulan 1844 yılı cizye defterinde reaya numara ile kaydedilmiş, hane sayıları verilmemiştir. Sayımlar sonucunda hazırlanan 1845 yılı cizye defterinde reayanın yaşı, hanesi ve mesleği hakkında daha ayrıntılı bilgi bulunmaktadır.
[249] BOA, ML.VRD.CMH.d., 305, 1 M 1260/21 Eylül 1844.
[250] Muhtemelen 1843 tarihinde kaza dışında cizyesini ödeyen reaya dahil edildiği için durum yükseltilmektedir.
[251] BOA, ML.VRD.CMH.d., 305, 1 M 1260/21 Eylül 1844, s. 4.
[252] BOA, ML.VRD.CMH.d., 305, 1 M 1260/21 Eylül 1844, s. 19-23.
[253] BOA, ML.VRD.CMH.d., 305, 1 M 1260/21 Eylül 1844, s. 16.

Kaza dâhilinde bulunan Kıpti reayadan ise 1844 senesi için 30, 20 ve 15 kuruş üzerinden bir nevi esnâf-ı selâse olarak cizye vergisi toplanmıştır. 30 kişiden 30 kuruş (% 61,2), 18 kişiden 20 kuruş (% 36,8) ve 1 kişiden 15 kuruş (% 2) olmak üzere toplam 49 nefer Kıpti'den 1.275 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir.[254]

Cedid köyünde ise çorbacı vasıtasıyla 1844 senesi için 12 âlâ (% 4,9), 220 evsât (% 88,6) ve 16 ednâ (% 6,5) olmak üzere toplam 248 kişiden 7.560 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir.[255] Nüfus sayımı ise kazaya nazaran Cedid köyünde daha fazla hissedilmektedir. Nitekim 1842 ve 1843 seneleri için cizyesini ödemeyen 8 evsât reaya toplam 480 kuruş cizye vergisi ödemiştir. 1844 senesi için ise cizyesi tahsil edilmeyen 9 evsât ve 1 ednâ cizye ile mükellef reayadan toplam 285 kuruş cizye alınmıştır. Tahsil edilmeyen cizyenin yanında 1844 senesinde vergi ile mükellef yaş sınırına gelmesine rağmen cizyesini ödemeyen 11 kişi ednâ olarak ilk defa cizye ile mükellef tutulmuştur. 1845 senesi için ise nüfus tahriri neticesinde âlâ cizyeye kayma yaşanmıştır. Bir sonraki yıl için 6 kişi evsâttan âlâya, 1 kişi de ednâdan evsâta yükseltilmiştir.

Kalafatlı köyünde ise 1844 senesi için 24 evsât (% 88,8) ve 3 ednâ (% 11,2) olmak üzere toplam 27 kişi 765 kuruş cizye ödemiştir.[256] Sayım sonucunda ise 4 reayanın geçmiş üç yıla ait cizye vergisini tahsil ettirmediği anlaşılmaktadır. Nitekim bu dört reayadan 1842, 1843 ve 1844 seneleri için evsât üzerinden 120'şer kuruş cizye alınmıştır. Ayrıca muhtemelen bir tür cezalandırma olarak sadece bu dört reayanın cizyesi 1845 senesi için evsâttan âlâya yükseltilmiştir.[257]

Kaza merkezinde bulunan yabancı Rum reayadan 1844 senesinde çorbacılar vasıtasıyla 6 âlâ (% 2,7), 196 evsât (% 85,4) ve 27 ednâ (% 11,9) olmak üzere toplam 229 kişiden 6.645 kuruş cizye vergisi toplanmıştır.[258] Bunun yanında 15 evsât (% 83) ve 3 ednâ (% 17) olmak üzere toplam 18 kişi olan yabancı Ermeni reayadan ise toplam 495 kuruş

[254] BOA, ML.VRD.CMH.d., 305, 1 M 1260/21 Eylül 1844, s. 18.
[255] BOA, ML.VRD.CMH.d., 305, 1 M 1260/21 Eylül 1844, s. 13.
[256] BOA, ML.VRD.CMH.d., 305, 1 M 1260/21 Eylül 1844, s. 15.
[257] "*Orta boylu sarı bıyıklı Yazıcıoğlu Rençber Yorgaki veled-i Paraşkeve, yerinde olan evsât âlâya tebdil*", "*Orta boylu kumral bıyıklı Mihal veled-i Panayot, yerinde olan evsât âlâya tebdil*", "*Orta boylu kumral bıyıklı Trandafil veled-i Kiryako, yerinde olan evsât âlâya tebdil*", "*Orta boylu kır bıyıklı Çoban İstrati veled-i Lazkiri, yerinde olan evsât âlâya tebdil*" BOA, ML.VRD.CMH.d., 305, 1 M 1260/21 Eylül 1844, s. 23.
[258] BOA, ML.VRD.CMH.d., 305, 1 M 1260/21 Eylül 1844, s. 8.

cizye tahsil edilmiştir.[259] Cedid köyünde ise yabancı statüsünde olan 10 kişi evsât üzerinden 300 kuruş cizye ödemiştir.[260] 1844'te yapılan nüfus tahriri yabancı reaya cizyesinin son üç yılda ciddi oranda tahsil dışı kaldığını göstermektedir. Nitekim 1842 senesi için ticaret amacıyla ve muhtemelen mevsimlik işçi olarak Ezine'de bulunan reayadan 1.695 kuruş, 1843 senesi için 810 kuruş ve 1844 senesinde Ezine'de bulundukları halde vergisini ödemeyen reayadan da 405 kuruş cizye toplanmıştır.[261]

1844 senesinde çorbacılar vasıtasıyla Ezine kazasında yerli reayadan 19 âlâ (% 4,6), 364 evsât (% 91,1) ve 30 ednâ (% 4,3) olmak üzere toplam 413 kişiden 12.490 kuruş cizye geliri elde edilmiştir. Nüfus tahriri neticesinde ise 1844 senesi için yerli reayadan 735 kuruş cizye vergisi de eklendiğinde bu yıl için Ezine kazası cizye geliri 13.225 kuruşa yükselmektedir. Yabancı reayadan ise yine çorbacılar vasıtasıyla 1844 senesinde 6 âlâ (% 2,4), 221 evsât (% 85,6) ve 30 ednâ (% 12) olmak üzere toplam 257 kişiden 7.440 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir. Sayımlar neticesinde elde edilen 405 kuruşu da eklediğimizde yabancı reayadan 1844 senesinde 7.845 kuruş cizye vergisi daha tahsil edilmiştir.

Sayımlar neticesinde 1845 senesi için oluşturulan mufassal cizye kaydı kazanın ve köylerin durumunu daha net görmemize olanak tanımaktadır. Vergi ile mükellef yaş profilinin Ezine kazasında Biga ve Kale-i Sultaniye kazasına nazaran daha dar sınırlar içerisinde kaldığı anlaşılmaktadır. Nitekim cizye mükellefiyetinin 13 yaşından başladığı ve 70-74 yaş aralığını geçmediği görülmektedir. 1845'de Ezine kazası, Cedid ve Kalafatlı köylerinde bulunan yerli Gayrimüslim reayanın yaş dağılımı şu şekildedir:[262]

Yaş Aralığı	Rum	Ermeni	Cedid	Kalafatlı	Toplam
13	3	1	9	-	13
14	2	-	5	-	7
15-19	17	4	44	5	70
20-24	14	12	39	10	75
25-29	15	7	34	3	59
30-34	12	1	27	1	41
35-39	8	4	19	5	36

[259] BOA, ML.VRD.CMH.d., 305, 1 M 1260/21 Eylül 1844, s. 17. Bu yıl için yabancı Yahudi reayaya rastlanmamaktadır.
[260] BOA, ML.VRD.CMH.d., 305, 1 M 1260/21 Eylül 1844, s. 14.
[261] BOA, ML.VRD.CMH.d., 305, 1 M 1260/21 Eylül 1844, s. 19-23.
[262] BOA, ML.VRD.CMH.d., 563, 1261/1845, s. 2-15.

40-44	9	4	25	1	39
45-49	4	-	17	2	23
50-54	3	-	14	2	19
55-59	9	3	7	-	19
60-64	2	2	6	1	11
65-69	3	-	7	1	11
70-74	2	-	-	-	2
Toplam	103	38	253	31	425

Tablo 23: 1845 senesinde Ezine Kazası'nda Gayrimüslim reayanın yaş dağılımı

1845'te Rum mahallesinde toplam 65 hane bulunmaktadır. Bu haneler içerisinde 41, 44 ve 53 no.lu hanelerde cizye vergisi ile mükellef reaya bulunmamaktadır.[263] Reaya içerisinde 1844 senesinden farklı olarak bu yıl 11 kişi *bi-hane* olarak kaydedilmiştir. Evrak bazında ise 1844 tahririnden sonra artış kaydedilmiştir. 1845 senesinde 62 haneden 5 âlâ (% 4,9), 87 evsât (% 84,4) ve 11 ednâ (% 10,7) olmak üzere toplam 103 kişiden (hane başı 1,7 kişi) 3.075 kuruş cizye vergisi toplanmıştır.[264]

Ezine kazasında Rum reaya arasında çobanlık ve bahçıvanlığın en yaygın meslek dalı olduğu görülmektedir. Bunun yanında tarım sektörüyle bağlantılı olan fakat imalat sektörü içerisinde değerlendirebileceğimiz değirmencilik ve özellikle âlâ sınıfta yer alan ekmekçi (fırıncı) mesleğinin Rum reaya arasında bir diğer önemli meslek grubunu oluşturduğu görülmektedir. Ücretli işçi statüsünde yer alan duvarcılık ve dülgerlik mesleği de aynı şekilde Rum reaya arasında ön plana çıkan meslekler arasında görülmektedir. Genel olarak değerlendirdiğimizde ise Ezine Rumlarının tarım dışı mesleklerde uğraştığı görülmektedir. 1845 senesinde defterde mesleği belirtilen Rum reayanın cizye vergisi dağılımı şu şekildedir:[265]

Meslek	**Âlâ**	**Evsât**	**Ednâ**	**Toplam**
Bakkal	-	1	-	1
Semerci	1	3	-	4
Ekmekçi	2	-	-	2
Duvarcı	1	7	-	8
Çoban	-	12	-	12
Bahçıvan	-	8	-	8
Aşçı	-	2	-	2
Değirmenci	-	9	-	9

[263] BOA, ML.VRD.CMH.d., 563, 1261/1845, s. 2-4.
[264] BOA, ML.VRD.CMH.d., 563, 1261/1845, s. 4.
[265] BOA, ML.VRD.CMH.d., 563, 1261/1845, s. 2-4.

Makaracı	-	2	-	2
Kahveci	-	2	-	2
Duhancı	-	2	-	2
Çerçi	-	1	-	1
Mutaf	-	1	-	1
Dülger	-	5	-	5
Rençber	-	5	1	6
Kuyumcu	1	2	-	3
Boyacı	-	2	-	2
Bağcı	-	1	-	1
Kömürcü	-	3	-	3
Kömürcü Çırağı	-	-	1	1
Yabacı	-	3	-	3
Doğancı	-	1	-	1
Toplam	5	72	2	79

Tablo 24: 1845 senesinde Ezine kazasında Rum reayanın mesleklerine göre cizye vergisi dağılımı

Rum reaya içerisinde az sayıda lakap kullanımı görülmektedir. *Eci* (Hacı) lakabı sadece ekmekçi esnafı içerisinde âlâ cizye ödeyen *Vasil veled-i Anaştaş*'ta görülmektedir.[266] Bunun yanında Rum reaya içerisinde birer kişi de *Çantov oğlu*, *Deli*, *Mum Yakmaz* ve *Aya Kermezli* lakabını kullanmaktadır.

1845'te Ezine kazası Ermeni mahallesinde ise toplam 37 hane bulunmaktadır. Bu haneler içerisinde 7, 8, 28, 33 ve 34 no.lu hanelerde cizye vergisi ile mükellef reaya bulunmamaktadır.[267] Evrak bazında ise 1845'te Ermeni reayada düşüş görülmektedir. Nitekim bu yıl 2 âlâ (% 5,4), 30 evsât (% 78,3) ve 6 ednâ (% 16,3) olmak üzere toplam 37 kişiden (hane başı 1,2 kişi) 1.110 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir.[268]

Ermeni reaya içerisinde ücretli işçi statüsünde yer alan çivicilik, esnaf içerisinde değerlendirebileceğimiz meyancılık (meyhanecilik) ve yine esnaf-zanaatçılık sektöründe yer alan semercilik mesleğinin ön planda olduğu görülmektedir. Bunun yanında esnaf-zanaatçılık sektöründe yer alan yemenici ve bezirganlık mesleğinin âlâ cizye ile mükellef olması dikkat çekicidir. Vurgulanması gereken bir diğer nokta olarak Ezine Ermenilerinde

[266] BOA, ML.VRD.CMH.d., 563, 1261/1845, s. 2.
[267] BOA, ML.VRD.CMH.d., 563, 1261/1845, s. 14.
[268] BOA, ML.VRD.CMH.d., 563, 1261/1845, s. 14.

tarım ve hayvancılıkla uğraşan hiçbir kişinin olmamasıdır. 1845 senesinde defterde mesleği belirtilen Ermeni reayanın cizye vergisi dağılımı şu şekildedir:[269]

Meslek	Âlâ	Evsât	Ednâ	Toplam
Nalbant	-	3	-	3
Yemenici	1	-	-	1
Bezirgan	1	-	-	1
Attar	-	1	-	1
Meyancı	-	6	1	7
Çerçi	-	3	-	3
Semerci	-	5	2	7
Çivici	-	5	2	7
Kalaycı	-	2	-	2
Bahçıvan	-	1	-	1
Terzi	-	2	-	2
Toplam	2	28	5	35

Tablo 25: 1845 senesinde Ezine kazasında Ermeni reayanın mesleklerine göre cizye vergisi dağılımı

Ermeni reaya arasında lakap kullanımına ise rastlanmamaktadır. Sadece *Terzi Karabet veled-i Ohannes*, *Eci* (Hacı) unvanını kullanmaktadır.

Kaza dâhilinde ve köylerde bulunan Kıpti reayadan ise bu yıl da 30, 20 ve 15 kuruş üzerinden cizye vergisi toplanmıştır. Reaya içerisinde önceki yıla göre sadece iki kişi 30 kuruş üzerinden ilk defa cizye ile mükellef tutulmuştur. Bu bağlamda 32 kişi 30 Kuruş (% 58,7), 18 kişi 20 kuruş (% 39,3), 1 kişi 15 kuruş (% 2) olmak üzere toplam 51 Kıpti 1.345 kuruş cizye vergisi ödemiştir.[270] 51 Kıpti içerisinde 43 kişi Ezine kaza merkezinde meskûn iken 8 kişi *Kayıklı*, *Bergos*, *Kestanbol* (2 kişi), *Bağçeli*, *Aka*, *Beğ* ve *Çınar* köylerinde bulunmaktadır.[271] Kıpti reaya içerisinde meslek dağılımında ise sadece *Usta* olarak kaydedilen fakat içeriği belirtilmeyen bir mesleğin ön planda olduğu görülmektedir. Nitekim reaya içerisinde 7 kişi usta olarak kaydedilmiştir. Bunun dışında 2 kişi kazancılık, 1 kişi kalaycılık, 1 kişi çakıcılık ve bir kişi de attar mesleği ile meşguldür. Ezine Kıptileri içerisinde lakap kullanımı da görülmektedir. 1845'te Kıpti reaya içerisinde ilginç bir

[269] BOA, ML.VRD.CMH.d., 563, 1261/1845, s. 14.
[270] BOA, ML.VRD.CMH.d., 563, 1261/1845, s. 15.
[271] BOA, ML.VRD.CMH.d., 563, 1261/1845, s. 15.

şekilde bir kişi *Hacı oğlu* lakabını kullanmaktadır.[272] Bunun dışında iki kişi *Bağrıdelik*, bir kişi *Boşnak* ve bir kişi de *Kara* unvanlarını kullanmaktadır.

Cedid köyünde ise 1845 senesinde toplam 175 hane Rum reaya bulunmaktadır. Haneler içerisinde 9, 16, 21, 27, 49, 56, 91, 107, 113, 117, 124, 134, 144 ve 175 no.lu olmak üzere toplam 14 hanede cizye ile mükellef reaya bulunmamaktadır.[273] Evrak bazında ise 1844 sayımları neticesinde âlâ cizyede artış görülmektedir. 1845'te Cedid köyünde 18 âlâ (% 7,2), 208 evsât (% 82,1) ve 27 ednâ (% 10,7) olmak üzere toplam 253 kişi (hane başı 1,6 kişi) 7.725 kuruş cizye vergisi ödemiştir.[274]

Cedid köyünde reaya içerisinde mesleki dağılımda ise tarım-hayvancılık sektörünün doğal olarak ön planda olduğu görülmektedir. Nitekim reaya içerisinde rençberlik ve çobanlık mesleği ön plana çıkmaktadır. Bunun yanında dört kişinin bakkal olduğu görülmektedir. Öte yandan cizye miktarına bakılırsa rençber, çoban ve sığırtmaçların diğer meslek sahipleri kadar kazançları olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum emeğin değerli olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca deniz kıyısında bir köy olmasına rağmen balıkçılık mesleğine rastlanmaması da dikkat çekicidir. Son olarak köy içerisinde kahvecinin bulunması da önemlidir. 1845 senesinde defterde mesleği belirtilen Cedid Köyü reayasının cizye vergisi dağılımı şu şekildedir:[275]

Meslek	**Âlâ**	**Evsât**	**Ednâ**	**Toplam**
Yazıcı(Çorbacı)	1[276]	-	-	1
Rençber	4	51	-	55
Çoban	2	18	1	21
Bahçıvan	-	2	-	2
Simitçi	-	1	-	1
Etmekçi	1	4	-	5
Yabacı	2	3	-	5
Duvarcı	-	4	-	4
Tiftikçi	-	1	-	1
Bağcı	-	1	-	1
Sığırtmaç	-	3	-	3
Doğancı	-	1	-	1
Berber	1	1	-	2

[272] BOA, ML.VRD.CMH.d., 563, 1261/1845, s. 15.
[273] BOA, ML.VRD.CMH.d., 563, 1261/1845, s. 8-12.
[274] BOA, ML.VRD.CMH.d., 563, 1261/1845, s. 12.
[275] BOA, ML.VRD.CMH.d., 563, 1261/1845, s. 8-12.
[276] *Orta boylu kumral bıyıklı Yazıcı Atnaş Veled-i Anaştaş*

Değirmenci	-	2	-	2
Midillici (Seyis)	-	1	-	1
Bakkal	1	3	-	4
Kahveci	-	1	-	1
Kiracı	-	2	-	2
Toplam	12	99	1	112

Tablo 26: 1845 senesinde Ezine kazasına tabi Cedid Karyesi'nde reayanın mesleklerine göre cizye vergisi

Cedid köyü içerisinde lakap kullanımının yaygın olduğu görülmektedir. Köy içerisinde *Eci* (Hacı) lakabı 4 kişide görülmektedir. Bunun yanında köyün dışarıdan önemli oranda göç aldığı da anlaşılmaktadır. Nitekim reaya içerisinde İmrozlu, Limnili, Moralı, Kesandireli, Somalı ve İzmirli diye kaydedilen toplam 11 kişi yer almaktadır. Cedid köyünde 1845 senesinde görülen lakaplar ve cizye vergisi dağılımı şu şekildedir:[277]

Lakap	**Ala**	**Evsât**	**Ednâ**	**Muaf**	**Toplam**
Yazıcı oğlu	1	1	-	-	2
Hacı	1	3	-	-	4
Küçük oğlu	-	1	-	-	1
İmrozlu	-	4	-	-	4
Limnili	-	3	-	-	3
Terzi oğlu	-	5	-	-	5
Moralı	1	-	-	-	1
Palamut oğlu	-	1	-	-	1
Moskov oğlu	-	1	-	-	1
Uzun oğlu	-	1	-	-	1
Karagöz oğlu	-	1	-	-	1
Somalı	-	1	-	-	1
Kahya oğlu	-	-	1	-	1
Kesandralı	-	1	-	-	1
Baltacı oğlu	1	-	-	-	1
İsmeto oğlu	1	1	-	-	2
Papas oğlu	2	2	1	-	5
Polit oğlu	-	2	-	-	2
Mamona oğlu	-	1	-	-	1
Bulgar oğlu	-	1	-	-	1
Topal	-	-	1	-	1
İzmirli	-	1	-	-	1
Mecnun (Deli)	-	-	-	1[278]	1
Kara oğlu	-	1	-	-	1

Tablo 27: 1845 senesinde Ezine kazasına tabi Cedid Karyesinde görülen lakaplar ve cizye vergisi dağılımı

[277] BOA, ML.VRD.CMH.d., 563, 1261/1845, s. 8-12.
[278] *"Uzun boylu Anaştaş veled-i Mihalaki, Mecnun olduğundan evrak verilmediği"*

Kalafatlı köyünde ise toplam 24 hane bulunmaktadır. Bu haneler içerisinde sadece 22 no.lu hanede cizye ile mükellef reaya bulunmamaktadır. Önceki yılda görülen evsâttan âlâya tebdil eden dört reaya 1845 senesi cizye defterinde yer almıştır. Nitekim reaya içerisinde 31 kişiden (hane başı 1,3 kişi) 4 kişi âlâ (% 13), 27 kişi evsât (% 87) üzerinden toplam 1.050 kuruş cizye vergisi ödemiştir.[279] Kalafatlı köyü reayası arasında meslek dağılımı ise nüfusla orantılı olarak sınırlı kalmıştır. Reaya arasında tarım sektörü ön plana çıkmaktadır. Nitekim ikişer kişi çobanlık ve rençberlik bir kişi de yine hayvancılık mesleği içerisinde değerlendirebileceğimiz sığırtmaç olarak yer almıştır. Lakap kullanımında ise 1 kişi *Yazıcı oğlu* (Çorbacı oğlu), bir kişi *Çolak* ve bir kişi de *İmrozlu* olarak kaydedilmiştir.

Yabancı Rum reaya ise 1844 senesine nazaran artmıştır. 1845 senesinde kaza dâhilinde ticaret amacıyla bulunan 262 Rum reayadan 5 âlâ (% 2), 221 evsât (% 84,2) ve 36 ednâ (% 13,8) olmak üzere toplam 7.470 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir.[280] Aynı şekilde Ermeni reaya içerisinde de artış görülmektedir. 1845'te 24 evsât (% 70,5) ve 10 ednâ (% 29,5) olmak üzere toplam 34 Ermeni reaya 870 kuruş cizye ödemiştir. Sadece 5 kişi olan yabancı Yahudi reaya ise 3 evsât ve 2 ednâ üzerinden 120 kuruş cizye vermiştir. Cedid köyünde ise 1844 senesinde görülen 10 yabancı reaya sayısı 1845'te iki katından fazla artış göstermiş ve 23 evsât ve 1 ednâ olmak üzere toplam 24 kişi 705 kuruş cizye vergisi ödemiştir.[281]

Yabancı reayanın asıl memleketleri içerisinde Gölkesir (Kesriye) kazası ilk sırada yer almaktadır. Bunun yanında Filibe, Şarköy gibi Rumeli ve Doğu Trakya bölgesi ile Ezine kazasının ticari ilişkisi ön plana çıkmaktadır. Diğer taraftan coğrafi yakınlık nedeniyle de özellikle adalar ve civar kazalardan Ezine'ye ticaret amacıyla gelen yabancı reaya görülmektedir. 1845 senesinde yabancı reayanın asıl memleketleri ve bunların ödediği cizye vergisi dağılımı şu şekildedir:[282]

[279] BOA, ML.VRD.CMH.d., 563, 1261/1845, s. 14.
[280] BOA, ML.VRD.CMH.d., 563, 1261/1845, s. 8.
[281] BOA, ML.VRD.CMH.d., 563, 1261/1845, s. 13.
[282] BOA, ML.VRD.CMH.d., 563, 1261/1845, s. 4-15.

Rum				
Memleketi	**Âlâ**	**Evsât**	**Ednâ**	**Toplam**
Gölkesir	4	75	12	91
Aya KirmezKaryesi	-	9	2	11
Sazlı Karyesi	-	1	-	1
İmroz	-	17	-	17
Manastır	-	5	1	6
Midilli	-	3	-	3
Filibe	-	14	2	16
Bozcaada	-	15	3	18
Balıkesir	-	1	-	1
Şarköy	-	11	-	11
Yanya	-	5	1	6
Samakov	-	1	-	1
Bergama	-	3	-	3
Molove Karyesi[283]	-	6	-	6
Gelibolu	-	2	-	2
Yenişehir Karyesi	-	2	2	4
Keşan	-	1	-	1
Teke	-	-	1	1
Çanakkale	-	2	-	2
Karacaören Karyesi	-	1	-	1
Pazarlı Karyesi	-	1	-	1
Edremid	-	1	-	1
Florina	1	5	-	6
Yenişar Karyesi	-	1	-	1
Petre Karyesi	1	-	-	1
Rumeli	-	1	1	2
Toplam	6	183	25	214
Cedid Karyesi				
Memleketi	**Âlâ**	**Evsât**	**Ednâ**	**Toplam**
Gölkesir	-	6	1	7
Florina	-	1	-	1
Bozcaada	-	1	-	1
Biga	-	1	-	1
Yenişehir Karyesi	-	1	-	1
İmroz	-	1	-	-
Toplam	-	11	1	12
Ermeni				
Memleketi	**Âlâ**	**Evsât**	**Ednâ**	**Toplam**
Kale-i Sultaniye	-	6	-	6
Arhot?	-	1	-	1
Çanakkale[284]	-	3	2	5
Toplam	-	10	2	12

[283] Molove köyü Midilli adasında bulunmaktadır.
[284] Kale-i Sultaniye ile Çanakkale'nin ayrı isimler olarak kaydedilmesi muhtemelen evrak üzerindeki yazının aynı şekilde cizye defterine geçirilmesinden kaynaklanmaktadır.

Yahudi				
Memleketi	**Âlâ**	**Evsât**	**Ednâ**	**Toplam**
Kale-i Sultaniye	-	1	-	1
Çanakkale	-	1	-	1
Toplam	-	2	-	2
Genel Toplam	6	206	28	240

Tablo 28: 1845 senesinde Ezine Kazası'nda bulunan yabancı reayanın asıl memleketleri ve cizye vergisi dağılımı

1845 senesi için Ezine kazasında genel bir tablo oluşturduğumuzda ise yerli reayanın ödediği cizye vergisi 1844 senesi ile aynı düzeyde seyretmektedir. Bu yıl için yerli reayadan 29 âlâ (% 6,9), 352 evsât (% 83,7) ve 44 ednâ (% 9,4) olmak üzere toplam 424 kişiden 12.960 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir. Yabancı reaya cizyesi ise 1844 senesine göre iki bin kuruş artmıştır. 1845 senesinde 5 âlâ (% 1,6), 271 evsât (% 83,3) ve 49 ednâ (% 15,1) olmak üzere toplam 325 kişiden 9.490 kuruş cizye toplanmıştır.

1846 senesinde ise muhtemelen önceki yıl ticaret ve sair amaçla kaza dışında bulunan özellikle Ermeni reayanın dahil edilmesi ile yerli reayanın cizyesi artış göstermiştir. 1846'da 29 âlâ (% 6), 396 evsât (% 83,1) ve 52 ednâ (% 10,9) olmak üzere toplam 477 kişiden 14.400 kuruş cizye vergisi alınmıştır.[285] Yabancı reayada ise muhtemelen iklim koşullarına bağlı olarak mevsimlik işçi sayısındaki azalma nedeniyle keskin bir düşüş görülmektedir. 1846 senesinde sadece 10 âlâ (% 5,1) ve 187 evsât (% 94,9) olmak üzere toplam 197 yabancı reayadan 6.210 kuruş cizye toplanmıştır.[286] Kaza dâhilinde bulunan 44 Kıpti reayadan ise 1846 senesi için 1.210 kuruş cizye vergisi (Kişi başı ortalama 27,5 kuruş) alınmıştır.[287]

1846 senesinden 1852-53'e kadar Ezine, Kumkale, Dimetoka, Lapseki, Bayramiç, Çan ve Ayvacık kazalarına ait cizye kaydı bulunmamaktadır. 1853 senesinde Ezine kazasında yedi yıllık farktan dolayı Rum reaya içerisinde hane ve evrak bazında artış görülmektedir. Nitekim bu yıl 7 hane artan Ezine kazası Rum reayası toplam 72 haneye yükselmiştir. *Bi-hane* sayısının ise 6 kişi olduğu görülmektedir. Haneler içerisinde 33 ve

[285] BOA, ML.VRD.CMH.d., 515, 1261/1845 (1262/1846).
[286] BOA, ML.VRD.CMH.d., 515, 1261/1845 (1262/1846).
[287] BOA, ML.VRD.CMH.d., 515, 1261/1845 (1262/1846).

59 no.lu hanelerde cizye ile mükellef reaya bulunmamaktadır.[288] 1853 senesi için Rum reayanın evrak dağılımında özellikle evsât cizyede artış görülmektedir. 6 âlâ (% 4,2), 121 evsât (% 84,1) ve 17 ednâ (% 11,7) olmak üzere toplam 144 kişiden (hane başı 2 kişi) 4.245 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir.[289]

1853'te Ermeni reayada da hane ve nüfus artışı görülmektedir. Fakat bunun yanında cizye ile mükellef olmayan reaya hanelerinde de iki katı artış olmuştur. 1853'te toplam 44 hane olan Ermeni reaya içerisinde 4, 11, 18, 23, 24, 28, 35, 36, 39 ve 40 no.lu hanelerde cizye ile mükellef reaya bulunmamaktadır. Ermeni reayanın evrak dağılımında ise Rum reaya gibi evsât cizyede artış gözlemlenmektedir. 1853 senesinde Ermeni reaya içerisinde 3 âlâ (% 5,4), 48 evsât (% 85,7) ve 5 ednâ (% 8,9) olmak üzere toplam 56 kişiden (hane başı 1,6 kişi) 1.680 kuruş cizye vergisi toplanmıştır.[290] 1853 yılında Ezine köylerinde ilk kez Ermeni reayaya rastlanmaktadır. Nitekim bu yıl Balıklı köyünde bir hane ve Kızıl köyünde 6 hane olmak üzere toplam 7 hane taşrada kayıt edilmiştir. Balıklı köyünde bulunan 5 kişilik *Karabet veled-i Artin* ailesinin dördünden –ki 13 yaşındaki oğlu *Sarkiz* cizye ile mükellef tutulmamıştır- evsât olarak 120 kuruş; Kızıl köyünde bulunan 10 kişiden de 8 evsât ve 2 ednâ olmak üzere 270 kuruş cizye vergisi alınmıştır.[291]

Cedid köyünde ise 1853 senesinde hane bazında düşüş olmasına rağmen evrak bazında artış görülmektedir. 1853'te Cedid köyünde Kale-i Sultaniye kazası gibi küçük yaşta cizye alımı olmamıştır. 1853 yılında Ezine kazası ve köylerinde 1844-45 evresinde olduğu gibi cizye mükellefi buluğ çağından başlamaktadır. 1853'te toplam 166 haneden müteşekkil olan Cedid köyü Rum reayası içerisinde 16, 20, 24, 35, 42, 67, 96, 100, 101, 110, 116, 125, 131, 157 no.lu olmak üzere toplam 14 hanede cizye vergisi ile mükellef reaya bulunmamaktadır. Evrak bazında ise evsât ve ednâ cizye ile mükellef reayada ciddi bir artış görülmektedir. 1853 senesinde 19 âlâ (% 5,9), 248 evsât (% 77) ve 55 ednâ (% 17,1) olmak üzere toplam 322 kişiden (hane başı 2,1 kişi) 9.405 kuruş cizye vergisi alınmıştır.[292]

[288] BOA, KK.d., 3904, 1269/1853 yılı defterinde ilk sayfa eksiktir. Rum reaya ile ilgili verilerimiz 23 no.lu haneden başlamaktadır. Bu nedenle önceki hanelerdeki muafiyet durumu bilinmemektedir.
[289] BOA, KK.d., 3904, 1269/1853, s. 19.
[290] BOA, KK.d., 3904, 1269/1853, s. 21.
[291] BOA, KK.d., 3904, 1269/1853, s. 21.
[292] BOA, KK.d., 3904, 1269/1853, s. 29.

Kalafatlı köyü reayası ise iki hane artarak 26'ya yükselmiştir. Cizye ile mükellef olmayan reaya hanesi ise 1845 senesi gibi bir hane olarak görülmektedir. Evrak bazında ise evsât ve ednâ cizyede artış görülmektedir. 1853 senesinde Kalafatlı köyünden 3 âlâ (% 7,1), 32 evsât (% 76,2) ve 7 ednâ (% 16,7) olmak üzere toplam 42 kişiden (hane başı 1,7 kişi) 1.245 kuruş cizye vergisi alınmıştır.[293]

1853 senesinde Ezine kazası cizyesi 1845-46 senesine göre yaklaşık üç bin kuruş kadar artmıştır. Aradan geçen yedi yıllık süreç artışın doğal nedenlerden kaynaklandığını göstermektedir. Nitekim bu yıl Ezine kazası Gayrimüslimlerinden 31 âlâ (% 5,4), 461 evsât (% 79,7) ve 86 ednâ (% 14,9) olmak üzere toplam 578 kişiden 16.965 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir.

29 Eylül 1853 tarihli icmal cizye kaydına göre kişi sayısı belirtilmeksizin Ezine kazası Kıptilerinden 1.200 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir.[294] 1854 yılında ise toplam 31 hane olarak görülen Kıpti reaya içerisinde 2, 11, 15, 18, 20, 26 ve 28 no.lu hanelerde cizye vergisi ile mükellef reaya bulunmamaktadır.[295] Kişi bazında ise 10 kuruştan 55 kuruşa kadar farklı oranlarda cizye vergisi tahsil edilmiştir. 10-19 kuruş arası 9, 20-29 kuruş arası 9, 30-39 kuruş arası 10, 40-49 kuruş arası 4 ve 50-55 kuruş arası 8 kişi olmak üzere 1854 senesinde toplam 40 Kıpti'den 1.200 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir.[296] Bu durum 1853 yılı verilerinin 1854 yılı için de Kıpti reaya için kullanıldığını göstermektedir.

Cizyenin kaldırılıp yerine iane-i askeriye vergisinin konmasından sonra Biga kazası ve Kale-i Sultaniye'ye tabi İtgelmez köyünde olduğu gibi Ezine'de de cizye vergisine nazaran miktarın daha da arttığı görülmektedir. Nitekim 1856 yılı Ermeni Mahallesi, Cedid ve Kalafatlı köylerine ait[297] mufassal iane-i askeriye verileri 1853 senesi cizye gelirinden oldukça yüksektir. 1856 senesinde Ermeni reaya içerisinde 42 kişiden 2.790 kuruş,[298] Cedid köyünde Rum reayadan 120 kişi üzerinden 12.410 kuruş[299] ve Kalafatlı köyünde 26 kişi üzerinden 1.650 kuruş iane-i askeriye vergisi tahsil edilmiştir.[300] Vergi miktarına

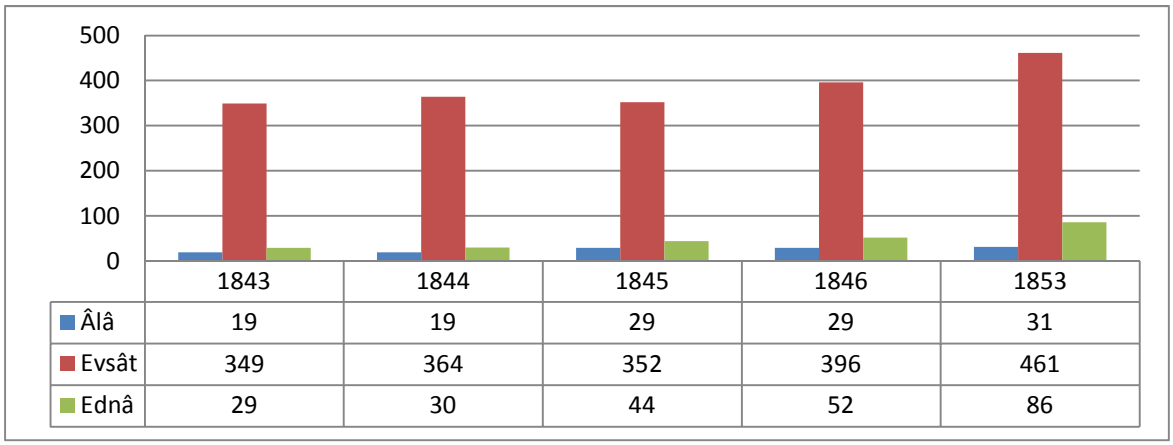
[293] BOA, KK.d., 3904, 1269/1853, s. 30.
[294] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1363, 25 Za 1269/29 Eylül 1853.
[295] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1384, 1270/1854, s. 2.
[296] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1384, 1270/1854, s. 2.
[297] Ezine kaza merkezinde bulunan Rum reayaya ait mufassal iane-i askeriye kaydına rastlanmamıştır.
[298] BOA, ML.VRD.d., 2789, 1272/1856, s. 3.
[299] BOA, ML.VRD.d., 2828, 1272/1856, s. 4-5.
[300] BOA, ML.VRD.d., 2828, 1272/1856, s. 6.

baktığımızda 15 kuruş ile 450 kuruş arasında geniş bir yelpazede iane-i askeriye vergisi alındığı görülmektedir. Fakat ağırlık olarak 15-49, 50-99 ve 100-149 kuruş arasında mükellef dağılımı görülmektedir. 1856 senesinde Cedid, Kalafatlı köyleri ile Ermeniyan Mahallesinde görülen iane-i askeriye dağılımı şu şekildedir:

Kuruş	Cedid Köyü	Kalafatlı Köyü	Ermeni Mahallesi	Toplam	%
15-49	27	12	19	58	(% 30,8)
50-99	50	9	15	74	(% 39,4)
100-149	20	2	5	27	(% 14,4)
150-199	6	3	3	12	(% 6,5)
200-249	7	-	-	7	(% 3,7)
250-299	3	-	-	3	(% 1,6)
300-349	4	-	-	4	(% 2,1)
350-399	1	-	-	1	(% 0,5)
400-449	1	-	-	1	(% 0,5)
450	1	-	-	1	(% 0,5)
Toplam	120	26	42	188	

Tablo 29: 1856'da Ezine Kazası'nda Cedid, Kalafatlı karyeleri ve Ermeniyan Mahallesinde iane-i askeriye vergisi ortalamaları

Tanzimat döneminde Ezine kazasında 1844 sayımları neticesinde reayanın 1842, 1843 ve 1844 yıllarında tahsil ettirmediği cizyesi alındığı gibi yeni mükellefler de belirlenmiştir. Bu doğrultuda 1844 yılında kaza genelinde düşük düzeyde seyreden cizye vergisinde artış yaşanmıştır. 1845 yılında ise özellikle Cedid köyünde âlâ cizyeye kaydırılan reaya nedeniyle kaza genelinde âlâ cizye miktarında artış yaşanmıştır. 1853 yılında ise 7 yıllık fark nedeniyle reaya mükellefiyetinde doğal artışlar yaşanmıştır.

Grafik 11: Tanzimat Dönemi'nde Ezine Kazası'nda esnâf-ı selâse evrakı (Yerli Reaya)

3.2.4. Kumkale Kazası'nda Cizye Rejimi

Tanzimat döneminde Kumkale kaza merkezinde yerli Gayrimüslim reaya bulunmamaktadır. Sadece kazaya bağlı *Yenişar Karyesi*'nde cizye vergisi ile mükellef Gayrimüslim reaya bulunmaktadır. Ayrıca kaza dâhilinde az sayıda Kıpti reaya mevcuttur.

1843 senesinde Yenişar köyünde 25 âlâ (% 6,6), 334 evsât (% 88,6) ve 18 ednâ (% 4,8) olmak üzere toplam 377 kişiden 11.790 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir.[301] Âlâ cizyede görülen yüksek oran Yenişar köyünü Biga Sancağı'nın diğer köylerinden farklı kılmaktadır. 1843'te kaza dâhilinde bulunan yabancı reayadan ise 38 evsât (% 90,5) ve 4 ednâ (% 9,5) olmak üzere toplam 42 kişiden 1.200 kuruş cizye toplanmıştır.[302] Yine kaza dâhilinde bulunan 8 Kıpti reayadan ise (kişi başı ortalama 40 kuruş) 320 kuruş *maktû* cizye toplanmıştır.[303]

1844 senesine ait mufassal cizye kaydı[304] Kumkale Gayrimüslimleri hakkında ayrıntılı analiz yapabilmemize olanak tanımaktadır. Buna göre 1844'te Yenişar köyünde 12 ile 75 yaşları arasında cizye ile mükellef reayaya olduğu görülmektedir.[305] İstisnai olarak sadece 90 ve 92 yaşlarındaki iki kişi meslekleri rençber olarak kaydedildiğine göre muhtemelen çalışabildikleri için cizye vergisi ile mükellef tutulmuştur.[306] Ayrıca 40-44 yaş aralığından itibaren görülen düşüş ölüm oranının Yenişar köyünde de yüksek seviyede olduğunu göstermektedir. 1844 senesinde Yenişar köyünde Gayrimüslim reayanın yaş dağılımı ve esnâf-ı selâse oranları şu şekildedir:[307]

Yaş Aralığı	Âlâ	Evsât	Ednâ	Diyar-ı Aherde olan	Toplam
12	-	-	2	-	2
13	-	-	13	-	13
14	-	3	15	-	18

[301] BOA, ML.VRD.CMH.d., 277, 1259/1843.
[302] BOA, ML.VRD.CMH.d., 277, 1259/1843.
[303] BOA, ML.VRD.CMH.d., 277, 1259/1843.
[304] Yenişar köyünün 1844 ve 1845 yıllarına ait mufassal cizye defterlerinde reaya diğer kazalar defterinden farklı olarak hane bazında değil, âlâ, evsât ve ednâ olarak esnâf-ı selâse üzerinden kaydedilmişlerdir. Bunun yanında defterin sonunda tahsil zamanında köy dışında olan reaya için de ayrıca bir bölüm oluşturulmuştur. Bu nedenle hane bazında inceleme yapılamamıştır.
[305] BOA, ML.VRD.CMH.d., 434, 1260/1844.
[306] *"Orta boylu kır bıyıklı Rençber Sevasto veled-i Yannaki", "Orta boylu ak sakallı Rençber Kostanti veled-i Yorgi"* BOA, ML.VRD.CMH.d., 434, 1260/1844, s. 7.
[307] BOA, ML.VRD.CMH.d., 434, 1260/1844, s. 2-13.

15-19	-	62	10	2	74
20-24	-	52	-[308]	8	60
25-29	1	48	-	2	51
30-34	-	28	-	1	29
35-39	4	26	-	1	31
40-44	4	35	-	1	40
45-49	6	22	-	-	28
50-54	4	20	-	1	25
55-59	4	15	-	1	20
60-64	1	8	-	1	10
65-69	-	7	-	-	7
70-74	1	5	-	-	6
90	-	1	-	-	1
92	-	1	-	-	1
Toplam	25	333	40	18	416

Tablo 30: 1844 senesinde Kumkale Kazası'na tabi Yenişar Karyesi'nde Gayrimüslim reayanın yaş dağılımı

1844 senesinde nüfus tahriri sonucunda ise muhtemelen ilk defa cizye ile mükellef reayanın eklenmesi sonucunda ednâ cizyede artış yaşanmıştır. Nitekim reaya içerisinde 5 kişinin *sagir* olarak ednâ cizye ödemesi bu durumu kuvvetlendirmektedir. 1844 senesi için Yenişar köyü toplam 393 kişi üzerinden 25 âlâ (% 6,4), 329 evsât (% 83,8)[309] ve 39 ednâ (% 9,9) olmak üzere 11.955 kuruş cizye vergisi ödemiştir.[310] Yerli reaya içerisinde 16 kişi de cizye bohçası açıldığında *diyar-ı aherde* bulunduğu gerekçesi ile vergisini verememiştir.[311]

Yenişar köyünde tarım ile ilişkili rençberlik mesleği ön plana çıkmaktadır. Rençberlerin özellikle âlâ ve evsât cizyede toplanması dikkat çekicidir. Ayrıca başka yerde olduğu belirtilen 8 kişi köyün mevsimlik tarım işçisi olarak dışarıya göç verdiğini göstermektedir. Rençberliğin yanında yine tarım-hayvancılık sektörü içerisinde çobanlık köyün ikinci uğraşı alanını oluşturmaktadır. Tarım sektörü haricinde günlük işçi statüsünde değerlendirebileceğimiz duvarcılık ve dülgerlik mesleği köy içerisinde bir diğer önemli meslek grubunu oluşturmaktadır. Bu iki sektör haricinde köy nüfusunun fazla olması nedeniyle çok geniş yelpazede meslek grupları dikkat çekmektedir. Yenişar köyün için

[308] 20 yaşından itibaren Yenişar köyünde ednâ cizyeye rastlanmaması dikkat çekicidir.
[309] Evsât reaya içerisinde bir kişi Ayvacık'ta, bir kişi Edremid'te, bir kişi Ayvacık'ın Kızılca Tuzla köyünde ve bir kişi de ……. köyünde cizyesini tahsil ettirmiştir. Yenişar köyünde toplam 333 evsât cizye ile mükellef reaya bulunmaktadır. BOA, ML.VRD.CMH.d., 434, 1260/1844, s. 3-10.
[310] BOA, ML.VRD.CMH.d., 434, 1260/1844, s. 2-12.
[311] BOA, ML.VRD.CMH.d., 434, 1260/1844, s. 13.

vurgulanması gereken bir diğer husus kazalardakinden farklı İtgelmez köyünde olduğu gibi papazların cizye vergisi ile mükellef tutulmasıdır. Bu durum köy reayasının muafiyet çemberini dar tutmak istediğini göstermektedir. Ayrıca köyün yüksek nüfusuna karşı kahvecinin bulunmaması köye henüz kahvehane kültürünün gelmediğini göstermektedir. 1844 senesinde defterde mesleği belirtilen Yenişar Köyü reayasının cizye vergisi dağılımı şu şekildedir:[312]

Meslek	Âlâ	Evsât	Ednâ	Diyar-ı Aher'de Olanlar	Toplam
Rençber	14	187	1	8	210
Çoban	5	29	-	3	37
Değirmenci	1	6	-	-	7
Bahçıvan	1	9	-	-	10
Duvarcı	-	12	-	-	12
Dülger	-	12	-	1	13
Yabacı	-	8	1	-	9
Bakkal	-	5	-	-	5
Kasap	2	2	-	-	4
Papaz	-	3	-	-	3
Kalaycı	-	5	-	-	5
Balıkçı	-	1	-	-	1
Dalyancı	-	1	-	-	1
Berber	-	1	-	-	1
Demirci	-	1	-	-	1
Hasırcı	1	1	-	-	2
Kiremitçi	-	2	-	-	2
Etmekçi	-	4	-	1	5
Samancı	-	4	-	1	5
Suyolcu	-	2	-	-	2
Kuyumcu	-	2	-	1	3
Terzi	-	1	-	-	1
Çerçi	-	4	-	-	4
Sıvacı	-	1	-	-	1
Sığırtmaç	-	2	-	-	2
Pastırmacı	-	1	-	-	1
Fıçıcı	-	3	-	1	4
Kemancı	-	1	-	-	1
Toplam	24	310	2	16	352

Tablo 31: 1844 senesinde Kumkale kazasına tabi Yenişar Karyesinde reayanın mesleklerine göre cizye vergisi dağılımı

[312] BOA, ML.VRD.CMH.d., 434, 1260/1844, s. 2-13.

Reaya arasında bir âlâ ve iki evsât olarak 3 kişi *Eci* (Hacı) lakabını taşımaktadır. Bunun yanında topal olarak kaydedilen *Orta boylu kumral bıyıklı Çoban Leya veled-i Anaştaş*'ın âlâ cizye ile mükellef tutulması dikkat çekicidir.[313] Bu durum devletin cizye muafiyetinde sakatlık derecesine ve kazanç durumuna göre hareket ettiği izlenimini doğurmaktadır. Ayrıca Yenişar köyü sancak dışından da göç almıştır. Nitekim reaya arasında *Semadirekli* (2 kişi), *Rumelili*, *İmrozlu*, *Kirteli* ve *Moralı* (2 kişi) olduğu belirtilen 7 kişi bulunmaktadır.

1844'te Kumkale kazasında ticaret ve sair amaçla bulunan yabancı reaya ise 1843 senesine göre hemen hemen aynı düzeydedir. 1844 senesinde 36 evsât (% 87,8) ve 5 ednâ (% 12,2) olmak üzere toplam 41 yabancı reaya 1.155 kuruş cizye vergisi ödemiştir.[314] Yabancı reaya arasında Ezine kazasında olduğu gibi Gölkesir (Kesriye) kazasından gelenler ilk sırada yer almaktadır ve bunların duvarcı olduğu görülmektedir. Bunun yanında abacılık mesleği için Filibe'den gelen reaya ikinci grubu oluşturmaktadır. Coğrafi yakınlık nedeniyle İmroz adası, Maydos ve Kirte karyesinden gelen reaya da Kumkale'nin bağlantı bölgelerini göstermesi açısından önemlidir. Son olarak elekçi mesleği içerisinde memleketi belirtilmeden kaydedilen *Ermeni Arkil veled-i İstefan* kazada Ermeni reayanın da ticaret ve sair amaçla bulunduğunu göstermektedir. 1844 senesinde Kumkale kazasında bulunan yabancı reayanın asıl memleketleri ve bunların cizye vergisi dağılımı şu şekildedir:[315]

Memleketi	Âlâ	Evsât	Ednâ	Toplam
İmroz	-	5	-	5
Gölkesir		12	1	13
Prespe	-	4	1	5
Rumeli	-	1	-	1
Filibe	-	5	1	6
Yanya	-	2	-	2
Bozcaada	-	2	-	2
İzmir	-	-	1	1
Maydos Karyesi	-	2	-	2
Kirte Karyesi	-	2	1	3
Toplam	-	35	5	40

Tablo 32: 1845 senesinde Kumkale Kazası'nda bulunan yabancı reayanın asıl memleketleri ve cizye vergisi dağılımı

[313] BOA, ML.VRD.CMH.d., 434, 1260/1844, s. 2.
[314] BOA, ML.VRD.CMH.d., 434, 1260/1844, s. 11-12.
[315] BOA, ML.VRD.CMH.d., 434, 1260/1844, s. 11-12.

1844 senesinde icmal kaydında rastladığımız Kumkale Kıpti reayası bu sefer yerli ve yabancı reaya olarak gruplandırılmıştır. Yerli reaya sınıfında yer alan 4 kişiden 40'ar kuruştan 160 kuruş; yabancı reaya olarak kaydedilen 7 kişiden ikisi 40 ve biri 20 kuruş olmak üzere 100 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir.[316]

1845 senesinde ise reayanın durumu hemen hemen aynı düzeyde seyretmiştir. Sadece *diyar-ı aher*'de görülen reaya sayısında önemli bir artış yaşanmıştır. Nitekim 1844 senesinde cizye bohçası açıldığında köy dışında olan Yenişar ahalisi 16 kişi iken 1845 senesinde sayı 41'e yükselmiştir.[317] Mükellef bazında ise bu yıl Yenişar köyünde 22 âlâ (% 6), 313 evsât (% 84,8) ve 34 ednâ (% 9,2) olmak üzere toplam 369 kişi 11.220 kuruş cizye vergisi ödemiştir.[318] Yabancı reayada ise evsât cizyede artış kaydedilmiştir. 1845 senesinde 39 evsât (% 92,8) ve 3 ednâ (% 7,2) olmak üzere toplam 42 yabancı reayadan 1.215 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir.[319]

1845 senesi için ise Kıpti reayanın mufassal cizye kaydı kendilerinden alınan cizye vergisi hakkında ayrıntılı bilgi edinmemize olanak tanımaktadır. 1845'te yerli ve yabancı Kıptiler karışık olarak sınıflandırılmıştır. Bu yıl için Kıpti reaya içerisinde "baba" olarak kaydedilen 14 kişiden 40 kuruş üzerinden, "çocuk" olarak kaydedilen 3 kişiden ise 20 kuruş üzerinden esnâf-ı sâlis olarak cizye vergisi alınmıştır. Bu bağlamda 1845 senesinde toplam 14 Kıpti'den 500 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir.[320] Kumkale'de sakin olan Kıpti reayanın meslekî dağılımında ise demircilik mesleği ön plana çıkmaktadır. Nitekim Kıptiler arasında 7 kişi demircilik mesleği ile meşguldür. Bunun yanında Kıptilerin geleneksel meslekleri arasında yer alan sepetçilik Kumkale Kıptileri arasında da görülmektedir. Reayadan 3 kişi sepetçilik mesleği ile meşguldür. Bunların dışında bir kişi de rençberlik mesleği ile ilgilenmektedir.

1846 senesi icmal kaydında ise diyar-ı aherde gösterilen reayanın azaldığı görülmektedir. Bu reayanın bir yıl artıp bir yıl azalması, bir yıl çok bir yıl az mahsul veren ve aynı zamanda bölgenin en çok yetiştirilen ürünlerinden olan zeytincilik için Yenişar köylüsünün civar kazalara gittiği ihtimalini güçlendirmektedir. Nitekim 1846'da Yenişar

[316] BOA, ML.VRD.CMH.d., 87, 1258/1842 (1260/1844).
[317] BOA, ML.VRD.CMH.d., 516, 1261/1845, s. 10-11.
[318] BOA, ML.VRD.CMH.d., 516, 1261/1845, s. 10.
[319] BOA, ML.VRD.CMH.d., 516, 1261/1845, s. 10.
[320] BOA, ML.VRD.CMH.d., 516, 1261/1845, s. 14.

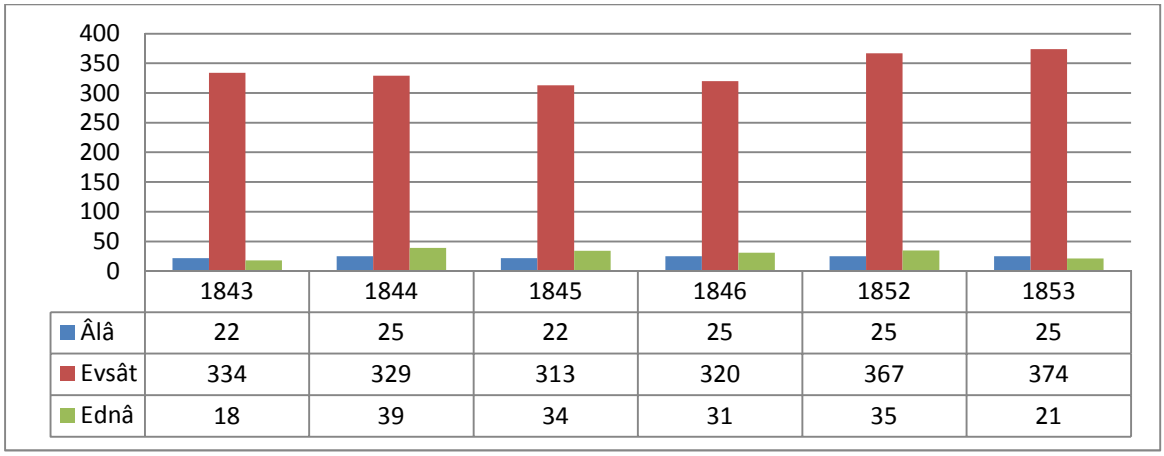
köyü reayasından 25 âlâ (% 6,6), 320 evsât (% 85,1) ve 31 ednâ (% 8,2) olmak üzere toplam 376 kişi 11.565 kuruş cizye vergisi ödemiştir.[321] Yabancı reaya cizyesinde ise 1846 senesinde ednâ cizyeye rastlanmamaktadır. 1846'da 42 kişiden evsât cizye üzerinden 1.260 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir.[322] Kıpti reaya için ise bu yıl mükellef sayısı 9 kişi ile sınırlı kalmıştır. 9 Kıpti toplam 270 kuruş (kişi başı ortalama 30 kuruş) cizye vergisi ödemiştir.[323]

1852 senesinde Yenişar köyü için diğer kazalarda olduğu gibi hane bazında kayıt usulü benimsenmiştir. 1852'de Yenişar köyünde toplam 277 hane bulunmaktadır. Bu haneler içerisinde 26, 50, 59, 122, 129, 162, 220, 226, 227, 228, 229, 239, 267 ve 270 no.lu haneler olmak üzere toplam 14 hanede cizye vergisi ile mükellef reaya bulunmamaktadır.[324] Evrak bazında ise özellikle evsât cizye ile mükellef reayada önemli bir artış görülmektedir. Nitekim 1852 senesinde Yenişar köyünde 25 âlâ (% 5,8), 367 evsât (% 85,9) ve 35 ednâ (% 8,2) üzerinden toplam 427 kişi (hane başı 1,6 kişi) -12 kişi bi-hane olarak kaydedilmiştir- 13.035 kuruş cizye vergisi ödemiştir.[325] Kıpti reaya içerisinde ise sadece yerli reaya vardır ve 1852 senesinde 3 Kıpti 30'ar kuruştan 90 kuruş cizye vergisi ödemiştir. 1853 senesinde ise[326] diğer kazalarda görüldüğü gibi ednâdan evsâta değişiklikler göze çarpmaktadır. Nitekim 1853'te reaya arasında 14 ednâ cizye azalırken 7 evsât cizye artmıştır. 1853'te 25 âlâ (% 5,9), 374 evsât (% 89) ve 21 ednâ (% 5,1) olmak üzere toplam 420 kişi 13.035 kuruş cizye vergisi ödemiştir.[327] Kıpti reaya ise 1852 senesinde olduğu gibi 3 kişi üzerinden kişi başı 30'ar kuruştan 90 kuruş cizye vermiştir.

Yenişar köyü reayası cizyesi –ki 1851 yılındaki an-cemaatin sürecindeki durumu bilinmemekle birlikte- Tanzimat döneminde pek değişmemiştir. Özellikle âlâ cizyedeki sabit durum bu durumu kuvvetlendirmektedir. Diğer taraftan evsât cizyede 1852-53'te görülen yükseliş diğer kazalarda izlenen evrak sayısındaki artışın Yenişar köyünde de olduğunu göstermektedir.

---

[321] BOA, ML.VRD.CMH.d., 515, 1261/1845 (1262/1846).
[322] BOA, ML.VRD.CMH.d., 515, 1261/1845 (1262/1846).
[323] BOA, ML.VRD.CMH.d., 515, 1261/1845 (1262/1846).
[324] 1852 yılı Yenişar köyü cizye defterinde reayanın yaşı ve mesleği belirtilmemiştir. BOA, ML.VRD.CMH.d., 1350, 1268/1852.
[325] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1350, 1268/1852, s. 13.
[326] 1853 yılı Kumkale kazası Yenişar köyü cizye defterinde reaya sadece ismi ile kaydedilmiş, yaşı, mesleği ve hane numarası yazılmamıştır. BOA, ML.VRD.CMH.d., 1513, 1269/1853, s. 2-10.
[327] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1513, 1269/1853, s. 10.

	1843	1844	1845	1846	1852	1853
Âlâ	22	25	22	25	25	25
Evsât	334	329	313	320	367	374
Ednâ	18	39	34	31	35	21

Grafik 12: Tanzimat Dönemi'nde Kumkale Kazası'na tabi Yenişar Karyesi'nde esnâf-ı selâse evrakı (Yerli Reaya)

3.2.5. Dimetoka (Güğercinlik) Kazası'nda Cizye Rejimi

Günümüzde Biga ilçesine bağlı Gümüşçay beldesi olarak karşımıza çıkan Dimetoka kaza merkezinde Tanzimat döneminde Gayrimüslim reaya bulunmamaktadır. Kazaya bağlı *Musatça*, *Havutça*, *Yenice* ve *Azmak* köylerinde cizye vergisi ile mükellef reaya bulunmaktadır.[328] Diğer taraftan Dimetoka kaza merkezinde cizye vergisi ile mükellef Kıpti reaya mevcuttur.

1843 senesinde Dimetoka kazası icmal cizye kaydında dört köy isim olarak ayrılmayıp, bir arada gösterilmiştir ve 10 âlâ (% 5,4), 155 evsât (% 84,2) ve 19 ednâ (% 10,4) olmak üzere toplam 184 kişiden 5.535 kuruş cizye vergisi alınmıştır.[329] Kaza dâhilinde ticaret ve sair amaçla bulunan yabancı reayadan ise 66 evsât (% 91,7) ve 6 ednâ (% 8,3) olmak üzere 72 kişiden 2.070 kuruş cizye vergisi toplanmıştır.[330] 1843 yılı Kıpti reayanın cizye defteri ise Gayrimüslim reaya ile aynı dönemde hazırlanamamıştır. Nitekim icmal kayda düşülen şerhte Kıpti reayanın cizye defterinin daha sonra gönderileceği belirtilmiştir.[331]

---

[328] Günümüzde bu köylerden Musatça (Musakça) Balıkesir'in Bandırma ilçesine, Havutça köyü yine Balıkesir'in Gönen ilçesine bağlı bulunmaktadırlar.
[329] BOA, ML.VRD.CMH.d., 277, 1259/1843.
[330] BOA, ML.VRD.CMH.d., 277, 1259/1843.
[331] BOA, ML.VRD.CMH.d., 277, 1259/1843. Fakat 1843 yılı Dimetoka kazası Kıpti reayanın mufassal cizye kaydına ulaşılamamıştır.

1844 senesi mufassal cizye kaydı Musatça, Havutça, Yenice ve Azmak köyleri cizyesi hakkında ayrıntılı analiz yapmamıza olanak tanımaktadır. 1844 senesi verileri Dimetoka kazasında vergi ile mükellef reayanın buluğ çağı ile başladığını göstermektedir. Ancak Yenice köyünde 85 yaşındaki *Uzun boylu ak sakallı Hacı Mihal veled-i Velko'*dan cizye alınması dikkat çekicidir. 1844 senesinde Dimetoka kazasında Gayrimüslim reayanın yaş dağılımı şu şekildedir:[332]

Yaş Aralığı	Musatça	Havutça	Yenice	Azmak	Toplam
12	1	-	1	-	2
13	1	1	1	-	3
14	-	8	2	-	10
15-19	5	6	6	3	20
20-24	6	5	3	3	17
25-29	7	8	4	4	23
30-34	7	2	1	3	13
35-39	16	14	3	4	37
40-44	4	7	5	-	16
45-49	4	3	3	3	13
50-54	5	1	1	2	9
55-59	1	4	1	1	7
60-64	4	1	-	-	5
65-69	2	1	1	-	4
70-74	-	-	-	1	1
75	1	-	-	-	1
85	-	-	1	-	1
Toplam	64	61	33	24	182

Tablo 33: 1844 senesinde Dimetoka Kazası'na tabi Musatça, Havutça, Yenice ve Azmak Karyeleri'nde Gayrimüslim reayanın yaş dağılımı

Musatça köyünde 1844 senesinde toplam 52 hane Gayrimüslim reaya bulunmaktadır. Bu haneler içerisinde 15, 34, 35, 36 ve 43 no.lu hanelerde cizye vergisi ile mükellef reaya bulunmamaktadır.[333] Evrak bazında ise Musatça köyünde 5 âlâ (% 7,8), 57 evsât (% 89,1) ve 2 ednâ (% 3,1) olmak üzere toplam 64 kişiden (hane başı 1,4 kişi) 2.040 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir. Havutça köyünde ise toplam 48 hane Gayrimüslim reaya bulunmaktadır. Bu haneler içerisinde 36, 43 ve 46 no.lu haneler olmak üzere toplam üç hanede cizye vergisi ile mükellef reaya bulunmamaktadır.[334] Esnâf-ı selâse olarak

[332] BOA, ML.VRD.CMH.d., 397, 1260/1844, s. 2-3.
[333] BOA, ML.VRD.CMH.d., 397, 1260/1844, s. 2.
[334] BOA, ML.VRD.CMH.d., 397, 1260/1844, s. 2-3.

Havutça köyünde 2 âlâ (% 3,3), 50 evsât (% 82) ve 9 ednâ (% 14,7) olmak üzere toplam 61 kişi (hane başı 1,3 kişi) 1.755 kuruş cizye vergisi ödemiştir. Nüfus olarak Musatça ve Havutça köylerine nazaran daha az sayıda olan Yenice köyünde 22, Azmak köyünde ise 21 hane Gayrimüslim reaya bulunmaktadır.[335] 1844 senesinde Yenice köyünde reaya içerisinde 1 âlâ (% 3), 30 evsât (% 90,9) ve 2 ednâ (% 6,1) olmak üzere toplam 33 kişi (hane başı 1,5 kişi) 990 kuruş; ednâ reayanın yer almadığı Azmak köyünde 1 âlâ (% 4,2) ve 23 evsât (% 95,8) olmak üzere toplam 24 kişi (hane başı 1,1 kişi) 750 kuruş cizye vergisi vermiştir.

Dimetoka kazasını genel olarak değerlendirdiğimizde ise 1844 nüfus sayımında pek bir değişiklik olmadığı görülmektedir. Nitekim Musatça, Havutça, Yenice ve Azmak köylerinde 1844 senesinde 9 âlâ (% 5), 158 evsât (% 87,3) ve 14 ednâ (% 7,7) olmak üzere toplam 181 kişi 5.490 kuruş cizye vergisi ödemiştir.[336]

Dimetoka kazası mufassal cizye defterinde reayanın meslekleri ayrıca belirtilmemiştir. Sadece Musatça köyünde birer kişi berber ve terzi olarak; Azmak köyünde bir kişi de ekmekçi (fırıncı) olarak kaydedilmiştir.[337] Muhtemelen klasik köy düzeni içerisinde reaya tarım ve hayvancılık ile uğraşmaktadır. Lakap kullanımında ise *Eci* (Hacı) lakabı sadece Yenice köyünde yaşayan 85 yaşında âlâ cizye ödeyen *Hacı Mihal Veled-i Velko*'da görülmektedir.[338]

Dimetoka kaza merkezinde bulunan yabancı reaya sayısında ise 1843 senesine göre artış yaşanmıştır. Bu yıl kaza dâhilinde ticaret ve sair amaçla bulunan yabancı reayadan 89 evsât ve (% 91,7) 8 ednâ (% 8,3) olmak üzere toplam 97 kişiden 2.760 kuruş cizye vergisi toplanmıştır.[339] Yabancı reayanın geldiği bölgeler içerisinde ilk sırayı Keşan kazası almaktadır. Bunun yanında diğer kazalarda olduğu gibi Filibe ve Yanya kazalarından gelen reayanın sayısal olarak fazlalığı Dimetoka kazasında da görülmektedir. Ayrıca Biga, Erdek ve Gönen dışındaki bütün reayanın Rumeli bölgesinden gelmesi de Dimetoka kazasının

[335] BOA, ML.VRD.CMH.d., 397, 1260/1844, s. 2-3. Bu iki köyde cizye vergisi ile mükellef olmayan reaya hanesine rastlanmamıştır.
[336] Dimetoka kazası mufassal cizye defterinde esnâf-ı selâse oranı yükseltilen, ilk defa cizye vergisi ile mükellef tutulan, muaf reayanın durumu ve köy dışında cizyesini ödeyen reayanın durumu ayrıca belirtilmemiştir.
[337] BOA, ML.VRD.CMH.d., 397, 1260/1844, s. 2-3.
[338] BOA, ML.VRD.CMH.d., 397, 1260/1844, s. 3.
[339] BOA, ML.VRD.CMH.d., 397, 1260/1844, s. 3-4.

Rumeli ile ciddi bir ticari ilişki içerisinde olduğunu göstermektedir. 1844 senesinde Dimetoka kazasında cizyesini ödeyen yabancı reayanın asıl memleketleri ve cizye vergisi dağılımı şu şekildedir:[340]

Memleketi	Âlâ	Evsât	Ednâ	Toplam
Keşan	-	23	-	23
Filibe	-	20	1	21
Yanya	-	12	2	14
Gölkesir	-	12	2	14
Çirmen	-	4	-	4
Tepedelen	-	3	-	3
Edirne	-	3	-	3
Biga	-	2	1	3
Gelibolu	-	2	1	3
Erdek	-	2	1	3
Gönen	-	2	-	2
Samakov	-	1	-	1
Rumeli	-	1	-	1
Zağra-yı Atik	-	1	-	1
Pazarcık	-	1	-	1
Toplam	-	89	8	97

Tablo 34: 1844 senesinde Dimetoka Kazası'nda bulunan yabancı reayanın asıl memleketleri ve cizye vergisi dağılımı

Kıptiyan cizyesi için 1844 senesi icmal cizye kaydı bulunmaktadır. 1844'te Dimetoka Kıptileri içerisinde 14 kişiden 30'ar kuruştan 420 cizye alınırken; sadece bir kişiden herhangi bir gerekçe gösterilmeden 50 kuruş üzerinden cizye vergisi alınmıştır. Böylece 1844 senesinde Dimetoka Kıptilerinden toplam 470 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir.[341]

1844 nüfus sayımlarının izleri Dimetoka kazası için 1845 senesinde daha net görülmektedir. Nitekim köyler içerisinde hane ve esnâf-ı selâse oranlarının artış gösterdiği görülmektedir. Bu durum Biga kazasının Aksaz ve Değirmencik köylerinde nüfus sayımının 1844 yılı sonlarında olduğu gibi bu köylerde de yıl sonunda veya 1845'te yapıldığı izlenimini doğurmaktadır. 1845 senesinde Musatça köyü Gayrimüslim hane sayısı 5 hane artarak 57'ye yükselmiştir. Muaf hane sayısı ise ters orantı göstererek

[340] BOA, ML.VRD.CMH.d., 397, 1260/1844, s. 3-4.
[341] BOA, ML.VRD.CMH.d., 87, 1258/1842 (1260/1844).

azalmıştır. 1845'te Musatça köyünde sadece 14 no.lu hanede cizye vergisi ile mükellef reaya bulunmamaktadır.[342] Evrak bazında ise Musatça köyünde her üç seviyede de artış yaşanmıştır. 1845'te Musatça'da 9 âlâ (% 11,8), 62 evsât (% 81,6) ve 5 ednâ (% 6,6) olmak üzere toplam 76 kişiden (hane başı 1,4 kişi) 2.475 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir. Havutça köyünde ise toplam hane sayısı 1844 senesinde olduğu gibi 48 hanedir. Fakat 1845'te cizye vergisi ile mükellef olmayan reayaya rastlanmamaktadır.[343] Evrak bazında ise sadece evsât cizyede iki artış görülmektedir. 1845'te Havutça köyünde 2 âlâ (% 3,2), 52 evsât (% 82,5) ve 9 ednâ (% 14,3) olmak üzere toplam 63 kişiden (hane başı 1,3 kişi) 1.815 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir. Yenice ve Azmak köylerinde ise hane sayılarında herhangi bir değişiklik görülmemektedir. Fakat bunun yanında esnâf-ı selâse bazında evsâttan âlâya yükselme olmuştur. Nitekim 1845 senesinde Azmak ve özellikle Yenice köylerinde âlâ cizye ile mükellef reayada artış yaşanmıştır. 1845'te Yenice köyünde 8 âlâ (% 24,2), 23 evsât (% 69,7) ve 2 ednâ (% 6,1) olmak üzere toplam 33 kişiden 1.200 kuruş; Azmak köyünde ise 3 âlâ (% 13,1) ve 20 evsât (% 86,9) olmak üzere toplam 23 kişiden 780 kuruş cizye vergisi alınmıştır.[344]

1845 yılı Dimetoka kazası cizyesinde sayımlar neticesinde özellikle âlâ sayısında yükselme olduğu görülmektedir. 1845'te 22 âlâ (% 11,7), 150 evsât (% 79,8) ve 16 ednâ (% 8,5) olmak üzere toplam 188 kişiden 6.060 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir. Yabancı reayada ise 1843 ve 1844 yıllarının ortasında bir durum görülmektedir. Nitekim 1845'te 1844 senesine göre yabancı reaya sayısında düşüş görülmektedir. 1845 senesinde ticaret ve sair amaçla Dimetoka kazasında bulunan 85 yabancı reayadan 79 evsât (% 92,9) ve 6 ednâ (% 7,1) olmak üzere toplam 2.460 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir.[345]

1845 senesinde Kıptiyan cizyesinin 1844 senesine göre kişi sayısında düşüş olmasına rağmen nefer başı alınan oranın yükselmesi nedeniyle artış görülmektedir. Nitekim bu yıl için yerli 10 Kıpti'den kişi başı 50 kuruş üzerinden 500, bir kişiden de 40 kuruş olmak üzere toplam 540 kuruş cizye vergisi toplanmıştır.[346] Bunun yanında yabancı reaya içerisinde gösterilen Kale-i Sultaniyeli *Sepetçi Kıpti Ali*'den de 40 kuruş cizye

[342] BOA, ML.VRD.CMH.d., 558, 1261/1845, s. 2-3.
[343] BOA, ML.VRD.CMH.d., 558, 1261/1845, s. 3.
[344] BOA, ML.VRD.CMH.d., 558, 1261/1845, s. 2.
[345] BOA, ML.VRD.CMH.d., 558, 1261/1845, s. 3.4.
[346] BOA, ML.VRD.CMH.d., 520, 1261/1845, s. 2.

vergisi tahsil edilmiştir.[347] Yerli Kıpti reaya arasında meslek dağılımı hakkında kısıtlı bilgiler bulunmaktadır. Nitekim Dimetoka Kıptileri arasında sadece 3 kişinin demircilik mesleği ile uğraştığı belirtilmektedir. Bunun yanında Kıptilerin temsilcisi (Çeribaşı) olarak *Muhtar* unvanı taşıyan bir kişi yer almaktadır. Meslek dışında Kıptiler arasında 3 kişi *Konca oğlu*, 2 kişi *Köroğlu*, bir kişi *Sarıca oğlu*, bir kişi de *Topal* lakabını kullanmaktadır. Diğer taraftan yerli reaya arasında yer alan *Halil*'in, *Filibeli* lakabını kullanması Dimetoka'nın Rumeli'den göç aldığını göstermektedir.[348]

1846 senesinde[349] Dimetoka kazasında âlâ ve evsât sayılarında muhtemelen ticaret amacıyla başka kazada olan reayanın artması nedeniyle değişiklik görülmektedir. Köylerin genelinde toplam kişi sayısı sadece iki kişi azalırken; âlâ cizye 6 kişi azalmış, evsât cizye ise 5 kişi artmıştır. Bu nedenle 1845 senesine göre Dimetoka kazası cizye geliri düşüş göstermiştir. 1846 senesinde Musatça, Havutça, Yenice ve Azmak köylerinde 16 âlâ (% 8,6), 155 evsât (% 83,3) ve 15 ednâ (% 8,1) olmak üzere toplam 186 kişiden 5.835 kuruş cizye vergisi toplanmıştır.[350] Dimetoka kazasında bulunan yabancı reayanın cizyesinde ise ilk defa âlâ evraklı reaya görülmekle birlikte genel düşüş devam etmiştir. 1846 senesinde 1 âlâ (% 1,3) ve 73 evsât (% 98,7) olmak üzere toplam 74 yabancı reayadan 2.250 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir.[351] Kıptiyan cizyesinde ise yükseliş devam etmektedir. Nefer başı ödenen cizye oranı bilinmemekle birlikte 1846 senesinde Dimetoka Kıptilerinin ödediği cizye vergisi 600 kuruşa yükselmiştir.[352]

1853 senesinde esnâf-ı selâse bazında Dimetoka kazası cizye miktarının 1844-45 verilerinde seyrettiği görülmektedir. Nitekim âlâ cizyede 1845 senesine oranına yaklaşılırken, evsât cizyede düşüş görülmektedir. Bunun yanında muhtemelen ilk defa cizye ödemekle mükellef tutulan reayanın eklenmesi ile ednâ cizyede artış yaşanmıştır. 1853 senesinde Musatça, Havutça, Yenice ve Azmak köyleri Gayrimüslimlerinden 21 âlâ (% 11,1), 145 evsât (% 76,7) ve 23 ednâ (% 12,2) olmak üzere toplam 189 kişiden 5.955 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir.[353]

---

[347] BOA, ML.VRD.CMH.d., 520, 1261/1845, s. 2.
[348] BOA, ML.VRD.CMH.d., 520, 1261/1845, s. 2.
[349] Dimetoka kazası için 1845 senesinden itibaren mufassal cizye kaydı bulunamamıştır.
[350] BOA, ML.VRD.CMH.d., 515, 1261/1845 (1261/1846).
[351] BOA, ML.VRD.CMH.d., 515, 1261/1845 (1261/1846).
[352] BOA, ML.VRD.CMH.d., 515, 1261/1845 (1261/1846).
[353] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1363, 25 Za 1269/29 Eylül 1853.

İane-i askeriye vergisi ile birlikte reayanın aile bazında kaydedilmesi nedeniyle mükellef sayısında düşüş yaşanmıştır. Musatça köyünde 35 kişiden (kişi başı ortalama 81,8 kuruş) 2.864 kuruş iane-i askeriye vergisi toplanmıştır. Havutça köyünde ise 49 kişiden (kişi başı ortalama 40,1 kuruş) 1.966 kuruş iane-i askeriye alınmıştır.[354] Yenice ve Azmak köylerinde ise 1844-45 cizye vergisi verilerine nazaran iane-i askeriye vergisinde düşüş yaşanmıştır. Yenice köyünde 14 kişiden 800 kuruş (kişi başı ortalama 57,1 kuruş), Azmak köyünde ise 28 kişiden (kişi başı ortalama 22,1 kuruş) 620 kuruş iane-i askeriye vergisi alınmıştır.[355] Köyler arasında 16 kuruştan 160 kuruşa kadar farklı düzeylerde iane-i askeriye vergisinin ödendiği görülmektedir. 1856 senesinde Musatça, Havutça, Yenice ve Azmak köylerinde görülen iane-i askeriye dağılımı şu şekildedir:[356]

Kuruş	Musatça	Havutça	Yenice	Azmak	Toplam	%
16	-	1	-	-	1	(% 0,8)
30	-	32	3	-	35	(% 27,8)
40	22	-	-	22	44	(% 34,9)
60	-	15	9	-	24	(% 19)
64	-	-	-	1	1	(% 0,8)
80	10	-	1	3	14	(% 11,1)
90	-	-	1	-	1	(% 0,8)
100	-	-	-	1	1	(% 0,8)
120	2	1	-	1	4	(% 3,2)
160	1	-	-	-	1	(% 0,8)
Toplam	35	49	14	28	126	

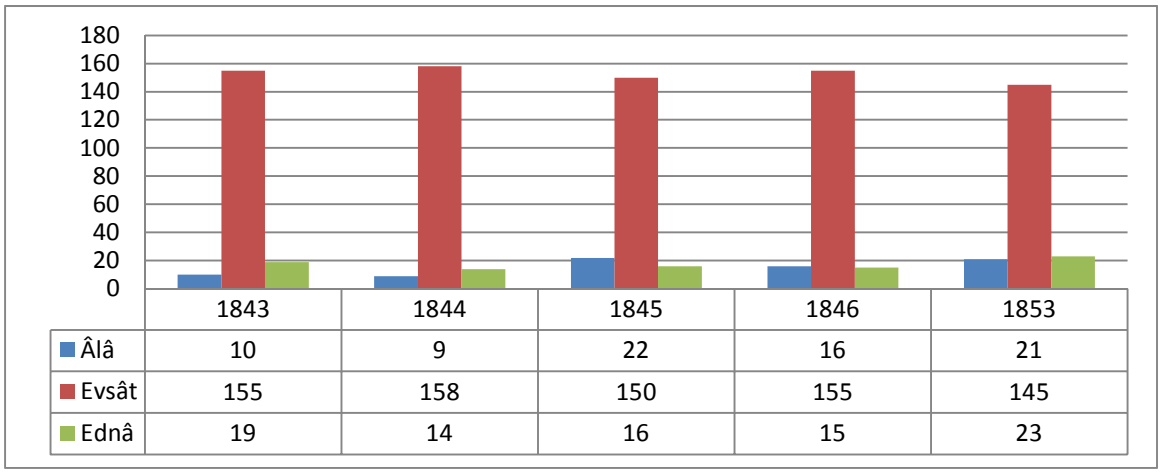
Tablo 35: 1856'da Dimetoka Kazası'na tabi Musatça, Havutça, Yenice ve Azmak Karyeleri'nde iane-i askeriye vergisi ortalamaları

Dimetoka kazasında Kıpti reaya ise 1856'da ilk kez İslam reaya olarak kaydedilmiştir. Dimetoka Kıptileri için *"kaza-yı merkumda bulunan İslam Kıptiyan'ın sene-i merkumeye mahsuben mal-ı maktûaları"* şeklindeki kayıt Kıptiler açısından da farklı bir uygulamanın olmadığını ve cizyenin sadece isim değiştirdiğini göstermektedir.[357] Kıpti reaya içerisinde 1856 senesinde 14 kişiden maktû olarak vergi alınmıştır. 14 kişi

[354] BOA, ML.VRD.d., 2798, 1272/1856, s. 2-3.
[355] BOA, ML.VRD.d., 2798, 1272/1856, s. 2.
[356] BOA, ML.VRD.d., 2798, 1272/1856, s. 2-3.
[357] Karşılaştırma için bkz. BOA, ML.VRD.CMH.d., 520, 1261/1845, BOA, ML.VRD.d., 2798, 1272/1856, s. 2.

içerisinde 2 kişi 25, 5 kişi 30, 3 kişi 35 ve 4 kişi 40 kuruş üzerinden toplam 465 kuruş maktû vergi ödemiştir.[358]

Tanzimat döneminde Dimetoka kazası Gayrimüslimlerinin cizye vergisi (an-cemaatin sisteme geçiş yılı bilinmemekle birlikte) ortalama beş bin ile altı bin kuruş arasında seyir etmiştir. Evrak bazında ise nüfus sayımları neticesinde âlâ cizyede artış yaşanmıştır. 1853 senesinde diğer kazalarda olduğu gibi Dimetoka kazasında da cizye vergisi 1844-45 seviyesine yaklaşmıştır.

	1843	1844	1845	1846	1853
Âlâ	10	9	22	16	21
Evsât	155	158	150	155	145
Ednâ	19	14	16	15	23

Grafik 13: Tanzimat Dönemi'nde Dimetoka Kazası'na tabi Musatça, Havutça, Yenice ve Azmak Karyeleri'nde esnâf-ı selâse evrakı (Yerli Reaya)

3.2.6. Lapseki Kazası'nda Cizye Rejimi

Tanzimat döneminde Lapseki kaza merkezinde ve kazaya bağlı Çardak kasabasında Gayrimüslim nüfus içerisinde sadece Rum reaya bulunmaktadır. Aynı zamanda yine kaza merkezinde cizye vergisi ile mükellef Kıpti reaya mevcuttur.

1843 senesinde icmal cizye defterinde Lapseki kazası ve Çardak kasabası bir arada gösterilmiştir. 1843'te Lapseki kazasında 10 âlâ (% 13,1), 62 evsât (% 81,6) ve 4 ednâ (% 5,3) olmak üzere toplam 76 kişiden 2.520 kuruş cizye vergisi alınmıştır.[359] Nüfus olarak yerli reayanın iki katından fazla olduğu görülen yabancı reayadan ise 1843 senesinde 1 âlâ (% 0,5), 186 evsât (% 93,5) ve 12 ednâ (% 6) olmak üzere toplam 199 kişiden 5.820 kuruş

[358] BOA, ML.VRD.d., 2798, 1272/1856, s. 2.
[359] BOA, ML.VRD.CMH.d., 277, 1259/1843.

cizye vergisi tahsil edilmiştir.[360] 29 kişi olan Lapseki Kıptilerinden ise 1.350 kuruş (Kişi başı ortalama 46,5 kuruş) maktû cizye alınmıştır.[361]

1844 senesinde Lapseki mufassal cizye defterinde reayanın cizye ile mükellef yaş aralığının 13-75 arasında olduğu görülmektedir. 1844 senesinde Lapseki kazası ve Çardak kasabasında Gayrimüslim reayanın yaş dağılımı şu şekildedir:[362]

Yaş Aralığı	Âlâ	Evsât	Ednâ	Aher Kazada olan	Toplam
13	-	-	3	-	3
14	-	-	1	-	1
15-19	-	13	-	2	15
20-24	-	15	-	1	16
25-29	1	17	-	-	18
30-34	-	9	-	2	11
35-39	1	10	-	1	12
40-44	1	9	-	-	10
45-49	2	6	-	3	11
50-54	1	2	-	-	3
55-59	1	4	-	-	5
60-64	1	5	-	1	7
65-69	-	-	-	-	-
70-74	-	-	-	-	-
75	-	1	-	-	1
Toplam	8	91	4	10	113

Tablo 36: 1844 senesinde Lapseki Kazası ve Çardak Kasabası'nda Gayrimüslim reayanın yaş dağılımı

1844 senesinde Lapseki kaza merkezinde 84 hane Rum reaya vardır. Bu haneler içerisinde 18, 22 ve 51 no.lu hanelerde cizye vergisi ile mükellef reaya bulunmamaktadır. Çardak kasabasında ise 7 hane Rum reaya mevcuttur.[363] Bu hanelerin tümü cizye vergisi ödemekle yükümlü tutulmuştur. Evrak bazında ise 1844 sayımlarının evsât cizyede yükselişe neden olduğu görülmektedir. Bunun yanında 1844 senesi için üç kişinin cizyesi ednâdan evsâta, üç kişinin de tahsil sonrasında cizyesi evsâttan alaya yükseltilmiştir.[364] 1844 senesinde Lapseki'de 6 âlâ (% 6,6), 82 evsât (% 90,1) ve 3 ednâ (% 3,3) olmak üzere

[360] BOA, ML.VRD.CMH.d., 277, 1259/1843.
[361] BOA, ML.VRD.CMH.d., 277, 1259/1843.
[362] BOA, ML.VRD.CMH.d., 381, 1260/1844, s. 2-6.
[363] BOA, ML.VRD.CMH.d., 381, 1260/1844, s. 2-6.
[364] BOA, ML.VRD.CMH.d., 381, 1260/1844, s. 6.

toplam 91 kişiden[365] (hane başı 1,1 kişi) 2.865 kuruş; Çardak'ta ise 2 âlâ (% 16,7), 9 (% 75) evsât ve 1 ednâ (% 8,3) olmak üzere toplam 12 kişiden (hane başı 1,7 kişi) 405 kuruş cizye vergisi alınmıştır.[366] Diğer taraftan Lapseki reayası içerisinde 1844 senesinde 7 kişi evsât cizyesini Edremid kazasında, bir kişi Kale-i Sultaniye'de, yine bir kişi de Bursa'da cizyesini ödemiştir.[367]

Lapseki ve Çardak'ta reayanın meslek çeşitliliği nüfusa bağlı olarak diğer kazalara nazaran daha azdır. Defterde meslekleri belirtilen reaya arasında en çok uğraşı alanlarının başında ekmekçi, çoban ve samancı meslekleri gelmektedir. Ayrıca dört kişinin odunculuk yaptığı görülmektedir. Bunun dışında esnaf-zanaat sektörü içerisinde değerlendirebileceğimiz kürkçü, çubukçu (tütüncü), lavtacı (çalgıcı) gibi diğer kazalarda pek görülmeyen mesleklerle uğraşan reaya yer almaktadır. Ayrıca papaz olarak sadece bir kişinin yer alması ve bu kişinin de cizye mükellefi sayılması dikkat çekmektedir. Genel olarak değerlendirdiğimizde ise Lapseki ve Çardak Rumları arasında esnaf ve zanaatçılığın yaygın olduğu görülmektedir. 1844 senesinde Lapseki kazası ve Çardak kasabasında defterde mesleği belirtilen Rum reayanın cizye vergisi dağılımı şu şekildedir:[368]

Lapseki Kazası					
Meslek	**Âlâ**	**Evsât**	**Ednâ**	**Aher kazada olan**	**Toplam**
Çömlekçi	-	2	-	-	2
Etmekçi	1	5	-	-	6
Kömürcü	-	2	-	-	2
Papaz	-	1	-	-	1
Çoban	-	4	-	-	4
Rençber	1	1	-	-	2
Kasap	1	1	-	-	1
Oduncu	-	4	-	-	4
Samancı	-	4	1	-	5
Mutaf	-	1	-	-	1
Bahçıvan	-	1	-	1	2
Lavtacı (Çalgıcı)	-	2	-	-	2
Katrancı	-	1	-	-	1

[365] Reaya içerisinde *75 yaşındaki Tanaş veled-i Anaştaş 'Alil olduğu için, 55 yaşındaki Kostanti veled-i Tofan âmâ olduğu için, 35 yaşındaki Dimitraki veled-i Menasi Mecruh* (yaralı) *ve se'eleden olduğu için, 55 yaşındaki Deli Mitro veled-i Mihal Mecnun (Deli) olduğu için* cizye vergisi vermemiştir. BOA, ML.VRD.CMH.d., 381, 1260/1844, s. 2-5.
[366] BOA, ML.VRD.CMH.d., 381, 1260/1844, s. 5-6.
[367] BOA, ML.VRD.CMH.d., 381, 1260/1844, s. 2-5.
[368] BOA, ML.VRD.CMH.d., 381, 1260/1844, s. 2-6.

Berber	-	2	-	-	2
Bakkal	-	2	1	-	3
Değirmenci	-	2	-	-	2
Hizmetkâr	-	1	-	1	2
Duhancı	-	1	-	-	1
Kürkçü	-	1	-	-	1
Kahveci	-	1	-	-	1
Bağcı	-	1	-	-	1
Fıçıcı	-	1	-	-	1
Çubukçu (Tütüncü)	-	1	-	-	1
Duvarcı	-	1	-	-	1
Çiftçi	-	1	-	-	1
Toplam	3	44	2	2	51
Çardak Kasabası					
Meslek	**Âlâ**	**Evsât**	**Ednâ**	**Aher kazada olan**	**Toplam**
Ekmekçi	1	1	-	-	1
Değirmenci	-	2	-	-	2
Çoban	1	5	-	-	6
Hizmetkâr	-	1	-	-	1
Toplam	2	9	-	-	11

Tablo 37: 1844 senesinde Lapseki Kazası ve Çardak Kasabası'nda reayanın mesleklerine göre cizye vergisi dağılımı

Lapseki reayasının lakap kullanımında Biga kazasında olduğu gibi aile ve sülale unvanı ön plandadır. Diğer taraftan *Eci* (Hacı) lakabının bir âlâ ve iki evsât reayada görülmesi dikkat çekicidir. 1844 senesinde Lapseki kazasında görülen lakaplar ve bu reayanın ödediği cizye vergisi dağılımı şu şekildedir:

Lakap	**Âlâ**	**Evsât**	**Ednâ**	**Aher Kazada olan**	**Toplam**
Köroğlu	-	3	-	-	3
Arap oğlu	-	1	-	-	1
Güveli	-	-	-	1	1
Kavanoz oğlu	-	1	-	-	1
Cidalı oğlu	-	1	-	-	1
Hacı	1	2	-	-	3
Karadağlı	-	-	-	1	1
Kumcu oğlu	-	1	-	-	1
Deli oğlu	-	1	-	-	1
Arnavut	-	1	-	-	1
Çavdar oğlu	-	1	-	-	1
Papaz oğlu	-	-	-	1	1

Tablo 38: 1844 senesinde Lapseki Kazası'nda görülen lakaplar ve cizye vergisi oranları

Yabancı reaya sayısında önceki yıla nazaran 1844 senesinde 13 kişilik bir artış yaşanmıştır. 1844'te âlâ evraklı reaya gözükmemekle birlikte özellikle ednâ cizye ile mükellef reayanın artışı dikkat çekmektedir. 1844 senesinde Lapseki kazasında ticaret ve sair amaçla bulunan yabancı reayadan 190 evsât (% 89,6) ve 22 ednâ (% 10,4) olmak üzere toplam 212 kişinden 6.030 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir.[369] Yabancı reayanın meslek dağılımında ise gündelik işçiliğin yaygın olduğu görülmektedir. Nitekim yabancı reaya içerisinde mesleği belirtilen kişiler arasında 33 kişi duvarcı, 8 kişi çoban, 5'er kişi rençber ve ekmekçi olarak kaydedilmiştir. Ayrıca 4 samancı, 3 dülger, 2 kömürcü, 2 bakırcı, birer bakkal, kahveci, kalyoncu, değirmenci ve çeşmeci meslekleri ile uğraşan yabancı reaya görülmektedir.[370]

Yabancı reayanın asıl memleketlerine bakıldığında coğrafi yakınlık nedeniyle Gelibolu kazasından ticaret ve sair amaçla Lapseki kazasında bulunan yabancı reaya ilk sırada yer aldığı görülmektedir. Bunun yanında Ezine kazasında olduğu gibi Gölkesir (Kesriye) kazasından duvarcılık için gelen reayanın sayısı dikkat çekmektedir. Bunun yanında Lapseki kazasının Doğu Trakya bölgesi ve Rumeli ile yakın ilişki içerisinde olduğu görülmektedir. Diğer taraftan Biga Sancağı'nın diğer kazalarından –ki sadece Kale-i Sultaniyeli ve Kemerli birer reaya görülmektedir- ve Anadolu'dan neredeyse hiçbir reayanın olmaması dikkat çekicidir. 1844 senesinde Lapseki'de cizyesini ödeyen yabancı reayanın memleketleri ve esnâf-ı selâse dağılımı şu şekildedir:[371]

Memleketi	Âlâ	Evsât	Ednâ	Toplam
Gelibolu	-	85[372]	5	90
Gölkesir (Kesriye)	-	72	9	81
Kesrine	-	4	5	9
Yanya	-	7	-	7
Keşan	-	4	-	4
Rumeli Dimetokası	-	3	-	3
Malkara	-	2	-	2
Sakız Ceziresi	-	1	2	3
Hasköy	-	2	-	2
Selanik	-	1	1	2
Nasliç	-	1	-	1

[369] BOA, ML.VRD.CMH.d., 381, 1260/1844, s. 6-13.
[370] BOA, ML.VRD.CMH.d., 381, 1260/1844, s. 6-13.
[371] BOA, ML.VRD.CMH.d., 381, 1260/1844, s. 6-13.
[372] Gelibolulu evsât cizye ile mükellef reaya arasında iki kişi Ermeni, bir kişi de Yahudi milleti olarak ayrıca belirtilmiştir. Diğerleri Rum milletine mensupturlar.

Şarköy	-	1	-	1
Tipoli	-	1	-	1
Filibe	-	1	-	1
Pazarcık	-	1	-	1
Kale-i Sultaniye	-	1	-	1
Sofya	-	1	-	1
Zağra-yı Atik	-	1	-	1
Kemerli	-	1	-	1
Toplam	-	190	22	212

Tablo 39: 1844 senesinde Lapseki Kazası'nda bulunan yabancı reayanın asıl memleketleri ve cizye vergisi dağılımı

Lapseki Kıptilerinden ise icmal cizye kaydından anlaşıldığı üzere 1844 senesinde 29 kişiden 50 kuruş, 4 kişiden 25 kuruş olmak üzere toplam 33 kişiden 1.550 kuruş cizye vergisi alınmıştır.[373]

1845 senesinde toplam hane ve muaf hanelerin sayısının değişmediği görülmektedir. Reayadan sadece 75 yaşındaki *Papaz Yanoli veled-i Kostanti* vefat etmiştir.[374] Kaza dışında cizyesini ödeyenlerin sayısı ise iki kişi artmıştır. 1845 senesinde 6 kişi Edremid –ki 1844 senesi için de Edremid kazasında cizyesini ödeyen reayanın fazla olması Lapseki kazası ile Edremid kazası arasında muhtemelen zeytin toplanması veya ticareti için nüfus etkileşimi olduğunu görülmektedir-, bir kişi Kale-i Sultaniye, üç kişi de *aher kazada* cizyesini ödemiştir. Bunlar dışında bir kişi de yine muhtemelen dini seyahat amacıyla Kudüs'te evsât üzerinden cizyesini ödemiştir.[375] Bunun yanında Lapseki kazası ve Çardak kasabasında evrak bazında incelendiğinde ise 1845 senesi için evsâttan alaya olan yükselişin devam ettiği görülmektedir. Nitekim Lapseki kazasında bu yıl 11 âlâ (% 12,7), 73 evsât (% 83,9) ve 3 ednâ (% 3,4) olmak üzere toplam 87 kişiden (hane başı 1,1 kişi) 2.895 kuruş; Çardak kasabasında 3 âlâ (% 25), 8 evsât (% 66,7) ve 1 ednâ (% 8,3) olmak üzere toplam 12 kişiden (hane başı 1,7 kişi) 455 kuruş cizye toplanmıştır.[376]

Yabancı reaya sayısında ise evsât cizye oranı değişmemekle birlikte ednâ cizye oranında düşüş yaşanmıştır. 1845 senesinde ticaret ve sair amaçla Lapseki kazasında bulunan yabancı reayadan 190 evsât (% 91,8) ve 17 ednâ (% 8,2) olmak üzere toplam 207

[373] BOA, ML.VRD.CMH.d., 87, 1258/1842 (1260/1844).
[374] BOA, ML.VRD.CMH.d., 555, 1261/1845, s. 2-6.
[375] BOA, ML.VRD.CMH.d., 555, 1261/1845, s. 2-6.
[376] BOA, ML.VRD.CMH.d., 555, 1261/1845, s. 6.

kişiden 5.955 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir.[377] Yabancı reaya içerisinde 1844 ile 1845 senelerinde aynı isimlere rastlanması bu kişilerin gündelik veya mevsimlik iş nedeniyle kaza varoşlarında devamlı surette kaldığı izlenimini doğurmaktadır.[378]

1845 senesinde Kıpti reayanın cizye vergisinde ise yükseliş görülmektedir. 1845 senesine ait mufassal cizye kaydı Lapseki Kıptilerinin kaza dışında köylerde de yaşadığını göstermektedir. 1845'te kaza merkezinde bulunan 17 Kıpti'nin 14'ünden –ki biri memleketi belirtilmeden yabancı reaya olarak geçmektedir- 50'şer kuruş, oğul olarak kaydedilen 3 kişiden 25'er kuruş olmak üzere toplam 775 kuruş cizye alınmıştır. Çardak kasabasında bulunan 3 Kıpti'nin ikisinden 50 ve birinden 25, Küreci (Gürece) ve Kemerler (Kumarlar) köyünde bulunan birer kişiden 50'şer kuruş, Şeritli köyünde bulunan iki kişiden de 50'şer kuruş cizye alınmıştır. Lapseki'ye bağlı Bergos Kasabası'nda (Umurbey) bulunan 13 Kıpti'den de kişi başı 50 kuruş cizye vergisi toplanmıştır. Bergos Kıptileri içerisinde bir kişi Bayramiç'te olduğu için cizye vergisi vermemiş, *Topal Ahmed bin İsmail*'den de iki ayağı topal olduğu gerekçesi ile cizye vergisi alınmamıştır.[379] Bu bağlamda 1845 senesinde Lapseki kazasında 37 Kıpti'den 1.750 kuruş cizye tahsil edilmiştir.

Lapseki kazası Kıptileri içerisinde farklı meslek grupları görülmektedir. Nitekim kaza merkezinde birer kişi nalbant, zurnacı, bağcı; ikişer kişi demirci, davulcu ve çoban olarak yer almıştır. Kaza merkezinde bulunan Kıptiler içerisinde en çok uğraşı alanlarını ise kalaycılık ve odunculuk oluşturmaktadır. Bu iki meslek grubundan üçer kişi bulunmaktadır. Bu meslekler dışında Lapseki kaza merkezinde bulunan Kıptilerin temsilcisi olarak *Muhtar* unvanıyla anılan bir kişi daha yer almaktadır.[380] Diğer taraftan Çardak kasabasında, Küreci ve Şeritli Köylerinde bulunan Kıptiler demircilik, Kumarlar köyünde bulunan bir kişi de sabunculuk mesleği ile uğraşmaktadır. Bergos Kasabası'nda ise birer kişi satıcı (muhtemelen bohçacılık yapan kişi) ve kalaycı, ikişer kişi sabunculuk ve on kişi de demircilik mesleği ile uğraşmaktadır.[381]

---

[377] BOA, ML.VRD.CMH.d., 555, 1261/1845, s. 6-15.
[378] Karşılaştırma için bkz. BOA, ML.VRD.CMH.d., 381, 1260/1844, s. 6-13; BOA, ML.VRD.CMH.d., 555, 1261/1845, s. 6-15.
[379] BOA, ML.VRD.CMH.d., 535, 1261/1845, s. 3.
[380] BOA, ML.VRD.CMH.d., 535, 1261/1845, s. 2.
[381] BOA, ML.VRD.CMH.d., 535, 1261/1845, s. 2-3.

1846 senesinde Lapseki kazası yerli reayası için cizye oranları hemen hemen aynı düzeyde seyretmiştir. Nitekim 1846'da yerli reayadan 14 âlâ (% 14) , 82 evsât (% 82) ve 4 (% 4) ednâ olmak üzere toplam 100 kişiden 3.360 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir.[382] Bunun yanında yabancı reayanın cizyesinde ise özellikle âlâ ve evsât ile mükellef reayada ciddi bir artış yaşanmıştır. 1846 senesinde Lapseki'de ticaret ve sair amaçla bulunan yabancı reaya içerisinde 6 âlâ (% 2,3), 235 evsât (% 89,3) ve 22 (% 8,4) ednâ olmak üzere toplam 263 kişiden 7.620 kuruş cizye alınmıştır.[383] Kıpti reaya cizyesi ise 1846'da sadece 25 kuruş artarak (kişi sayısı belirtilmemiştir) 1.775 kuruş olarak toplanmıştır.[384]

1853 senesinde Lapseki kazasında bulunan Gayrimüslim hane sayısı beş hane artarak 89'a yükselmiştir. Ancak defterde belirtilmemekle birlikte muhtemelen *ame'l-mande* vb. gerekçelerle muafiyet elde eden reaya dikkat çekmektedir. Nitekim hane bazında muaf sayısı hızlı bir şekilde yükselmiştir. 1853 senesinde 17, 21, 28, 48, 53, 58, 64, 72, 73, 74, 78, 80, 82, 83 ve 84 no.lu haneler olmak üzere toplam 15 hanede cizye vergisi ile mükellef reaya bulunmamaktadır. Bu durum muhtemelen 1851 senesinde ikinci an-cemaatin sisteme geçişte Lapseki kazasında da diğer yerlerde olduğu gibi cemaat dayanışmasının bir sonucudur.[385] Evrak miktarında ise –ki özellikle genç reaya oranındaki artış dikkate alınırsa- evsât ve ednâ bazında ciddi bir yükseliş görülmektedir. Bu durum reayanın cizye mükellef yaşının düşmesinden de anlaşılmaktadır. Nitekim 1845 yılında cizye ile mükellef yaşı 13'ten başlarken, 1853 yılında 12'den başlamaktadır.[386] 1853 senesinde Lapseki kaza merkezinde bulunan Rum reayadan 11 âlâ (% 9,3), 95 evsât (% 79,8) ve 13 ednâ (% 10,9) olmak üzere toplam 119 kişiden (hane başı 1,6 kişi) 3.705 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir.[387] Çardak kasabasında ise 1853 senesinde hane sayısı 1845 senesine göre bir hane artarak 8'e yükselmiştir. Bu haneler içerisinde 7 no.lu hanede cizye vergisi ile mükellef reaya bulunmamaktadır. Evrak bazında ise Lapseki kaza merkezine nazaran 1845 senesine göre Çardak kasabasında âlâ evraklı reayada düşüş görülmektedir. Nitekim 1853 senesinde Çardak'ta 1 âlâ (% 6,7), 13 evsât (% 86,6) ve 1 ednâ (% 6,7) olmak üzere toplam 15 kişiden (hane başı 2,1 kişi) 465 kuruş cizye alınmıştır.[388]

[382] BOA, ML.VRD.CMH.d., 515, 1261/1845 (1262/1846).
[383] BOA, ML.VRD.CMH.d., 515, 1261/1845 (1262/1846).
[384] BOA, ML.VRD.CMH.d., 515, 1261/1845 (1262/1846).
[385] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1357, 1269/1853, s. 2-5.
[386] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1357, 1269/1853, s. 2-5.
[387] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1357, 1269/1853, s. 5.
[388] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1357, 1269/1853, s. 5.

Kıpti reaya içerisinde ise 1845 senesine göre önemli bir azalma görülmektedir. Bu azalma seyyar konumda olan Kıptilerin bazılarının civar kazalara yerleşmesinden kaynaklanmaktadır. Nitekim Lapseki kaza merkezinde bulunan Kıptilerden 1853 senesi defterinden anlaşıldığı üzere bir kişi Kale-i Sultaniye'ye, iki kişi Biga Kazası'nın Karaağaç köyüne, bir kişi de Gelibolu'ya yerleşmiştir.[389] Diğer taraftan 1845 defterinde var olan Şeritli Köyündeki Kıpti reayanın yer almaması, bunun yanında Bergos kasabasında bulunan Kıptilerin de 6 kişi azalması Lapseki genelinde bir azalma olduğunu göstermektedir.

1854 senesinde firar eden Kıpti reayanın artışı devam etmiştir. Devlet ise gelirin azalmasını engellemek için vergi ile mükellef reaya yaşını en alt seviyeye kadar indirmiştir. 1854'te Lapseki kaza merkezinde bulunan Kıptilerden 1853 senesinden farklı olarak iki kişi daha Kale-i Sultaniye kazasına yerleşmiştir.[390] Bunun yanında devletin cizye gelirini koruma isteği sonucunda vergi ile mükellef yaş Lapseki kaza merkezinde 5'e kadar inmiştir. 1854 senesinde 5 yaşındaki *Halil bin Mustafa* ve *İsmail bin İsmail*'den, 6 yaşındaki *Mustafa bin Ömer*'den, 8 yaşındaki *Ömer bin Halil*'den, 9 yaşındaki *Mustafa bin Hasan*'dan 25'er kuruş cizye vergisi alınmıştır. Bu durum muhtemelen firar eden iki kişiden dolayı meydana gelen 100 kuruşluk kaybın kapatılması isteğinden kaynaklanmış ve alışılmışın dışında küçük yaştaki çocuklardan cizye tahsil edilmiştir. Ancak bu çocukların az sayıda olması bunun genel bir uygulama olmadığını göstermektedir.

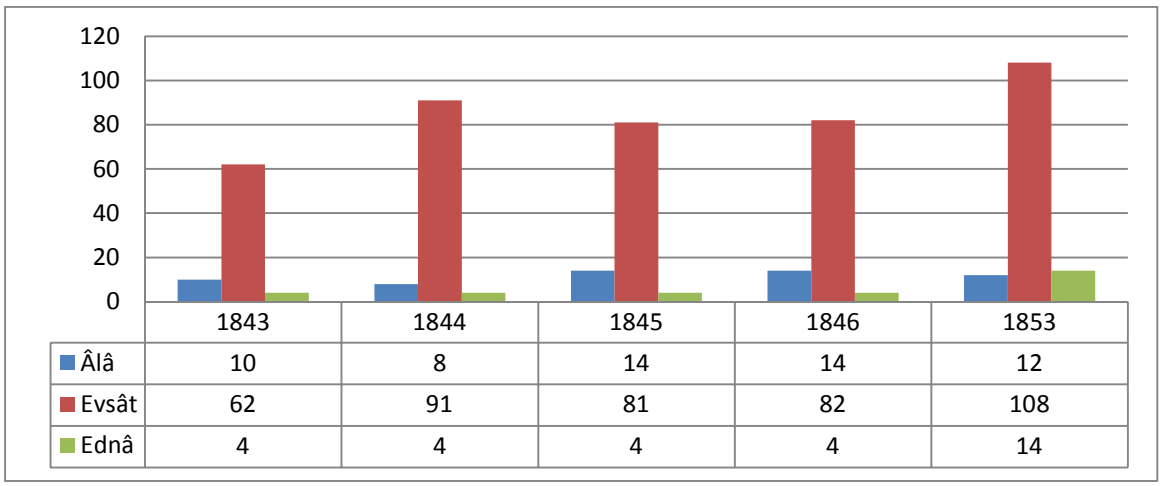
Diğer taraftan Çardak kasabasında bulunan 3 kişiden biri Biga'ya, Küreci köyünde bulunan bir kişi Kemer kasabasına yerleşmiştir. Kumarlar köyünde ise 1853 senesinde tanınan müsamahada geri adım atılmıştır. Nitekim 1853 senesinde topal olduğu için cizye vergisinden muaf olan *Mehmed*'den 1854 senesinde 25 kuruş bunun yanında 6 yaşındaki kardeşi *Hasan*'dan da aynı şekilde 25 kuruş cizye alınmıştır.[391] Bergos kasabasında ise 9 kişi başka kazaya firar ettiği için iki kişi de 'alil olduğu gerekçesi ile cizye vergisi vermemiştir. Bunun yanında Bergos'ta vergi ile mükellef Kıpti reayanın yaşı 4'e kadar inmiştir. 4 yaşındaki *Ali bin Mehmed*'den –ki bu yaş Tanzimat döneminde Biga

[389] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1357, 1269/1853, s. 8.
[390] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1389, 1270/1854, s. 2.
[391] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1389, 1270/1854, s. 3.

Sancağı'nda cizye ile mükellef reaya arasında karşılaşılan en küçük yaş olmuştur- 50 kuruş cizye alınmıştır.[392]

Her ne kadar devletin dengeyi sağlama isteği olsa da Kıpti reayanın cizyesi 1853 ve 1854 senelerinde, 1844-45 yıllarına göre gerilemiştir. 1853'te Lapseki kazasında bulunan 27 Kıpti'den 1.200 kuruş[393], 1854'te 1.175 kuruş cizye vergisi toplanmıştır.[394]

Tanzimat döneminde Lapseki kazası cizyesinde 1844 sayımlarına bağlı olarak özellikle evsât cizye ile mükellef reaya sayısında artış yaşanmıştır. 1853 senesinde ise gerek genç nüfusun çoğalması ve gerekse devletin yaş sınırını aşağı çekmesi ile birlikte Lapseki kazası cizyesi genel olarak yükselmiştir. 1853 senesinde Lapseki cizyesi 1844 sayımları neticesinde elde edilen cizye gelirini de geçmiştir.

	1843	1844	1845	1846	1853
Âlâ	10	8	14	14	12
Evsât	62	91	81	82	108
Ednâ	4	4	4	4	14

Grafik 14: Tanzimat Dönemi'nde Lapseki Kazası ve Çardak Kasabası'nda esnâf-ı selâse evrakı (Yerli Reaya)

3.2.7. Bayramiç Kazası'nda Cizye Rejimi

Tanzimat döneminde Bayramiç kaza merkezinde Gayrimüslim nüfus içerisinde sadece Rum reaya bulunmaktadır. Ayrıca kaza merkezinde Biga Sancağı içerisinde nüfus olarak en yüksek oranda Kıpti reaya vardır.

[392] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1389, 1270/1854, s. 3.
[393] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1357, 1269/1853, s. 8.
[394] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1389, 1270/1854, s. 3.

1843 senesinde Bayramiç'te yerli Rum reayadan 4 âlâ (% 5,7), 57 evsât (% 81,4) ve 9 ednâ (% 12,9) olmak üzere toplam 70 kişiden 2.085 kuruş cizye vergisi toplanmıştır.[395] Yerli reayaya nazaran daha yüksek oranda olan yabancı reayadan ise 1843 senesinde 3 âlâ (% 1,9), 142 evsât (% 91) ve 11 ednâ (% 7,1) olmak üzere toplam 156 kişiden 4.605 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir.[396] Kıpti reayadan ise toplam 56 kişiden (kişi başı ortalama 23,3 kuruş) 1.310 kuruş maktû cizye alınmıştır.[397]

1844 senesi mufassal cizye defteri Bayramiç'te cizye vergisi ile mükellef reayanın yaşının 13-74 arasında olduğunu göstermektedir. Ayrıca reaya içerisinde diğer kazalardan farklı olarak ileri yaş mükelleflerin çok olduğu görülmektedir. Buna rağmen 35-39 yaş aralığından itibaren % 450 dolayında vergi ile mükellefin azalması reayanın yaşam sınırının düşük olduğunu göstermektedir. 1844 senesinde Bayramiç kazasında Gayrimüslim reayanın yaş dağılımı şu şekildedir:

Yaş Aralığı	**Âlâ**	**Evsât**	**Ednâ**	**Toplam**
13	-	-	2	2
14	-	1	3	4
15-19	-	9	6	15
20-24	-	11	-	11
25-29	-	7	-	7
30-34	-	3	-	3
35-39	1	13	-	14
40-44	1	2	-	3
45-49	-	4	-	4
50-54	-	1	-	1
55-59	-	7	-	7
60-64	1	3	-	4
65-69	-	4	-	4
70-74	1	-	-	1
Toplam	4	65	11	80[398]

Tablo 40: 1844 senesinde Bayramiç Kazası'nda Gayrimüslim reayanın yaş dağılımı

[395] BOA, ML.VRD.CMH.d., 277, 1259/1843.
[396] BOA, ML.VRD.CMH.d., 277, 1259/1843.
[397] BOA, ML.VRD.CMH.d., 277, 1259/1843.
[398] Bi-hane olarak geçen reaya içerisinde iki kişinin yaşı belirtilmemiştir. BOA, ML.VRD.CMH.d., 424, 1260/1844, s. 4.

1844 senesinde Bayramiç'te toplam 48 hane Gayrimüslim reaya bulunmaktadır. Bu haneler içerisinde 1 no.lu hanede vergi ile mükellef reaya bulunmamaktadır.[399] 48 hanenin yanında 5 kişi de *bi-hane* olarak kaydedilmiştir. 1844 sayımları neticesinde Bayramiç reayası içerisinde ednâdan evsâta tebdil ve ilk defa cizye vergisi ile mükellef reaya sayısı nüfusa oranla oldukça artmıştır. Nitekim bu yıl 3 kişi ednâ cizyeden evsât cizyeye yükseltilirken, 4 kişi evsât üzerinden, 5 kişi de ednâ üzerinden ilk defa cizye vergisi ile mükellef tutulmuştur.[400] İlk defa cizye vergisi ile mükellef tutulanların 14-17 yaşlarında olması sayım öncesinde cemaat tarafından genç nüfusun vergiden muaf tutulmaya çalışıldığını göstermektedir. Bu durum 1844 senesi Bayramiç cizyesinin evsât ve ednâ mükellef sayısında artışa neden olmuştur. 1844'te 4 âlâ (% 4,9), 67 evsât (% 81,7) ve 11 ednâ (% 13,4) olmak üzere toplam 82 kişiden[401] (hane başı 1,7 kişi) 2415 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir.[402]

Bayramiç reayası içerisinde hayvancılık sektörünün mesleki dağılımda ilk sırada olduğu görülmektedir. Nitekim reaya arasında çobanlık en yaygın meslektir. Bunun yanında bölgenin Kaz Dağlarına olan yakınlığı meslek bazında coğrafi özelliklerin etkili olmasını sağlamıştır. Nitekim reaya içerisinde bol su ve maden kaynakları nedeniyle değirmencilik ve bakırcılık meslekleri ile uğraşanların sayısı diğer kazalara nazaran daha yüksektir. Bunun yanında Biga Sancağı genelinde olduğu gibi Bayramiç Rum reayası içerisinde de sebze-meyve yetiştiriciliği olarak değerlendirebileceğimiz bahçıvanlık ön plana çıkmaktadır. Tüm bunların yanında esnaf-zanaat sektörü içerisinde nüfusa oranla yüksek düzeyde olan bakkal ve terzilik mesleğinin sayısı dikkat çekmektedir. Meslekleri belirtilen reayayı genel olarak değerlendirdiğimizde Bayramiç Rumları'nın daha çok tarım dışı alanlarda esnaf ve zanaatçılık sektöründe yoğunlaştığı görülmektedir. 1844 senesinde defterde mesleği belirtilen Bayramiç Rumlarının cizye vergisi dağılımı şu şekildedir:[403]

[399] BOA, ML.VRD.CMH.d., 424, 1260/1844, s. 2.
[400] BOA, ML.VRD.CMH.d., 424, 1260/1844, s. 2-4.
[401] 1843 ve 1844 yılları arasında gerçekleşen evrak uyuşmazlığı *aher kazada* olanların cizyesinin bilinmemesinden kaynaklanmaktadır.
[402] BOA, ML.VRD.CMH.d., 424, 1260/1844, s. 4.
[403] BOA, ML.VRD.CMH.d., 424, 1260/1844, s. 2-4.

Meslek	Âlâ	Evsât	Ednâ	Toplam
Çorbacı	1	-	-	1
Çoban	-	17	2	19
Değirmenci	1	11	-	12
Bahçıvan	-	9	-	9
Bakırcı	-	4	1	5
Dülger	-	5	-	5
Samancı	-	3	2	5
Bakkal	1	3	-	4
Terzi	-	5	-	5
Ekmekçi	1	-	-	1
Suyolcu	-	1	-	1
Kömürcü	-	1	-	1
Çubukçu (Tütüncü)	-	-	1	1
Kürkçü	-	1	-	1
Yabacı	-	1	-	1
Toplam	4	61	6	71

Tablo 41: 1844 senesinde Bayramiç Kazası'nda reayanın mesleklerine göre cizye vergisi dağılımı

Reaya içerisinde iki âlâ ve bir evsât olmak üzere toplam 3 kişi *Eci* (Hacı) lakabını taşımaktadır. Bunun yanında reayanın temsilcisi olarak *çorbacı* unvanını taşıyan reayanın yanında, *kocabaşı oğlu* ve *çolak* diğer lakapları oluşturmaktadır.[404]

Yabancı reaya cizyesi 1843 senesine göre önemli bir değişiklik göstermemektedir. 1844 senesinde Bayramiç'te ticaret ve sair amaçla bulunan yabancı reayadan 2 âlâ (% 1,2), 146 evsât (% 90,7) ve 13 ednâ (% 8,1) olmak üzere toplam 161 kişiden 4.735 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir.[405] Yabancı reaya içerisinde Rumeli ve Doğu Trakya bölgeleri önemli düzeyde seyretmektedir. Nitekim Gölkesir (Kesriye) kazası Ezine ve Lapseki kazalarında olduğu gibi Bayramiç'te de ilk sırada yer almaktadır. Gölkesir'den gelen reayanın büyük çoğunluğunu gündelik ve mevsimlik işçi statüsünde çiftçi ve duvarcı reaya oluşturmaktadır. Bunun yanında Filibe'den gelen ve büyük çoğunluğu abacılık mesleği ile uğraşan reaya ikinci sırada gelmektedir. Coğrafi yakınlık nedeniyle Midilli, Kazdağı, Kale-i Sultaniye gibi bölgelerden gelen reaya da yabancı reaya içerisinde önemli bir yer oluşturmaktadır. Gündelik işçi statüsünde yabacılık için Rumeli'den gelen reaya da bulunmaktadır. İzmir'den gelen ve bezirganlık yapan iki reayanın âlâ cizye ödemesi

[404] BOA, ML.VRD.CMH.d., 424, 1260/1844, s. 2-4.
[405] BOA, ML.VRD.CMH.d., 424, 1260/1844, s. 8.

dikkate değerdir. Ayrıca coğrafi olarak uzak sayılabilecek Samsun'dan gelen reayaya rastlanması da dikkat çekicidir. 1844 senesinde Bayramiç kazasında cizyesini ödeyen yabancı reayanın esnâf-ı selâse üzere asıl memleketlerinin dağılımı şu şekildedir:[406]

Memleketi	Âlâ	Evsât	Ednâ	Toplam
Gölkesir	-	82	8	89
Filibe	-	18	1	18
Keşan	-	11	1	11
Florina	-	7	-	7
Midilli	-	7	-	7
Kale-i Sultaniye	-	4	1	5
Karadağ	-	3	1	4
İzmir	2	-	-	2
Gelibolu	-	2	-	2
Bozcaada	-	2	-	2
Lapseki[407]	-	2	-	2
Ezine	-	1	-	1
Manastır	-	1	-	1
İstanbul	-	1	-	1
Yanya	-	1	-	1
Pehlişte	-	1	-	1
Siroz	-	1	-	1
İmroz	-	1	-	1
Samsun	-	1	-	1
Bergama	-	-	1	1
Toplam	2	146	13	161

Tablo 42: 1844 senesinde Bayramiç Kazası'nda meslek bazında yabancı reayanın asıl memleketlerinin dağılımı

1844'te, Kıpti reayada 1843 senesine göre 7 kişilik bir düşüş yaşanmış ve Bayramiç kazasında 49 Kıpti'den 1.270 kuruş cizye alınmıştır. Bayramiç Kıptilerinden esnâf-ı sâlis olarak değerlendirebileceğimiz bir metotla cizye vergisinin toplandığı görülmektedir. Nitekim reaya içerisinde 30 kişi 30 kuruş üzerinden, 19 kişi 20 kuruş üzerinden cizyesini ödemiştir.[408]

Tanzimat döneminde Bayramiç Kıptilerinin çoğu kaza merkezinde yaşarken köylerde de az sayıda Kıpti olduğu görülmektedir. Nitekim Kıptiler arasında 49 kişiden

[406] BOA, ML.VRD.CMH.d., 424, 1260/1844, s. 5-8.
[407] 1844 Lapseki defterinde cizyesini Bayramiç'te ödeyen reayanın görülmemesi, yabancı reayanın gittiği yerde kalıcı olabilme özelliğini göstermesi açısından dikkat çekicidir.
[408] BOA, ML.VRD.CMH.d., 424, 1260/1844, s. 9-10.

23'ü kaza merkezinde, 3'er kişi Bezirganlı ve Ahmedçeili köylerinde, 2'şer kişi Türkmenli, Yenişehir, Çavuşlu, Kuşçayır ve Saraycık köylerinde, 1'er kişi Çavuşlu, Köylü?, Çayırbeli, Evciler, Kozlu Ovası köylerinde yaşamakta idiler.[409] Bunlar haricinde dört Kıpti de yabancı reaya olarak geçmektedir. Bu dört kişiden üçü İzmitli olarak kaydedilirken, birinin bağlı olduğu yer belirtilmemiştir.

Kıpti reaya içerisinde meslek dağılımında diğer kazalarda olduğu gibi demircilik mesleği ön plana çıkmaktadır. Nitekim kaza merkezinde bulunan 13 ve köylerde bulunan bütün reaya demirci olarak kaydedilmiştir.[410] Bunun yanında kaza merkezinde 4 kişi *muhtar*, birer kişi bakkal, zurnacı ve davulcu olarak görülmektedir.

1845 senesinde Bayramiç Rumları içerisinde toplam hane ve muaf hane sayısı değişmemekle birlikte sadece *bi-hane* sayısı 5'ten 7'ye yükselmiştir.[411] 144 sayımından sonra 1845'te reayadan 3 kişi ednâdan evsâta yükseltilirken 14 yaşındaki bir kişi de ilk defa ednâ cizye ile mükellef tutulmuştur.[412] Bunun yanında 1845 senesinde önceki seneden farklı olarak *aher kazada* cizyesini ödeyen reayaya rastlanmaktadır. Bu yıl 2 kişi Bozcaada'da, birer kişi Ezine, Kale-i Sultaniye ve Kumkale'de evsât üzerinden cizyesini ödemiştir.[413] Bu bağlamda 1845 yılında yerli reayadan 4 âlâ (% 5,1), 66 evsât (% 83,5) ve 9 ednâ (% 11,4) olmak üzere toplam 79 kişiden (hane başı 1,7 kişi) 2.355 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir.[414]

Yabancı reaya cizyesinde çok az bir artış olmuştur. 1845 senesinde Bayramiç'te ticaret ve sair amaçla bulunan yabancı reayadan 1 âlâ (% 0,6), 154 evsât (% 90,6) ve 15 ednâ (% 8,8) olmak üzere toplam 170 kişiden 4.905 kuruş cizye toplanmıştır.[415] Kıpti reaya cizyesinde ise sadece *Demirci Ahmed bin Mustafa*'nın kaza dışında olan İsrail köyüne taşınması nedeniyle 30 kuruşluk düşüş yaşanmıştır. 1845 senesinde Bayramiç Kıptilerinden 1.240 kuruş cizye alınmıştır.[416]

---

[409] Bir Kıpti'nin köy ismi okunamamıştır.
[410] BOA, ML.VRD.CMH.d., 424, 1260/1844, s. 9-10.
[411] BOA, ML.VRD.CMH.d., 523, 1261/1845, s. 4.
[412] BOA, ML.VRD.CMH.d., 523, 1261/1845, s. 2-4.
[413] BOA, ML.VRD.CMH.d., 523, 1261/1845, s. 2-4.
[414] BOA, ML.VRD.CMH.d., 523, 1261/1845, s. 4.
[415] BOA, ML.VRD.CMH.d., 523, 1261/1845, s. 5-9.
[416] BOA, ML.VRD.CMH.d., 523, 1261/1845, s. 10-11.

1846 senesi icmal cizye kaydında muhtemelen aher kazada olan reayanın artması nedeniyle üç evrak türünde de düşüş görülmektedir. 1846'da Bayramiç Rumlarından 2 âlâ (% 2,7), 65 evsât (% 86,7) ve 8 ednâ (% 10,6) olmak üzere toplam 75 kişiden 2.190 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir.[417] Yabancı reayada ise keskin bir düşüş görülmektedir. 1846'da Bayramiç kazasında bulunan yabancı reayadan 1 âlâ (% 0,7), 128 evsât (% 93,4) ve 8 ednâ (% 5,8) olmak üzere toplam 137 kişiden 4.020 kuruş cizye toplanmıştır.[418] Kıpti reaya cizyesinde ise herhangi bir değişiklik olmamıştır. 1846 senesinde 1845'te olduğu gibi Bayramiç Kıptilerinden 48 kişi üzerinden 1.240 kuruş cizye alınmıştır.[419]

1852 senesinde Bayramiç'te ikinci bir sayımın izleri görülmektedir. 1852 senesinde Bayramiç Rumlarının hane sayısı *bi-hane* olarak kaydedilenlerin dâhil edilmesi ile birlikte yükselişe geçmiştir. 1852'de 61 hane olarak görülen Gayrimüslim reaya içerisinde 3 ve 4 no.lu hanelerde cizye vergisi ile mükellef reaya bulunmamaktadır.[420] İki hane de başka kazaya yerleşmiştir. Bunun yanında 1851 senesinde Bayramiç kazasında cizyenin an-cemaatin tahsilinde yabancı reayanın asıl memleketinde cizyesini ödemesi koşuluna istisna oluşturacak bir durum yaşanmıştır. 1852 senesinde Bayramiç Rumlarından üç kişi cizyesini Kale-i Sultaniye kazasında ödemiştir.[421] 1852'de sayımlar neticesinde 7 kişi ednâdan evsâta, bir kişi de evsâttan âlâya yükseltilmiştir. Diğer taraftan bir kişinin cizyesi de felçli olduğu gerekçesi ile –ki muaf tutulmaması önemlidir- evsâttan ednâya düşürülmüştür.[422] 1852 senesinde ilk defa cizye ödeyen kişi sayısı da 1844 senesinde olduğu gibi yüksektir. 1852'de 1844'ten farklı olarak vergi ile mükellef reaya yaşının diğer kazalarda olduğu gibi aşağı çekildiği görülmektedir. Bu da devletin cizye gelirini arttırma çabasının bir sonucu olarak değerlendirebilir. Reaya arasında 10 yaşında 1 kişi, 14 yaşında 2 kişi, 15 yaşında 8 kişi ve 16 yaşında 1 kişi olmak üzere toplam 12 kişi ilk defa olarak ednâ cizye ile mükellef tutulmuştur.[423]

Evrak bazında ise âlâ cizyede 1846 yılı verilerinin aynen devam ettiği, evsât ve ednâ cizyenin yükseldiği görülmektedir. 1852 senesinde Bayramiç Rumlarından 2 âlâ (%

[417] BOA, ML.VRD.CMH.d., 515, 1261/1845 (1262/1846).
[418] BOA, ML.VRD.CMH.d., 515, 1261/1845 (1262/1846).
[419] BOA, ML.VRD.CMH.d., 515, 1261/1845 (1262/1846).
[420] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1306, 1268/1852, s. 2-4.
[421] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1306, 1268/1852, s. 4.
[422] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1306, 1268/1852, s. 2.
[423] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1306, 1268/1852, s. 2-4.

1,9), 85 evsât (% 79,4) ve 20 ednâ (% 18,7) olmak üzere toplam 107 kişiden (hane başı 1,8 kişi) 2.970 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir.[424] Burada Bayramiç Çorbacısı'nın durumu cizye miktarının tespitinde ilginç bir örnek teşkil etmektedir. 1845 senesinde *Çorbacı Dimitr*i âlâ cizye verirken iki oğlu evsât üzerinden cizye vermiştir. 1852 senesinde *Dimitri*'nin evsât cizye ile mükellef üçüncü bir oğlu olduğu görülmektedir. Böylece çocuk sayısı üçe çıkınca *Dimitri*'nin cizyesi evsâta gerilemiştir.[425]

Kıpti reaya cizyesinde ise 1844-45 senelerinde görülen 4 kişilik yabancı reayanın bulunmaması, kaza merkezinde yaşayan bir kişinin Gelibolu'ya, köylerde yaşayan 3 kişinin de Ayvacık kazasına yerleşmesi neticesinde azalma yaşanmıştır.[426] Diğer taraftan Gayrimüslim reaya gibi Kıptilerde de 1852 senesinde sayım faaliyetinin olduğu görülmektedir. Nitekim Bayramiç kaza merkezinde bulunan ve ilk defa cizye ödemekle mükellef tutulan 3 kişi 10 kuruş üzerinden cizyesini ödemiştir. Bu durum ayrıca Kıptilerde de esnâf-ı selâse metoduna geçildiği göstermektedir. 1852 senesinde 24 kişi 30 kuruş (% 55,8), 16 kişi 20 kuruş (% 37,3) ve 3 kişi 10 kuruş (% 6,9) olmak üzere toplam 43 kişi 1.080 kuruş cizye vermiştir.[427]

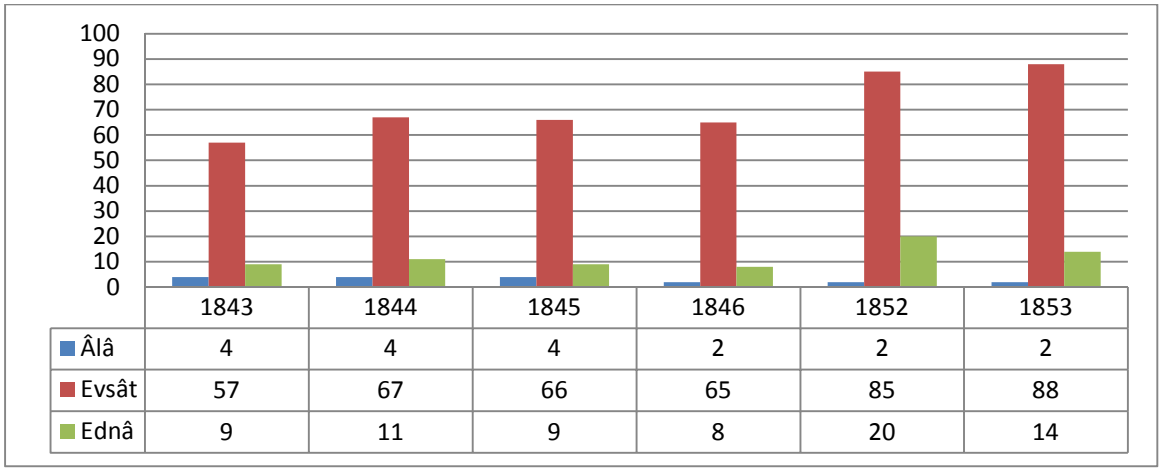
1853 senesinde toplam hane sayısı değişmemekle birlikte reaya içerisinden 3 kişinin ölmesi, 1 kişinin de başka yere taşınması sonucunda evrak bazında düşüş yaşanmıştır. Bunun yanında 1853 senesinde cizyesi yükseltilen reaya artarak devam etmektedir. Bu yıl 8 kişi ednâdan evsâta yükseltilmiştir. Bunun yanında hastalık gerekçe gösterilerek 2 kişinin cizyesi de evsâttan ednâya indirilmiştir. Reaya içerisinde sadece bir kişi de ilk defa cizye vergisi ile mükellef tutulmuştur.[428] Bu bağlamda 1853 senesinde Bayramiç Rumlarından elde edilen cizye geliri değişmemekle birlikte evsât ve ednâ cizye oranlarında farklılaşma görülmektedir. 1853'te 2 âlâ (% 1,9), 88 evsât (% 84,6) ve 14 ednâ

[424] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1306, 1268/1852, s. 2-4.
[425] Karşılaştırma için bkz. BOA, ML.VRD.CMH.d., 523, 1261/1845, s. 2; BOA, ML.VRD.CMH.d., 1306, 1268/1852, s. 2.
[426] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1306, 1268/1852, s. 5-6.
[427] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1306, 1268/1852, s. 6.
[428] 1853 yılı Bayramiç kazası cizye defterinde reaya künyesine düşülen şerhler silik görülmektedir. Bu nedenle bu verilere 1852 ie 1853 yılı mufassal cizye defterinin karşılaştırılması sonucunda ulaşılmıştır. Karşılaştırma için bkz. BOA, ML.VRD.CMH.d., 1306, 1268/1852, s. 2-4; BOA KK.d., 3904, 1269/1853, s. 2-4.

(% 13,5) olmak üzere toplam 104 kişiden (hane başı 1,8 kişi) 2.970 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir.[429]

Kıpti reaya içerisinde ise Bayramiç kaza merkezinde ve köylerde bulunan birer kişi başka yere gitmiştir. Buna karşılık Kıpti cizyesinde düşüş yaşanmamıştır. 1853 senesinde 6 kişi 20 kuruştan 30 kuruşa yükseltilmiştir.[430] 1853'te 41 Kıpti'den 1.080 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir.[431] Gayrimüslim ve Kıpti reayada görülen genel yekûnun korunması devletin 1851 yılı sonrasındaki cizye politikasını göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Tanzimat döneminde Bayramiç kazası cizyesinde sayımların izleri açık bir şekilde görülmektedir. Nitekim 1844'te sayımlar neticesinde kazanın cizye geliri yükselmiştir. 1846'dan itibaren gerilemeye başlayan cizye vergisi sayımlar sonucunda 1852 senesinde yükselişe geçmiştir.

	1843	1844	1845	1846	1852	1853
Âlâ	4	4	4	2	2	2
Evsât	57	67	66	65	85	88
Ednâ	9	11	9	8	20	14

Grafik 15: Tanzimat Dönemi'nde Bayramiç Kazası'nda esnâf-ı selâse evrakı (Yerli Reaya)

[429] BOA KK.d., 3904, 1269/1853, s. 4.
[430] BOA KK.d., 3904, 1269/1853, s. 5-6.
[431] BOA KK.d., 3904, 1269/1853, s. 6.

3.2.8. Çan Kazası'nda Cizye Rejimi

Tanzimat döneminde Çan kazası merkezinde yerli Gayrimüslim reaya bulunmamaktadır. Kazaya bağlı köylerden sadece Karadağ köyünde Rum reaya bulunmaktadır. Bunun yanında yine kazaya bağlı köylerde dağınık halde Kıpti reaya mevcuttur.

Tanzimat döneminde Karadağ köyü reayası ve Çan kazası yabancı reaya arasında âlâ cizye ile mükellef reaya görülmektedir. Mükellefler sadece evsât ve ednâ evrak üzerinden cizyelerini ödemişlerdir. Bu durum sosyoekonomik olarak Karadağ köyü Gayrimüslimlerinin orta düzeyde olduğunu göstermektedir. 1843 senesinde Karadağ köyü Rumları 34 evsât (% 82,9) ve 7 ednâ (% 17,1) olmak üzere toplam 41 kişi 1.125 kuruş cizye vermiştir.[432] Ticaret ve sair amaçla kaza dâhilinde bulunan yabancı reayadan ise 79 evsât (% 90,8) ve 8 ednâ (% 9,2) olmak üzere toplam 87 kişiden 2.490 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir.[433] Kaza dâhilinde bulunan Kıpti reaya içerisinde 26 kişiden (Kişi başı ortalama 44,6 kuruş) 1.160 kuruş cizye alınmıştır.[434]

1844 senesinde[435] Karadağ köyünde cizye ile mükellef reaya sayısında bir kişilik artış görülmektedir. Bunun yanında reaya içerisinde sayımlar neticesinde ednâdan evsâta yükselme yaşanmıştır. 1844'te Karadağ köyü reayası 38 evsât (% 90,5) ve 4 ednâ (% 9,5) olmak üzere toplam 42 kişi 1.200 kuruş cizye vergisi ödemiştir.[436]

Yabancı reaya cizyesinde 1844 senesinde özellikle evsât cizye ile mükellef sayısında ciddi bir artış göze çarpmaktadır. 1844'te ticaret ve sair amaçla Çan kazasında bulunan yabancı Gayrimüslim reayadan 107 evsât (% 90,8) ve 11 ednâ (% 9,2) olmak üzere toplam 118 kişi 3.375 kuruş cizye vergisi ödemiştir.[437] Yabancı reaya içerisinde diğer kazalarda olduğu gibi muhtemelen çiftçilik ve duvarcılık amacıyla Gölkesir (Kesriye)

---

[432] BOA, ML.VRD.CMH.d., 277, 1259/1843.
[433] BOA, ML.VRD.CMH.d., 277, 1259/1843.
[434] BOA, ML.VRD.CMH.d., 277, 1259/1843.
[435] Karadağ köyü için Tanzimat dönemi mufassal cizye defterlerinde reayanın yaşı belirtilmemiştir. Bu nedenle mükelleflerin yaş dağılımı hakkında bilgi edinememekteyiz. Bunun yanında 1844 yılı cizye defterinde reayanın sadece isimleri ve cizyesi belirtilmiş, mükelleflerin hane numarası ve mesleği kaydedilmemiştir. BOA, ML.VRD.CMH.d., 426, 1260/1844, s. 2.
[436] BOA, ML.VRD.CMH.d., 426, 1260/1844, s. 2.
[437] BOA, ML.VRD.CMH.d., 426, 1260/1844, s. 3-5.

ve Yanya kazasından gelenler çoğunluğu oluşturmaktadır. Bunun yanında Keşan, Filibe, Edirne, Rumeli, Florina ve Gelibolu kazalarından gelenlere rastlanması Çan kazasının da Rumeli ile ciddi bir ticari ilişki içerisinde olduğunu göstermektedir. Ancak diğer kazalardan farklı olarak Çan kazasına Mogila'dan (Makedonya'da bölgesindedir.) gelen reayanın sayısal fazlalığı dikkat çekmektedir. 1844 senesinde Çan kazasında ticaret ve sair amaçla bulunan yabancı reayanın asıl memleketleri ve cizye dağılımı şu şekildedir:

Memleketi	Âlâ	Evsât	Ednâ	Toplam
Gölkesir	-	51	4	55
Yanya	-	12	-	12
İmroz	-	9	-	9
Mogila	-	4	4	8
Biga	-	6	1	7
Keşan	-	5	-	5
İtgelmez	-	4	-	4
Kurine Karyesi	-	3	1	4
Filibe	-	3	-	3
Edirne	-	3	-	3
Rumeli	-	3	-	3
Florina	-	1	-	1
Gelibolu	-	1	-	1
Belirtilmeyen	-	2	1	3
Toplam	-	107	11	118

Tablo 43: 1844 senesinde Çan Kazası'nda bulunan yabancı reayanın asıl memleketlerinin dağılımı

Kıpti reaya cizyesinde ise 1843 senesine göre düşüş görülmektedir. Bu dalgalanma muhtemelen yabancı Kıptilerin başka yerlere gitmelerinden kaynaklanmaktadır. 1844 senesinde Çan Kıptileri içerisinde 17 kişi 50'şer kuruş, 2 kişi 25'er kuruş olmak üzere toplam 19 kişi 900 kuruş cizye vergisi ödemiştir.[438]

1844 senesinden sonra Karadağ köyü cizyesi tekrar düşüşe geçmiş ve sayımlar neticesinde artan evsât oranı gerilemeye başlamıştır. 1845 senesinde Karadağ köyünde 34 evsât (% 89,5) ve 4 ednâ (% 10,5) olmak üzere toplam 38 kişi 1080 kuruş cizye ödemiştir.[439] 1846 senesinde ise reayanın sayım öncesindeki duruma dönmeye çalıştığı görülmektedir. Nitekim 1846'da bu sefer evsâttan ednâya indirilen reaya görülmektedir.

[438] BOA, ML.VRD.CMH.d., 87, 1258/1842 (1260/1844).
[439] BOA, ML.VRD.CMH.d., 493, 1261/1845.

Bu yıl Karadağ köyünde 29 evsât (% 76,3) ve 9 ednâ (% 23,7) olmak üzere toplam 38 kişi 1.005 kuruş cizye ödemiştir.[440]

Yabancı reaya cizyesinde tarım sektörünün ağırlığı devam etmektedir. Nitekim mahsul ile orantılı olarak yabancı reaya cizyesinde bir yıl artış ve bir yıl azalış durumu devam etmektedir. 1845 senesinde 86 evsât (% 88,7) ve 11 ednâ (% 11,3) olmak üzere toplam 97 yabancı reayadan 2.745 kuruş cizye vergisi toplanırken;[441] 1846 senesinde 114 evsât (% 92,7) ve 9 ednâ (% 7,3) olmak üzere toplam 123 kişiden 3.555 kuruş cizye alınmıştır.[442]

Kıpti reaya cizyesinde görülen düşüş 1845 senesinde de devam etmektedir. 1845'te Çan Kıptileri arasında 16 kişi 50'şer kuruş, 1 kişi 25 kuruş olmak üzere toplam 17 kişi 825 kuruş cizye vermiştir.[443] 1846 senesinde ise Çan Kıptilerinin sayısının 1843 verilerine yaklaştığı görülmektedir. 1846'da 24 Kıpti'den (kişi başı ortalama 43,1 kuruş) 1.035 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir.[444]

1853'te Karadağ köyü için mükellef sayımının yaşandığı görülmektedir. 1853'te cizye vergisi ile mükellef reaya sayısında önemli bir artış yaşanmış ve Tanzimat dönemi için en yüksek seviyeye ulaşmıştır. 1853 senesinde Karadağ köyünde 36 hane Gayrimüslim Rum reaya bulunmaktadır. Bu hanelerin her birinde de cizye vergisi ile mükellef reaya mevcuttur.[445] Evrak bazında ise özellikle evsât cizye ile mükellef reayada önemli bir artış görülmektedir. 1853'te Karadağ köyünde 42 evsât (% 79,2) ve 11 ednâ (%20,8) olmak üzere toplam 53 kişi (hane başı 1,5 kişi) 1.425 kuruş cizye vergisi ödemiştir.[446]

Meslek dağılımında ise Karadağ köyünde tarım ve hayvancılığın ön planda olduğu görülmektedir. Nitekim Karadağ köyü reayası içerisinde çobanlık ve rençberlik mesleği ilk sırada yer almaktadır. Bunun yanında bölgedeki zengin orman kaynakları reaya arasında

[440] BOA, ML.VRD.CMH.d., 515, 1261/1845 (1262/1846).
[441] BOA, ML.VRD.CMH.d., 493, 1261/1845.
[442] BOA, ML.VRD.CMH.d., 515, 1261/1845 (1262/1846).
[443] BOA, ML.VRD.CMH.d., 493, 1261/1845.
[444] BOA, ML.VRD.CMH.d., 515, 1261/1845 (1262/1846).
[445] BOA, C.DH., 29 B 1269/8 Mayıs 1853, s. 1.
[446] BOA, C.DH., 29 B 1269/8 Mayıs 1853, s. 1.

kerestecilik mesleğinin de gelişmesine olanak tanımıştır. 1853 senesinde Karadağ köyü reayası arasında görülen meslekler ve ödenen cizye vergisi dağılımı şu şekildedir:[447]

Meslek	Âlâ	Evsât	Ednâ	Toplam
Çoban	-	11	2	13
Rençber	-	8	-	8
Keresteci	-	7	-	7
Dülger	-	3	-	3
Arabacı	-	1	-	1
Değirmenci	-	2	-	2
Çiftçi	-	1	-	1
Çerçi	-	1	-	1
Belirtilmeyen	-	8	9	17
Toplam	-	42	11	53

Tablo 44: 1853 senesinde Çan Kazası'na tabi Karadağ Karyesi'nde reayanın mesleklerine göre cizye vergisi

Karadağ köyü için âlâ cizyenin olmaması lakap kullanımında da kendini göstermektedir. Nitekim *Eci* (Hacı) lakabının Karadağ köyü reayası içerisinde görülmemesi köyün sosyoekonomik düzeyini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Reaya arasında sadece bir kişi *deli*, bir kişi de *İmrozlu* lakabını kullanmaktadır.[448]

Kıpti reaya içerisinde ise 1853 senesinde vergi ödeme sisteminin değiştiği görülmektedir. 1853 ve 1854 senelerinde Çan Kıptileri 50 ve 25 kuruş yerine esnâf-ı selâse miktarı üzerinden 30 ve 15 kuruş olarak cizye vergisi ödemişlerdir. 1853 senesinde "baba" olarak kaydedilen 14 Kıpti 30'ar kuruş, "çocuk" olarak kaydedilen 5 Kıpti de 15'er kuruş cizye ödemiştir. Bu bağlamda 1853 senesinde Çan kazası köylerinde bulunan 19 Kıpti 495 kuruş cizye ödemiştir.[449] Çan Kıptilerinin bulundukları köyler ise şunlardır: Pazar (1 kişi), Tepe-i Sagir (3 kişi), Bahadırlı (1 kişi), Kulfa (1 kişi), Baba Köyü (1 kişi), Kızılelma (1 kişi), Paşa (1 kişi), Hurma (1 kişi), Tepeköy (4 kişi), Karakoca (1 kişi), Helvacı (2 kişi), Çiftlik (1 kişi), Kalburcu Köyü (1 kişi).[450] Kıpti reayanın meslek dağılımında ise diğer kazalarda olduğu gibi demircilik mesleği ön plana çıkmaktadır. Nitekim reaya içerisinde 10 kişi demircilik mesleği ile uğraşmaktadır. Bunun yanında iki kişi *usta* olarak

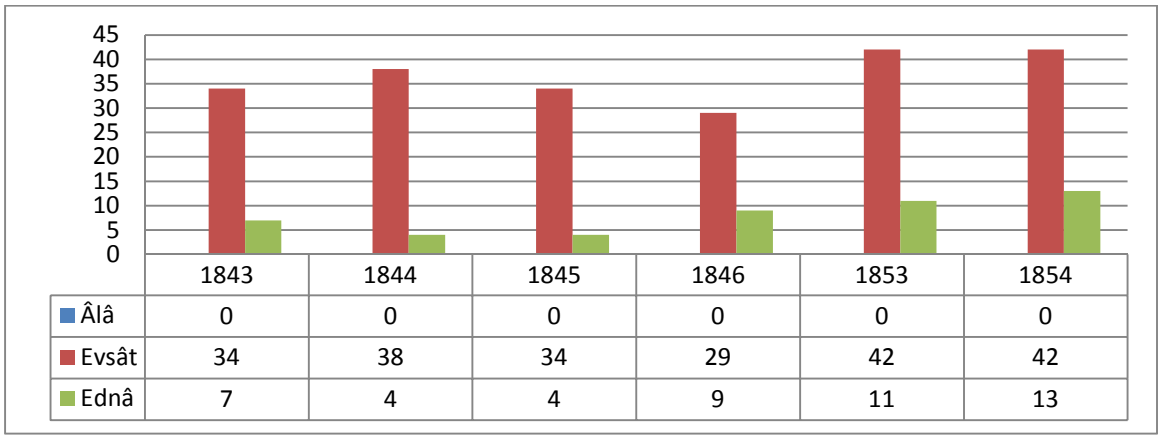
[447] BOA, C.DH., 29 B 1269/8 Mayıs 1853, s. 1.
[448] BOA, C.DH., 29 B 1269/8 Mayıs 1853, s. 1.
[449] BOA, C.DH., 29 B 1269/8 Mayıs 1853, s. 2.
[450] BOA, C.DH., 29 B 1269/8 Mayıs 1853, s. 2.

kaydedilmiş fakat mesleği belirtilmemiştir. Paşa Köyü'nde bulunan *Arap Mustafa* da Çan Kıptilerinin çeribaşısı olarak yer almıştır.

1854 senesinde ise Karadağ reayası içerisinde hane sayısı değişmemekle birlikte sadece 2 kişi ednâ üzerinden ilk defa cizye vergisi ile mükellef tutulmuştur. 1854'te 42 evsât (% 76,4) ve 13 ednâ (% 23,6) olmak üzere toplam 55 kişi (hane başı 1,5 kişi) 1.455 kuruş cizye vergisi ödemiştir.[451]

Kıpti reaya içerisinde kişi sayısında herhangi bir değişiklik olmamakla birlikte iki kişinin ednâdan evsâta yükseltildiği görülmektedir. 1854 senesinde Çan Kıptileri içerisinde 16 evsât (% 84,2) ve 3 ednâ (% 15,8) olmak üzere toplam 19 kişi 525 kuruş cizye ödemiştir.[452] Ayrıca 1854 senesinde 1853 senesinden farklı olarak yabancı Kıptilerden de cizye vergisi alındığı görülmektedir. 1854'te 3 kişiden evsât, 1 kişiden ednâ olmak toplam 4 yabancı Kıpti'den 105 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir.[453]

Tanzimat döneminde Çan kazasına bağlı Karadağ köyü Rumları içerisinde 1844 sayımları toplam mükellef sayısını arttırmasa da ednâdan evsâta değişikliği ön plana çıkarmıştır. Bunun yanında sayımlardan sonra özellikle 1846 senesinde durumun tam tersine döndüğü görülmektedir. Bu duruma müdahale olarak 1853 senesinde ikinci bir sayım yapılmıştır. Sayım neticesinde de evsât cizyede tekrar bir yükseliş yaşanmıştır.

	1843	1844	1845	1846	1853	1854
Âlâ	0	0	0	0	0	0
Evsât	34	38	34	29	42	42
Ednâ	7	4	4	9	11	13

Grafik 16: Tanzimat Dönemi'nde Çan Kazası'na tabi Karadağ Karyesi'nde esnâf-ı selâse evrakı (Yerli Reaya)

[451] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1387, 1270/1854, s. 2-3.
[452] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1387, 1270/1854, s. 3-4.
[453] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1387, 1270/1854, s. 4.

3.2.9. Ayvacık Kazası'nda Cizye Rejimi

Tanzimat döneminde Ayvacık kaza merkezinde yerli Gayrimüslim reaya yoktur. Ancak köylerde dağınık olarak az sayıda yerli Gayrimüslim reaya mevcuttur.[454] Ayrıca zeytincilik, kerestecilik, duvarcılık amaçlarıyla gündelik ve mevsimlik işçi olarak Ayvacık kaza merkezinde ve köylerde çok sayıda yabancı reaya bulunmaktadır. Keza yine kaza merkezinde ve köylerde dağınık halde Kıpti reaya yaşamaktadır.

1843 senesinde Ayvacık'ta toplam 4 âlâ (% 0,7), 521 evsât (% 89,2) ve 59 ednâ (% 10,1) olmak üzere toplam 584 kişi 16.755 kuruş cizye vergisi ödemiştir.[455] Bu evrakların dağılımı ise şu şekildedir: Papascık köyü 71 evsât ve 1 ednâ, Narlı köyü 2 âlâ, 87 evsât ve 6 ednâ, Adatepe köyü 2 âlâ, 60 evsât ve 2 ednâ, Çeşme-i Sagir köyü 26 evsât ve 1 ednâ, Çeşme-i Kebir köyü 26 evsât ve 6 ednâ, Nusratlı köyü 10 evsât ve 2 ednâ, Babakale 12 evsât, Ahmedçe köyü 21 evsât ve 4 ednâ ve son olarak isim belirtilmeden topluca gösterilen 208 evsât ve 37 ednâ. Kaza dâhilinde bulunan Kıpti reayadan ise 1843 senesinde 67 kişiden (kişi başı ortalama 32,7 kuruş) 2.194 kuruş cizye vergisi alınmıştır.[456]

1844 senesinde yapılan nüfus sayımı Ayvacık'ta bulunan yabancı reayanın cizyesinde ciddi oranda açık yaşandığını göstermektedir. Nitekim 1842 ve 1843 senelerine ait tahsil edilmeyen cizyenin yüksek düzeyde olması bu durumu desteklemektedir. 1844 sayımlarından sonra geçmiş yıllara ait ödenmemiş 8.610 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir. Bunun yanında 1844 senesi için ise 2 âlâ (% 0,3), 575 evsât (% 89) ve 69 ednâ

[454] Ayvacık Kazası'nda bulunan Gayrimüslim reayanın yerli veya yabancılık durumu karışıklık göstermektedir. 1843 yılı icmal cizye defterinde yerli ve yabancı olarak belirtilmeksizin Ayvacık Gayrimüslimleri bazı köylerin isimleri ile kaydedilmiştir. 1844 yılı icmal cizye defterinde yerli ve yabancı olarak ayrılsalar da Ayvacık kazasına ait 1844 yılı mufassal cizye defterinde sadece yabancı reaya olarak kaydedilmişlerdir. Fakat burada da bazı reayanın Ayvacık köylerinden Narlı, Adatepe, Baba Kalesi ve Tuzla isimleri ile kaydedilmesi buralarda dağınık halde yaşayan (perakende) yerli Gayrimüslim reayanın bulunduğunu göstermektedir. 1845 yılı icmal ve mufassal cizye defterinde ise Ayvacık Gayrimüslimleri yabancı reaya olarak kaydedilmiştir. Fakat mufassal cizye defteri incelendiğinde yine Narlı, Baba Kalesi, Tuzla ve Araklı köylerinde dağınık halde yaşayan Gayrimüslimlere rastlanmıştır. Son olarak 1846 yılı icmal cizye defterinde de Ayvacık Gayrimüslimleri yabancı reaya olarak geçmektedir. Cizye vergisinde 1851 yılında an-cemaatin vergi tahsilinin yürürlüğe girmesi ile Ayvacık'ta bulunan Gayrimüslimlerin durumu da netlik kazanmıştır. Nitekim yabancı reayanın asıl memleketlerinde cizyesini ödemesi kararı ile Ayvacık'tan cizye vergisi alınmamıştır. 1853 yılı icmal cizye defterinde Ayvacık kazasının cizyesi boş olarak yer almaktadır.

[455] Defterin sonunda genel yekûnda ise Ayvacık kazası için ednâ cizye evrakı 59 yerine 96 olarak görülmektedir. BOA, ML.VRD.CMH.d., 277, 1259/1843.

[456] BOA, ML.VRD.CMH.d., 277, 1259/1843.

(% 10,7) olmak üzere toplam 646 kişiden 18.405 kuruş cizye vergisi alınmıştır.[457] 1844 yılında Ayvacık kaza merkezi ve 16 köyde görülen yabancı reayanın bulunduğu yerler ise şuralardır: Ayvacık kaza merkezi 53 evsât ve 14 ednâ, Papascık köyü 67 evsât, Narlı köyü 85 evsât ve 1 ednâ, Adatepe köyü 2 âlâ ve 83 evsât, Çeşme-i Sagir köyü 34 evsât ve 2 ednâ, Çeşme-i Kebir köyü 28 evsât ve 7 ednâ, Nusratlı köyü 19 evsât ve 3 ednâ, Araklı köyü 20 evsât, Ahmedçe köyü 27 evsât ve 6 ednâ, Sazlı köyü 23 evsât ve 7 ednâ, Behram köyü 19 evsât 6 ednâ, Bergos köyü 10 evsât ve 1 ednâ, Bademli köyü 9 evsât ve 2 ednâ, Babakalesi ve Külahlı köyü 18 evsât ve 4 ednâ, Kösedere köyü 44 evsât ve 9 ednâ, Babadere köyü 24 evsât ve 3 ednâ, Tamış köyü 11 evsât ve 4 ednâ.[458]

1845 senesinde ise yabancı reaya sayısı 1844 senesine göre muhtemelen zeytin toplama ve ticaretinden dolayı 156 kişi artmıştır. Bu artış esnâf-ı selâsenin üç kademesinde de görülmektedir. 1845 senesinde Ayvacık kazasında bulunan yabancı reayadan 10 âlâ (% 1,2), 712 evsât (% 88,8) ve 80 ednâ (% 10) olmak üzere toplam 802 kişiden 23.160 kuruş cizye vergisi alınmıştır.[459] Köy bazında ise 1844 senesinde görülen Bergos, Bademli, Babadere köyleri yabancı reayasına 1845 senesinde rastlanmamaktadır. Bunun yanında 1845'te 1844 senesinden farklı olarak Merkepli, Araplar ve Paşa köylerinin mevsimlik işçi barındırdıkları görülmektedir. 1845 senesinde Ayvacık kazasında bulunan yabancı reayanın kaza merkezi ve köylerindeki cizye evrakı dağılımı ise şu şekildedir: Ayvacık kaza merkezi 4 âlâ, 42 evsât ve 14 ednâ, Papascık köyü 94 evsât ve 5 ednâ, Narlı köyü 1 âlâ, 113 evsât ve 5 ednâ, Adatepe köyü 3 âlâ, 108 evsât ve 11 ednâ, Çeşme-i Sagir köyü 35 evsât ve 4 ednâ, Çeşme-i Kebir köyü 1 âlâ, 41 evsât ve 2 ednâ, Nusratlı köyü 32 evsât ve 2 ednâ, Araklı köyü 21 evsât ve 2 ednâ, Ahmedçe köyü 42 evsât ve 5 ednâ, Sazlı köyü 35 evsât ve 1 ednâ, Behram köyü 27 evsât ve 5 ednâ, Merkepli köyü 7 evsât, Araplar köyü 23 evsât ve 3 ednâ, Külahlı köyü 18 evsât ve 4 ednâ, Kösedere köyü 1 âlâ, 50 evsât ve 7 ednâ, Tamış köyü 12 evsât ve 2 ednâ, Paşa köyü 12 evsât ve 5 ednâ.[460]

1844 ve 1845 yılları mufassal cizye defterlerinde Ayvacık kazasında bulunan yabancı reayanın zeytincilik, kerestecilik ve duvarcılık meslekleri için geldikleri,

[457] BOA, ML.VRD.CMH.d., 325, 1260/1844, s. 13.
[458] BOA, ML.VRD.CMH.d., 325, 1260/1844, s. 2-13.
[459] BOA, ML.VRD.CMH.d., 518, 1261/1845, s. 16.
[460] BOA, ML.VRD.CMH.d., 518, 1261/1845, s. 2-16.

mevsimlik ve gündelik işçi statüsünde oldukları anlaşılmaktadır.[461] Ancak defterde kimlerin hangi meslekleri yaptıkları belirtilmemiştir. Ayvacık kazasında bulunan yabancı reayanın memleketleri, kazanın Rumeli, Adalar ve Güney Marmara bölgesi ile ciddi ticari ilişki içerisinde olduğunu göstermektedir. Rumeli'de bugünkü Kuzey Yunanistan bölgesinden Kesre kazası, Kapya, Kastaro, İskampa ve Halka köyleri yabancı reaya içerisinde nüfus olarak önemli bir bölümü oluşturmaktadır. Bunun yanında diğer kazalarda da görülen Filibeli ve Gölkesirli (Kesriyeli) reayanın sayısı dikkat çekmektedir. Ayrıca muhtemelen zeytincilik için adalar ve Güney Marmara bölgesinden gelen yabancı reaya göze çarpmaktadır. Nitekim Yunda, İmroz, Sakız, Midilli ve Limni adaları ile Ayvalık, Bozcaada ve Edremid gibi bölgelerden gelenlerin sayıları oldukça fazladır. 1844 ve 1845 senelerinde Ayvacık kazasında bulunan yabancı reayanın asıl memleketlerinin dağılımı şu şekildedir:[462]

	1844				**1845**			
Memleketi[463]	**Âlâ**	**Evsât**	**Ednâ**	**Top.**	**Âlâ**	**Evsât**	**Ednâ**	**Top.**
Kesre Kazası	-	94	33	127	-	112	23	135
Kapya Köyü	2	59	5	66	3	95	6	104
Kastaro Köyü	-	46	3	49	-	64	3	67
İskampa Köyü	-	48	-	48	-	55	1	56
Halka Köyü	-	38	2	40	1	41	5	47
Filibe	-	27	2	29	-	25	4	29
Gölkesir (Kesriye)	-	16	6	22	-	18	8	26
Prespe Köyü	-	16	3	19	-	9	2	11
Yunda Adası	-	15	2	17	-	13	2	15
Petre Köyü	-	15	1	16	-	17	1	18
Molova Köyü	-	12	2	14	1	17	2	20
Arniyol Köyü	-	12	1	13	-	22	1	23
İmroz	-	13	-	13	-	15	1	16
İstiye	-	12	-	12	-	16	-	16
Keşan	-	12	-	12	2	7	1	10
Çömlek Köyü	-	10	1	11	1	15	2	18
Balya	-	11	-	11	-	25	2	27
Şarköy	-	10	-	10	-	9	2	11
İslimtov Köyü	-	9	-	9	-	10	-	10
Bihlişte Köyü	-	6	3	9	-	9	3	12
Güleli Köyü	-	7	1	8	1	8	-	9
Petrecik Köyü	-	8	-	8	-	17	1	18
Manastır	-	7	-	7	-	-	-	-

[461] BOA. ML.VRD.CMH.d., 325, 1260/1844, s. 2.
[462] BOA, ML.VRD.CMH.d., 325, 1260/1844, s. 2-13; BOA, ML.VRD.CMH.d., 518, 1261/1845, s. 2-16.
[463] Köy isimleri yazıldığı gibi okunmuştur.

Gelibolu	-	6	-	6	-	-	-	-
İslimye	-	6	-	6	-	-	-	-
Rafyol Köyü	-	5	-	5	-	7	1	8
Gampa Köyü	-	5	-	5	-	-	-	-
Kale-i Sultaniye	-	1	3	4	-	2	1	3
Yanya	-	4	-	4	-	2	1	3
Ayvalık	-	3	-	3	1	7	1	9
Bozcaada	-	3	-	3	-	4	-	4
Sakız	-	3	-	3	-	3	-	3
Karlıova Köyü	-	1	1	2	-	-	-	-
Tepeli Köyü	-	2	-	2	-	-	-	-
Çeşmeli Köyü	-	2	-	2	-	1	-	1
Dimetoka	-	2	-	2	-	1	-	1
Ezine	-	2	-	2	-	-	-	-
Feslike Köyü	-	2	-	2	-	2	-	2
İstanbul	-	1	-	1	-	1	1	2
İzmid	-	1	-	1	-	-	-	-
Mürefte	-	1	-	1	-	-	-	-
Bergama	-	1	-	1	-	1	-	1
Vidin	-	1	-	1	-	-	-	-
Yeniköy	-	2	-	2	-	3	-	3
Bursa	-	1	-	1	-	1	-	1
İzladi	-	1	-	1	-	3	-	3
Edirne	-	1	-	1	-	1		1
Tekirdağ	-	1	-	1	-	1	-	1
Midilli	-	1	-	1	-	-	-	-
Kara Köyü	-	1	-	1	-	1	-	1
Yenişehir	-	1	-	1	-	12	2	14
Maydos Köyü	-	1	-	1	-	-	-	-
Pazarcık	-	1	-	1	-	-	-	-
Pirlepe	-	1	-	1	-	1	-	1
Narlı Köyü[464]	-	4	-	4	-	6	2	8
Adatepe Köyü	-	2	-	2	-	-	-	-
Baba Kalesi	-	1	-	1	-	1	-	1
Tuzla	-	1	-	1	-	1	-	1
Aya Kirmez Köyü	-	-	-	-	-	9	-	9
Limni	-	-	-	-	-	4	-	4
İzmir	-	-	-	-	-	3	-	3
Manisa	-	-	-	-	-	3	1	4
Bergos	-	-	-	-	-	2	-	2
Edremid	-	-	-	-	-	2	-	2
Herse Köyü	-	-	-	-	-	2	-	2
Aya Marniye Köyü	-	-	-	-	-	1	-	1
Eğirli Köyü	-	-	-	-	-	1	-	1
Araklı Köyü	-	-	-	-	-	1	-	1

[464] Narlı, Adatepe, Baba Kalesi, Tuzla ve Araklı köy isimleri ile kaydedilen reayanın bulunması Ayvacık kazasında dağınık halde az sayıda yerli reayanın bulunduğunu göstermektedir.

Novlinya	-	-	-	-	-	1	-	1
Mihaliç	-	-	-	-	-	1	-	1
Toplam	2	575	69	646	10	711	80	801[465]

Tablo 45: 1844 ve 1845 senelerinde Ayvacık Kazası'nda bulunan yabancı reayanın asıl memleketlerinin dağılımı

1846 senesinde ise yabancı reaya cizyesinin zeytincilik için gelen reayanın geri dönmesi sonucunda 1844 senesine gerilediği görülmektedir. Nitekim yabancı reaya sayısında % 15'lik bir düşüş yaşanmıştır. 1846'da Ayvacık kazasında bulunan yabancı reayadan 8 âlâ (% 1,2), 590 evsât (% 89,4) ve 62 ednâ (% 9,4) olmak üzere toplam 660 kişiden 19.110 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir.[466]

1844 yılı Ayvacık kazası icmal ve mufassal cizye defterlerinde Kıpti reayanın kişi sayısı belirtilmeden sadece cizye geliri kaydedilmiştir.[467] Kıpti reayanın cizyesi 1844 ve 1845 senelerinde 2194 kuruş olan maktû miktarı değişmemekle birlikte 1845 senesinde kişi sayısının 1843 yılına göre 67'den 56'ya gerilediği görülmektedir.[468] 1845 senesinde Ayvacık Kıptilerinden 25 kişi 52 kuruş, 31 kişi 28 kuruş üzerinden cizye vergisi ödemiştir. Arta kalan 26 kuruş ise muhtemelen mükellefler arasında paylaştırılmıştır. Ayvacık Kıptilerinin 1845 senesinde bulundukları yerler ise şuralardır: Ayvacık kaza merkezi 11 kişi, Kösedere köyü 4 kişi, Tamış köyü 3 kişi, Narlı köyü 3 kişi, Ahmedçe köyü 3 kişi, Külahlı köyü 3 kişi, Çeşme-i Kebir köyü 2 kişi, Tavak köyü 2 kişi, Kayalar köyü 2 kişi, Paşa köyü 2 kişi, Çeşme-i Sagir köyü 1 kişi, Nusratlı köyü 1 kişi, Papascık köyü 1 kişi, Adatepe köyü 1 kişi, Kozlu köyü 1 kişi, Bergos köyü 1 kişi, Bademli köyü 1 kişi, Araplar köyü 1 kişi, Babadere köyü 1 kişi, Merkepli köyü 1 kişi, Akça köyü 1 kişi, Babaeski köyü 1 kişi, Babadere köyü 1 kişi, Bektaşlı köyü 1 kişi.[469] Ayrıca bir kişi *diyar-ı aherli* olarak kaydedilirken, 6 kişinin de bağlı olduğu yer belirtilmemiştir.[470]

Ayvacık Kıptilerinin meslek dağılımında ise *usta* lakabı çoğunluğu teşkil etmektedir. Reayadan 24 kişi muhtemelen çoğu demircilik mesleği ile uğraştığı için usta

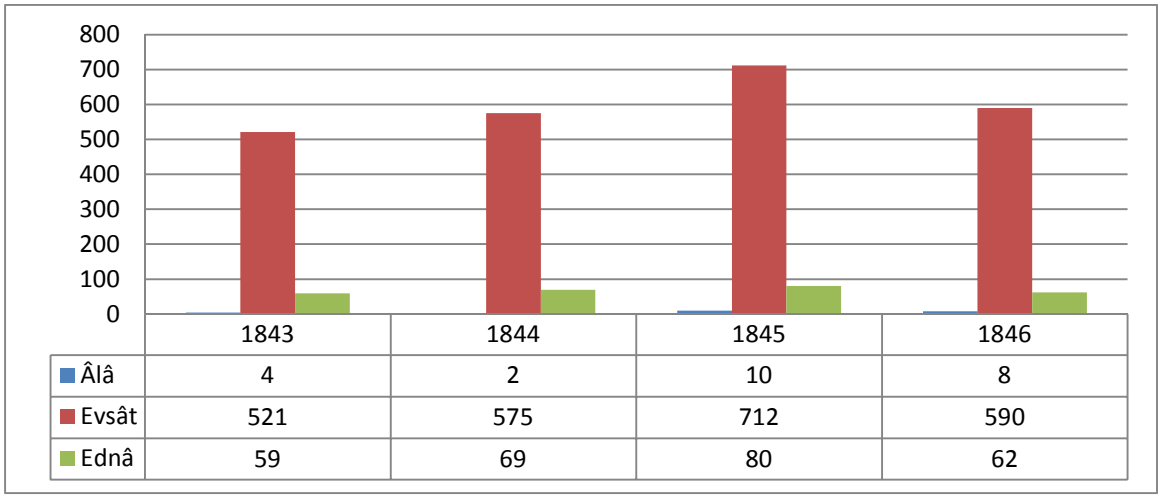
[465] 1845 senesinde bir kişinin geldiği yer belirtilmemiş, sadece mesleği belirtilmiştir: *Kuyumcu Todori veled-i Nikola*. BOA, ML.VRD.CMH.d., 518, 1261/1845, s. 3.
[466] BOA, ML.VRD.CMH.d., 515, 1261/1845 (1262/1846).
[467] BOA, ML.VRD.CMH.d., 325, 1260/1844, s. 13; BOA, ML.VRD.CMH.d., 87, 1258/1842 (1260/1844).
[468] BOA, ML.VRD.CMH.d., 518, 1261/1845, s. 17-18.
[469] BOA, ML.VRD.CMH.d., 518, 1261/1845, s. 17-18.
[470] BOA, ML.VRD.CMH.d., 518, 1261/1845, s. 17-18.

lakabı ile kaydedilmiştir. Bunun yanında Kıptiler arasında *Ayvacıklı Mehmed* Çeribaşı, 2 kişi muhtar, 1 kişi tarakçı, 2 kişi hizmetkâr ve 1 kişi de davulcu olarak kaydedilmiştir.[471]

1846, 1853 ve 1854 yılı cizye defterlerinde de Ayvacık Kıptilerinin maktû cizye miktarı değişmemektedir. 1843, 1844 ve 1845 yıllarında olduğu gibi bu yıllarda da 2.194 kuruş üzerinden cizye vergisi tahsil edilmiştir.[472] Fakat mükellef sayısında değişkenlikler görülmektedir. 1845 senesine göre 1846'da mükellef sayısı 3 kişi artarak 59'a yükselmiştir. 1854 senesinde ise Ayvacık Kıptileri 60 kişiye çıkmıştır. 1854 senesinde vergi tahsil yönteminin de değiştiği görülmektedir. Nitekim 1845'te kişi başı 52 kuruş olan cizye 1854'te 45 kuruşa inerken; 1845'te 28 kuruş olan kişi başı cizye 1854'te 32'ye yükselmiştir. Ayrıca 1845 senesinden farklı olarak 1854'te bir kişi 30 kuruş üzerinden cizye ödemiştir. Bu bağlamda 1854 senesinde Ayvacık Kıptilerinden 20 kişi 45 kuruş, 39 kişi 32 kuruş bir kişi 30 kuruş olmak üzere 2.178 kuruş cizye vergisi ödemiştir.[473] Kalan 16 kuruş ise mükellefler arasında paylaştırılmıştır.

Tanzimat döneminde Ayvacık kazasında az miktarda perakende reaya mevcut iken yabancı reayanın sayıca çok fazla olduğu görülmektedir. Yabancı reayanın zeytincilik, kerestecilik ve duvarcılık işleriyle meşgul olması Ayvacık kazasının sosyoekonomik yapısını göstermesi açısından önemlidir. Bu durum Ayvacık kazasının ciddi bir göç aldığını da ortaya koymaktadır. Özellikle Rumeli, Adalar ve Güney Marmara bölgelerinden gelen mevsimlik işçilerin varlığı Ayvacık kazasının tarım ve orman kaynaklarının gelişmiş olduğuna işaret etmektedir.

[471] BOA, ML.VRD.CMH.d., 518, 1261/1845, s. 17-18.
[472] BOA, ML.VRD.CMH.d., 515, 1261/1845 (1262/1846); BOA, ML.VRD.CMH.d., 1363, 25 Za 1269/29 Eylül 1853; BOA, ML.VRD.CMH.d., 1385, 1270/1854, s. 2-3.
[473] BOA, ML.VRD.CMH.d., 1385, 1270/1854, s. 2-3.

	1843	1844	1845	1846
Âlâ	4	2	10	8
Evsât	521	575	712	590
Ednâ	59	69	80	62

Grafik 16: Tanzimat Dönemi'nde Ayvacık Kazası'nda esnâf-ı selâse evrakı (Yabancı Reaya)

SONUÇ

İslam topraklarında yaşayan Gayrimüslimlerin ödemekle mükellef olduğu cizye vergisi, Osmanlı döneminde de şer'i bir vergi olarak değerlendirilmiştir. Bu nedenle meşru vergiler arasında gösterilmiştir. Bu bağlamda kuruluşundan II. Meşrutiyet dönemine kadar –her ne kadar cizye vergisi 1855 yılında kaldırılıp yerine iane-i askeriye vergisi getirilse de literatürde Gayrimüslimlerden alınan vergi olarak devem etmiştir- devletin önemli varidatları arasında yer almıştır.

Cizye vergisi mükelleflerinin belirlenmesinde her ne kadar İslamî kaideler üzerinde durulsa da Osmanlı döneminde farklı uygulamalar da olmuştur. Özellikle erken dönemde *bive*'lerden (dul kadın) cizye alınması, bunun yanında 1691 reformuna kadar din adamlarından cizye alınmaması bu duruma örnek teşkil etmektedir. Diğer taraftan vergi ile mükellef yaş sınırı Osmanlı döneminde her zaman karşılaşılan sorunlardan olmuştur. Bazı İslam hukuku kitaplarında ve akademik çalışmalarda vergi ile mükellef reaya yaşı 15-75 arası gösterilse de uygulamada böyle bir sınır görülmemektedir. Reayanın vergi mükellefiyeti buluğ çağı ile başlayıp, "eli ayağı iş tutan" sınırına kadar gelmektedir. Bu bağlamda Biga Sancağı cizye defterlerinde gerek müşirlik sistemiyle toplanan vergide gerekse an-cemaatin sistemde reayanın vergi yaşı 12'den başlamış, 90 yaşındaki bazı reayadan da cizye alınmıştır. Diğer taraftan an-cemaatin sistemde görülen düşüş nedeniyle devletin reayanın vergi ile mükellef yaş sınırını aşağıya çektiği de görülmektedir. Bu bağlamda 1852-1853 senelerinde Biga Sancağı Gayrimüslimlerinden 6-7 ve 8 yaşındaki reayadan cizye alınmıştır.

Verginin tahsili uygulamalarında da Osmanlı Devleti'nde aynı dönemde farklı metotlar belirlenebilmiştir. Devlet yer ve zamana göre *maktû* ve *ale'r-ruus* yöntemleri bir arada kullanmıştır. Vergiyi garanti ettiği için maktû cizye devlet tarafından özellikle sınır boylarında, adalarda ve bazı stratejik bölgelerde kabul edilmiştir. 1691 reformundan itibaren ise büyük oranda ale'r-ruus tahsil metodu içerisinde *esnâf-ı selâse* olarak kişi üzerinden cizye vergisinin tahsili yoluna gidilmiştir. XVIII. yüzyıl içerisinde kimi yerlerde maktû uygulama görülse de özellikle II. Mahmud döneminden itibaren ve Tanzimat döneminde esnâf-ı selâse olarak kişi üzerinden cizye imparatorluk genelinde kabul edilmiştir. Tanzimat döneminde esnâf-ı selâse oranları olan âlâ için 60 kuruş, evsât için 30

kuruş, ednâ için 15 kuruş cizye alınmıştır. Tanzimat öncesinde reayadan alınan tahsildar ücreti araştırma dönemimizde Biga Sancağı'nda alınmamıştır.

II. Mahmud döneminde imparatorluk genelinde yapılan reformlara paralel olarak cizye vergisinde de değişiklikler görülmüştür. Artan usulsüzlükler –ki özellikle cizye vergisini toplamakla görevli memurlardan biri olan kolcular reaya için sorun oluyordu- nedeniyle verginin tahsilinde önemli bir değişim yaşanmıştır. Reayanın tahsildar usulsüzlüklerine maruz kalmaması için kaza merkezinde komisyon kurulması, burada Gayrimüslim ruhban sınıfının da yer alması kararlaştırılmıştır. Tanzimat dönemine ise devlet değişen siyasi ve malî zihniyet ile girmiştir. Devlet yayılan milliyetçi düşünceler doğrultusunda toprak bütünlüğünü koruyabilmek için eşit toplum düşüncesini uygulamaya sokmak zorunda kalmıştır. Diğer taraftan da modernleşme hareketi içerisinde imparatorluğun gelirlerini arttırma yolu benimsemiştir. Bu bağlamda ilk iş olarak cizye vergisi dâhil her alanda iltizam sistemi kaldırılarak verginin tahsilinde *an-cemaatin* sistem benimsenmiştir. Bu durum beklenenin aksine gelirlerin düşmesine neden olmuştur. Bu nedenle 1842 senesinde cizye vergisinde devletin aktif olduğu *müşirlik* sistemine geçilmiştir. Bu sistemde mükelleflerin tespitinde devlet ön plana çıkmaktadır. Bu doğrultuda 1844 yılında Biga Sancağı kazalarında da görüldüğü gibi nüfus tahriri yapılmış, reaya mükelleflerinin tam olarak tespiti hedeflenmiştir. Bu sayım faaliyetleri sonucunda reayadan bazılarının önceki yıllarda cizyesini ödemediği görülmektedir. Devlet sayım ile önceki yıllardan kalan bakayaları da toplamaya çalışmıştır. Bu durum devletin vergisini ödemeyen reayaya Tanzimat öncesinde öngördüğü hapis cezasını söz konusu dönemde uygulamadığını göstermektedir. Genel olarak 1844 sayımları "başarılı" olsa da sayım dışı kalan yerler de olmuştur. Mesela Gayrimüslim nüfusun yoğun olduğu yerlerden biri olan Kale-i Sultaniye kazasında cizye vergisinin tahsilinde cemaat hâkimiyeti devam etmiş, bu dönemde özellikle din adamlarına cemaat muafiyet tanımıştır.

1851 senesinde vergide tekrar *an-cemaatin* tahsili usulüne geçilmesi vergide hızlı bir düşüş görülmesine neden olmuştur. Reaya Biga ve Kale-i Sultaniye kazalarında olduğu gibi *amel-mande* (işsiz) ve *sagir* (çocuk) özelliklerinden hareketle muafiyet çemberini genişleterek vergi vermekten kaçınmıştır. Bunun yanında özellikle evsât cizye ile mükellef reaya ednâ cizyeye kaymak istemiştir. Hastalık, eğitim, fakirlik vb. nedenlerle muaf olan reaya sayısı da hızlı bir şekilde yükselişe geçmiştir. Bu nedenlerle devlet cizye tahsiline

müdahale etme gereği hissetmiştir. Biga Sancağı genelinde 1852-1853 senelerinde 1844 senesinde olduğu gibi sayım faaliyetinin yaşandığı görülmektedir. Devlet vergi gelirini 1844-45 evresine çekmeye çalışmıştır. Bunun için ednâdan evsâta dönüşü, *ame'l mande* sayısını azaltmayı ve *mürahık* hükmüne binaen cizye vergisi ile mükellef yaş sınırının aşağı çekilmesi hedeflenmiştir. Özellikle devletin bu tutumu Gayrimüslim nüfusun yoğun olduğu Kale-i Sultaniye ve Biga Kazası'nda hissedilmektedir. Kale-i Sultaniye kazasında 7, kazaya bağlı İtgelmez Köyü'nde 6 yaşındaki reayadan cizye vergisi alınmıştır. Ayrıca Biga kazasında ednâdan evsâta ve evsâttan âlâya yükselme yaşanmıştır. Bu durum 1851 senesinde kabul edilen vergide an-cemaatin tahsil usulünün cizye vergisi kaldırılana kadar uygulamada devam etmediğini göstermektedir.

Genel tabloya baktığımızda ise Tanzimat döneminde Biga Sancağı'nda vergi ile mükellef reayanın *esnâf-ı selâse* dağılımında dengeli bir yapı görülmektedir. Orta halli reaya ağırlığı oluştururken, düşük gelirli reaya ikinci sırada, varlıklı reaya ise üçüncü sırada kalmıştır. Tanzimat döneminde Biga Sancağı Gayrimüslimleri cizyesi âlâ evrak için % 8, evsât evrak için % 76 ve ednâ evrak için % 16 düzeyinde seyir etmiştir.

Cizye defterleri yerel tarih alanında zengin bir kaynak oluşturmaktadır. Meslekî olarak Biga Sancağı kazalarında tarım ve hayvancılık sektöründe çalışan reayanın ön plana çıktığı görülmektedir. Fakat reayanın genel durumuna baktığımızda şehirde esnaf-zanaat sektörünün, kırsalda tarım sektörünün ağırlıkta bulunduğu görülmektedir. Ayrıca Gayrimüslim reayanın bölgenin gelir kaynaklarına göre şekillendiği görülmektedir. Mesela Biga ve Ezine kazalarında hayvancılık, Bayramiç'te Kaz dağları nedeniyle değirmencilik ve bakırcılık, Ayvacık'ta zeytincilik ilk sırada yer almaktadır.

Gayrimüslim nüfus içerisinde şehir ve köy dağılımında ise nüfus olarak eşit bir durum görülmektedir. Sancak genelinde Rum nüfus içerisinde Biga kazasına bağlı Aksaz ve Değirmencik, Kale-i Sultaniye'ye bağlı İtgelmez, Ezine'ye bağlı Cedid (Yeniköy) ve Kumkale'ye bağlı Yenişar gibi hane bazında yüksek miktarda Gayrimüslim reaya yer almaktadır. Gayrimüslim reaya içerisinde millet bazında Biga Sancağı genelinde Rum reaya çoğunluğu oluşturmaktadır. Her kazada Rum reaya bulunmaktadır. Bunun yanında Ermeni milleti Biga, Kale-i Sultaniye ve Ezine kazalarında, Yahudi milleti ise sadece Kale-i Sultaniye kazasında yer almaktadır.

Sancak dâhilinde bulunan Kıpti reaya da cizye vergisi içerisinde önemli bir gelir grubunu oluşturmuştur. Kıpti reaya genel olarak maktû bir fiyat üzerinden cizye vergisi vermiştir. Biga Sancağı Gayrimüslimlerinde görülen 1852-1853 sayımları Kıpti reayada da görülmüştür. Bu yıllarda vergi ile mükellef Kıpti reaya yeniden belirlenmeye çalışılmıştır. Seyyar durumda olan Kıptiler nedeniyle cizye vergisi geliri düşünce devletin Kıpti reayanın yaş sınırına da müdahale ettiği görülmektedir. Bu bağlamda mesela Lapseki'de göç eden Kıptiler nedeniyle reayanın vergi mükellef yaşı 4'e kadar inmiştir. Kıptilerin meslekleri içerisinde ise sancak genelinde demircilik mesleği ilk sırayı alırken; sepetçilik, kalaycılık, davulculuk gibi Kıptilerin geleneksel meslekleri de bulunmaktadır.

Sancak dâhilinde ticaret ve sair amaçla bulunan yabancı reayanın 1844-45 yılı verileri ise Biga Sancağı'nın diğer kazalar ile olan sosyal ve ekonomik bağlantısını göstermesi açısından önemli veriler oluşturmaktadır. Nitekim özellikle tarım sektörü bağlamında mevsimlik işçi, günlük işçi bağlamında ise dülgerlik ve duvarcılık gibi meslekler ile uğraşan reayanın Biga Sancağı kazalarında bulunduğu anlaşılmaktadır. Yabancı reaya cizyesinde Ayvacık ve Kale-i Sultaniye kazaları ilk sırada yer almaktadır. Ayvacık kazasında zeytincilik, kerestecilik ve duvarcılık; Kale-i Sultaniye kazasında ise muhtemelen bağcılık için genel reaya ilk sırayı oluşturmaktadır. Yabancı reayanın asıl memleketlerinde ise Rumeli bölgesi ağırlığı oluşturmaktadır. Gölkesir (Kesriye), Filibe ve Yanya'dan gelen reaya ilk sırada, Gelibolu, Keşan ve Şarköy ikinci sırada, civar adalar üçüncü sırada yer almaktadır. Burada Anadolu'dan gelen reayanın sayıca az olması dikkat çekmektedir. Ticaretin yoğun olarak hissedildiği Kale-i Sultaniye kazasında ise imparatorluğun değişik bölgelerinden gelen reaya görülmektedir. Bu durumun oluşmasında Kale-i Sultaniye kazasının deniz ticareti için stratejik noktada olması etkili olmuştur.

KAYNAKÇA

1. ARŞİV VESİKALARI

1.1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Bâb-ı Defterî Baş Muhasebe Mukataat Defterleri
Bâb-ı Defterî Cizye Muhasebesi
Bâb-ı Defterî Cizye Muhasebesi Defterleri
Cevdet Maliye
Hatt-ı Hümâyûn
İbnü'l Emin Dâhiliye
İbnü'l Emin Maliye
İrade Dâhiliye
İrade Meclis-i Mahsus
İrade Meclis-i Vâlâ
Maliye Varidat Defterleri
Maliye Varidat Cizye Muhasebesi Defterleri
Sadaret Amedî Kalemi Evrakı
Sadaret Mektubî Kalemi Evrakı
Sadaret Mektubî Mühimme Kalemi Evrakı
Sadaret Mektubî Nezaret ve Devâir Evrakı
Sadaret Umum Vilâyet Evrakı

1.2. Şer'iyye Sicilleri

Çanakkale Şer'iyye Sicili No: 1131
Gümülcine Şer'iyye Sicili No: 2

2. KAYNAK VE ARAŞTIRMA ESERLER

ABADAN, Yavuz. "Tanzimat Fermanının Tahlili", *Tanzimat I*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1999, s. 31-58.

ACARTÜRK, Ferrayi. *1672-1673 Tarihlerinde Konya'nın Sosyal ve Ekonomik Durumu (19 Nolu Konya Şeriyye Siciline Göre)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2006.

AHMED VÂSIF EFENDİ. *Mehâsinü'l Âsâr ve Hakaikü'l-Ahbâr*, Haz. Mücteba İlgürel, TTK Yayınları, Ankara 1994.

AKDAĞ, Mustafa. "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti I", *Belleten*, C. XIII, S. 51, Ankara 1949, s. 497-568.

_____. *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi 2 (1453-1559)*, Barış Yayınları, Ankara 1999.

_____. *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası "Celâlî İsyanları"*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

AKGÜNDÜZ, Ahmed. *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri II. Kitap*, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1990.

_____. *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri III. Kitap Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnameleri*, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1990.

_____. *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri IV. Kitap I. Kısım Kanuni Devri Kanunnameleri*, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1990.

_____. *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri V. Kitap II. Kısım Kanuni Devri Kanunnameleri*, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1990.

_____. *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri III. Murad Devri Kanunnameleri VIII/I Kitap*, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1990.

AKYILDIZ, Ali. "Sened-i İttifak'ın İlk Tam Metni", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, S. 2, İstanbul 1988, s. 209-222.

_____. *Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993.

_____. *Para Pul Oldu: Osmanlı'da Kâğıt Para, Maliye ve Toplum*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.

ANHEGGER, Robert – İNALCIK Halil. *Kanunname-i Sultanî Ber Muceb-i 'Örf-i Osmanî*, TTK Yayınları, Ankara 2000.

ANHEGGER, Robert. “Martoloslar Hakkında”, Türkiyat Mecmuası, C. VII-VIII, İstanbul 1942, s. 282-320.

ASLAN, Serkan. *1131 Nolu Çanakkale Şer’iyye Sicil Defteri’nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 2006.

ASLANTAŞ, Selim. *Osmanlıda Sırp İsyanları*, Kitap Yayınları, İstanbul 2007.

AYCİBİN, Zeynep. *XVII. Yüzyıl Sadrazamlarından Köprülü-zâde Mustafa Paşa Döneminde Osmanlı Devleti’nin Siyasal ve Sosyal Durumu*, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Programı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2001.

AYDIN, Mehmet. “Hz. Muhammed Döneminde İslâm – Hıristiyan Münasebetlerine Toplu Bir Bakış”, *Belleten*, C. 49, S. 193, Ankara 1985, s. 53-64.

BABAN, Şükrü. “Tanzimat ve Para”, *Tanzimat I*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1999, s. 233-262.

BAĞIŞ, Ali İhsan. *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler*, Turhan Yayınları, Ankara 1983.

BAKARDJİEVA, Teodora. “Kargaşa ve Yaratıcılık Arasında: XVIII. Yüzyılın Sonu ve XIX. Yüzyılın başında Bir Taşra Kasabasının Hikayesi”, *Osmanlı*, C. 5, s. 631-639.

BARKAN, Ömer Lütfi. *XV ve XVI’inci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları Birinci Cilt: Kanunlar*, İstanbul Üniversitesi Yayınlarından Edebiyat Fakültesi Türkiyat Enstitüsü Neşriyatı, İstanbul 1943.

_____. “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgüler”, *İFM*, C. XI, S. 1-4, Ekim 1949-Temmuz 1950, s. 524-569.

_____. “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgüler”, *İFM*, C. XIII, S. 1-4, Ekim 1951-Temmuz 1952, s. 56-78.

_____. “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgüler”, *İFM*, C. XV, S. 1-4, Ekim 1953-Temmuz 1954, s. 209-237.

_____. “894 (1488/1489) Yılı Cizyesinin Tahsilatına Ait Muhasebe Bilançoları”, *Belgeler*, C.1, S.1, Ankara 1964, s. 1-117.

_____. “XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye’de Fiyat Hareketleri”, *Belleten*, C. XXXIV, S. 136, Ankara 1970, s. 557-607.

_____. “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Arazi Kanunnamesi”, *Tanzimat I*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1999, s. 321-421.

_____. “Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar”, *Osmanlı Devleti’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Tetkikler-Makaleler*, C. 2, Haz. Hüseyin Özdeğer, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2000, s. 727-758.

_____. “1079-1080 (1669-1670) Mâlî Yılına ait bir Osmanlı Bütçesi”, *Osmanlı Devleti’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Tetkikler-Makaleler*, C. 2, Haz. Hüseyin Özdeğer, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2000, 759-837.

_____. “954-955 (1547-1548) Malî Yılına ait bir Osmanlı Bütçesi”, *Osmanlı Devleti’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Tetkikler-Makaleler*, C. 2, Haz. Hüseyin Özdeğer, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2000, 882-939.

_____. “H. 974-975 (M. 1567-1568) Malî Yılına ait bir Osmanlı Bütçesi”, *Osmanlı Devleti’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Tetkikler-Makaleler*, C. 2, Haz. Hüseyin Özdeğer, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2000, 940-977.

_____. “ Maliye İdaresinin Merkez Bürolarının Teşkilât ve Kadroları”, *Osmanlı Devleti’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Tetkikler-Makaleler*, C. 2, Haz. Hüseyin Özdeğer, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2000, s. 978-995.

_____. “Osmanlı İmparatorluğu Teşkilat ve Müesseselerinin Şer’iliği Meselesi”, *Osmanlı Devleti’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Tetkikler-Makaleler*, C. 2, Haz. Hüseyin Özdeğer, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2000, s. 1330-1351.

_____. “Osmanlı Malî Sayımları Üzerine Araştırma”, Çev. Mehtap Özdeğer, *İFM*, C. LI, S. 1, İstanbul 2001, s. 13-24.

BECKER, C. H. “Cizye”, *İA*, C. 3, Ankara 1964, s. 199-201.

BEHAR, Cem. “Osmanlı Nüfus İstatistikleri ve 1831 Sonrası Modernleşmesi”, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, Ed. Halil İnalcık ve Şevket Pamuk, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2000.

BELDİCEANU, Nicoara. “Osmanlı İmparatorluğunda Şeneltme, Türkleştirme ve İslamlaştırma”, Çev. Server Tanilli, *Tarih ve Toplum*, C. 18, S. 106, Ekim 1992, s. 20-22.

BELİN, M. *Türkiye İktisadî Tarihi*, Çev. M. Ziya, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1931.

BEŞİRLİ, Mehmet. “19. Yüzyılın İlk Yarısında Tokat’ta Bazı Gıda Maddelerinin Fiyatları”, *Birinci İktisat Tarihi Kongresi Tebliğleri I*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul 2010, s. 229-248.

BERKES, Niyazi. *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.

BEYDİLLİ, Kemal. “Küçük Kaynarca’dan Tanzimat’a Islâhât Düşünceleri”, *İlmî Araştırmalar Dergisi*, S. 8, İstanbul 1999, s. 25-64.

BOSTAN, İdris. *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Âmire*, TTK Yayınları, Ankara 2003.

BOZKURT, Gülnihal. “Türk Hukuk Tarihinde Azınlıklar”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 44, S. 1, Ankara 1995, 49-59.

_____. *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, TTK Yayınları, Ankara 1996.

BÜLBÜL, Yaşar. “Klasik Dönem Osmanlı Muhasebe Sistemi”, *Divan Dergisi*, Yıl 4, S. 6, İstnabul 1999, s. 151-182.

CEVDET PAŞA. *Tezâkir 1-12*, Haz. Cavid Baysun, TTK Yayınları, Ankara 1991.

CEZAR, Mustafa. *Mufassal Osmanlı Tarihi Resimli-Haritalı*, C. IV, TTK Yayınları, Ankara 2011.

CEZAR, Yavuz. “Tanzimat’da Malî Durum”, *İFM*, C. 38, S. 3-4 Cavit Orhan Tütengil’e Armağan, İstanbul 1984, s. 291-342.

_____. *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII.yy.’dan Tanzimat’a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986.

ÇADIRCI, Musa. “Tanzimat’ın İlanı Sıralarında Osmanlı İmparatorluğunda Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli Tarîk-i İlmiyye’ye Dair Ceza Kanunnamesi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Dergisi*, C. XIV, S. 25, Ankara 1982, s. 139-161.

_____. *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK Yayınları, Ankara 1997.

_____. “Tanzimat’ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler (1840-1856)”, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoneix Yayınları, İstanbul 2006, s. 151-158.

_____. “Tanzimat”, *Osmanlı*, C. 6, s. 183-198.

ÇAĞATAY, Neşet. “Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 5, S. 5, Ankara 1947, s. 483-511.

ÇAKIR, Coşkun. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, Küre Yayınları, İstanbul 2001.

_____. “Tanzimat Dönemi Vergi Uygulamalarında Karşılaşılan Güçlükler ve Vergi İhtilalleri, *İFM*, C. 51, S. 1, İstanbul 2001, s. 71-95.

ÇELEBİ GELİR. Azize, *93 Numaralı Mühimme Defteri (1069-1071 / 1658-1660) (Tahlil-Transkripsiyon ve Özet)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Ana Bilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008.

ÇORUH, Haydar. *II. Mahmud Döneminde Kıbrıs'ın İdarî, İktisadî ve İctimaî Yapısı (1808-1839)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000.

DARLİNG, Linda. *The Ottoman Finance Department and the Assesment and Collection of the Cizye and Avarız Taxes 1560-1660*, Chicago Üniversitesi Tarih Bölümü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Chicago 1990.

_____. "Osmanlı Maliye Tarihinde Gelir-Toplama ve Meşruiyet", *Osmanlı Maliyesi Kurumları ve Bütçeler I*, Çev. Ayşe Berktay Hacımirzaoğlu, Haz. Mehmet Genç ve Erol Özvar, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2006, s. 39-49.

DAVİSON, Roderic. "Ondokuzuncu Yüzyılda Hıristiyan-Müslüman Eşitliği Konusunda Türklerin Tavırları", *Osmanlı-Türk Tarihi (1774-1923)*, Çev. Mehmet Moralı, Alkım Yayınları, İstanbul 2004, s. 165-191.

_____. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, Çev. Osman Akınhay, Agora Yayıncılık, İstanbul 2005.

_____. "Tanzimat Döneminde Osmanlı Diplomasisinin Modernleşmesi", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoneix Yayınları, İstanbul 2006, s. 207-216.

DEFTERDAR SARI MEHMED PAŞA. *Zübde-i Vekaiyât (Olayların Özü) III 1689-1694*, Çev. Abdülkadir Özcan, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1979.

DELİLBAŞI, Melek. "Selanik ve Yanya'da Osmanlı Egemenliğinin Kurulması", *Belleten*, C. LI, S. 199, Ankara 1987, s. 75-101.

DENNETT, C. Daniel. *Conversion and the Poll Tax in Early Islam*, Delhi 2000.

DEVELLİOĞLU, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Yayınları, Ankara 2003.

DÜZDAĞ, M. Ertuğrul. *Şeyhülislam Ebussu'ud Efendi'nin Fetvalarına Göre Kanuni Devrinde Osmanlı Hayatı Fetava-yı Ebussu'ud Efendi*, Şule Yayınları, İstanbul 1998.

EBÛ UBEYD. *Kitab-ûl Emval*, Çev. Cemaleddin Saylık, Düşünce Yayınları, İstanbul 1981.

EFE, Ayla. *Muhassıllık Teşkilatı*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Eskişehir 2002.

ELİTAŞ, Cemal – Diğerleri. *Osmanlı İmparatorluğu'nda 500 Yıl Boyunca Kullanılan Muhasebe Yöntemi: Merdiven Yöntemi*, T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Yayınları, Ankara 2008.

ERCAN, Yavuz. "Türkiye'de XV. Ve XVI. Yüzyıllarda Gayrimüslimlerin Hukukî, İçtimaî ve İktisadî Durumu", *Belleten*, C. XLVII, S. 138, Ankara 1983, s. 1119-1149.

_____. Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar ve Voynuklar, TTK Yayınları, Ankara 1989.

_____. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar", *Belleten*, C. LV, S. 213, Ankara 1991, s. 371-391.

ERDEM, Gazi. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Hıristiyanların Sosyal ve Dini Hayatları (1856-1876)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2005.

ERDOĞAN KAÇAN, Meryem. "1166-1167 / 1752-1754 Tarihli (R 37 Numaralı) Rusçuk Şer'iyye Sicili'nin Tanıtımı ve Fihristi", *Vakıflar Dergisi*, S. 35, Haziran 2011, s. 155-176.

ERKAL, Mehmet. *İslâm'ın Erken Döneminde Vergi Hukuku Uygulamaları*, İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul 2009.

_____. "Cizye", *DİA*, C. 8, İstanbul 2002, s. 42-45.

ERPOLAT, Mehmet Salih. "XVI.-XVII. Yüzyıllarda Diyarbekir Beylerbeyliği'ndeki Gayrimüslim Nüfustaki Hareketlilik", *Birinci İktisat Tarihi Kongresi Tebliğleri I*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul 2010, s. 631-654.

FAROQHİ, Suraiya. "Krizler ve Değişim 1590-1699", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi II 1600-1914*, Çev. Ayşe Berktay-Süphan Andıç-Serdar Alper, Ed. Halil İnalcık ve Donald Quataert, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 543-757.

FAYDA, Mustafa. *Hz. Ömer Döneminde Gayrimüslimler*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1989.

FEKETE, L. "Türk Vergi Tahrirleri", Çev. Sadrettin Karatay, *Belleten*, C. XI, S. 42, TTK Yayınları, Ankara 1947, s. 299-328.

FİNDLEY, Carter Vaughn. "Osmanlı Siyasal Düşüncesinde Devlet ve Hukuk: İnsan Hakları mı Hukuk Devleti mi?", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoneix Yayınları, İstanbul 2006, s. 353-361.

GENÇ, Mehmet. “19. Yüzyılda Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün Klasik Prensiplerindeki Değişmeler”, *Divan Dergisi*, S. 1, İstanbul 1991, s. 1-8.

_____. *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2007.

GÖKBİLGİN, Tayyib. “Çingeneler”, *İA*, C. 3, Ankara 1964, s. 420-426.

_____. “Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilâtına Etkileri”, *Belleten*, C. XXXI, S. 121, Ocak 1967’den Ayrı Basım, s. 93-111.

GÖKÇE, Turan. “Gümülcine Kasabası Nüfusu Üzerine Bazı Tespitler (XV-XIX. Yüzyıllar)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XX, S. 2, Aralık 2005, s. 79-112.

_____. “1695 Tarihli Mufassal Avarız Defterine Göre Filibe Kazasında Nüfus ve Yerleşme Düzeni”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXII, S. 2, Aralık 2007, s. 53-108.

GÖLEN, Zafer. “1267 (1851) Cizye Nizâm-Nâmesi”, *Belgeler*, C. XXIV, S. 28, Ankara 2003, s. 1-10.

_____. *Tanzîmât Döneminde Bosna Hersek: Siyasi, İdari, Sosyal ve Ekonomik Durum*, TTK, Ankara 2010.

GÜLER, Ali. “Kilise Defterleri’nin Kaynak Olarak Önemi (4 Numaralı Kilise Defteri’nden Örnek Fermanlar”, *OTAM*, S. 9, Ankara 1998, s. 155-175.

GÜLSOY, Ufuk. “Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlikten Muâfiyet Vergisi: Bedel-i Askerî (1855-1909)”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 37 İsmet Miroğlu Hatıra Sayısı, İstanbul 2002, s. 93-118.

_____. “Cizye’den Vatandaşlığa: Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni”, Türkler Ansiklopedisi, C. 14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 82-93.

_____. *Cizyeden Vatandaşlığa Osmanlı’nın Gayrimüslim Askerleri*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

GÜRAN, Tevfik. “Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi”, *İFM*, C. 49, 60. Yıl Özel Sayısı, İstanbul 1998, s. 79-95.

_____. *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları*, İstanbul 1999.

_____. “19. Yüzyıl Temettüat Tahrirleri”, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, Haz. Halil İnalcık ve Şevket Pamuk, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2000, s. 75-94.

HALAÇOĞLU. Yusuf, XIV-*XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, TTK Yayınları, Ankara 2003.

HAMÎDULLAH, Muhammed. "İslâmda Devletler Hukuku", Çev. Abdülkadir Şener, *Ankara Üniversitesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, S. 3, Ankara 1977, s. 283-299.

HAMMER, Joseph Von. *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. 4, Haz. Mümin Çevik, Milliyet Yayınları, İstanbul 2010.

_____. *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. 5, Haz. Mümin Çevik, Milliyet Yayınları, İstanbul 2010.

_____. *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. 9, Haz. Mümin Çevik, Milliyet Yayınları, İstanbul 2010.

HEYD, Uriel. "Eski Osmanlı Ceza Hukukunda Kanun ve Şeriat", Çev. Selahaddin Eroğlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 26, Ankara 2002, 633-652.

IMBER, Colin. *Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650*, Çev. Şiar Yalçın, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006.

IŞIK, Mustafa. *Hicri 1255 – 1256 (1839-1840) Tarihli Çanakkale Şer'iyye Sicil Defteri'nin Sosyo-Ekonomik Yapısının Değerlendirilmesi ve Transkripsiyonu*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 2000.

İBN RÜŞD. *Bidâyetü'l- Müctehid (Mezheplerarası Mukayeseli İslâm Hukuku)*, Çev. Ahmed Meylânî, Beyan Yayınları, İstanbul 1991.

İMÂM EBU YUSUF. *Kitabü'l- Harâc*, Çev. Müderris-zade Muhammed Atâ'ullah Efendi, Sadeleştiren İsmail Karakaya, Akçay Yayınları, İstanbul 1982.

İNALCIK, Halil. "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle", *Belleten*, C. XV, S. 60, Ankara 1951, 629-684.

_____. "Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfî-Sultanî Hukuk ve Fatih'in Kanunları", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 13, S. 2, Ankara 1958, s. 102-126.

_____. *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, TTK Yayınları, Ankara 1987.

_____. *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1992.

_____. "Türkler ve Balkanlar", *Balkanlar*, Ortadoğu ve Balkan İncelemeleri Vakfı (OBİV) Yayınları, İstanbul 1993, s. 9-32.

_____. "Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 31-65.

_____. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)*, Çev. Halil Berktay, C. 1, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000.

_____. "Cizye", *DİA*, C. 8, İstanbul 2002, s. 45-48.

_____. *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adâlet*, Eren Yayınları, İstanbul 2000.

_____. *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.

_____. "Osmanlı Fetih Yöntemleri", *Söğüt'ten İstanbul'a Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, Haz. Oktay Özel ve Mehmet Öz, İmge Yayınları, Ankara 2005, s. 443-472.

_____. "Tanzimat Nedir?", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoneix Yayınları, İstanbul 2006, s. 13-35.

_____. "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoneix Yayınları, İstanbul 2006, s. 83-100.

_____. "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoneix Yayınları, İstanbul 2006, s. 127-149

_____. *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, TTK Yayınları, Ankara 2007.

_____. *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.

JELAVİCH, Barbara. *Balkan Tarihi I: 18. ve 19. Yüzyıllar*, Çev. İhsan Durdu, Küre Yayınları, İstanbul 2006.

JENNİNGS, Ronald C. "Zimmis (Non-Muslims) in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C. 21, S. 3, Ekim 1978, s. 225-293.

KARAL, Enver Ziya. *Selim III'ün Hat-tı Hümayunları Nizam-ı Cedit 1789-1807*, TTK Yayınları, Ankara 1988.

_____. *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1997.

_____. *Osmanlı'da Tanzimat Dönemi*, Çağdaş Yayıncılık, İstanbul 1999.

_____. “Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri”, *Tanzimat I*, Milli Eğitim BakanlığıYayınları, İstanbul 1999, s. 13-30.

KARAMANOĞLU, Muhsin. “Bolu, Kütahya, Karesi, Biga, Hüdavendigar ve Kocaeli Sancaklarında Çingenelerden Alınan Cizye İle İlgili Bir Belge”, *Çele Dergisi*, S. 29, Bolu 1965, s. 25-35.

KARAMURSAL, Ziya. *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, TTK Yayınları, Ankara 1989.

KARAMUK, Gümeç. “Devşirmelerin Hukukî Durumu Üzerine”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. Özel, Ankara 1999, s. 19-32.

KARPAT, Kemal. *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

KAYNAR, Reşat. *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, TTK Yayınları, Ankara 1985.

KAYTAZ, Fatma. *88 No’lu Mühimme Defteri (Transkripsiyon ve Özet)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Ana Bilim Dalı Yençağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.

KAZICI, Ziya. *Osmanlılarda Vergi Sistemi*, Şamil Yayınları, İstanbul 1977.

KENANOĞLU, Macit. *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul 2004.

KESER, Bilge. “Osmanlı Devletinde Martolos Teşkilatı”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 12, Erzurum 1999, s. 267-275.

KİEL, Machiel. “Remarks On The Administration Of The Poll Tax (Cizye) İn The Ottoman Balkans And Value Of Poll Tax Registers (Cizye Defterleri) For Demographic Research”, *Etudes Balkaniques*, S. 4, Sofya 1990, s. 70-103.

KOÇ, Yunus. “Osmanlı İmparatorluğu’nun Nüfus Yapısı (1300-1900)”, *Osmanlı*, C. 4, s. 535-550.

KOÇİ BEY. *Koçu Bey Risalesi*, Haz. Zuhuri Danışman, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985.

KORKMAZ, Şerif. “Tanzimat Sonrası Çanakkale’nin İdari ve Nüfus Yapısı”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, Çanakkale Savaşları Araştırma Merkezi Yayınları, S. 3, Çanakkale 2005.

_____. “Çanakkale’de Yangınlar (1836-1866)”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 29, S. 48, Ankara 2010, s. 51-67.

KOYUNCU, Aşkın. *Balkanlar'da Dönüşüm, Milli Devletler ve Osmanlı Mirasının Tasfiyesi: Bulgaristan Örneği (1878-1913)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2005.

KULU, Mustafa. *A Brief History of the Dardanelles Jews During Early Tanzimat Years (1839-1845)*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005.

KÜÇÜK, Cevdet. "Tanzimat'ın İlk Yıllarında Erzurum'un Cizye Geliri ve Reaya Nüfusu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 31, Mart 1977, s. 199-234.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat. "Osmanlı İktisadî Yapısı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, C. 1, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul 1994, s. 513-650.

LAMARTİNE, Alphonse de. *Osmanlı Tarihi*, Çev. Serhat Bayram, Kapı Yayınları, İstanbul 2008.

LEWİS, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Boğaç Babür Tuna, Arkadaş Yayınları, Ankara 2008.

LÜTFİ PAŞA. *Asafnâme*, Haz. Ahmet Uğur, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982.

LÛTFÎ EFENDİ. *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, Haz. Yücel Demirel, C. 6-7-8, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.

MANDACI, Filiz. *III. Selim Dönemi Osmanlı Maliyesinde Islahat Hareketleri*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Şubat 2007.

MARDİN, Şerif. "Tanzimat Fermanı'nın Manâsı ve Bir İzah Denemesi", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoneix Yayınları, İstanbul 2006, s. 109-124.

MERT, Özcan. "II. Mahmud Devrinde Anadolu ve Rumeli'nin Sosyal ve Ekonomik Durumu (1808-1839)", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 18, Haziran 1982, s. 33-73.

_____. "Osmanlı Devleti Tarihinde Âyânlık Dönemi", *Osmanlı*, C. 6, s. 174-180.

_____. "Tanzimat Döneminde Çeşme Kocabaşıları (1839-1876)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Dergisi*, C. 22, S. 35, Ankara 2003, s. 139-154.

MAVERDÎ. *El- Ahkâmu's- Sultâniyye*, Çev. Ali Şafak, Bedir Yayınları, İstanbul 1976.

McGOWAN, Bruce. "Osmanlı Avarız-Nüzul Teşekkülü", *VIII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. II, Ankara 11-15 Ekim 1976, s. 1327-1331.

_____. "Âyanlar Çağı 1699-1812" *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C. 2, Ed. Halil İnalcık ve Donal Quatert, Çev. Ayşe Bertay-Süphan Andıç-Serdar Alper, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 759-884.

MEHMED RAŞİD. *Raşid Tarihi*, C. 2, University of Toronto Library.

MUMCU, Ahmet. *Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı*, Phoneix Yayınları, Ankara 2007.

MURPHEY, Rhoads. "Osmanlı Ordu Hazinesi (Ordu-yı Hümayun Hazinesi) Bilançoları 1624-1630: Devletin Çözülme Yılları Olarak Adlandırılan Dönemde Osmanlı Malî Pratiğinde Uym ve İstikrar", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler I*, Haz. Mehmet Genç ve Erol Özvar, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul 2006, s. 293-329.

MUSTAFA NURİ PAŞA. *Netayic-ül Vukuat: Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, C. I-II, Çev. Neşet Çağatay, TTK Yayınları, Ankara 1992.

NAGATA, Yuzo. *Tarihte Âyânlar: Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*, TTK Yayınları, Ankara 1997.

NEDKOFF, Boris Christoff. "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye", *Belleten*, Çev. Şinasi Altundağ, C. VIII, S. 32, Ankara 1944, s. 599-652.

OCAK, Ahmet Yaşar. "Osmanlı İmparatorluğu ve İslam (Problematik bir Yaklaşım Denemesi)", *XIII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ayrı Basım, TTK Yayınları, Ankara 2002, s. 1-21.

OKANDAN, Recai. "Amme Hukukumuzda Tanzimat Devri", *Tanzimat I*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1999, s. 97-128.

OKUMUŞ, Ejder. "Geleneksel Siyasal Kimliğin Çözülmesinde Tanzimat (1839-1856)", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. 4, 2005, s. 9-36.

ORTAYLI, İlber. "Tanzimat", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 6, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1545-1547.

_____. *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devletinde Kadı*, Turhan Yayınları, Ankara 1994.

_____. "Osmanlı İmparatorluğunda "Millet" Nizamı", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları Prof. Dr. Hamide Topçuoğlu'na Armağan*, Ankara 1995, s. 85-92.

_____. "Tanzimat Adamı ve Tanzimat Toplumu", *Tanzimat: Değişim Süreinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoneix Yayınları, İstanbul 2006, s. 301-334.

_____. *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara 2008.

_____. *Tanzimat Devrinde Osmnlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, TTK Yayınları, Ankara 2011.

_____. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012.

ÖZ, Mehmet, *Kanun-ı Kadîmin Peşinde Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumcuları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2009.

ÖZCOŞAR, İbrahim - GÜNEŞ, Hüseyin Haşimi. "Osmanlı Devleti'nde Cizye ve 19. Yüzyıla Ait Bir Cizye Defteri: Cizre Sancağı'nın Cizye Defteri", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 5, S. 15, Diyarbakır 2006, s. 159-179.

ÖZDEĞER, Mehtap. "Osmanlı Devlet Teşkilatında Âyânın Mali ve İdari Yönetime Müdahale Devri", *İFM*, C. 50, S. 1-4, İstanbul 2000, s. 69-132.

ÖZEL, Ahmet. "Gayrimüslim", *DİA*, C. 13, İstanbul 2002, s. 418-427.

ÖZEL, Oktay. "Avarız ve Cizye Defterleri", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Ed. Halil İnalcık ve Şevket Pamuk, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 2000, s. 35-50.

ÖZKAN, Erdem. *R – 20 Numaralı Rusçuk Kadı Sicili Transkripsiyon ve Tahili (H. 1244 – 1247 / 1828- 1831)*, Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişahir 2006.

ÖZKAYA, Yücel. "Rumeli'de Âyânlık İle İlgili Bazı Belgeler", *VIII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, II. Cilt, Ankara 1976, s. 1407-1416.

_____. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık*, TTK Yayınları, Ankara 1994.

ÖZKUYUMCU, Nadir. *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Manisa 2007.

ÖZTÜRK, Yücel. "XIX. Asrın Ortalarında Sultaniye Kazası", *Çanakkale Tarihi*, C. 2, Değişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 899-1052.

PAKALIN, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 1, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1983.

PALARİET, Michael. *Balkan Ekonomileri 1800-1914: Kalkınmasız Devrim*, Çev. Ayşe Edirne, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2000.

PAMUK, Şevket. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Para 1326-1914", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C. 2, Çev. Ayşe Berktay-Süphan Andıç-Serdar Alper Ed. Halil İnalcık ve Donald Quataert, Eren Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 1055-1093.

_____. *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2007.

PANAİTE, Viorel. "İslâmî Gelenek ve Osmanlı Milletler Hukuku", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 261-267.

PAŞAZADE, Orhan. *9 Numaralı Mühimme Defteri (977-978 / 1569-1570) Özet ve Transkripsiyon*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.

PEİRCE, P.Leslie. *Harem-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümranlık ve Kadınlar*, Çev. Ayşe Berktay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

REFİK, Ahmed. *Onuncu Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı (1495-1591)*, Enderun Yayınları, İstanbul 1988.

_____. *Onbirinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı (1591-1688)*, Enderun Yayınları, İstanbul 1988.

_____. *Onikinci Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı (1689-1785)*, Enderun Yayınları, İstanbul 1988.

_____. *Türk İdaresinde Bulgaristan*, Enderun Yayınları, İstanbul 1989.

REYHAN, Cenk. "Osmanlı'da Millet Nizamnameleri: Avrupa İle Uyum Sürecinde Rum-Ermeni-Yahudi Cemaat Düzenlemeleri", *Belgeler*, C. XXVII, S. 31, Ankara 2006, s. 33-90.

SAHİLLİOĞLU, Halil. *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi 1640-1740*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1965.

_____. "Sıvış Yılı Buhranları", *İFM*, C. XXVII, S. 1-2, İstanbul 1967, s. 75-111.

_____. "1524-1525 Osmanlı Bütçesi", *İFM*, Ömer Lütfi Barkan'a Armağan, S. 1-4, İstanbul 1985, s. 415-449.

_____. "Ruznamçe", *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri Bildirileri*, Ayrı Basım, 30 Nisan-2 Mayıs 1986, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1988, s. 113-139.

SAYIN, Abdurrahman Vefik. *Tekalif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yayınları, Ankara 1999.

SERTOĞLU, Midhat. *Mufassal Osmanlı Tarihi Resimli-Haritalı*, C. V, TTK Yayınları, Ankara 2011.

_____. *Mufassal Osmanlı Tarihi Resimli-Haritalı*, C. VI, TTK Yayınları, Ankara 2011.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet. *Tanzimat Döneminde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, TTK Yayınları, Ankara 1999.

_____. "Divân-ı Hümâyûn'dan Meclis-i Meb'usân'a Osmanlı İmparatorluğu'nda Yasama", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu,* Ed. Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoneix Yayınları, İstanbul 2006, s. 273-283.

SHAW, Stanford. "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Vergi Sistemi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Çev. Ahmet Günlük, C. 4, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 934-946.

_____. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Geleneksel Reformdan Modern Reforma Geçiş: Sultan III. Selim ve Sultan II. Mahmud Dönemleri", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 12, Çev. M. Faruk Çakır, Yeni Türkiye Yayınları, s. 609-628.

SHAW Stanford, SHAW Ezel Kural. *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C. 2, E Yayınları, İstanbul 2010.

SÖNMEZ, Ali. *Hicrî 1251-1255 (M. 1835-1839) Tarihli Çanakkale Şer'iyye Sicilinin Sosyo-Ekonomik Yapısının Değerlendirilmesi ve Transkripsiyonu*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 1998.

SÜLEYMAN SÛDİ. *Osmanlı Vergi Düzeni (Defter-i Muktesid)*, Haz. Mehmet Ali Ünal, Fakülte Yayınları, Isparta 2008.

SÜT, Neşat. *83 Numaralı Mühimme Defteri (M. 1627-1628/ H. 1036-1037)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2000.

ŞENER, Abdüllatif. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İşaret Yayınları, İstanbul 1990.

_____. "Tanzimat Dönemi Vergi Reformları", *150. Yılında Tanzimat*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK Yayınları, Ankara 1992, s. 259-275.

_____. Tanzimat ve Meşrutiyet'te İktisadî ve Malî Politikalar", *Osmanlı*, C. 3, s. 548-564.

ŞENİ, Nora. "1856 Fermanı Ya da Avrupa Söyleminin İcadı", *Osmanlı*, C. 7, s. 315-321.

ŞİMŞİRGİL, Ahmet. "Osmanlı İdaresinde Uyvar'ın Hazine Defterleri ve Bir Bütçe Örneği", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 12 Prof. Dr. Cengiz Orhonlu Hatıra Sayısı, İstanbul 1998, s. 325-355.

TABAKOĞLU, Ahmet. *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergah Yayınları, İstanbul 1985.

_____. "XVII ve XVIII. Yüzyıl Osmanlı Bütçeleri", *İFM*, Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan, C. 41, S. 1-4, İstanbul 1985, s. 389-414.

_____. *Türkiye İktisat Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul 2009.

TANÖR, Bülent. *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.

TEKİN, Oğuz. "Osmanlı İmparatorluğunda Para", *Osmanlı*, C. 3, s. 169-179.

TODOROV, Nikolaj – VELKOV. *Asparuh, Demographic Situation of the Balkan Peninsula (End 15th – Beginning 16th)*, Bulgarian Academy of Sciences Institute of Balkan Studies, House of the Bulgarian Academy of Sciences, Sofya 1998.

TUĞ, Salih. *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1984.

_____. "İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı", *Maliye Enstitüsü Konferansları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İslâm Araştırmaları Enstitüsü, C. 7, Ayrı Basım, İstanbul 1963, s. 1-17.

TURAN, Namık Sinan. "Tefrik'ten İttihad'a Osmanlı Devleti'nde Gayrı Müslimler'in Toplumsal ve Siyasal Statülerinde Değişim Süreci", *İFM*, C. LVIII, S. 1, İstanbul 2008, s. 1-43.

UZUN, Ahmet. *Tanzimat ve Sosyal Direnişler Niş İsyanı Üzerine Ayrıntılı Bir İnceleme (1841)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2002.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı. "Osmanlı Devleti Maliyesinin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti İç Hazinesi", *Belleten*, C. XLII, S. 165, TTK Yayınları, Ankara 1978, s. 67-93.

_____. *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, TTK Yayınları, Ankara 1988.

_____. *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları II*, TTK Yayınları, Ankara 1988.

_____. *Meşhur Rumeli Âyanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık Oğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa*, TTK Yayınları, Ankara 2010.

ÜÇOK, Bahriye. *İslâm Tarihi Emevîler – Abbasîler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1968.

VASİC, Milan. "Osmanlı İmparatorluğunda Martoloslar", *İstanbul Üniversitedi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 31, İstanbul 1978, s. 47-64.

VELDET, Hıfzı. "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat I*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 139-209.

YAZICI, Nesimi. *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1992.

YILDIZ, Mehmet. "1856 Islahat Fermanına Giden Yolda Meşruiyet Arayışları: Uluslar arası Baskılar ve Cizye Sorununa Bulunan Çözümün İslâmî Temelleri", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 7, İstanbul 2002, s. 75-114.

YÖRÜK, Doğan. "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşayan Gayrimüslimlerin Nüfusu", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 17, Konya 2007, s. 625-652.

ZAKİA, Zahra. "Sultan II. Mahmud'un (1808-1839) Reformları", *Osmanlı*, C. 7, s. 250-257.

ZARİNEBAF , Fariba. "Soldiers Into Tax-Farmers And Reaya Into Sharecroppers: The Ottoman Morea in the Early Modern Period", *A Historical And Economic Geography of Ottoman Greece, The Amerikan School of Classical Studies at Athens*, Atina 2005, s. 9-47.

ZELJAZKOVA, Antonia. "Social Aspects of the Process of Islamization in the Balkan Possessions of the Ottoman Empire", *Etudes Balkaniques*, S. 3, 1985, s. 107-122.

_____. "The Problem of the Authenticity of Some Domestic Sources on the Islamization of the Rhodopes, Deeply Rooted in Bulgarian Historiography", *Etudes Balkaniques*, S. 4, 1990, 105-111.

ZEYDAN, Corci. *İslâm Uygarlığı Tarihi*, C. 1, Çev. Nejdet Gök, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.

82 Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027 / 1617-1618) Özet-Transkripsiyon-İndeks ve Tıpkıbasım. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2000.

QUATAERT, Donald. "Tanzimat Döneminde Ekonominin Temel Problemleri", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Çev. Fatma Acun, Phoneix Yayınları, İstanbul 2006, s. 479-487.

_____. *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, Çev. Nilay Özok Gündoğan ve Azat Zana Gündoğan, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2008.

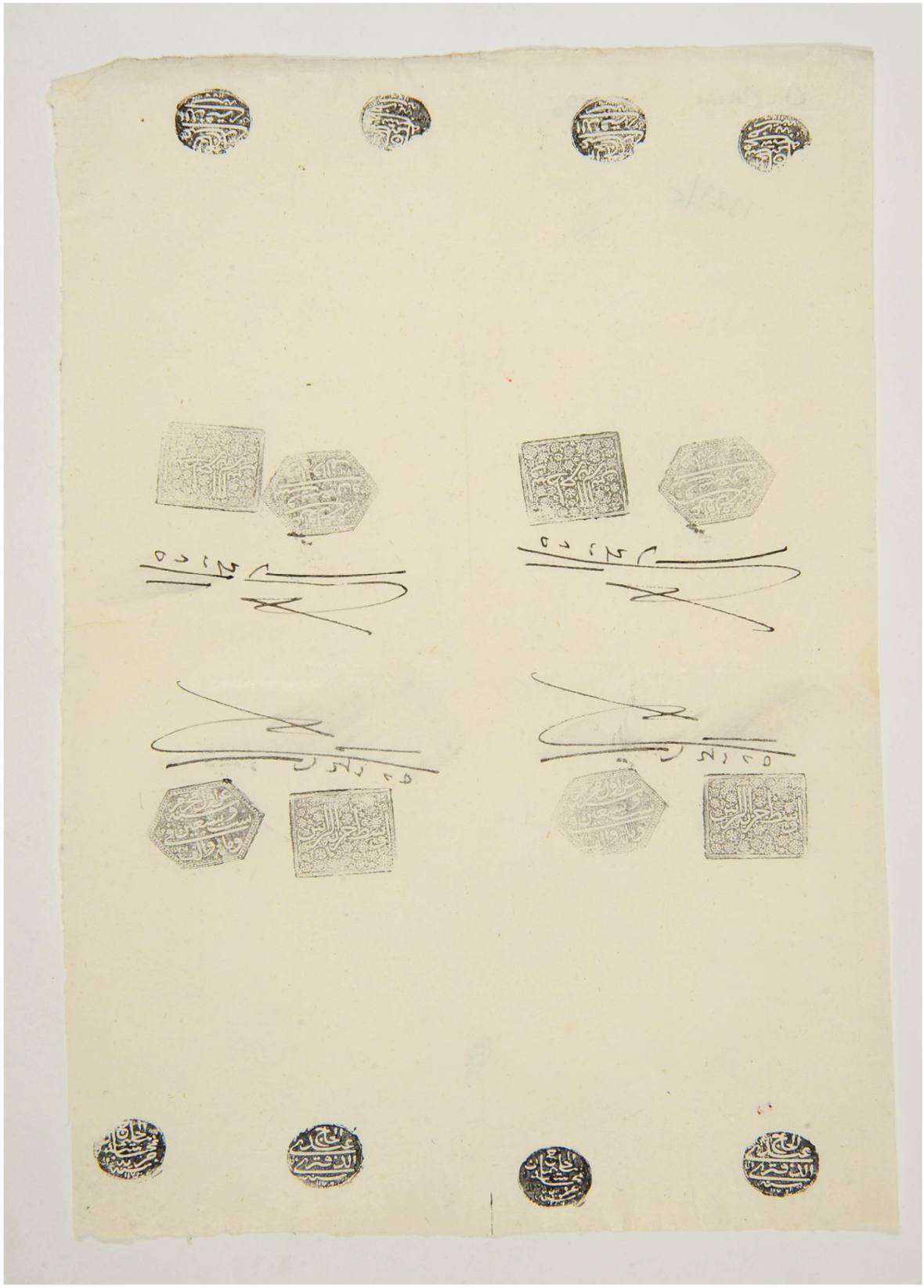
WELLHAUSEN, Julius. *Arap Devleti ve Sukutu*, Çev. Fikret Işıltan, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1963.

Tanzimat Fermânı. *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoneix Yayınları, İstanbul 2006, s. 1-3.

Islahat Fermânı. *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoneix Yayınları, İstanbul 2006, s. 5-10.

Osmanlı Vergi Mevzuatı. Maliye Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.

EK 1

XVIII. yüzyıla ait Cizye Makbuzu Örneği

BOA, D.CMH. 1327, 1176/1776

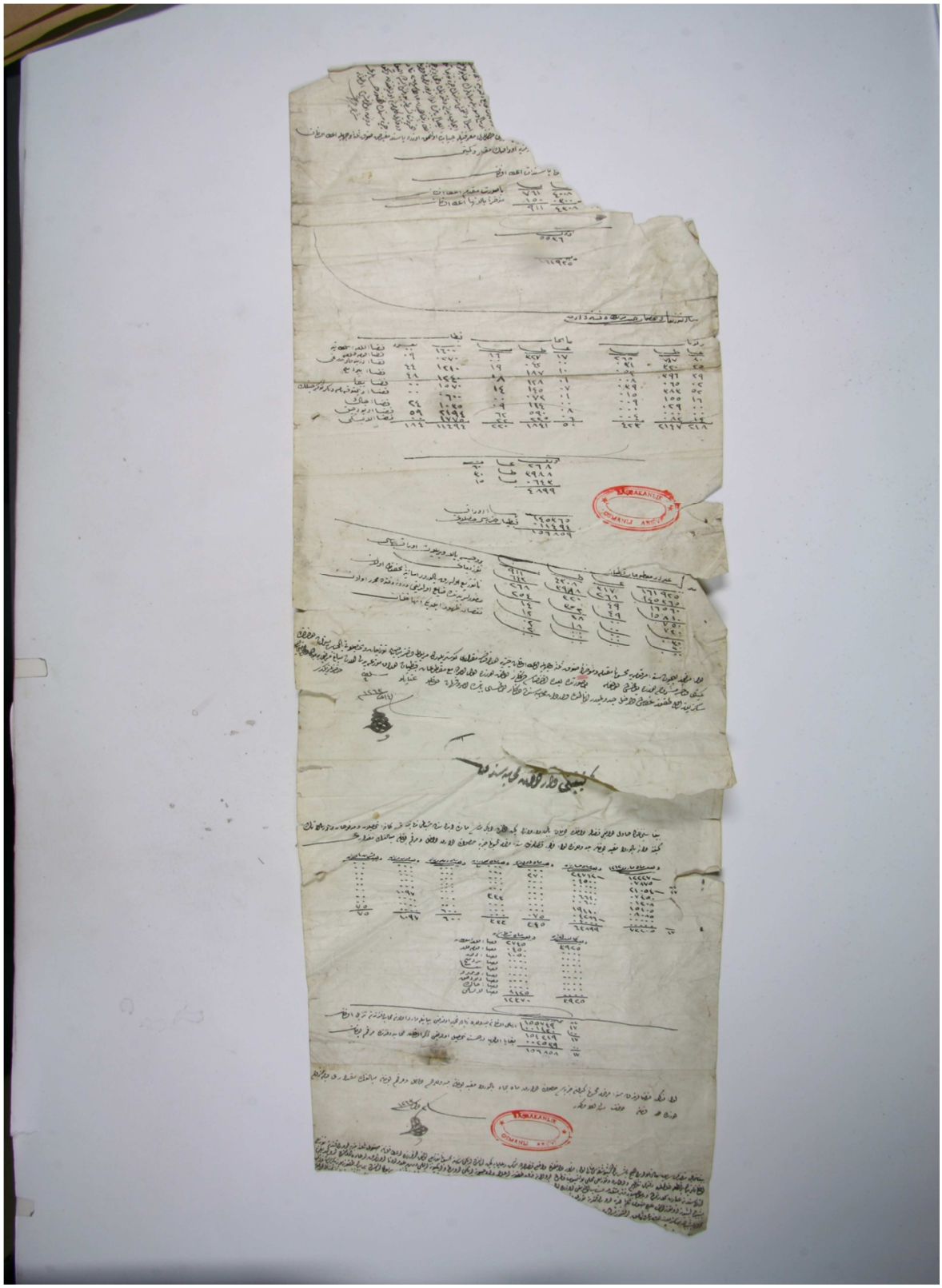
EK 2

Tanzimat Dönemi’nde Cizye Makbuzu Örneği

BOA, C.ML, 55/2546, 22 M 1264/30 Aralık 1847

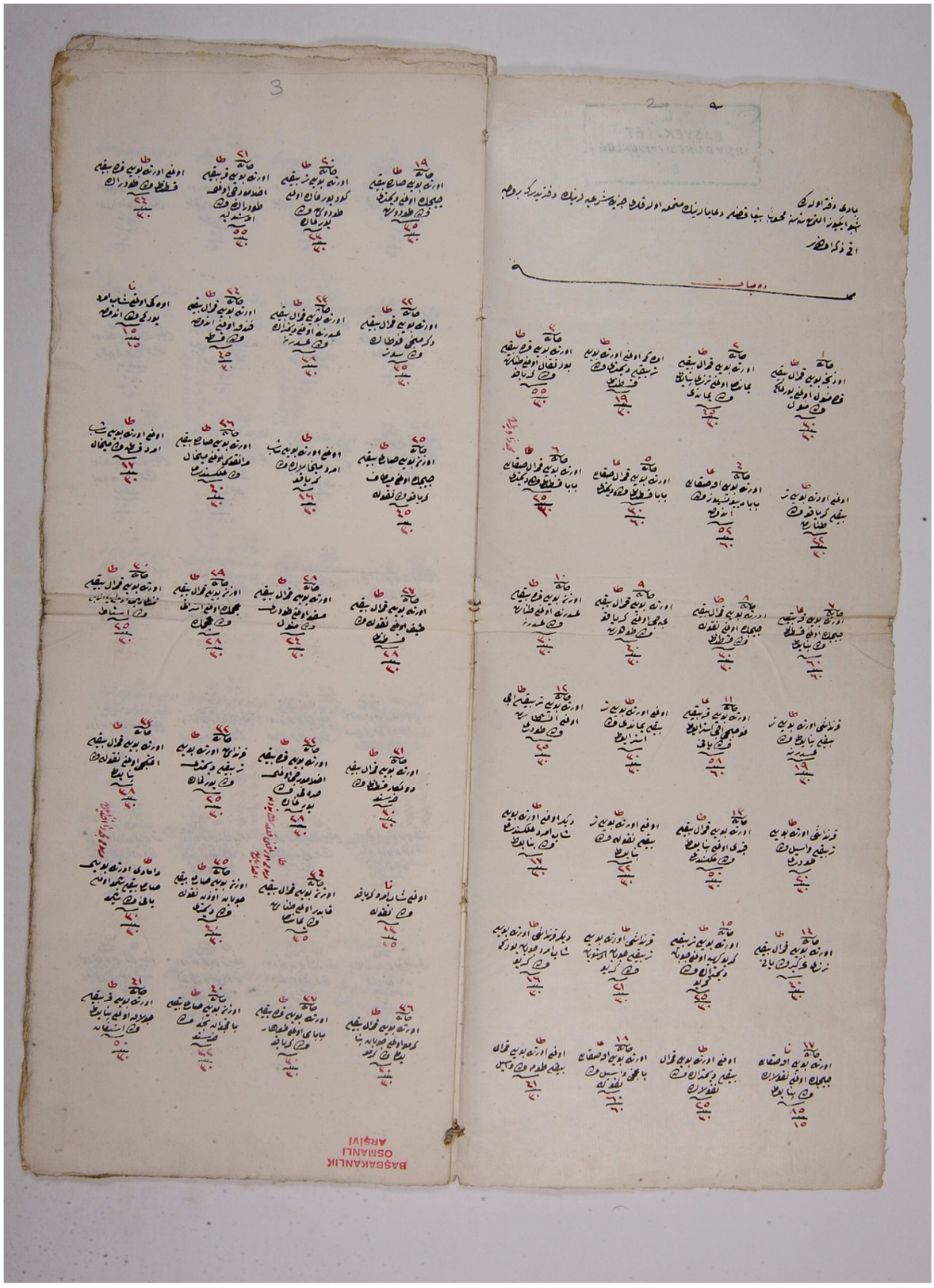
EK 3

1846 senesi Biga Sancağı İcmal Cizye Defteri

BOA, ML.VRD.CMH.d., 515, 1261/1845 (1262/1846)

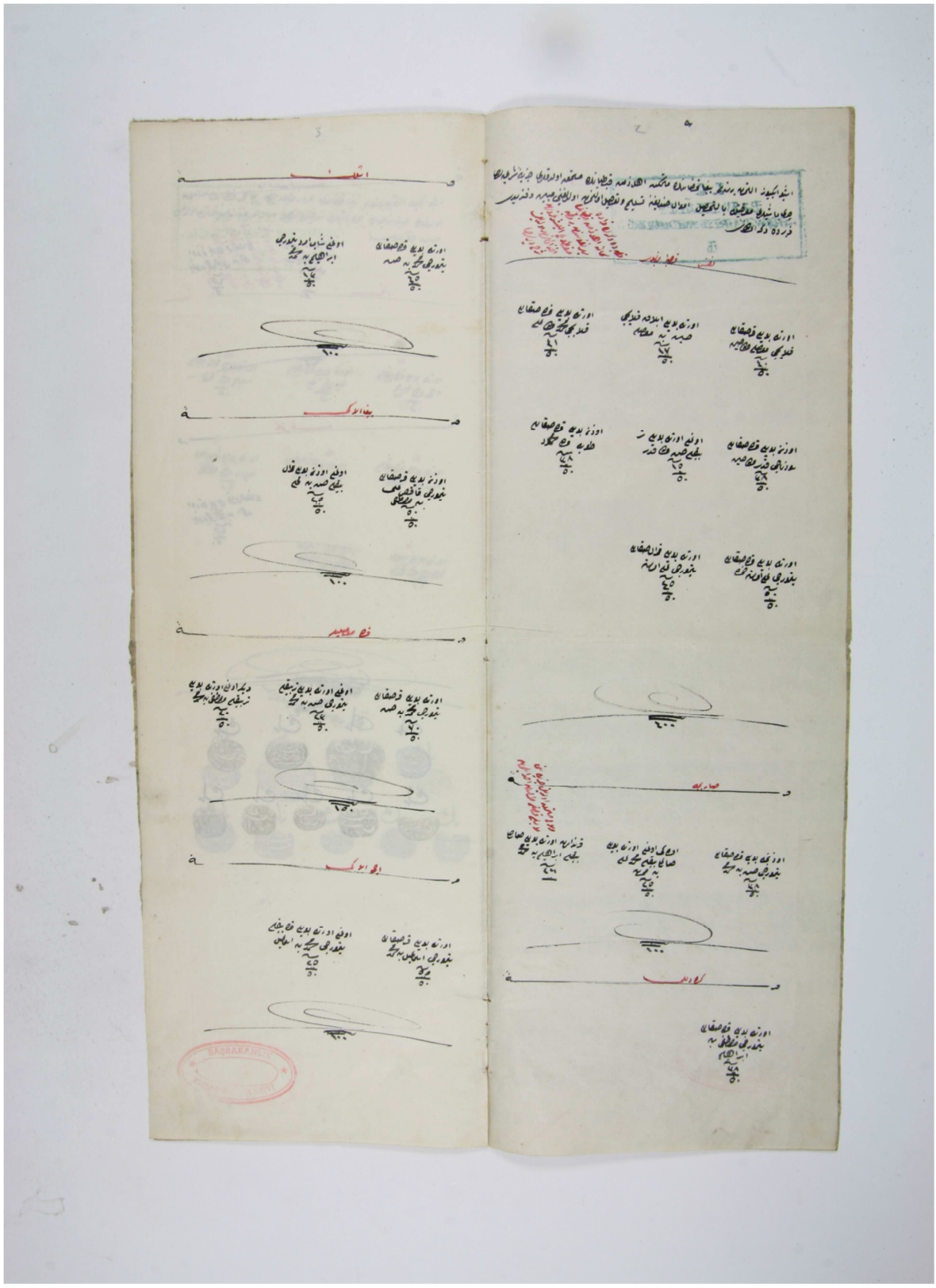
EK 4

1844 senesi Biga Kazası Mufassal Cizye Defteri'nin ilk sayfası

BOA, ML.VRD.CMH.d., 376, 1260/1844

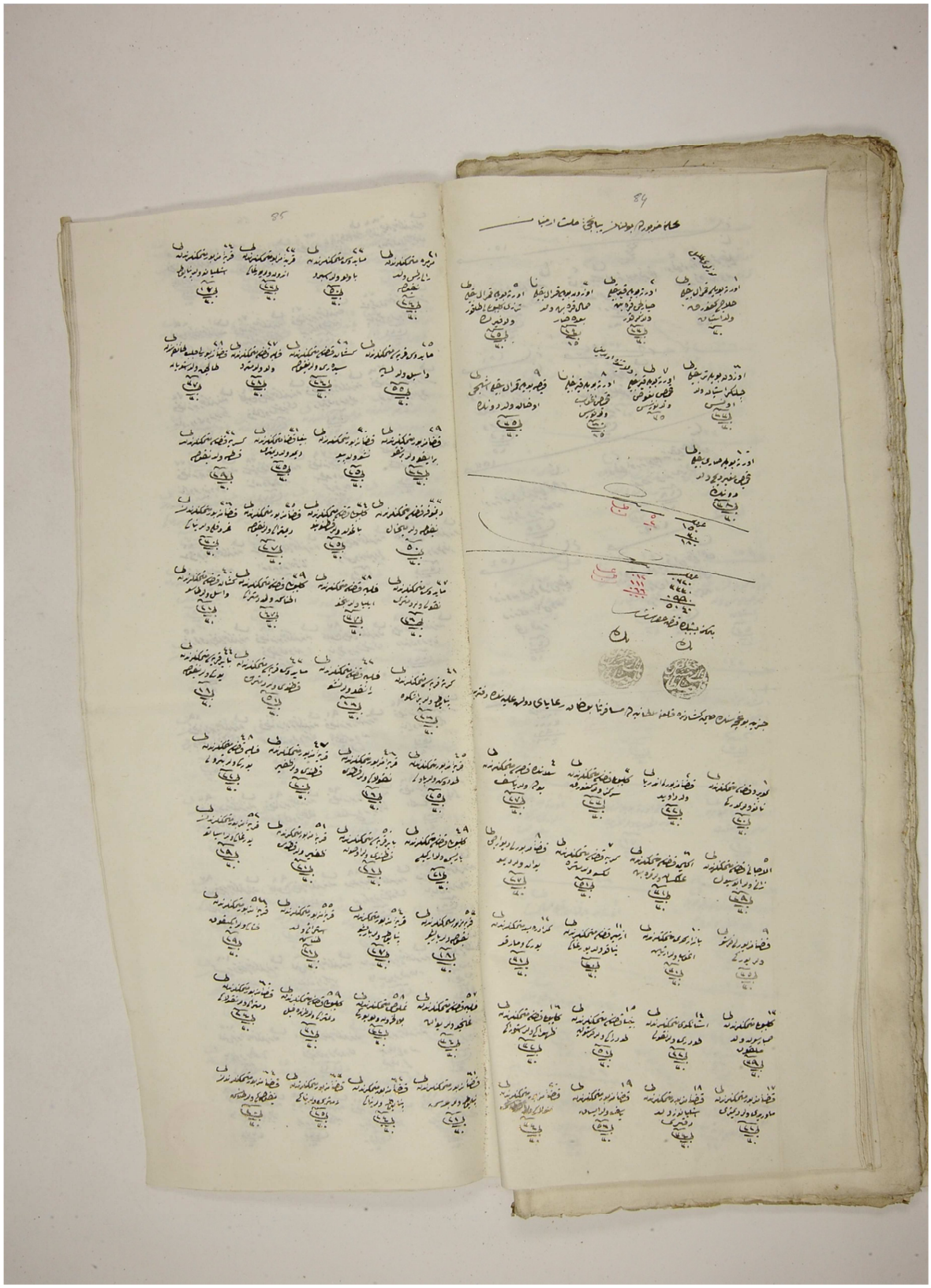
EK 5

1845 senesi Biga Kazası Kıpti Reaya Cizye Defteri'nin ilk sayfası

BOA, ML.VRD.CMH.d., 760, 14 Ca 1263/30 Nisan 1847 (1261/1845)

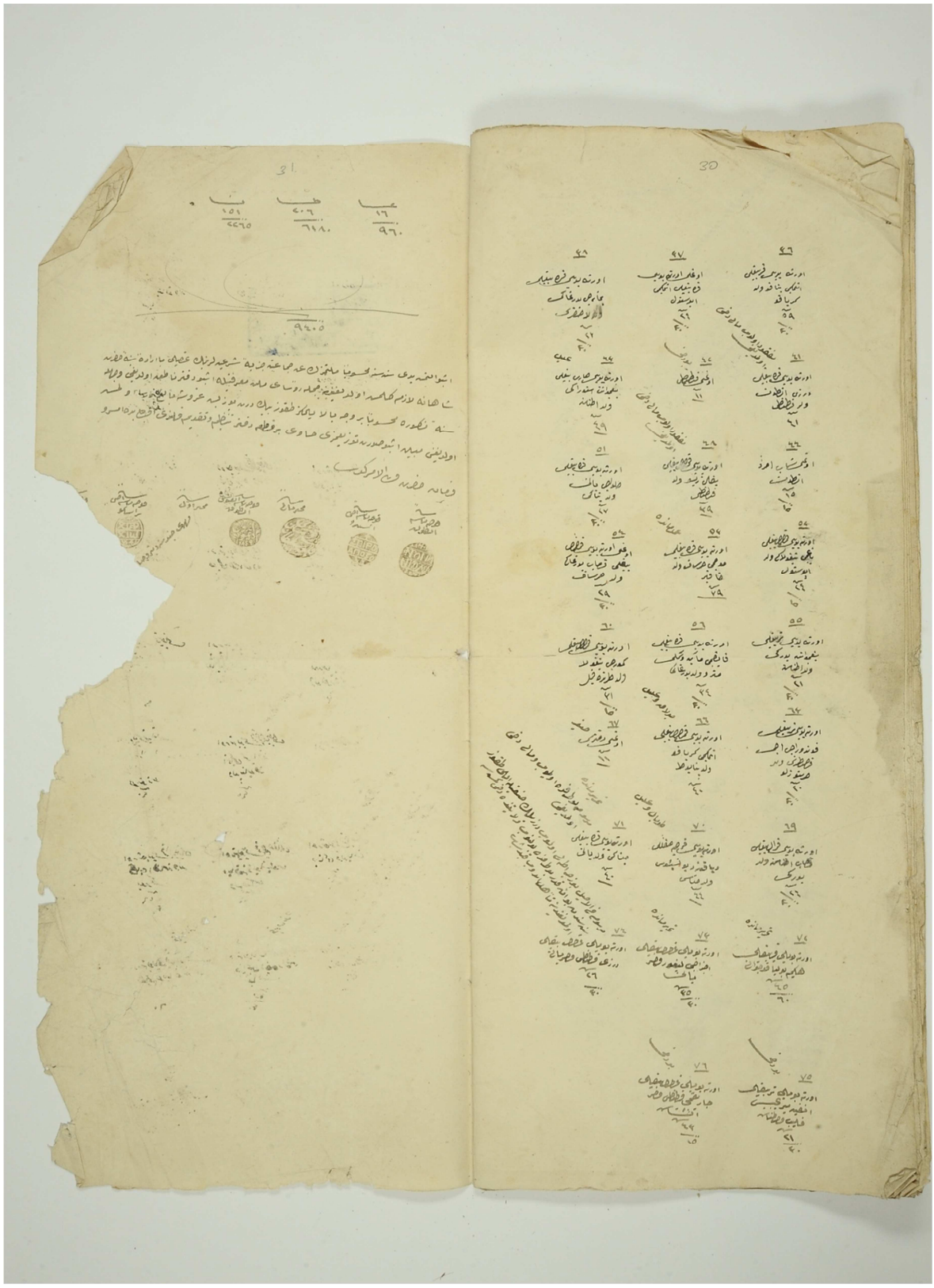
EK 6

1845 senesi Kale-i Sultaniye Kazası Yabancı Reaya Mufassal Cizye Defteri'nin ilk sayfası

BOA, ML.VRD.CMH.d., 559, 1261/1845

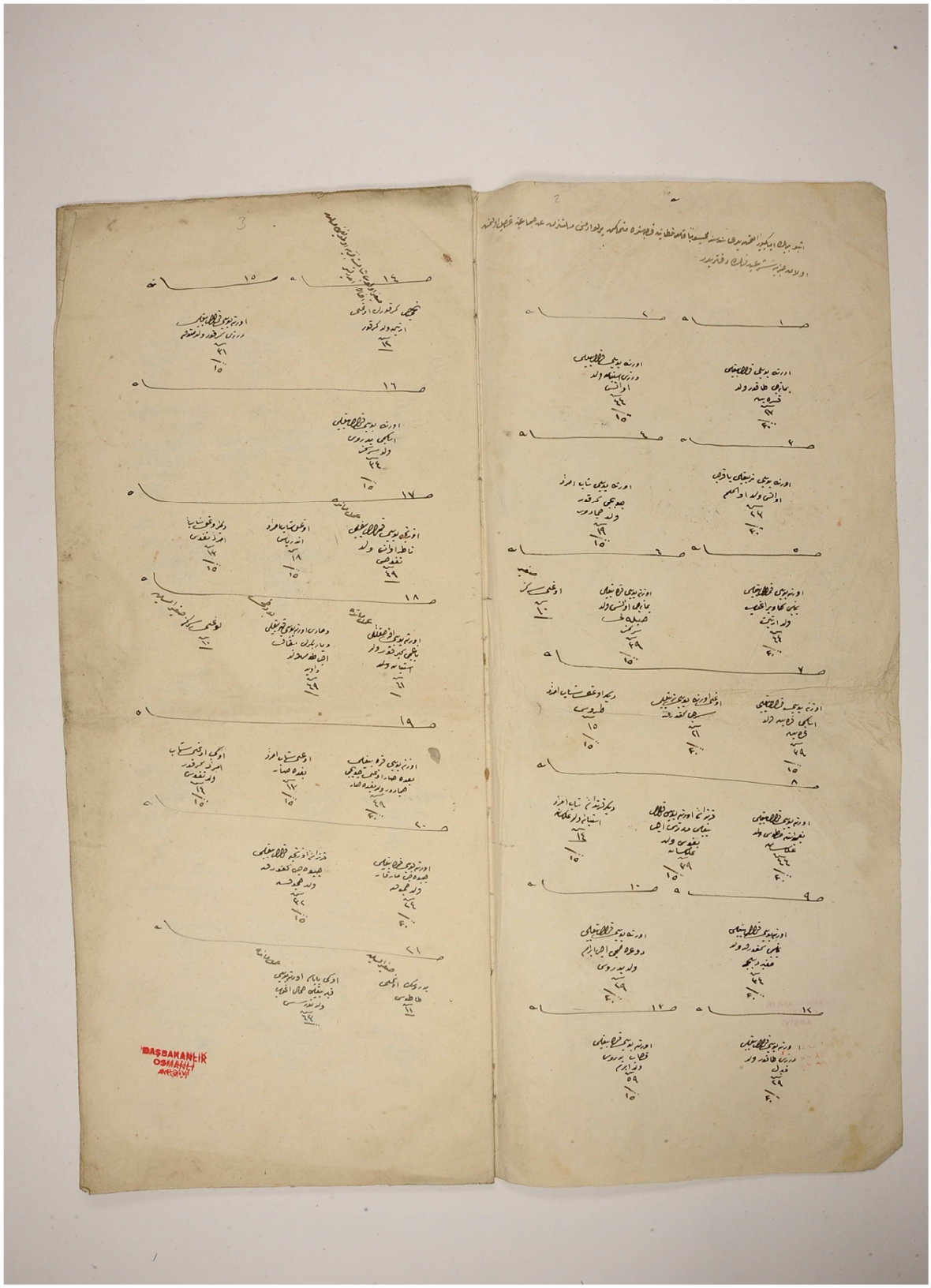
EK 7

1851 senesi Kale-i Sultaniye Kazası Rum Reaya Mufassal Cizye Defteri'nin son sayfası

BOA, ML.VRD.CMH.d., 1294, 1267/1851

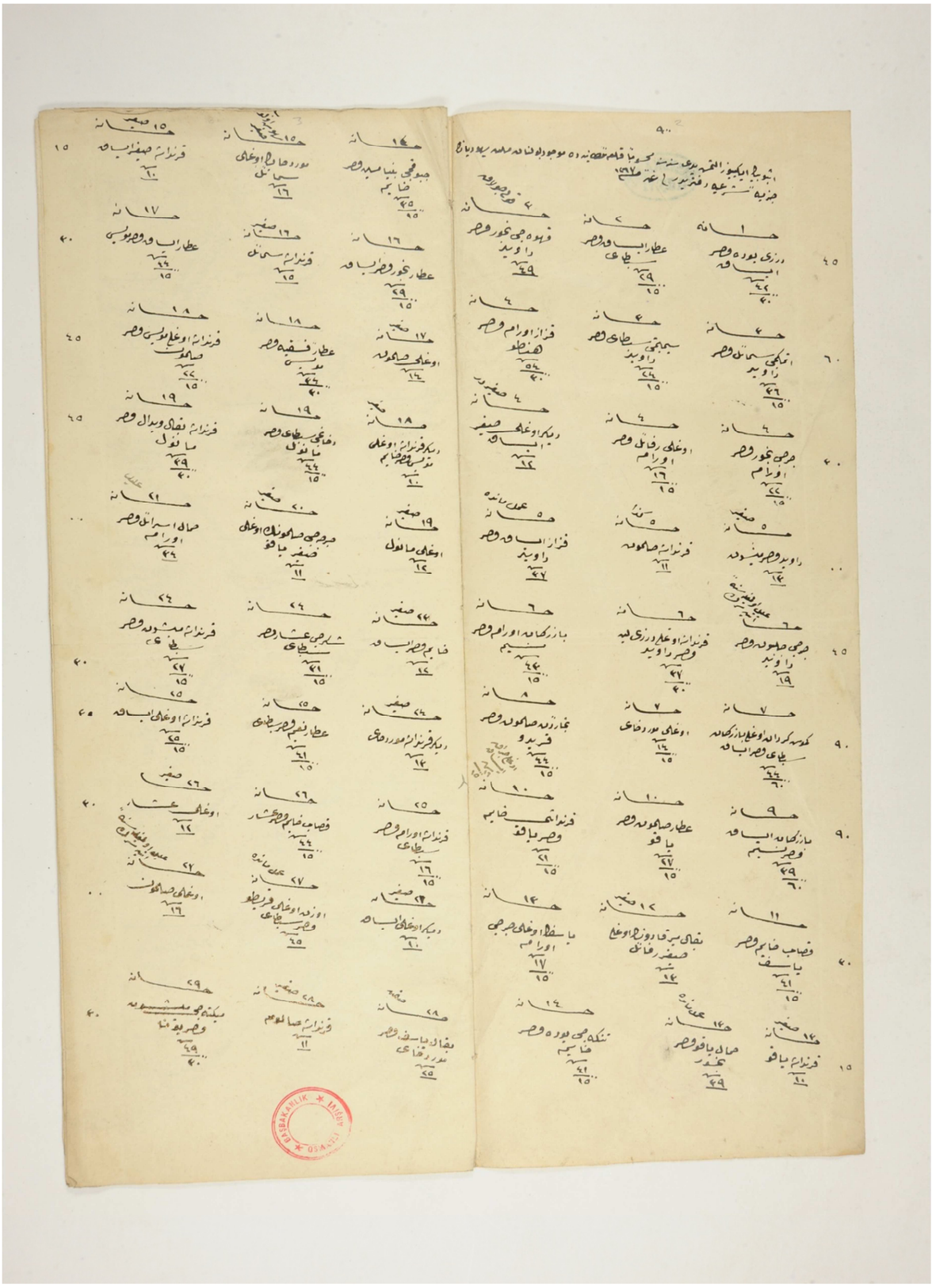
EK 8

1851 senesi Kale-i Sultaniye Kazası Ermeni Reaya Cizye Defteri'nin ilk sayfası

BOA, ML.VRD.CMH.d., 1293, 1267/1851

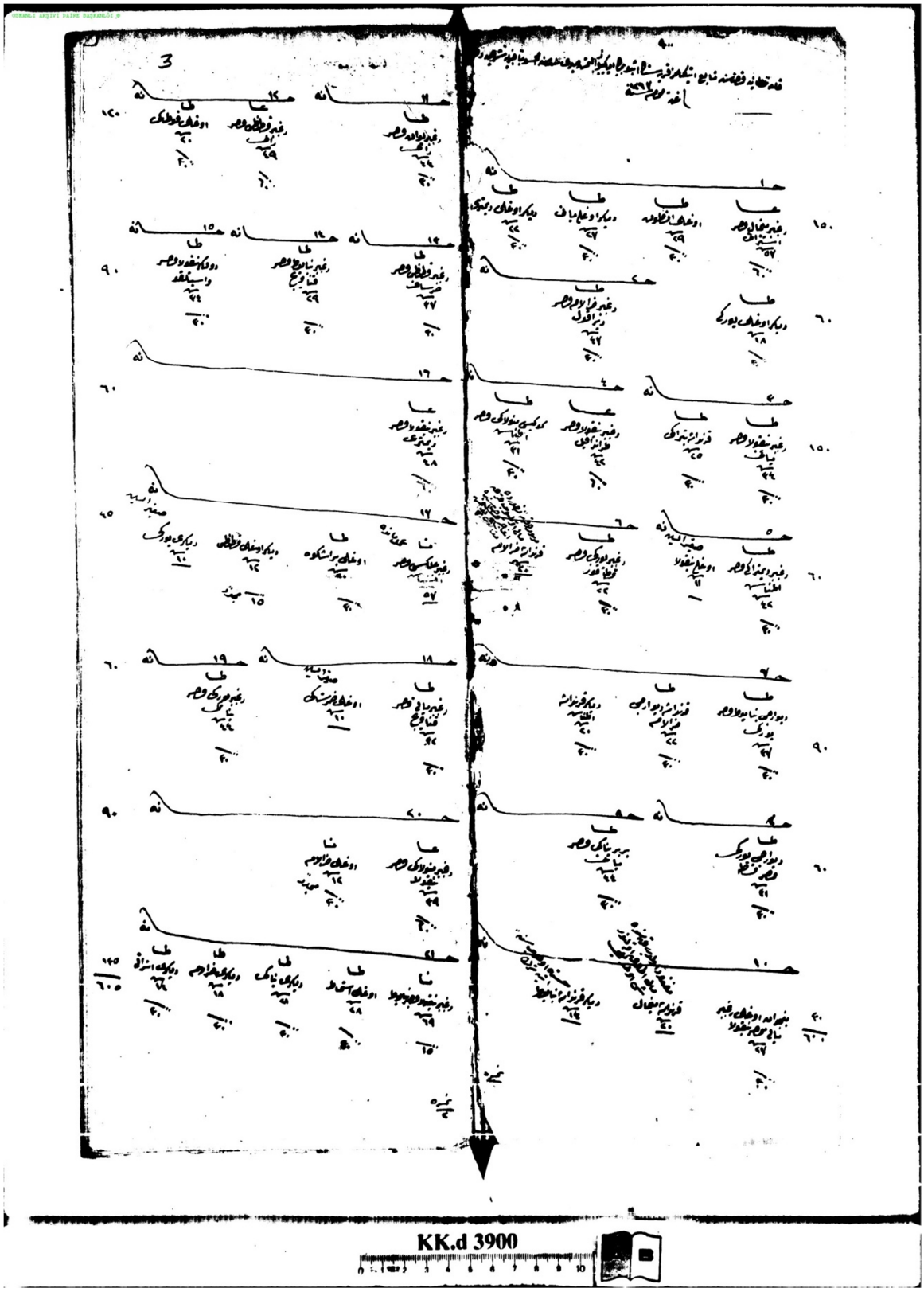
EK 9

1851 senesi Kale-i Sultaniye Kazası Yahudi Reaya Cizye Defteri'nin ilk sayfası

BOA, ML.VRD.CMH.d., 1243, 1267/1851

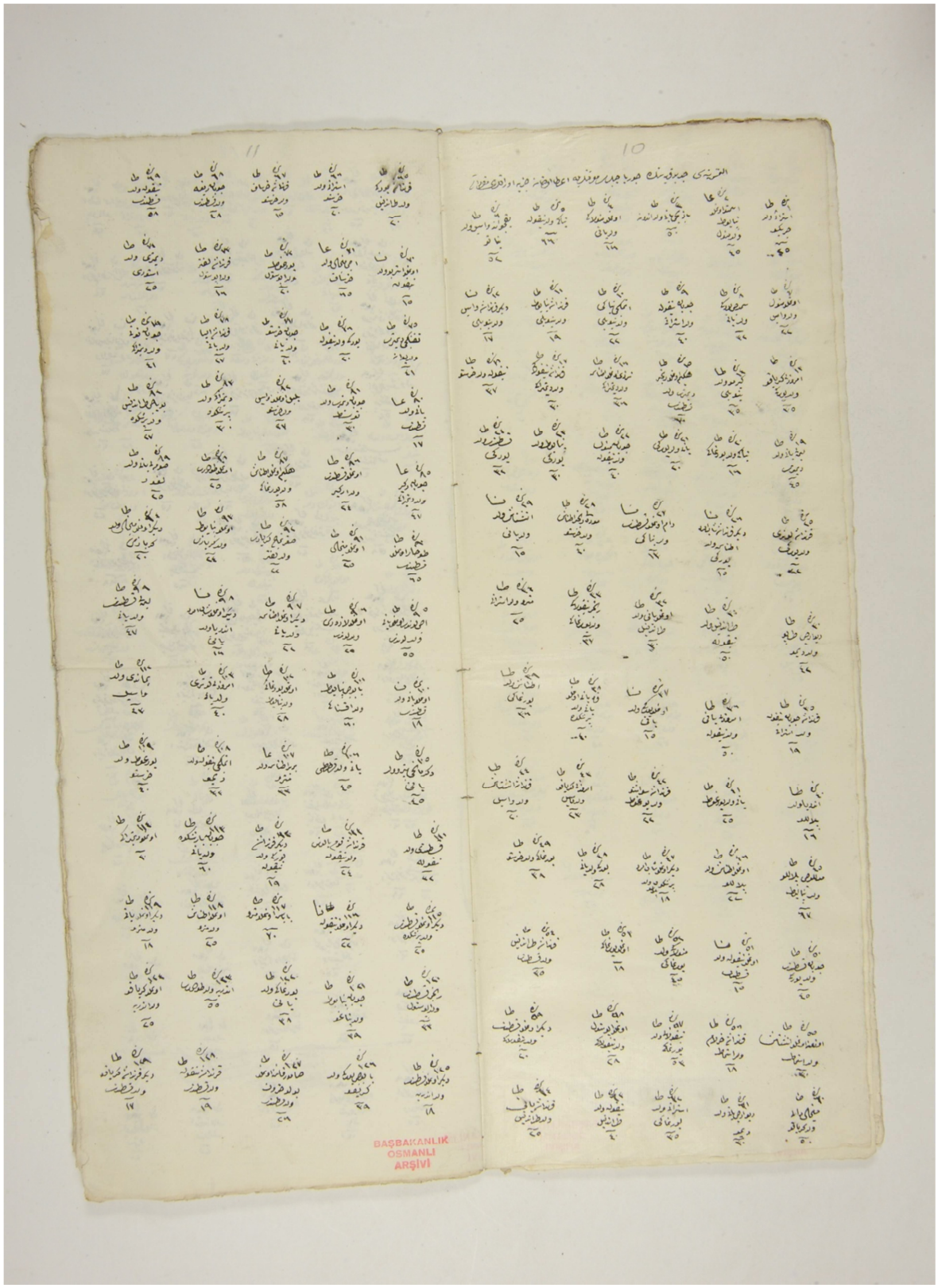
EK 10

1851 senesi Kale-i Sultaniye Kazası İtgelmez Köyü Mufassal Cizye Defteri'nin ilk sayfası

BOA, KK.d., 3900, 1267/1851

EK 11

1844 senesi Ezine Kazası Cedid Köyü Mufassal Cizye Defteri'nin ilk sayfası

BOA, ML.VRD.CMH.d., 305, 1 M 1260/21 Eylül 1844

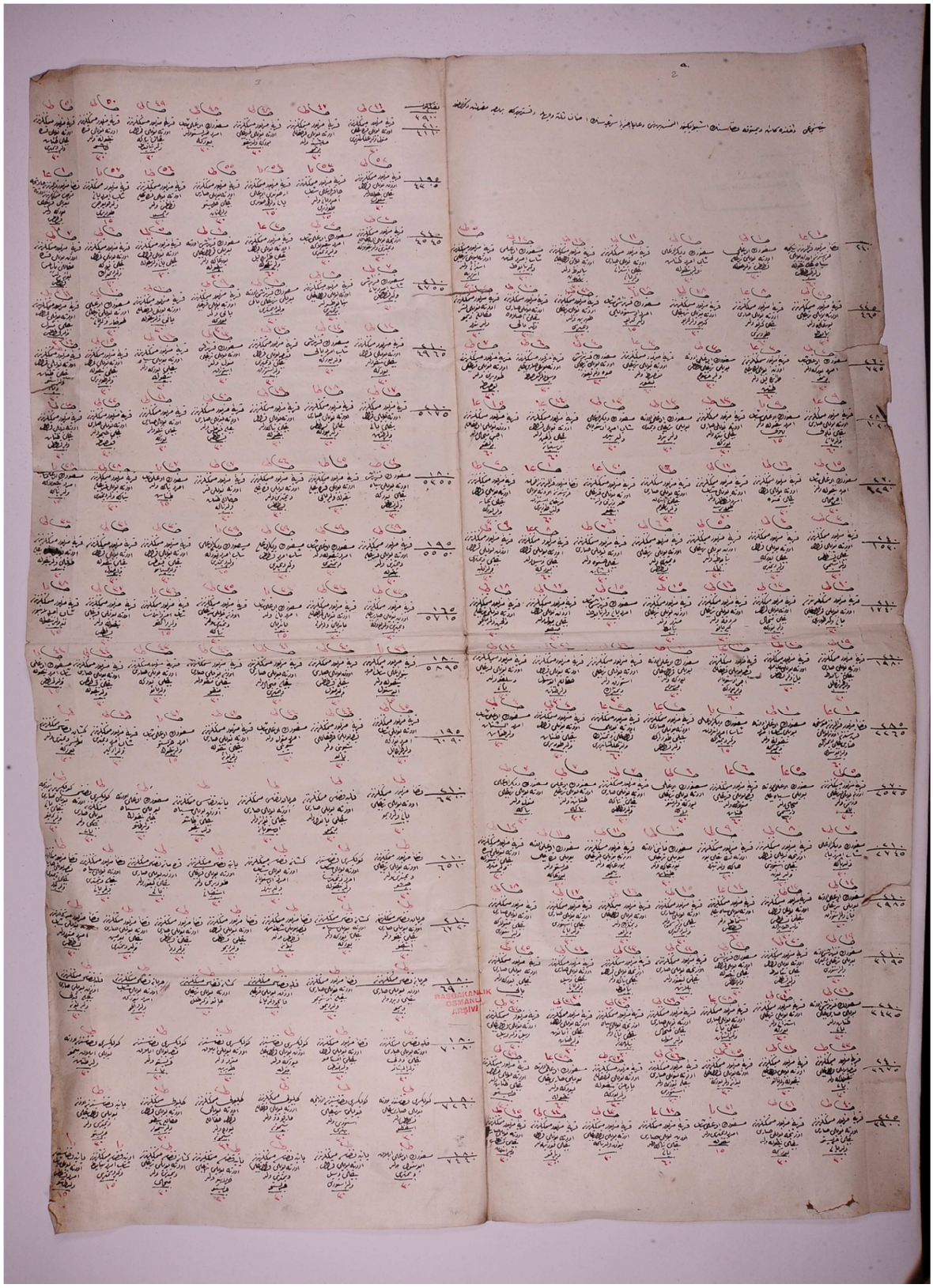
EK 12

1852 senesi Kumkale Kazası Yenişar Köyü Mufassal Cizye Defteri'nin ilk sayfası

BOA, ML.VRD.CMH.d., 1350, 1268/1852

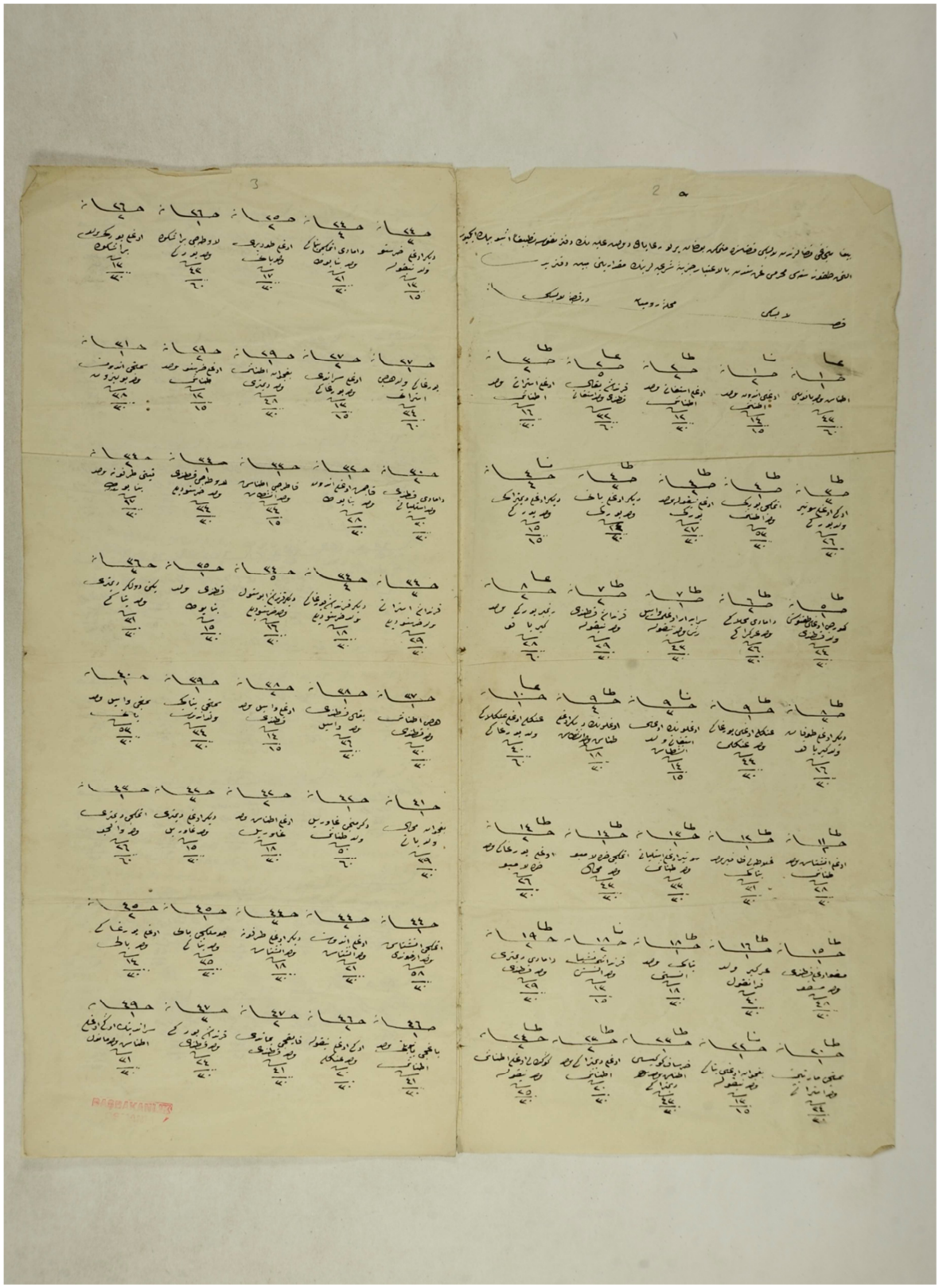
EK 13

1845 senesi Dimetoka Kazası Köyleri'nin Mufassal Cizye Defteri'nin ilk sayfası

BOA, ML.VRD.CMH.d., 558, 1261/1845

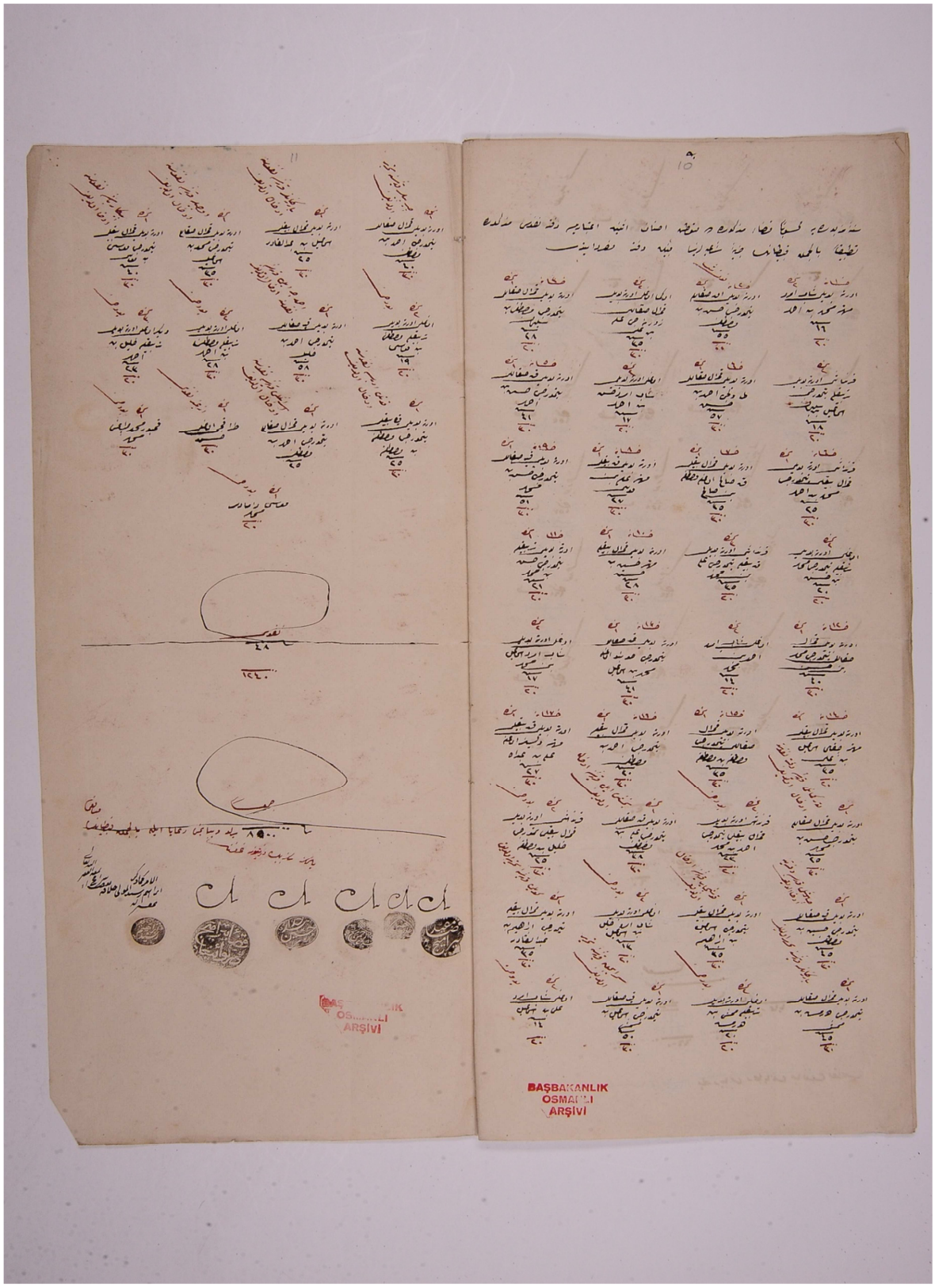
EK 14

1853 senesi Lapseki Kazası Mufassal Cizye Defteri'nin ilk sayfası

BOA, ML.VRD.CMH.d., 1357/1269/1853

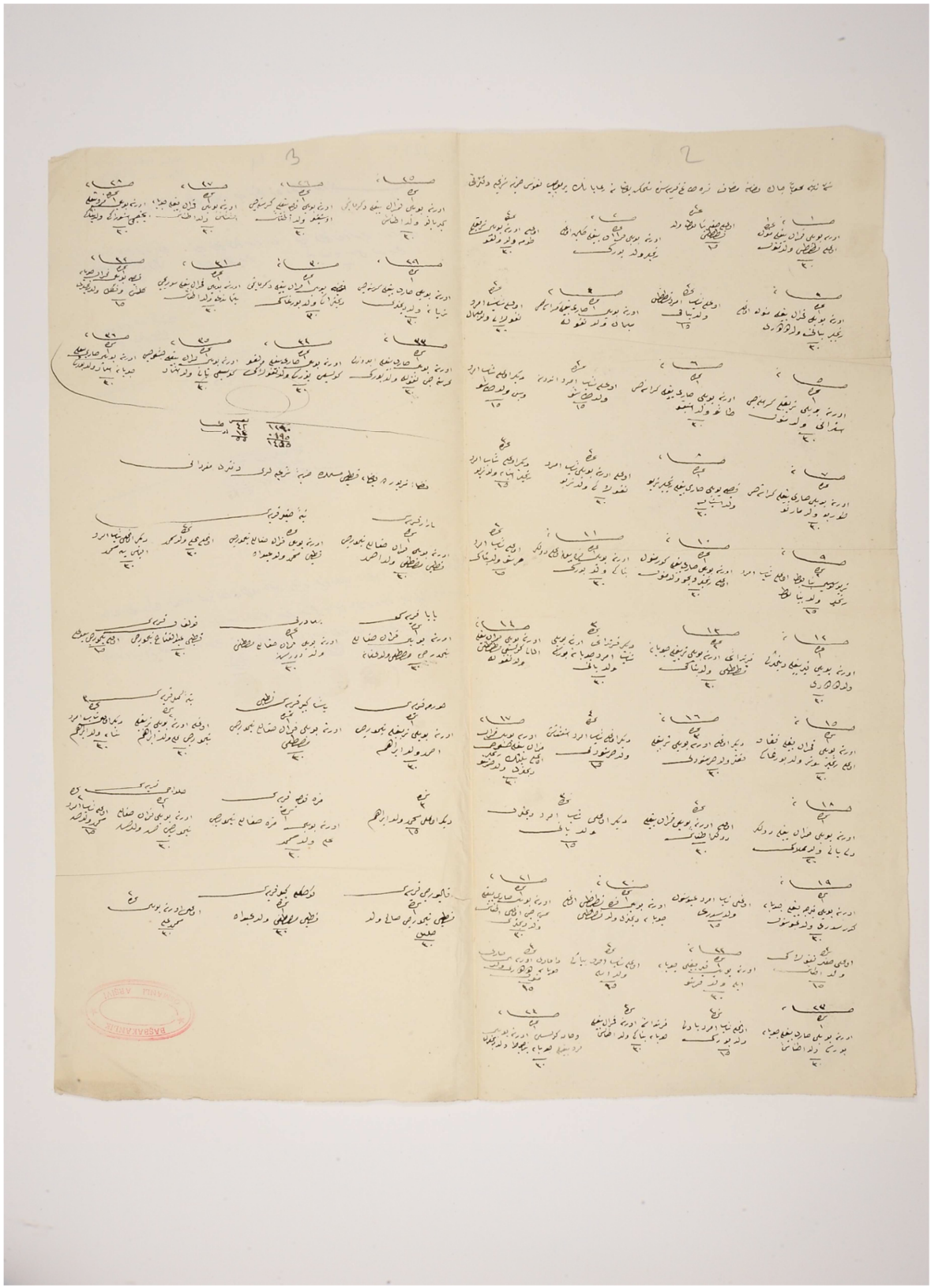
EK 15

1845 senesi Bayramiç Kazası Kıpti Reaya'nın Mufassal Cizye Defteri

BOA, ML.VRD.CMH.d., 523, 1261/1845

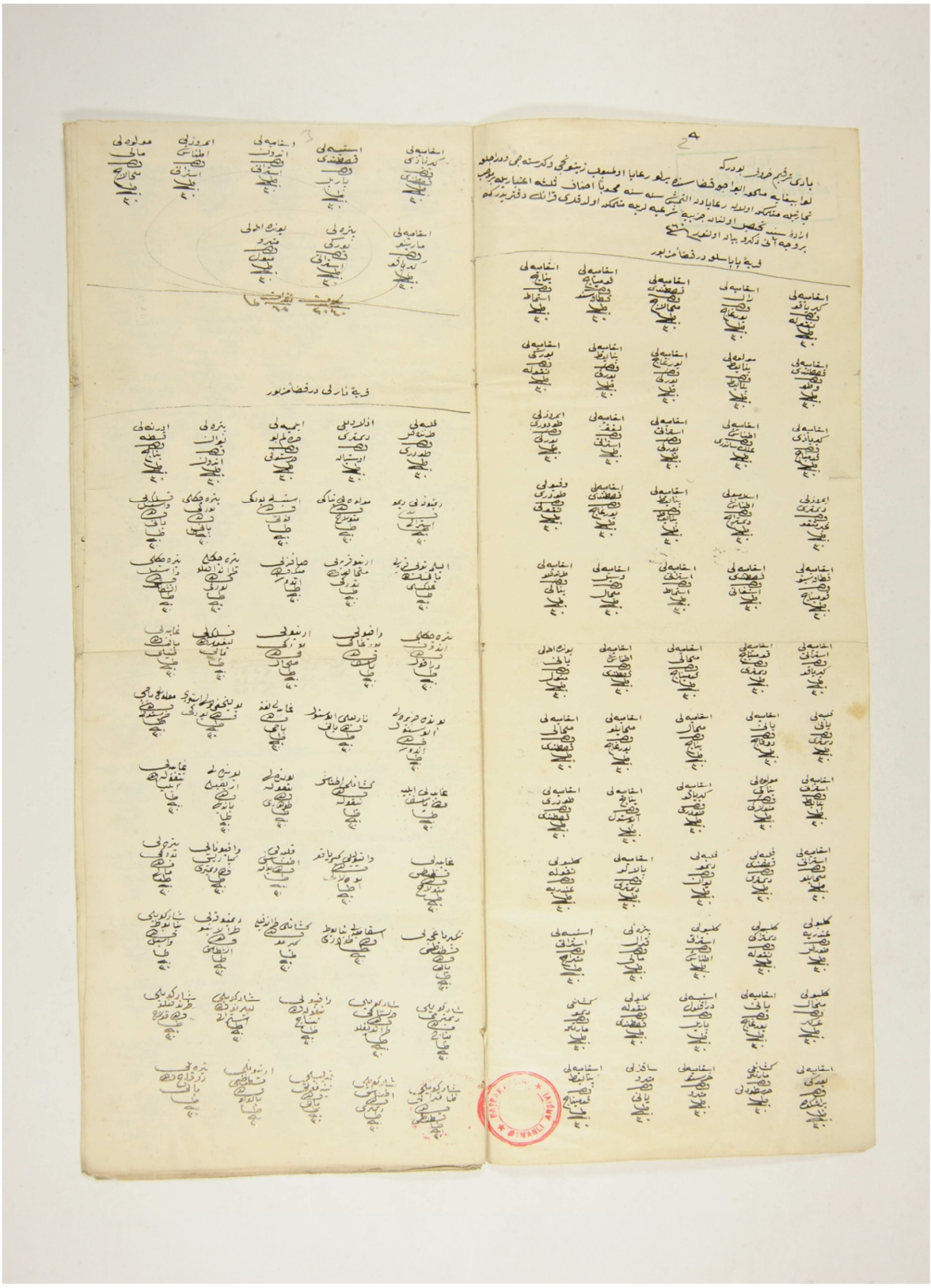
EK 16

1854 senesi Çan Kazası Karadağ Köyü Mufassal Cizye Defteri'nin ilk sayfası

BOA, ML.VRD.CMH.d., 1387, 1270/1854

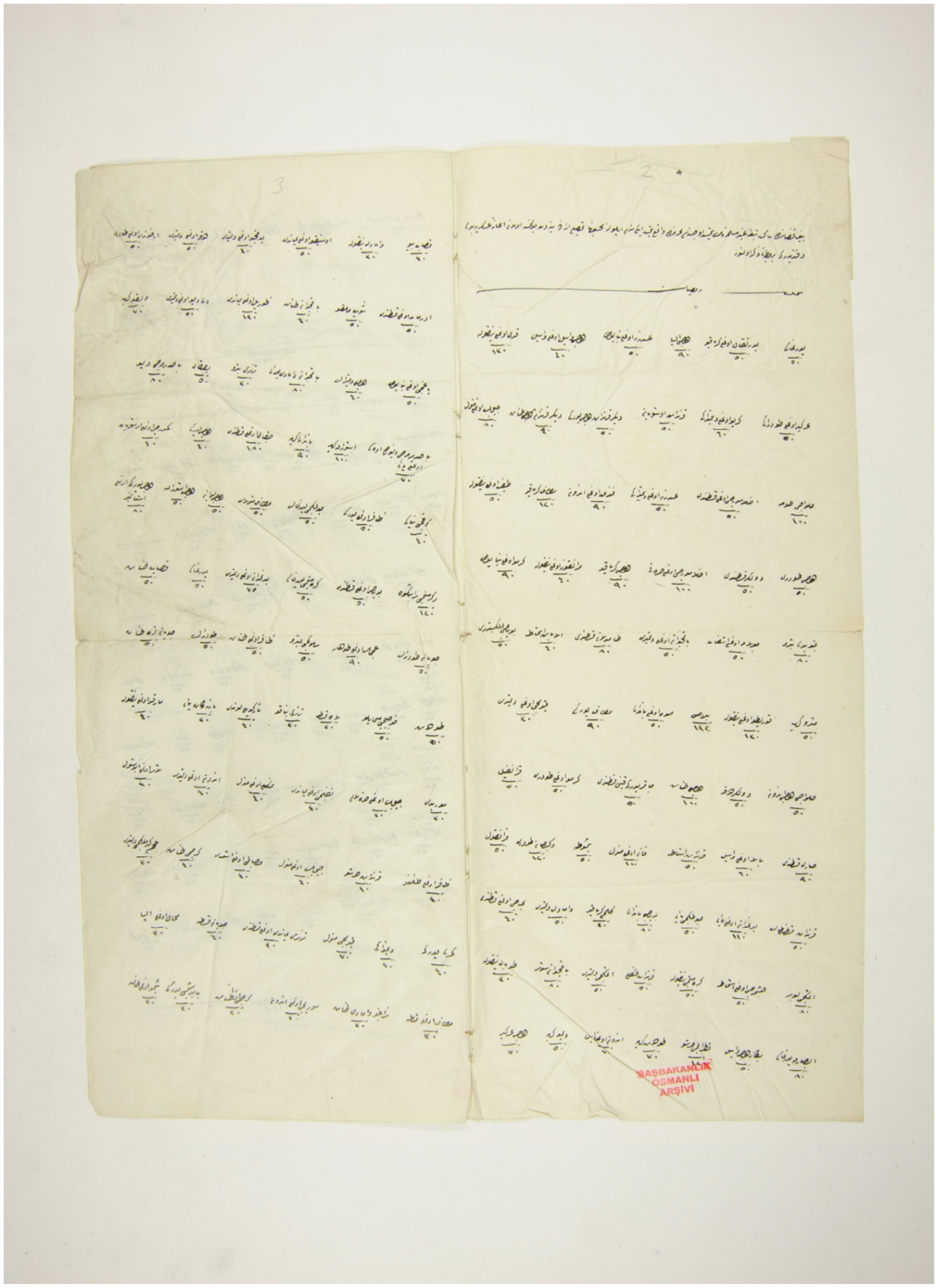
EK 17

1844 senesi Ayvacık Kazası Yabancı Reaya Cizye Defteri'nin ilk sayfası

BOA, ML.VRD.CMH.d., 325, 1260/1844

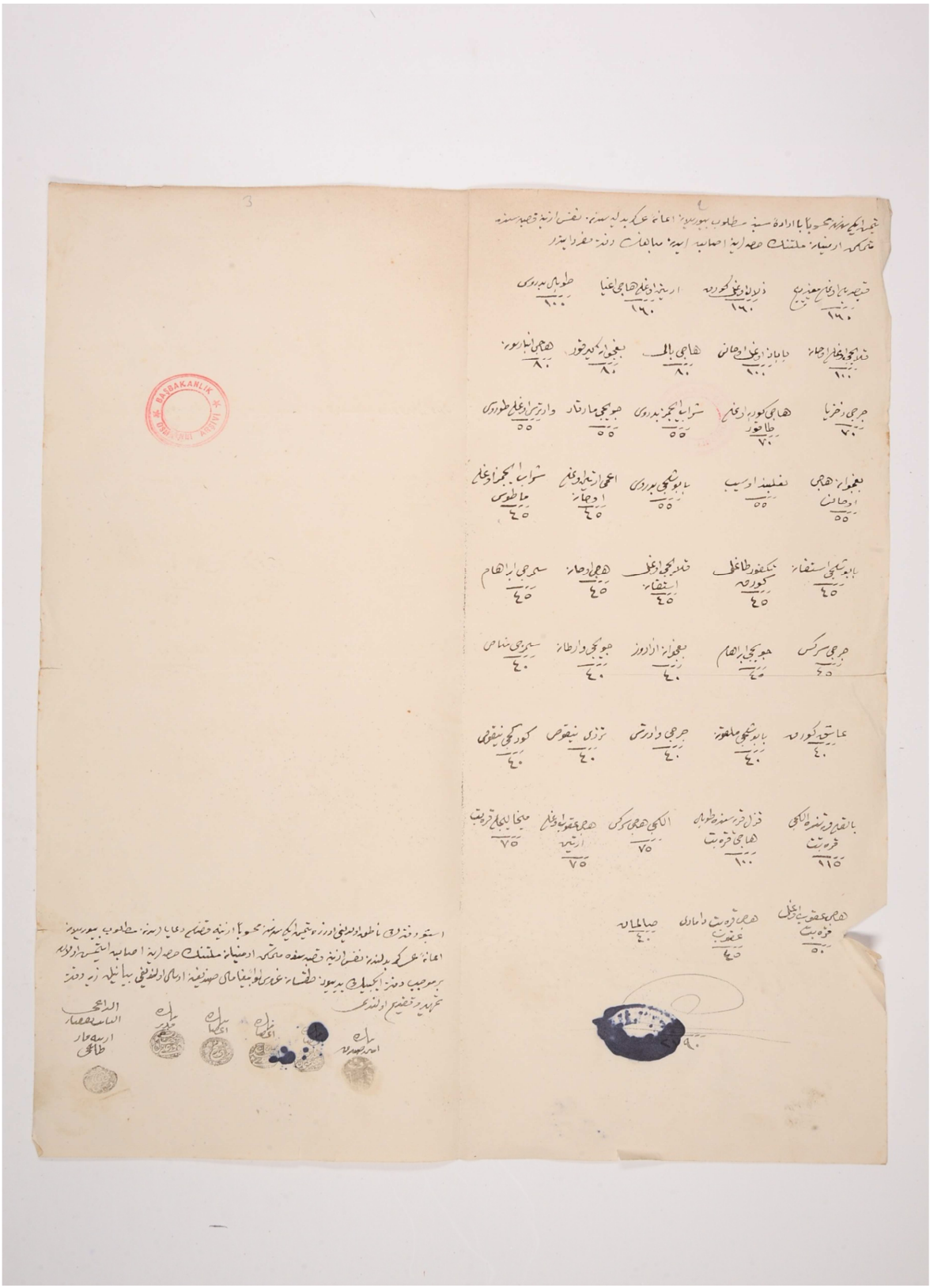
EK 18

1856 senesi Biga Kazası Mufassal İane-i Askeriye Defteri'nin ilk sayfası

BOA, ML.VRD.d., 2849, 13 M 1273/13 Eylül 1856

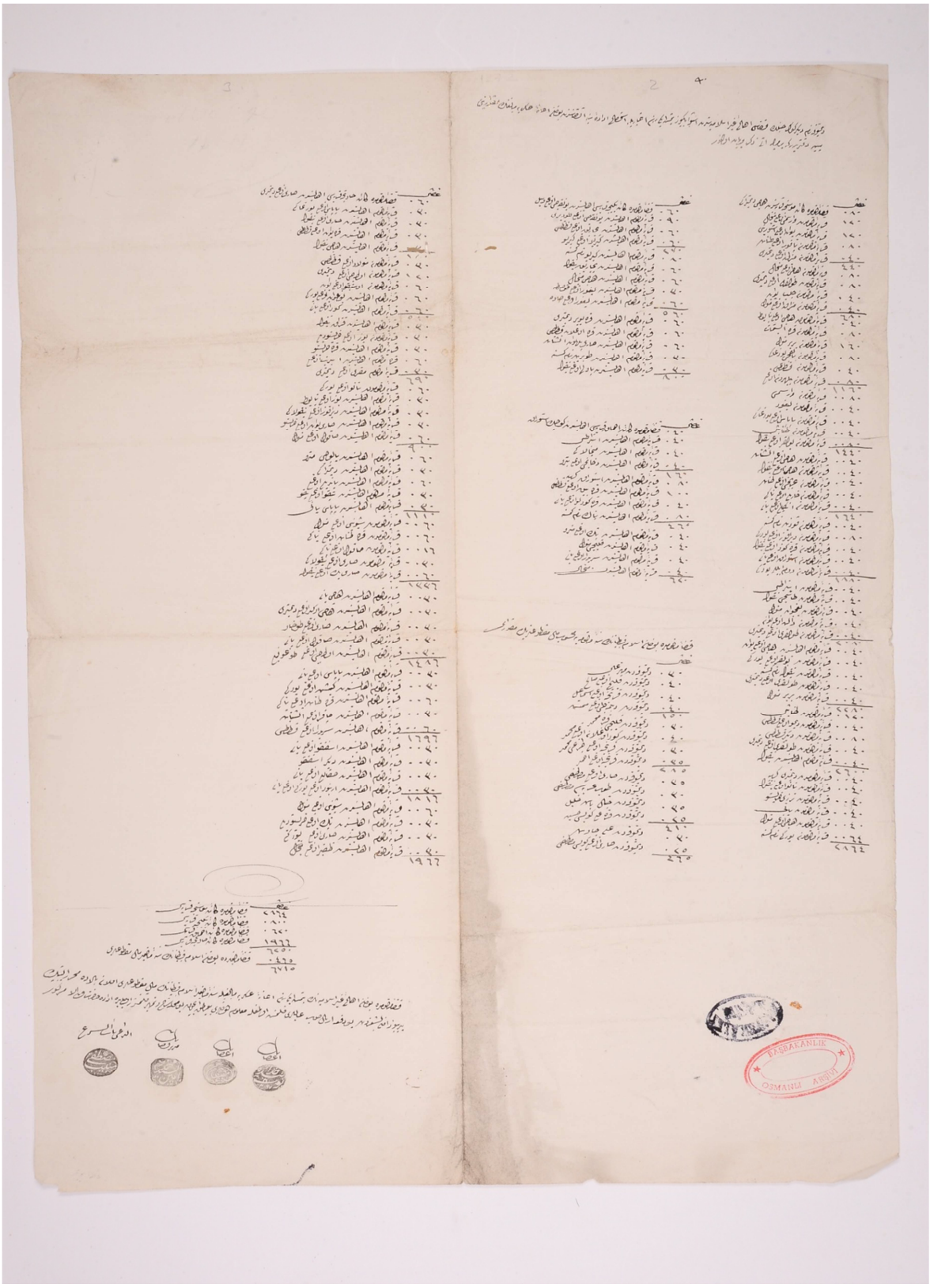
EK 19

1856 senesi Ezine Kazası Ermeni Reaya'sının Mufassal İane-i Askeriye Defteri

BOA, ML.VRD.d., 2789, 1272/1856

EK 20

1856 senesi Dimetoka Kazası Köyleri ve Kıpti Reaya'nın Mufassal İane-i Askeriye Defteri

BOA, ML.VRD.d., 2798, 1272/1856